KÂVYASANGRAHA. 14.

A

COLLECTION OF MARATHÎ POEMS

BY

VARIOUS MARÂTHÎ POETS.

"Poetry is a speaking picture — *SIMONIDES.*
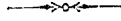
PART I.
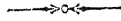
EDITED WITH

CRITICAL AND EXPLANATORY NOTES

BY

VÂMANA DÂJÎ OKA.

HEAD MASTER, HIGH SCHOOL, RAIPORE.

PRINTED AND PUBLISHED

BY

TUKÂRÂMA JÂVAJÎ,

PROPRIETOR OF JÂVAJÎ DÂDÂJÎ'S "NIRNAYA-SÂGARA" PRESS

Bombay.

1895.

Price 1¼ *Rupee*

काव्यसंग्रह. १४.

अनेककविकृत

लघुकाव्यमाला

भाग पहिला.

'कान्पृच्छाम सुरा स्वर्गे निवसामो वय भुवि ।
कि वा काव्यरस स्वादु किंवा स्वादीयसी सुधा ॥'

सुभाषित.

हा

वामन दाजी ओक,

हेडमास्तर, हायस्कूल, रायपूर;

यांनीं अर्थद्योतक, व अवांतर माहितीच्या टीपा देऊन, हस्तलिखित प्रतींवरून शुद्ध करून व तीन परिशिष्टें जोडून तयार केला.

तो

मुंबईंत जावजी दादाजी याच्या 'निर्णयसागर' छापखान्याचे मालक तुकाराम जावजी यांनी छापून प्रसिद्ध केला.

१८९५.

किंमत १। रुपया.

महाराष्ट्र भाषेचें आणि कवितेचें

आस्थापूर्वक अध्ययन

करूं पाहणाऱ्या सज्जनांस

हा ग्रंथ

सप्रेम अर्पण करतों

'काव्यसंग्रह'कार.

प्रस्तावना.

आज ही काव्यमाला गुफता गुफता पचवीस पुष्पे ओवून एक माळ (भाग) पुरी झाल्यामुळे फुलमाळ्यास फार आनंद होत आहे. ह्या माळेत पंच-वीस पुष्पे (काव्ये) आहेत त्यापैकी अकरा अनाघ्रात म्हणजे आजपर्यंत कोणीही वास न घेतलेली (न छापलेली) अशी आहेत. ही नवीन पुष्पांची संख्या जरी काहीशी थोडी दिसते; तरी त्या पुष्पांच्या पाकळ्या (ग्रथसंख्या) आठशे एक्यायशी आहेत, म्हणजे या माळेत ज्या एकदर पधराशे त्रेपन्न पाकळ्या आहेत त्यापैकी अर्ध्या अधिक नूतन आहेत.

(१) या माळेत गुफलेली नवीन पुष्पे कोणाकडून व कोणती मिळाली हे पुढे दर्शविले आहे —

रा. रा गोविंद विष्णु श्रीखडे }
रा रा नारायणराव मास्तर } (खाडवा)–एकनाथचरित्र व वीरमणिकथा.

रा रा शिवराम तानबा दुबे, बी ए (नागपुर)–वीरमणिकथा.

रा. रा. व्यंकटेश यशवत शिंगवाळ (गोवे)–द्रौपदीस्वयवराख्यान व शातादुर्गास्तुति.

रा. रा. भगवत बाळकृष्ण पै रायकर (होडावडे)–परमप्रकाश व अमृतसार

रा. रा विष्णु रामचद्र जोगी, बी ए (सबळपुर)–मत्रमयध्रुवचरित

रा. रा सदाशिवराव मास्तर (रायपुर)–शिवरात्रिकथा

रा रा गोपाळ राजाराम रंगनाथ–'नागपुर आणि वऱ्हाड टाइम्स' पत्राचे सपादक–(नागपुर)–रामदासलीला

रा रा. श्रीनिवास नीलकठ सरमोकादम (वणी)–वीरमणिकथा

रा. रा. काशीनाथ पांडुरग परब (मुबई)–पारिजातकाख्यान व गयगधर्वाख्यान.

(२) या भागास तीन परिशिष्टे–(१) शुद्धिपत्र, (२) पाठभेद व (३) अधिक पद्ये–जोडिली आहेत. त्यातील पहिले तयार करण्याचे कामी आमचे सन्मान्य मित्र रा रा मोरो गणेश लोंढे, व गोविंद विष्णु श्रीखडे, दुसरे व तिसरे तयार करण्याच्या कामी गोविंद विष्णु श्रीखडे, भगवत बाळकृष्ण पै रायकर व व्यंकटेश यशवत शिंगवाळ यांनी मनापासून साहाय्य केले

वरील सद्गृहस्थांचे आम्ही फार फार आभार मानतो व 'अशीच वारवार मदत करावी' अशी सविनय प्रार्थना करून तूर्त रजा घेतो

'काव्यसंग्रह'कार.

अनुक्रमणिका.

एकंदर ग्रंथसंख्या—१५५३

१. ह्या काव्याच्या कर्त्यांचीं नावें माहीत नाहींत.

परिशिष्टें.

अनेककविकृतलघुकाव्यमाला.

(भाग पहिला.)

पांडुरंगकवि   त

१. द्रौपदीस्वयंवराख्यान.

(पद)

पांडवभाग्यकळा । हे वर्णिता शेषहि तो थकला. ॥ ध्रुवपद. ॥
त्रैलोक्याचा नाथ जयाते । भावबळे विकला. ॥ हे वर्णिता० ॥ १ ॥
ब्रह्मांडी न समाय हरी तो । पार्थरथी टिकला. ॥ हे वर्णिता० ॥ २ ॥
मुख्य हरि जया वैश्य तयांत । सौख्यनिधी पिकला. ॥ हे वर्णिता० ॥३॥१

(श्लोक.)

वंदूनि जिष्णुप्रियकृष्णपदाब्ज आधी,
ज्याचे कृपे सकळ नाशति दोर्पआधी; ।
जन्मेजयो नृप विनीत पुसे ऋषीला,
'कृष्णे कशी द्रुपदजा वरिली सुशीला?' ॥ २
सांगे तेचि कथा पितामहपिता मागे, तयाच्या व्रता
वक्ता ऐकुनिया म्हणे सफळता येणे तुझ्या वा! व्रता; ।

---

१. हे आख्यान महाभारतात आदिपर्वांच्या स्वयंवरपर्व आणि वैवाहिकपर्व या दोन उपपर्वांत आहे, आदिपर्व—अध्याय १६५-१९९ पहा. हे आख्यान बरेच सुबोध, सरळ आणि रसाळ आहे. २. मावे. ३. स्वाधीन. ४. अर्जुनप्रिय ५. कृष्णाचे चरणकमळ. ६. मानसिकव्यथा. ७. नम्र, विनयसंपन्न. ८. वैशंपायनाला. **वैशंपायन**—हा **व्यास** ऋषीच्या प्रसिद्ध चार शिष्यांपैकीं एक. हा यजुर्वेदाध्यायी होता व ह्याने याज्ञवल्क्याला यजुर्वेद शिकविला. पुढे ह्या गुरुशिष्यामध्ये कलह झाला व ह्यामुळे याज्ञवल्क्याला शिकविलेला यजुर्वेद त्याने परत मागितला. त्यावेळीं याज्ञवल्क्याने तो ओकून टाकला व वैशंपायनाच्या इतर शिष्यांनीं तित्तिरपक्ष्याचे रूपाने त्याचे ग्रहण केले. यावरून या वेदाला 'तैत्तीर्य' असे नाव पडले. वैशंपायनाची पुराणवक्ता अशी फार ख्याति आहे ह्यानेंच जनमेजय राजाला सर्व महाभारत सांगितले हे सुप्रसिद्ध आहे. ९. अर्जुनाने. ['कृष्णः सत्यवतीपुत्रे वायसे केशवेऽर्जुने' इति.] १०. व्यास.

घेई कर्णपथा[1] सविस्तर, तुते आता निवेदीन मी;
श्रोता भूपति तापसाग्रि सुहिता घेऊनि माथा नमी. ॥ ३

द्रोणे गाजियलें नृपाळद्रुपदा पार्थाकरी जेधवा,[2]
ते खती धरुनी मनी विजनिं तो शोधी ऋषी साधवा;[3] ।
तों तेथें[4] उपयाज[5] याजऋषिचा बंधू तपस्वी महा,
भावे सेवुनिया तयाप्रति निवेदी[6] जो मनी काम हा. ॥ ४

'द्रोणाते वधिसा सुपुत्र परिसा देऊनि संसारसा,
माझा तू करि सारसा[8] भरवसा वाहें मनी फारसा; ।
कन्या सुंदर रूपसा मज दिसे जामात पार्थाअसा
व्हावा आवडि स्वामिने पुरविता आनद हृत्सारसा.[9]' ॥[7] ५

ऐकूनी विनितोत्तरा[10] मुनिवरा आली कृपा[11] अंतरा,
कुडी[12] त्या द्विशिरासि स्थापुनि तदा आरंभिलें अध्वरा;[13] ।
त्यापासूनि स्मरासमान[14] कुमरा, कन्या दुजी[15] इंदिरा,
दोघे लाधुनियां धराधिप[16] निघे घेऊनि त्या मदिरा. ॥ ६

धृष्टद्युम्न[17] कुमार, द्रौपदि अशा नामेहि कन्या भली,
मान्या ते मृगलोचना सकळिका जे षड्गुणी[18] शोभली; ।
पाचारी तिसि तात लाड करुनी, 'पार्थाचिये वल्लभे!
ये पंडूनृपतिस्नुषे! मजपुढे लोकत्रयी दुर्लभे!' ॥ ७

(सवाई)

यापरि लालन तात करी, तंव मात[19] जनात उठे परिसे,
'कौरवि घात करूनि पृथासुत पाचहि जाळियले[20] सरिसे;[21]' ।

---

१. वैशपायनमुनिचरण २. अर्जुनानें द्रुपदास जिकून त्याचे अर्धें राज्य भागीरथीनदीच्या उत्तरेचे द्रोणास दिले अशी कथा आहे. या उत्तरप्रदेशात द्रोणाची राजधानी काम्पिल्यपुर आणि त्याच्या राज्याची सीमा चर्मण्वती नदीपर्यंत होती. [आदिपर्व—अ० १३८ श्लोक ७०-७७; मुक्तेश्वरकृत आदिपर्व—अ० ३२ पहा] ३. साधुजनाला. ४. भागीरथीतीरी. ५. उपयाज आणि याज हे सख्खे बधु, यात उपयाज हा कनिष्ठ होता. ६ येथे यतिभग आहे. ७. ही द्रुपदोक्ति आहे ८ सफळ ९. हृदयकमळाला. १०. उपयाजाला ११. हृदयाला. १२. होमकुडात. १३. यज्ञाला. १४. कामदेवासमान. १५ लक्ष्मी. १६. राजा द्रुपद. १७. अध्याय १६७ श्लोक ५३ पहा [धृष्ट (प्रगल्भ) आहे द्युम्न (वित्त, बल-शत्रूत्कर्षासहिष्णुत्व) ज्याचे तो धृष्टद्युम्न] १८. जी षड्गुणमडित होती, जी यश, श्री, कीर्ति, ज्ञान, औदार्य आणि वैराग्य अशा सहा गुणानी भूषित होती, जी षड्गुणैश्वर्यसपन्न होती. १९. वार्ता, बातमी. २० कौरवानी पाडवास लाक्षागृहात जाळिले या पौराणिक कथेचा येथे कवीने उल्लेख केला आहे. २१. सदृश, जवळ, सारखे, एकदम.

ऐकुनि शोक करीत नृपाळ, कपाळ पिटी, 'करूं काय कसें;
कर्म कुडेंच पुढें न चले कधि स्वप्निंहि सौख्य मला न दिसे.' ॥ ८

(श्लोक)

तो कोणी ऋषि विप्र बोलति मुखें की, 'वाचले पाचही,
गेले टाकुनि जातुपालय दुरी, वार्ता असे साच ही.'।
झाला तोष नृपास ऐकुनि मनीं तो आस काही धरी,
'माझा व्यास धनंजयावरि असे पाहूं' म्हणे 'सैवेरी.' ॥ ९

(दिव्या.)

सख्यामेळीं ये तदा राजबाळी, दिव्य तेजें लोपला अंशुमाळी, ।
चंद्र शोभे आननीं सर्वकाळीं, तुळे जीतें सिंधुजा धवा बाळी. ॥ १०
क्षीरसिंधू लागला दिसे कासे, सिंहमाजीं ते मेखळा विकासे; ।
स्वर्णवल्ली देदीप्यमान भासे, रूपरेखा देखूनि सभा तोषे. ॥ ११
सभा शोभे घनदाट राजयाची, कीर्ति बंदीजन वर्णिती जयाची; ।
फिरे कन्या सुकुमार फार साची, बाप मानी विश्रांति मानसाची. ॥ १२
मोहें बसवी आणूनि सभेमाजी, म्हणे, 'कन्या उपवर दिसे माजी; ।
लग्न करणे, कल्पना नसे दूजी.' सैवराची मानसीं त्वरा योजी. ॥ १३

१. खोटे, वाकडे, वाईट. २. जातुष+आलय=लाखेचें+गृह=लाक्षागृह. [जतु—लाक्षा, याव, अलक्त, लाख] ३. आशा. ४. स्वयवरप्रसगात. ५ सूर्य. (अंशु=किरण) ६. मुखी. ७ सिंधुजा=क्षीरोदतनया, रमा. ८. शुभ्र, निष्कलंक. ९. क्षीरोदक, पाटाव. १०. सिंहकटिमाजी. ११. कमरपट्टा. मेखला हा कमरेचा दागिना आहे. कमरेच्या दागिन्याचीं नावें—"काची—सोन्याची एकपदरी साखळी, मेखला—सोन्याची आठ पदरी साखळी, रसना—षोडशपदरी कटिवेष्टण, कांचिदाम—चार बोटे रुंदीचा गोडे व घुंघुरु असलेला सोन्याचा पट्टा. (देशी हुन्नर—पृष्ठे ४९-५०.) १२. सौंदर्यरेषा. १३ वर्णिती. १४. चित्ताचे विश्रांतिस्थान. १५. विवाहोचित. १६. माझी. प्रासासाठी कवि कधी कधी झच्या स्थानी एकाशी सवर्ण जो ज त्याचा आदेश करतात—जसे माझी=माजी, माझे=माजे, माझें=माजें, तुझा=तुजा, इत्यादि. पंताच्या काव्यात देखील अशी स्थळे आढळतात. (१) दावाया सैरध्रीप्रति हे मति वरिल केवि मुख **माजी** (विराटपर्व—३-५३), (२) सेवुनि वाचेल कसी म्हणत्या गुरुस प्रजा गरा **माजी** (उद्योगपर्व—३-७८), (३) ते न स्मरे न तुमच्या वनवासालाहि चित्त मी **माजें** (उद्योगपर्व—१०-५१), (४) छोइल कसा स्वपरिभव सागा साहित्य होय जे **माजें** (भीष्मपर्व १—७७), (५) मज जिंकिले नंदीजे न चले बळ यापुढे तिळहि **माजें** (उद्योगपर्व—१३-१७८), (६) पुत्री म्हणोन नारदमुनि कळविति तेंचि चर मला **माजे** (उद्योगपर्व—१३-१९६), (७) चिंता करी बहु म्हणे कोण निवा-

(श्लोक.)

मंत्री[1] सुज्ञ दुरा[2] पुढे नृपवरा जोडोनियां ते करा
विज्ञप्ती करिता, धराधिप म्हणे, 'भूपाळ येते[3] करा ।
पंडूच्या कुमरांसि शोध करणे, दावूनिया तस्करा
योजावा पण, त्याविणे न जिणवे या निर्बळां लस्करां.' ॥ १४

आज्ञा होतक्षणी विचक्षण[4] गुणी मंत्री दुताचे करी
देती धाडुनि पार्थिवास[5] लिखिते पृथ्वीवरी कौकरी, ।
पाचूवर्ण भुमीवरी विकसते ज्या मडपाची कळा
पाताळी न भुमी सुरासुरसभा[6] ज्यासन्मुखे[7] वीकळा[8]. ॥ १५

(कामदावृत्त.)

गरुडपाचुचे स्तंभ शोभले, विचित्र चित्रकी[9] चित्रले भले, ।
जडित माणिके दिव्य पोवळी, सुरस रेखिली चोख पोंवळी. ॥ १६
चादवा जसा चंद्र तो नभी, अक्षयीच हा राहु तो न भी, ।
पातले भुमीपाळ माडवा, वर्णिती महाश्चर्य ताडवा. ॥ १७
दाटले सुधापानिही नभा, वाटला तया स्वर्ग हीन बा! ।
मध्य मडपी यत्रसि क्षिती, स्थापिता धराधीप लक्षिती. ॥ १८
तैलयुक्त ते ठेविली कडा, लाविला स्वधानाथ[10] चौकडा ।
बाणपंचके ठेविली तळी, ऊर्ध्व बाधिली मत्स्यपूतळी ॥ १९
सापसारिखे चाप मांडिती, भूप देखतां हूप साडिती ।
बोलती महाघोर हा दिसे, पाहुं ना कधी आम्हि या दिशे. ॥ २०

रील शाप हा **माजा** (आदिपर्व–२-६), (८) होतो ब्राह्मणसुत मी मन्नाम सहस्रपात् सखा **माजा** (आदिपर्व–३-५०), (९) बा! सागे मज, नेली कोणिकडे राक्षसी प्रिया **माजी** (बालमत्ररामायण–४-१३), (१०) सीतेला अवलोकुनि, झाली हे दृष्टि निर्मला **माजी** (मंत्ररामायण–५-११९).

१. सचिव २. दुरुन, अतरावरुन, लाबून. ३. भूपाळ येतील असे करा. ४. चतुर, बुद्धिमान्. ५. राजाला. (पार्थिव=पृथ्वीचा ईश्वर) ६ देवाच्या आणि दैत्याच्या सभा. ७. ज्या विवाहमडपापुढे. ८. शोभाहीन, निस्तेज. ९. चित्रानी. १०. अग्नि.

(गीति.)

शर पांच मात्र धनु हे त्र्यंबककोदंडमित्र कठिणपणें ।
करवुनि ऐसें भिववी सकळांच्याही मनांत कठिण पणें. ॥ २१

(सवाई)

छप्पन देश नृपाळ विशाळ पराक्रमि काळ [1]कृतांत जसे,
[2]शांण्णव कूळ कुमारहि [3]माररुपें विभवेंही कुबेर तसे, ।
[4]द्रौपदिमन्मथ मानसिं [5]भावुनि पावति धावुनि [6]मोहवसें
हंसगती जगतीपति सर्वहि येउनियां वसती सरिसे. ॥ २२

(श्लोक.)

आले तापस श्रेष्ठ श्रेष्ठ, विधितें दृष्टीस जे [7]नाणिती,
ज्यांतें भूत भविष्य [8]दृश्य अवघें, व्यासादि वाखाणिती; ।
त्यामध्येंच सुलक्षणी नृपगुणी कीर्तिक्षितिक्षेत्र जे
ते पंडूनृपबाळ चाळक जगीं [9]पद्मापतीमित्र जे. ॥ २३
सौंदर्यें [10]रतिनाथ, [11]भार्गव दुजे शस्त्रास्त्रविद्याबळें,
[12]जीवा तुल्य चतूर, पाळक जगीं चंद्राहुनी [13]आगळे; ।
गांभीर्यें [14]वरुणालयासि [15]जिणती, औदार्य मेघापरी,
कीर्तीं[16]भास्कर [17]तस्करासम प्रभा लोपूनि आले [18]पुरीं. ॥ २४

---

१. यम. २. या राजाची नावे सह्याद्रिखंडांत दिलीं आहेत तीं—अनुज, देवक, पृथु, ऋतुपर्ण, जय, सुभीम्न, सौवाम, सुमत, कौंडिण, मडुक, कुशीक, मार्तंड, कामपतीचे पुत्र सोमवंशी—पद्म, शाम, पृथु, श्रीवर, ब्रह्मश, चंपक, शार्दूल, नोल, विद्युत्पति, सुरब्रह्म, रघु, माधव, शेल, मान, श्रीपति, शल, नकुल, शैल, भूरथ, यदु, पौंडीक, जघव, मन्मथ, पार्थिव, रवक, प्रघोश, शशी, दान, सारंग, वज्रदंष्ट्र, देव, मन्त्रोद्भव, श्रीपाल, मयुरण्य, सुरसेन, नरहरि, मडुक, भार्गव, सुग्रीव, सप्तसवर, चैत्र, धर्म, रिपु, शाश्वत, दान, शाल्मली, जायव, विदर्भ, प्राणताथ, वेजयंत, पार्थिव, भूरिसेन, पृषद, वासुकी, कीर्तिमान, सुवर, गोत्रज, अतिवार, सुदेष्ण, रुक्मरथ, सुरथ, महाराज, अरिमर्दन, प्रीतिनाम, सहस्रजित, चित्ररथ, सीम, आदि, गज, असीमहीवर, श्वेत, सुक्षेत्र, महाविद्वान्, सुविद्वान्, कामद, श्रीधर, प्रजापाल, देववार, ध्रुववंश, स्वायंभुमनुचा रघुवंश, वैवस्वत मनूचा जनकवंश, पुरुचा कुरुवंश, यदुवंश, सूर्यवंशशिवराज. ३. रूपानें मारा(कामा)समान. ४. द्रौपदीची इच्छा. ५. चिंतून. ६. मोहवशानें. ७. न आणिती. ८. दिसतें, समजतें. ९. लक्ष्मीपतीचे (कृष्णाचे) मित्र. १० कामदेव. ११. परशुराम. १२. बृहस्पति. १३. थोर, श्रेष्ठ. १४. सागराला. १५. जिंकतात. १६. सूर्य. १७. चोराप्रमाणें स्वप्रभा (स्वतेज) नाहींसे करून आले. १८. द्रुपदनगरांत.

आला [1]कौस्तूभधारी गिरिधर [2]अधरी वेणुधारी मुरारी,
कंसारी पूतनारी क्षिति[3]धरवर जो कृष्ण [4]काकोदरारी ।
[5]शंखारी शंखधारी [6]जलजदरगदाचक्रधारी [7]भवारी
विश्वाचा सूत्रधारी धरित शिरि [8]ज्यापायिंचे सांब वारी. ॥ २५
तो राधापति दीनभक्तपति जो शोभे सभारंगणी
सगे [9]रेवतिचा पती [10]रतिपती त्या यादवाचे गणी ।
भेरी दुंदुभिनाद वाद्यगजरें बंधूशता वेढुनी
गर्वें उन्मत [11]अधनदन बसे सर्वांपुढे येउनी. ॥ २६
शल्यादीकहि कर्ण मुख्य मिरवे दुर्योधनासन्मुखे,
देखोनी चकती समस्त नृपती [12]शांती वरूनी मुखे; ।
बोले भूपति, 'सर्वही [13]महिपती हे सैवरा पातले,
म्या चित्ती वरिला धनंजय, कदा देखों न ते पावले.' ॥ २७

(पद.)

परिसा नवला हो! त्या सैवरिच्या । द्रुपदाचे घरिच्या ॥ ध्रुवपद. ॥
आज्ञा करि द्रुपद [14]सुताते, '[15]करिणी- । वरि आरुढ करुनी ॥
कन्या आणावी [16]कनकाभरणी । शृंगारुनि तरुणी; ॥
आज [17]भाँज करणार राज म्हणऊनि माज धरिताति पहा हो!' ॥ परि०॥ १ ॥
वचनासरिसा जाउनिया सदनी । आणित [18]शशिवदनी, ॥
नृपती बसले मंडपि त्यांमधुनी । वेष्टित बहु वदनी, ॥
द्वि[19]रदवहनिं गजगमनि नमनि नृप हृदयिं अचल दिप विजयि प्रकाशे॥ परि०॥२
भुलले नवरीते पाहुनि राजे, । घवघवित विराजे; ॥
थकली वर्णिता [20]स्वरूप [21]गिरी जे । उपमा जिस लाजे ॥
कुशल सकलगुणि विमल सुशिलपणि भ्रमरनृपतिमुखकमलसुवासा॥ परि० ॥ ३

---

१ कौस्तुभ धारण करणारा. (कृष्ण.) २ ओठात. ३. नृपालश्रेष्ठ. ४. सर्पारी=गरुड. (काकोदर=सर्प.) ५ शंखासुराचा वैरी. ६ जलद+दर+गदा+चक्र+धारी=कमळ+शंख+गदा+सुदर्शन+धारण करणारा. ७. संसारनाशकर्ता. ८. ज्याच्या पादतीर्थाचे वारी (उदक). ९. बलराम. ('रेवतीरमणो रामः' इत्यमर') १० काम. ११. धृतराष्ट्रपुत्र दुर्योधन शंभर भावासह. १२. मुखं शांती वरूनी=स्तब्ध राहून, मौन धरून. १३. राजे. १४. धृष्टद्युम्नाते. १५. करिणी=हत्तीण. १६. सुवर्णाच्या आभरणानी (अलंकारानी). १७. भार्या १८ चंद्रानना. १९. गजवाहनात. २०. सौंदर्य, लावण्य. २१. वाणी, सरस्वती.

[1]रंभागर्भासम कोमळ बाळी । वदु काय [2]नवाळी ॥
बिंबाधरतेजे [3]दशन झळाळी । माणिकमणिवोळी ॥
सरस वदन, मृगनयन, कुरळ कच, सरळभुजग वेणिवरि [4]नगश्रेणी॥ परि०॥ ४
पायी साखळ्यादि [5]नेपुर वाळे । रुणझुणति खळाळे ॥
श्रवणी पडता नृपसमूह [6]भोळे । नवयौवन बाळे ॥
कनककलशसम अचल हृदयि कुच सरळ, रुळति वरि हार गळींचे ॥परि०॥ ५
शोभे कडदोरे सिंहकटीतें । निरखूनि दिठिते ॥
झाले नृप मटमट [7]लाळ घटीते, । लागलि चडफडि ते ॥
धृष्टद्युम्न कारि धरुनि धरणिवरि करिणिवरुनि [8]मनहरणिमि उतरी. ॥ परि०॥ ६
धरुनी करकमली अग्रज शीला । भगिनीसि असीला ॥
झळके नगरत्ने कर्वतशेला । ते नमित ऋषीला ॥
[9]पांडुरंग मुखि गात ध्यात मनि सतत हाचि अभंग वसेला ॥ परि० ॥८॥ २८

(श्लोक)

हस्तीं हस्त धरूनि [10]अग्रज तितें दावी समस्ताकृती
भूपाची कुळ गोत्र नाम स्वमुखे वर्णूनि विद्याकृती, ।
'पृथ्वीनाथ जनात ख्याति,' परि हे भिक्षुक आम्हापुढे,
इच्छा हे हृदयी तुझीच धरिती, रंकापरी बापुडे. ॥ २९
पाहे सुदर सूतनंदन दुजे [11]अधा नृपाचे कुशी
झाले भाग्यच्चिवत हे शतमणी माळाच एक्या कसी? ।

---

१. रभा+गर्भ+सम=कदली+अतर्भाग+समान=केळीच्या गाभ्यासारखी. २. नवीनता. ३. दात. ४. अलकारपक्ति ५. हा पायाच्या दागिन्यापैकी एक आहे. नूपुर "म्हणजे चाळ, परतु प्राचीन काळचे चाळ सोन्याचे असत व ते सीतेसारख्या पुण्यशील स्त्रियाही वापरीत असत. हल्लींचे नूपुर पितळेचे असतात, व बहुतकरून कळावतिणी वापरतात." ह्या शिवाय पायाचे इतर दागिने आहेत त्यांचीं नावें:—"पादचूड—रत्नजडित सुवर्णाचा वाळा. पादकटक—चौकोनी तीन शिराचा सोनेरी वाळा. यात ध्वनि निघावा म्हणून दाणे असतात. पादपद्म—तीन किंवा पाच सोनेरी सांखळ्याचा जडावाचा दागिना. बगाल्यात चर्णचाप किंवा चर्णपद्म या नावाचा एक चादीचा दागिना हल्लीही प्रचारात आहे. किंकिणी—सोन्याचे पैंजण. मुद्रिका—हा दागिना सोन्याचा करून त्याजवर तावडा रग देत असत. हाही घुगराप्रमाणे वाजत असे." (देशी हुन्नर—पृ० ५०). ६. भुलून जाई. ७. लाळ घोटणे=इच्छा धरणे. ८. मनोहारिणी—द्रौपदीला. ९. हे कवीचे नाव. १०. वडील बंधु धृष्टद्युम्न. ११. धृतराष्ट्राचे.

मेरू श्रेष्ठ वरी सुयोधन पहा मोजूनिया माळिके,
    बुद्धिप्रेरक मुख्य यासि शकुनीमामासि या वोळखें. ॥ ३०

(पद)

पांडव झाले दग्ध, पातले येरे सर्व पाही ॥ ध्रुवपद. ॥

आला दुर्योधन शत बंधू घेउनि तुजसाठी ।
राधानंदन हा बळसिंधू आला तुजसाठी ।
विराट सहसुत शाती इंदु आला तुजसाठी ।
जयत्सेन नृप धरोनि छंद आला तुजसाठी ॥ पांडव० ॥ १ ॥
अश्वत्थामा दंडधार हा आला तुजसाठी ।
पौंड्रिक कलिंग नृप गांधार आला तुजसाठीं ।
चैवेग भूप सह दळभारे आला तुजसाठी ।
काश्मिरनाथ कीर्ति अपार आला तुजसाठी ॥ पांडव० ॥ २ ॥
कौसल्यादी बाल्हिक सैंधव आला तुजसाठी ।
भगिरथ भगदत्तादी पार्थिव आला तुजसाठी ।
दावित शैल्य बळाचे वैभव आला तुजसाठी ।
वीर सुधन्वा हा रणभैरव आला तुजसाठी ॥ पांडव० ॥ ३ ॥
द्वारावतिपति आला यदुपति बधू तुजला गे! ।
पाहे उत्सव ब्रह्मानंदें घ्याया तुजला गे! ।
अनन्यभावे करून जावे शरण त्याला गे! ।
कौतुक पाहूं आला, 'पुण्योदय हा झाला गे!' ॥ पांडव० ॥४॥ ३१

(श्लोक)

बोले काननि सिंह घोरत तसा, 'ऐका' म्हणे 'आवघे,'
    'या चापा उचलोनि पाहुनि कडायंत्रासि जो आव घे ।
लक्षालक्ष अचूक वामनयना मत्स्याचिया भेदणें,
    तेणे हे प्रमदानिधान प्रतिमा पुण्योदयी साधणे.' ॥ ३२
भूपाच्या श्रवणी पणार्थ पडतां, पाहोनि चापाकडे,
    झाले भ्रातचि, दत ते विचकिती जैसी पहा माकडें; ।

---

१. धीसचिव. २. अन्य, इतर. ३. या शभर बधूंची नामे मुक्तेश्वरकृत आदिपर्व—अध्याय २६ ओव्या १००-११७ यात आहेत ती पहावी [काव्यसग्रह—मुक्तेश्वरकृत आदिपर्व—पृ० २३१—२३२] ४. कर्ण. [राधेने पळलेला म्हणून राधानदन]. ५. नाद, आवड. ६. राजा. ७. रणभयकर. ८. धैर्य. ९. डाव्या डोळ्याला. १०. स्त्रीरत्न. ११. प्रतिज्ञार्थ.

'हा देवा! पण कोण पा! कठिण तो आम्हां कसा जिंकिजे?
 द्यावा प्राण कसा? अकाम उगला, हे काजची ना किजे.' ॥ ३३

(पद.)

 'नोहे रे! यंत्रभेद हा खेदकारी. ॥ ध्रुवपद. ॥
काळें प्रेरिला हा दंड । चाप शैलशृंगचंड ।
होतें हृदय दुखंड । पाहतांची बंड हे. ॥ नोहे० ॥ १ ॥
यंत्ररूपें काळपाश । पडतांचि जीवा नाश ।
कोण आहे पृथिवीस । भेदी पूत माईचा. ॥ नोहे० ॥ २ ॥
कडा हेंचि काळकूट । पाहूं शके कोण धीट? ।
ज्यासी जीवित्वाचा वीट । बापा! तेणेंची जावें.' ॥ नोहे० ॥ ३ ॥ ३४

कर्णाचा मनि कौरवां भरवसा, की [1]यंत्र याचे करीं
 होतें खडदुखड, वीर तरि हा युद्धांतरीचा [2]करी; ।
ज्यातें पार्थवृकोदरादिक मनीं काळापरी मानिती
 ऐसे कौरव आपणांतचि तया [3]भानूसुता वानिती. ॥ ३५
तो जैसा [4]क्षितिजास्वयंवरपणी [5]पुष्पोत्कटेपासुनी
 झाला [6]उद्भव, तत्समान उठला [7]सावित्रि उल्हासुनी ।

---

१. राधायंत्र. २. गज. ३. सूर्यपुत्राला. (कर्णाला.) येथे छंदोभंग न व्हावा म्हणून 'भानु' शब्द दीर्घ ऊकारान्त केला आहे. ४. क्षितिजा+स्वयंवरपणी=सीता+स्वयंवरप्रतिज्ञाप्रसंगीं. ५. पुष्पोत्कटा=रावणाची माता. महाभारताच्या वनपर्वांतील रामायणाप्रमाणे रावणाचा वंशवृक्ष पुढे दिला आहे:—
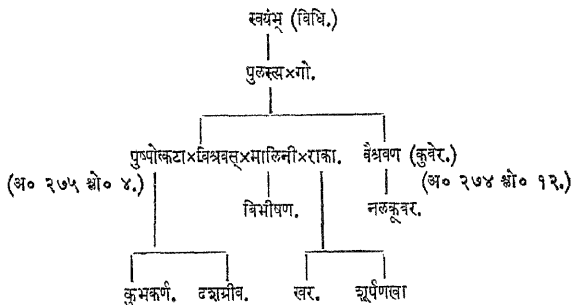
मोरोपतांनी वनपर्वांत (अध्याय १० गीति ६-१२ काव्यसंग्रह-वनपर्व पृ० १३९-१४०) असेच

हातें थापटुनी भुजा म्हणतसे, 'दावा तुळेतें दुजा,
रे! रे! या भूभुजात[1] वीर मजसी मेरूहि वाटे खुजा. ॥ ३६

(पद)

स्वरूपें रतिपतिच[2] तुका रे!। धृतिनें[3] गुरु[4] मजसि मुका रे!।
विद्याधीश मी, तुम्हिही शिका रे!। रविसुत वळखा रे! ॥ ध्रुवपद. ॥
झुजता शस्त्रास्त्री हा रे!। मजसी भार्गव[5] ही हारे[6]!।
सकळा मम विक्रम विदित अहा रे!। रविसुत वळखा रे! ॥ स्वरूपें०॥१॥
धनु हे मजवीण तुभारे। समस्त ही दुजे या रे!।
आले यास्तव मी येथ उभा रे!। रविसुत वळखा रे! ॥ स्वरूपें०॥२॥३७

(श्लोक.)

म्या कर्णें पण जिंकणें, उभवणे[7] कोदंड[8] यत्रास या
भेदावे, द्रुपदी वधू प्रणुनिया[9] देणे नृपा त्रास या,।
गेला नेमुनिया विधी द्रुपद हा माझा असे सासरा.'
ऐसें गर्जत गर्वसागर वदे झेलोनि पाणी शिरा. ॥ ३८

वर्णन महाभारतास अनुसरून केले आहे. हे वर्णन रामायणातील वर्णनाशीं जुळत नाहीं. अध्यात्म-रामायण—उत्तरकाड (सर्ग १२) यात हा रावणवंशवृक्ष दिला आहे तो असा:—

प्रजापति (स्वयभू.)
|
पुलस्त्य×तुणबिंदुकन्या गो.
| (स० १।३२)
सुमालिकन्या कैकसी × विश्रवस् × भरद्वाजकन्या देववर्णिनी.
(स०१।३४.) |
वैश्रवण (कुबेर)×ऋद्धि.

नलकूबर×रभा.
३

दशग्रीव×मदोदरी. कुंभकर्ण×वैरोचनदौहित्री वज्रज्वाला. शूर्पणखा×विद्युज्जिव्ह. बिभीषण×शैलूष-गंधर्वकन्या सरमा.
| (स० २।४०.) (स० २।४१)
मेघनाद.

६. जन्म. ७. कर्ण.

१. भूभुजात=राजात. २. कामदेव. ३. धारणाशक्तीने ४. बृहस्पति. ५. परशुराम. ६. पराभव पावे. ७. उभारणे, उचलणें. ८. चाप. ९. परिणय करून.

'चापाप्रती दिग्गजसाच राहे, हो द्रौपदी सून नेमश्वरा हे' ।
सकल्प ऐसाचि करोनि चित्ती, योजावया कार्मुक यत्न चिंती. ॥ ३९
ऐसा कर्कश कर्ण कार्मुक गुणी सजावया पातला,
पांचाळे मनिं भाविला, 'रविज हा साचा नवा ओतला; ।
झाला द्वादश आत्मजेसि मजला जन्मस्थ प्रत्यक्ष तो
आहे श्रीहरि साह्य पूर्ण मजला एकादशा रक्षितो. ॥ ४०

(पद.)

दावी हरि! पार्थ रे! । मम दुहितावर तो की. ॥ ध्रुवपद. ॥
जामात तो मनि वरिला रे! म्या । दुजयाते न विलोकी. ॥ दावी० ॥ १ ॥
तुजविण आणिका प्रार्थु मी कवणा? । पाहु तुझा किरिटी की. ॥ दावी०॥२॥
दीननाथ ब्रीद तुझे गाजे । म्हणउनि तुला मी हटकी. ॥ दावी० ॥ ३ ॥ ४१

(श्लोक)

झाले काय कसे असें? यमभटा द्यावी कशी हे सुता?
आला काळचि वोखंटा[10] कटकटा[11] आताचि पंडुसुता, ।
आणी कोण उठाउठी हुडकुनी देशी विदेशी जगी.'
आले ऐकुनि धीट सेवक तदा प्रेरावया[12] संजगी. ॥ ४२
तो कोदंड प्रचंड कर्ण उचलूं जाता न हाले कदां,
घाली हात तदा समस्त दशनां[13] चावूनिया एकदां, ।
केली हारवटी बहूपरि हुठी कार्मूक बाहूवटी,
लोटी चावुनिया मुखे मणगटी ते व्यर्थची चौंवटी[14]. ॥ ४३
झाला वीर हटी पडोनि उचली कष्टेचि जानूवरी[15],
नोहे ऊर्ध्व पुढे तया तिळभरी, 'आणा' म्हणे 'नोवरी.' ।
राजा हास्यमुखे वदे, 'पण भला आदी तुम्ही जिंकिला,
जाणो हेतचि[16] राहिला तव जिवी[17] पाहूनि जावे तिला[18].' ॥ ४४

१. दिश्+गज=दिशाच्या ठायी स्थापिलेले हत्ती. हे आठ आहेत. आठ दिशाच्या आठ बाजूला एक एक हत्ती पृथ्वीच्या धारणासाठीं ठेविलेला आहे. याची नावे:—'ऐरावत: पुंडरीको वामन· कुमुदोऽञ्जन· । पुष्पदंत· सार्वभौम. सुप्रतीकश्च दिग्गजा· ॥'. २. सूर्याला. ३. गुण=धनुष्याची दोरी. ४ मानिला. ५. कन्येचा नवरा ६. अर्जुन ७. प्रार्थिता. ८. यमदूताला. ९. कन्या. १०. वाईट. ११. हायहाय १२. सयुगी, युद्धात. १३ दाताला. १४. चेष्टा. १५. गुडघ्यापर्यंत. १६. हेतु, आशा. १७. प्राणात. १८. कन्येला.

धापे पावुनि, भानुनदन मनी साडीच ना आस ते,
शक्ती वेचुनि सज्जिता शवकळा आगी तया भासते; ।
जैसा वृक्ष अनीळ चड सुटला ओलाडला ज्यापरी,
तेव्हा कौरवभार काक करिती हा:कार आपापरी. ॥ ४५

(पद)

इतिहट का करी धीटपणे हा? ॥ ध्रुवपद. ॥
कैची हे हटबुद्धि तयाते । उद्भवली मरणासि कटाहा. ॥ इति० ॥ १ ॥
देखुनि दीप पतग तयापरी । भुलला द्रौपदीरूप कटा हा. ॥ इति० ॥ २ ॥
सुभट महाविर जो झुजता रणी । नाटोपेचि कृतातभटा हा. ॥ इति० ॥ ३ ॥
त्यागुनिया शिर मुकुट उडाला । तुटली पदके हारमणी हा. ॥ इति० ॥ ४ ॥
देखुनि कर्णदशा हे ऐशी । कौरव करिति हा:कार असा हा. ॥ इति० ॥५॥ ४६

(श्लोक)

माळाहार मुकूट वस्त्रभुपणे लवीत गेली दिशा,
भानूनदनसग टाकुनि अशी पाहूनि त्याची दशा, ।
गात्रे पावुनिया विकार दडली धाकेच चापा बुडी,
येती काकुळती बहू अवनि ते रक्षी तदा बापुडी. ॥ ४७
दडपला डप लाघव दाखवी, भुवरि तो वरितो धुळ माखवी, ।
तुखळता खळ तामस कौरवी, उचलला चळला धव भैरवी. । ४८
बसविती सविती मग आसना, अचळसा चळ साडुनि वासना,
समजला मजला यश हे नये, फुकट का कटकात वसू नये. ४९

(पद.)

येउनि धृष्टद्युम्न म्हणे, 'नृप का बसले न उठा? ।
सज्जुनि धनु हे यत्र भेदुनी न्यावी हे प्रमदा.' ॥ ध्रुवपद. ॥
'प्राप्त जरा हे वर्षें असूप.' । 'का बसले न उठा?' ।
'जन्मापासुनि आम्ही कुरूप.' । 'का बसले न उठा?' ।
.... । 'का बसले न उठा?' ।
'नेणो काही विद्येचे रूप.' । 'का बसले न उठा?' ॥ सज्जुनि० ॥ १ ॥

---

१. श्वासाने. २ प्रेतकळा. ३. वायु. ४. खाली जमिनीवर पडला. ५. शलभ. ६. उत्तम योद्धा. ७. पृथ्वी. ८. या व पुढल्या श्लोकात ला त्या अक्षराची आवृत्ति झाली आहे, म्हणून येथे अनुप्रास अलकार झाला आहे. ९. पर्वतासारखा निश्चळ. १०. मिळत नाही. ११. स्त्री.

'पहाता पुरतें न दिसे डोळा.' । 'का बसले न उठा?' ।
'बापा! तुटलो प्रस्तुत काळा.' । 'का बसले न उठा?' ।
'पुसणें उचीत नव्हे बाळा.' । 'का बसले न उठा?' ।
'वरुनि श्रम लोकपाळ शूळा.' । 'का बसले न उठा?' ॥ सज्जुनि० ॥२॥
'दुर्धर वायू भरला मार्जा.' । 'का बसले न उठा?' ।
'आंगी भरला हा ज्वर आजी.' । 'का बसले न उठा?' ।
'न पडो आम्ही ऐशा काजी.' । 'का बसले न उठा?' ।
'नाही आमुचे वडील राजी.' । 'का बसले न उठा?' ॥ सज्जुनि० ॥ ३ ॥
'आलो दुरूनि हो! उपवासी.' । 'का बसले न उठा?' ।
'व्याप्त सुषुप्ति[१] हो हृदयासी.' । 'का बसले न उठा?' ।
'एकचि पत्नीव्रत आम्हासी.' । 'का बसले न उठा?' ।
'ज्ञाने विटलो या विषयासी[२].' । 'का बसले न उठा?' ॥ सज्जुनि० ॥ ४ ॥
'द्रौपदी सखीच आम्हा जननी.' । 'का बसले न उठा?' ।
'नमिती मस्तक लावुनि धरणी[३].' । 'का बसले न उठा?' ।
'कैसी करणी ऐको श्रवणी.' । 'का बसले न उठा?' ।
'कृष्ण कृष्ण हरि हरि हरि वदनी' । 'का बसले न उठा?'॥सज्जुनि०॥

(श्लोक)

धृष्टद्युम्न म्हणे, 'समस्त नृप हो! ऊठा जिणाया पणा,
योजा चाप.' तदा कितेक वदती, 'व्याधी पिडा आपणा.' ।
एका आड दडूनि एक वदती, 'हे चाड नाही धरूं,
आली धाड निवारली, तरि पुढे भिक्षा सुखे आदरूं.' ॥ ९१
क्रोधे पांचाळराजा वदत, 'क्षितिनीच[४] हे आजि निर्वीर झाली
वाटे निश्चित माते परिसुनि सकळे भूपवृंदें बुजाली; ।
केली म्या हे प्रतिज्ञा फुकट न कळता चापयंत्रा अशाला,
ही भूपे काय रूपे मिरविति प्रहुडी सूर्यतेजी मशाला.' ॥ ९२
कर्णी शब्द असा उणार्थ पडता जिष्णू[५] ऋषीमंडळा-
पासूनी उठतांच सौख्य न धरे देखोनि आखंडळा[६]; ।

१. घोर निद्रा. २. ऐहिक सुखोपभोगाच्या पदार्थास. ३. जमिनीला. ४. पृथ्वी. ५ अर्जुन. ६. इंद्राला.

निर्[1]छेदूनि मुखे अनेकवचनी त्याते मुनी सागती
क्षेत्री[2] सूर्यवतस जेथ खचले भगूनि अस्तागती. ॥ ९३

आधी ब्राह्मणवाळ निर्बळ वळे 'बापा!' बहू बोलती,
'बा रे ! यंत्र भले भले बैळनिधी[3] त्याही मुखे खालती ।
केली, त्याप्रति तू कमा बळकटी बाहूबळे भेदिसी ?
बाळा ! बैसुनि बुद्धिबोध बरवा घे कांहि तो मानसी. ॥ ९४

दाता द्रौपद दक्ष दानशुर तो दे लक्ष घे दक्षणा,
दारोदारहि दूर दुर्बळ घरे धुडू नको भक्षणा, ।
दारिद्रा दवडोनि द्या दशदिशा या दातियाच्या कृपा,
यत्री भेद करावया भय पडे ज्या कर्ण द्रोणा कृपा. ॥ ९५

(पद.)

कृपेने आज्ञा द्यावी यत्र भेदायासी. ॥ ध्रुवपद. ॥
एक बोलति ऋषिवर नकळे ईश्वरमहिमा कैसी[6] ।
कवणा हृदयी कवण स्थिति वर्तत ऐसी. ॥ कृपेने० ॥ १ ॥
ऐकलेनचि[4] भार्गवरामे मारुनिया नानाक्षेत्री[5] ।
नाहिंच[6] केले पृथ्वीवर ते दुर्धर महाक्षत्री[7]. ॥ कृपेने० ॥ २ ॥
ज्याला उद्भव[8] कुंभापासुनि, कांता लोपामुद्रा ।
त्याणे[9] आपोषणासि[10] केले क्षारसमुद्रा. ॥ कृपेने० ॥ ३ ॥
यास्तव ब्राह्मणतेजे शक्ति अवघड वडते ।
कवणे युक्ति मानोनि छेदन न करा बडबड ते. ॥ कृपेने० ॥ ४ ॥
देती आशिर्वाद समस्तहि विजयी हो बा रे ! ।
येता अर्जुन मंडपि लोकी नाना तर्क उभारे. ॥ कृपेने० ॥ ५ ॥ ९६

(श्लोक.)

भूदेवआज्ञा[11] धरुनी शिरी तो कार्मूकनागाप्रति केसरी तो, ।
येता मनी नोवरिलागि बाणे भेदील हा यत्र दशार्धबाणे[12]. ॥ ९७

---

१. निपेव करुन २. क्षत्रिय. ३. बळसागर. ४. एकट्या ५. अनेकस्थळी, ६ नाहींसे, ७. मोठे क्षत्रिय. परशुरामाने एकवीसवेळा पृथ्वी नि.क्षत्रिय केली ही पौराणिकी कथा येथे अनुसंधेय आहे ८ जन्म. ९ त्या अगस्त्याने. हे पर्यायोक्त अलंकाराचे उदाहरण होय १०. आपोशान—भोजनाच्या पूर्वी व नतर म्हणण्याचा मत्र. 'अमृतोपस्तरणमसि स्वाहा' आणि 'अमृतोपिधानमसि स्वाहा' असे मत्र यथानुक्रमे म्हणतात. ११. विप्राची आज्ञा. १२. पाच.

(पद

दुसरे कौतुक वदती घडले, नृप सगयी पडले. ॥ ध्रुवपद. ॥
दिसतो पाहता मुल हा लघुमा रे! । वदती नृप सारे ।
द्विज हे धनु चंड उभारी कमा रे! । लटिकेचि पमारे, ।
दिसति म्हणुनि मुखि हसति खदखदुनि रसिक म्हणति, 'शाबास भला रे!'॥ दु०॥
शैल्यादिक कर्णहि जेथें वेडी । तेथें हा प्रेहुडी ।
दावी द्रौपदिची धरुनी गोडी । धिट याची जोडी, ।
नाहिं नाहि हटकुनि पाहू तरि अन्य यथास्थित धन्य म्हणों ये. ॥ दुसरे० ॥२॥
राजा पांचाळ म्हणे, 'हे भारी । धनु काय उभारी ?।
मुल हा यंत्राते भेदुनि हारी । निरुपम हे नारी, ।
मिथ्या मात सकळात होय परि सत्य एक भगवंत करी रे!' ॥दुसरे०॥३॥१८

(श्लोक.)

ऐसे सर्व अनेक तर्क करिता तो सव्यसाची करी
चापाते उचलोनि तेक्षणि जेसा घे इक्षुदंडा कैरी; ।
सज्जूनी शर पंच दक्षिण करी, चिंती गुरू केशवा
'तूं माता मज बाप, आन न कळे भूपाळ नाकेश वा.' ॥ १९

(पद.)

'श्रीहरि! करुणा तूं करि रे! ॥ ध्रुवपद. ॥
भेदिन यंत्र मी त्वत्कृपायोगे । धनु हे मी करकरी रे! ॥श्रीहरि!०॥ १ ॥
कौरवकरिला तूं हरि असता । न गणी विफळ करी रे! ॥श्रीहरि!०॥२॥
पांडवपाळक ब्रीद तुझे हे । प्रकट करी लौकरी रे! ॥श्रीहरि!० ॥ ३ ॥ २०

(श्लोक.)

ऐसा मंत्र जपोनि यंत्र निरखी भेदावया त्या कडा
चापातें उचलोनि पचकशरी विधी वरी रोकडा, ।
विद्या चित्ररथाचिये रुपकडा पाहूनि मीनाक्ष तो
छेदी वाम तदा सहस्रनयनें सौख्या पितां लक्षितो. ॥ २१

(चूर्णिका.)

तेव्हां तो पांडवेय नृपतिवीर विजय सायकासन वामकरे उभारुनि, पंच नाराच दक्षिण हस्ती घेऊनि, यंत्रासि प्रदक्षिणा त्रिवार करुनि, गभीर धीर नर-

---

१. प्रौढी. २. हा उपमालंकार आहे. ३. हत्ती. ४. इंद्र. ५. कौरवरूप गजाला. ६. सिंह. ७. मत्स्याचा डोळा. ८. डावा. ९. इंद्र. १०. अर्जुन. ११. धनुष्य. १२. डाव्या हाती.

वीर आनकदुदुर्भाय यदुवीर हेळीं देदिप्यमान हृदयाकाशीं आणूनि, सद्भावयुक्त गुरुद्रोणचरणस्मरण करूनि, अधोदृष्टी तप्ततैलकडा पाहूनि, ऊर्ध्व मत्स्यवामनेत्रासि भेदिलें. ॥ १ ॥

देखोनि दृशशतनेत्री आनंदाश्रु लोटले, ते काळीं सकळ भूपाळ चित्तीं सात्विक भिन्नाकार भाव[2] उदेले, जयजयकार सकळ सुरभार[3] करुनि सुमनहार[4] किरिटिच्या किरिटिवरी वर्षों लागले, सोल्लासयुक्त परमानंदभरें पांचाळबाळी[5] मराळी सरसगति चमकत येउनि सुमनमाळा गुडाकेशमराळगळां[6] घालिती झाली. ॥ २ ॥ ६२

(श्लोक.)

होतां भजन यंत्र कंजनयना[7] सजोगुनी[8] पातली,
माळा आवडिनें करी धरुनिया पार्थां गळां घातली; ।
लज्जायुक्त सतोष वामनयना[9] लक्ष्मी पति आवडी,
मानी ईश्वरअश, सशयलता झाली सवे रोकडी. ॥ ६३

देखोनी ऋषि नाचती सुखभरे, 'शाबास या लेकरें
कैसें यंत्र[चि हे] सुकोमल अशा या भेदिलें हो! करें ?' ।
राहे रोम उभी नभी उडविती ते विप्र आगोस्तरे
लीला भाव विनोद लाघव जगी नानापरी विस्तरे. ॥ ६४

ऐसे देव भूदेव[10] यादवपति सर्वत्र झाले सुखी,
दुःखी कौरव मात्र दुष्ट वदनें आच्छादिली अंशुकीं[11], ।
चित्ती घेउनिया विषाद अवघे युद्धार्थ ते धांवती,
भीमार्जून करीच अस्त सकळे[12] शेखी[13] पिडा पावती. ॥ ६५

यानंतरे त्वरित लंघुनि विप्रवेशा कौंतेय द्रौपदिगृही करिती प्रवेशा; ।
ऐका समस्त रचना मग शोभनाची होईल वृष्टि सुचरित्र सुधाघनाची[14]. ॥ ६६

---

१. पाही २ अष्ट सात्त्विक भाव येणेप्रमाणे आहेत —'स्तभः स्वेदोऽथ रोमाच. स्वरभगोऽथ वेपथुः । वैवर्ण्यमश्रुप्रलयौ अष्टौ भावाश्च सात्त्विकाः ॥' याचा भावार्थः—१ स्तभ=स्तब्धता, २ स्वेद=घाम येणे, ३ रोमाच=आगावर काटा उभा राहणे, ४ वेपथु=कप सुटणे, ५ वैवर्ण्य=तोंडाचा वर्ण बदलणे, ६ अश्रु=डोळ्यातून पाणी येणे, ७ प्रलय=बेशुद्धि, ८ वैवर्ण्य=स्वर पालटणें. ३ देवमडळ. ४ पुष्पाचे हार. ५. द्रौपदी. ६ अर्जुनरूप हंसाच्या गळ्यात. [गुडाकेश=अर्जुन] ७ कज+नयना=कमल+नेत्रा. ८ सजून. ९. सुदराक्षी. १०. भूदेव=ब्राह्मण. ११. वस्त्रानी. १२. सकळही. १३. अती, अखेरीस. १४. अमृतमेघाची

उपसंहार.[1]

(श्लोक)

श्रीपांडुरंगपदपद्मज[2] नाम घे या,
चिंतूनिया सतत उत्तमनामधेया,[3] ।
हे वर्णिली रसिक होय कथा सुवाचा
धोका नसेचि श्रवणे पठणे भवाचा.[4] ॥ ६७

कचेश्वरकविकृत

२ गजेंद्रमोक्ष.[5]

वक्रतुंड[6] हा ध्याउनी मनी, शारदा दिसे भव्य लोचनी, ।
सद्गुरूसवे हस्त मस्तकी ठेवुनी पुढे ग्रंथ बोल की. ॥ १

१ 'वरदानस्य उक्तिर्या सा काव्य उपसंहृतिः'–ज्या श्लोकात वरदानाचा उल्लेख असतो त्याला 'उपसंहार' असे म्हणतात, या न्यायाने प्रस्तुत श्लोकाच्या चतुर्थ चरणात वरदानाचा उल्लेख आहे. २. चरणकमलोत्पन्न. ३ उत्तम आहे नामधेय (नाव) ज्याचे त्याला. (श्रीविष्णूला.) [धेय प्रत्यय रूप भाग आणि नाम या शब्दापुढे स्वार्थी होतो 'रूपनामभागेभ्यो धेयप्रत्ययो वक्तव्यः'. जसे – नाम=नामधेय, भाग=भागधेय] ४ संसाराचा. ५. गजेंद्र–ही कथा श्रीमद्भागवत–स्कंध ८ अध्याय २-४ यांत आहे. क्षीरसागरात त्रिकूट नामक एक पर्वत होता. त्याच्या खालच्या तटावर वरुणाचे ऋतुमत् नामक उद्यान होते, आणि त्यात एक अत्यंत रमणीय सरोवर होते. तेथे उन्हाने संतप्त आणि तृषेने आर्त असा एक गजेंद्र आपल्या कळपासह पाणी पिण्यासाठी आला. [हा मूळचा इंद्रद्युम्न राजा असून याने अगस्त्यमुनीचा अनादर केला तेव्हा मुनीने 'तू गज होशील' असा यास शाप दिला] तो सरोवरात प्रवेश करून तेथील पाणी यथेच्छ पिऊन बाहेर येऊ लागला, तो त्याला एका सुसराने (शापदग्ध गंधर्वाने) पकडिले. तेव्हा त्याने नक्राच्या हातून सुटण्याचा पुष्कळ यत्न केला, परंतु सुटेना. त्याची सुटका करण्यासाठी इतर गज, गजस्त्रिया आणि कलभ (गजशावक) यांनीही पुष्कळ प्रयत्न केला. पण त्याचेही काहीं चालेना. या उद्योगात हजार वर्षे गेली; सर्व उपाय हरले. अखेरीस निरुपाय होऊन गजेंद्राने हे प्राणसंकट टाळण्यासाठी परमेश्वराचा धावा केला (अध्याय २ श्लोक २-२९). 'मी ग्राहापासून मुक्त होण्याची इच्छा करीत नाही, तर अज्ञानमोक्षाची इच्छा करतो' इत्यादि स्तोत्र ऐकून प्रसन्न होऊन श्रीभगवान् हरि प्रकट झाला. त्याला पाहताच 'हे नारायणा ! अखिलगुरो ! भगवन् ! नमस्ते' असे म्हणून गजेंद्राने सोंडेने एक कमळ उपटून भक्तिभावाने त्याच्या प्रीत्यर्थ वर आकाशात फेकून दिले. तेव्हा त्या पीडिताला पाहून विष्णूला दया आली. त्याने एकदम गरुडावरून उतरून सग्राह गजेंद्राला सरोवराच्या बाहेर काढून, चक्राने नक्राचे तोंड कापून त्यास सोडविले (अध्याय ३ श्लोक ३३). अशी ही गजेंद्रमोक्षाची कथा आहे. ६. गणपति.

ऋपीसी पुसे व्यास जन्मेजया! हो! वदे हात जोडोनि भावें तया हो!।
'गजेंद्रासि विष्णू कसा भेटला हो! मुळाहूनि सांगा मला हे कथा हो!' ॥ २

बोलला ऋपी, 'ऐक भारता! सांगतो कथा तूज सर्वथा.।
इंद्रद्युम्न हा मुख्य भूपती द्राविडामधे सर्वसपती[1]. ॥ ३

आचरे सदा वेदशास्त्रता, नाचरे कदा आणिका मता[2],।
विष्णुभक्तिसी रातला[3] असे, सत्यसंगती[4] नित्य तो वसे. ॥ ४

धर्मशीलही दानशील तो, खड्गधारणी शूर वीर तो,।
नम्रता बहू विष्णुभक्तिसी बाणली तया प्रीतही असी. ॥ ५

पुष्करातिरी ध्यान लावुनी, बैसला असे योगचिंतनी,।
तो ऋषी अगस्ति पातला त्वरे नाहि देखिले राजया! विरे. ॥ ६

कोपला ऋपी काय बोलिला, 'इंद्रद्युम्न तू दुर्मती[5] भला,।
देखिल्या मला ध्यान लाविसी, हेच भक्तिनें पार पावसी. ॥ ७

न राहेसि ऊभा मला देखिल्यानें वृथा कष्टसी भक्ति हे सेविल्याने.।
'मदोन्मत्त तू हस्ति होसील रानी' ऋपीवाक्य हे सत्य साचार मानी.' ॥ ८

'[6]राम! राम! राम! राम! व्यर्थ काय शापिले?
[7]हाय! हाय! हाय! हाय! शापघातें ताडिले।
[8]पाहे पाहे पाहे पाहे कोण न्याय वर्तले?
[9]त्राहें त्राहे त्राहे त्राहें काय आजि पावले? ॥ ९

जरी तुम्हांसि देखिले असेल आजि लोचनी,
तरी घडेल पतन देह त्वरित यांचि[10] भूवनी.।
असे असोनि शापिले अनाथनाथ बधुजी!
बरे तुम्हासि मानले, अहा! अनाथनाथ! जी! ॥ १०

अन्यायाविण शापिले मज तुम्ही स्वामी! अगस्ती! मुनी!
ध्यानी मी निजमदिरी नदितिरी ध्यानस्थ होतों मनी,।
कर्मांची गति नाटळे विविहरा लक्ष्मीपतीलागुनी
"[11]बोलो काय कुडे तुम्हा ऋषि मला उश्राप द्यावा [12]झणीं.' ॥ ११

---

१. धनवान्, मोठा श्रीमान्. २. अन्य मताला अनुसरला नाही. ३. रत झाला ४. 'साधुसगमी' असा अन्य पाठ आहे. ५ दुष्टबुद्धि. ६ ही इंद्रद्युम्नाची उक्ति. ७. 'जाय जाय जाय जाय शापघाये ताडिले' असाही पाठ आहे. ८. पाहि (रक्षण कर) ९. त्राहि (त्रायस्व)=संरक्षण कर. १०. याच लोकात ११. 'बोले काय तुम्हा पुढे ऋषि मला उश्राप द्यावा झणी' असाही पाठ आहे. १२. लौकर.

'बरे' म्हणोनि बोलिला अगस्ति देव तो ऋपी,
'लागतात्र दिव्य हस्त पूर्ण हेत पावसी. ।
परी सहस्र एक वर्ष नागयोनि भोगिसी'
असे वदोनि चालिला अगस्ति देव तो ऋपी. ॥ १२

पुढे वर्तले काय ते ऐक तू हो! स्त्रियायुक्त गंधर्व राहे जळी हो!
जळी क्रीडता थोर उन्मत्त झाला, न मानी कदा देवऋपीगणाला. ॥ १३

स्नाना तो ऋपि पुष्करात शिरला, अर्ध्यांजुळी घेतले,
गधर्वें क्रिडता जळात ऋपिला हाते पदी वोढिले. ।
क्रोधे शाप वदे जळात ऋपि तो, 'ज्याणे मला वोढिले,
तो तूं नक्र जळात हो' म्हणउनी त्या पुष्करी शापिले. ॥ १४

ऋपीलागि गधर्व तो काय बोले, 'विनोदे कसे स्वामि! रागासि आले? ।
बरे, शीघ्र उश्शाप द्यावा दिनाला!' असे ऐकता दीनवाक्ये निवाला. ॥१५

'सहस्रेक वर्षे जळामाजि राहे, गजेंद्रासि रे! झोंबसी शीघ्र पाहे, ।
तयालागि तो विष्णु येईल जेव्हा तया दर्शने मुक्त होशील तेव्हा.'॥ १६

दोघही असे शाप पावले, द्वेषे भांडणा नित्य लागले. ।
एक भीतरी एक बाहिरी राखिती बहू वैर अंतरी. ॥ १७

शाप पावताक्षणीच इंद्रद्युम्न भूपती
विशाल थोर हस्तिजन्म पावे भूप संप्रती. ।
गजेंद्र नाम पावला, वनात वस्ति डोंगरी
पुत्रपौत्र सूखरूप वास तीर सागरी. ॥ १८

त्रिकूटाचळी पर्वती मत्तहस्ती सुखे सागराच्या तिरी त्याचि वस्ती,
गिरीचे परी शोभती स्थूल देखा असख्यात त्यांचा करी कोण लेखा? ॥ १९

सहस्र वर्षे वनि नादता हे परस्परें नादति प्रीतिमोहे, ।
जन्मातराचे सुखदु:ख पाही विसरोनि गेले समूळीच देही. ॥ २०

उन्मत्त झाला मुनि, श्वापदाते हाणे, गिरी वृक्षहि मोडि दातें, ।
असा वनामाजि विनाश केला, मदें न मानी स्मृतियोग ज्याला. ॥ २१

गजेंद्र मानी मनि, 'मीच धन्य, अनत ऐसे मज नागसैन्य,' ।
तृषानळे तो बहु पीडिलासे, सरोवरातें जळि चालिलासे. ॥ २२

---

१. हस्तिदेह. २. हाच गंधर्व शापाने नक्र झाला. ३. सरोवरात. ४. दीनाला. ५. त्वरित. ६. अतरी. ७. मनात. ८. पर्वा, किमत. ९. हस्तिसैन्य. १०. तहानरूप अग्नीने.

पाच योजने दूर [1]गंडिका तेथ जातसे नित्य ऊदका, ।
सेविना जरा पुष्करी जळा [2]ग्रोह आमुचा नक्र या स्थळा. ॥ २३
ऐसिये परी काळ क्रमिला, मोक्षकाळ तो शीघ्र पावला. ।
त्याचिसारिखी बुद्धि योजिली, तै तया तृषा फार लागली. ॥ २४
चैत्रमासिचे उष्ण लागले, आगही बहू त्याणे पोळले[3], ।
गंडकी बहू दूर राहिली, पुष्कराकडे चाल माडिली. ॥ २५
तेच दीवशी चित्तविस्मृती जाहली असे मद ती मती, ।
पूर्व वैर ते आठवे मनी, सर्वही दिसे स्थूळलोचनी. ॥ २६
जसे आदरे सेविले सीतळाते तसे, भाविले फार सेवू जळाते, ।
बहू शात तो चालला शीघ्र वेगे, सवे [4]संतती शोभली सर्व मागे. ॥ २७
मिथ्याचि माया [5]मृगनीर जैसे होती मना इच्छुनि व्यर्थ तैसे. ।
होणार जे काहि खरेच होते, भिवो नको तू भवसागराते. ॥ २८
आधि पाजिले नीर बाळका तयानतरे सकळसेवका, ।
धूतले तया स्नेह आदरे हर्ष पावली सर्व [6]अतुरे. ॥ २९
करोनी सुखी सर्वही संततीते निघाला जळी, वोढिले [7]जीवनाते, ।
अमर्याद ते घेतले नीर[8] पाही, पुढे चालिला शात सूखे स्वदेही. ॥ ३
झुगारे शिरी नीर[8] आगावरी तो, जळाभीतरी खेळ क्रीडा करीतो, ।
अकस्मात तों झोंबला नक्र पायी, मिठी सोडिना काहिकेल्या उपायी.॥ ३१
बहू झूजती पर्वताकार देही गजे वोढिला चेपिला नक्र पाही, ।
फिरे [9]दात खावूनिया नक्र [10]जेठी धरी सोंड मारी पदी नक्र मीठी. ॥ ३२
आसुढी जेव्हा पाय हस्ति तो मागुता तेव्हा नक्र वोढितो, ।
झूजतां बहु क्लेश जाहले, पुत्र पौत्रही शीघ्र पावले. ॥ ३३
घातल्या अळ्या पायि [11]कुंजरी ओढु लागले हावेबाहेरी, ।
श्रेष्ठ आमुचा राहिला जळी मीन[12] गुतती ज्यापरी गळी. ॥ ३४
काय पाहता? साखळी करा, सोड पुच्छ हो! सर्वही धरा,
एक नेट घ्या सर्वही बळे वोढिती बहू शक्तिच्या बळे. ॥ ३५

१. नदीविशेष २. सुसर. ३. भाजले. ४. पुत्रपौत्रादिक. ५. मृगजळ. ६. स्त्रीइत्यादिक सर्व. ७. उदकाते. ८. उदक. ९ दात खाऊन फिरणे हें अत्यत क्षोभाचे आणि त्वेषाचे द्योतक आहे. १०. ज्येष्ठ, बलिष्ठ ११. कुजर=हत्ती. १२. मासे.

ओढ माडिली त्यासि दोकडे, यातना बहू कुजरा घडे, ।
स्थूळ देहि तो बोटिनी किती? त्राम पावले आम टाकिती. ॥ ३६

मराव कर्मे मेळिया पाठिसी हो! क्षुधा लागली फार आता चला हो! ।
परी सर्वही एकची नेट घ्या हो! जळी स्वामिसी लोटुनी शीघ्र द्या हो! ॥३७

जीव जायसे सत्वर करा लोभ मोह त्या नीकरा करा. ।
येश हे तुम्हा येइ हे घडी, स्वामि! लोटुनी द्या चला तडी. ॥ ३८

सरोवरात लोटिला गजेंद्र पुत्रपौत्रकी
निघोन सर्व चालिले जळात तोचि एक की, ।
पूर्वभक्ति धावली मनात हर्ष वाटला,
सर्व दुःख वीसरोनि सै[1]द्गदीत दाटला. ॥ ३९

स्मरोनि विष्णु अतरात धाय फार मोकली,
म्हणे, 'असा तै[2]माचि धाव, शक्ति फार वेचली. ।
व्यर्थ फार पीडिलो जळात नक्रमगती
तयाकडून सोडवी त्वै[3]रीत तूचि श्रीपती! ॥ ४०

पीडिलों बहू, पाव[4] गा! हरी! पायिंची व्यथा शीघ्र तूं हरी, ।
लागल्या काळा थोर या पदी, पीडिले मला नक्रआपदी. ॥ ४१

नक्रगाठिमी अग्नि लागला, पाहतोस तू काय ऊगला? ।
पाव गा! हरी! दासपालका! मोकळू नको विश्वव्यापका! ॥ ४२

भक्तवत्सल दीनमोचन पाव सत्वर तूं हरी!
थोर संकट विघ्न उद्भट[5] पातले मज केसरी ।
नक्रगाठिसि सोडुनी पद मोकळे करि यादवा!
झोबला करु काय तै[6]स्कर नाकळे मज, माधवा! ॥ ४३

शख चक्र पद्म दंड मेघवर्ण ध्यान की
पीतवस्त्र पै[7]द्मनेत्र नाम तोचि विष्णु की, ।
वैजयंतिमालधारि स्थूलभाल लोचनी
पहावयासि वासना गजेंद्र आ[8]र्तला मनी. ॥ ४४

---

१ 'सद्गदित' अथवा 'गद्गद' भाषण कशाला म्हणावे हे पुढच्या उताऱ्यात सागितले आहे:—
'मदप्रमोदव्रीडाद्यैर्वाक्स्तंभो गद्गद विदु' [मालतीमाधव—तृतीय अक, त्रिपुरारिकृत टीका—पृष्ठ ८५.]
२. जसा असशील तसाच. ३. वृत्तसुखार्थ येथे शब्दाची ओढाताण केली आहे. ४. प्रसन्न हो.
५. मोठे, भयकर. ६. चोर. ७, कमललोचन, ८. उत्सुक झाला.

विधीकारणे[1] मत्स्य झालासि वेगे वरे[2] दानवा मारिले शीघ्र आंगे, ।
बळे आणिले वेद हीरोनि चारी, गजेंद्रास वेळेस आलासि हारी ॥ ४५
मही[3]माजि मंदागिरी चालियेला, तई कूर्म होवोनिया स्थीर केला, ।
अशी कीर्ति केली महीमाजि भारी, गजेंद्रास वेळेस आलासि हारी. ॥ ४६
धरित्री[4] बळे दानवी चालवीली, वराहेरुपे स्वामि! तू थाबवीली ।
हिरण्याक्ष मर्दोन भक्तास तारी, गजेंद्रास वेळेस आलासि हारी, ॥ ४७
तुवा नारसिहे वहू खेळ केला, महाभक्त प्रल्हाद तो रक्षियेला ।
अरी मर्दुनी फोडिला स्तभ भारी, गजेंद्रास वेळेस आलासि हारी. ॥ ४८
क्षिती[5]कारणे वामना धावलासी बळीदान[6] घेऊनिया राहिलासी ।
तयाकारणे तू उभा नित्य द्वारी, गजेंद्रास वेळेस आलासि हारी. ॥ ४९
अरे भार्गवा! थोर अद्भुत केले, सहस्रार्जुनालागि तू मर्दियेले, ।
जहालासि तूं ब्राह्मणा साहकारी, गजेंद्रास वेळेस आलासि हारी. ॥ ५०
तुझी राघवा! वर्णु मी काय लीला? पदस्पर्शनी तारिली शापलीला[7] ।
सुरा सोडुनी मर्दिला तो सुरारी[8], गजेंद्रास वेळेस आलासि हारी ॥ ५१
अरे कृष्णजी! काळिया नाथिला[9] रे! रिकामा तिव्हा काय होतास तू रे! ।
अरी मर्दुनी तारिल्या दीननारी[10], गजेंद्रास वेळेस आलासि हारी. ॥ ५२
पहा बौद्धरूपा कलकीस्वरूपा, वहू वेचला प्राण रे! नामरूपा. ।
न देखो तुझी स्वामिजी! वाट येता, क्षणामाजि हा देह टाकीन आर्ता.॥ ५३
तुझे नाम घेता हरे सर्व वेथा[11] असे ऐकिले सतमूखे अनता! ।
तयालागि त्वा लाविला बोल आता' असे ऐकता धावला जीवदाता. ॥ ५४

बरे मनात बोधला बऱ्यास सर्व साजिरी,
स्मरोनि विष्णु अतरी अनतमूर्ति ती बरी, ।
भक्तहाक ऐकुनी त्वरा करूनि ऊठिला,
रमासुखा न घे तईच कळ्वळोनि चालिला. ॥ ५५

१. या व पुढील पद्यात अनेक अवतारास उद्देशून वर्णन आहे. २ 'वरे दानवा मारुनी त्या अभगे' असाही पाठ आहे. ३. भूमीमध्ये. ४. पृथ्वी. ५. क्षिति=पृथ्वी. ६. जबलपुराजीक भेडाघाट म्हणून जो रमणीय भूप्रदेश त्यात बटु वामनाने पृथ्वीदान मागून वळीराजाला पाताळात लोटिले असे म्हणतात ७. शापलेली अहल्या. ८ रावण. ९. मारिला. १०. 'गोपनारी' असा अन्य पाठ आहे. ११. व्यथा.

मूख संपदा टाकुनी हरी लक्षुमी पुसे, 'काय अंतरी? ।
धाव मांडिली खेद घेतला, काय वर्तलें सांगिजे मला!' ॥ ५६
देव बोलिला, '[1]चंद्रआननें! गुह्य सांगतो [2]पंकजाननें! ।
गजेंद्र भक्त हा गांजिला अरी, बाहतो 'मला पाव गा! हरी!' ॥ ५७
दीनबंधु हें नाम सुंदरी! वागवीतसें ब्रीद अंतरी, ।
धावणें तयालागिं सर्वथा पूसती प्रिये! मूळ ही कथा.' ॥ ५८
कृपासागरें घेतली धाव वेगें, गरुडामही टाकिला फार मागें, ।
जसा कष्टला देखिला भक्त दृष्टी म्हणे, 'भेटला धन्य हा भक्त सृष्टी.'॥५९
न साहे अवस्था गजा तेचकाळीं, मना मंदिरीं ब्रह्मरूपा न्यहाळी ।
'परब्रह्म ते शांतवी हस्तियातें, उमे देखिलें आदरें स्वामियातें. ॥ ६०
दाटलें बहू सद्गदीत ते देव भक्तप्रीय एकमेक ते ।
शांतवी बहू [3]विष्णु हस्तितें, दुःख वीसरे सर्वकाळिं तें. ॥ ६१
देखिलें जसें ध्यान विष्णुचें, दुःख वीसरे सर्वकाळिचें. ।
मुकुट देखिला [4]जडित मस्तकीं दिव्य आयुधें चार हस्तकीं. । ६२
शंख चक्रही साजिरी गदा, इदुनूपुरें शोभती पदा, ।
दंत शोभती रत्नपंक्तिका, साजिरी दिसे दिव्य नासिका. ॥ ६३
कर्णिं झळकती कुंडलें कसी वीजुचे परी तेज वोतिसी. ।
[6]वैजयंतिची माळही गळा हेम[7]वर्णही साजिरी लिळा. ॥ ६४
वीरकंकणें मुद्रिका करीं, श्रीवत्स हें लाच्छनें उरीं. ।
पीत[8] अंबरीं रत्नमेखला शोभली कटी साजिरी लिळा. ॥ ६५
असें देखिलें ध्यान त्या हो! गजेंद्रें कृपाळूपणें पाहिलें राघवेंद्रें; ।
परी सोडिना नक्रमीठी कदाही बहू आगळा झोंबला स्थूळदेही. ॥ ६६
त्वरें काढिलें विष्णुनें चक्र हातें मुखीं ताडिलें वज्रघातें निघातें; ।
तरी सोडिना नक्र मीठी बळी तो बहू विक्रमें झोंबलासे जळीं तो. ॥ ६७
रि[9]घाला जळीं श्रीहरी शीघ्र वेगें, त्वरें सोडिला दीन तो दास अंगें, ।
जळावेगळें काढिलें त्या दिनाला, बहू थोर आनंद त्याच्या मनाला. ॥६८

---

१. 'चंद्रमाननें' 'सोमभाननें' असे अन्य पाठ आहेत. २. कमलमुखि! ३. विष्णूनें ४. रत्न-जडित. ५. पैंजण. ६. ही वैजयंती पुष्पाची माला विष्णूची होय. हिचीं कुसुमें कोमजत नाहींत असा समज आहे. या वैजयंतीचीं पुष्पें जशीं सदा ताजीं आणि टवटवीत असतात, तशींच 'Laurel' नामक झाडाचीं पुष्पें कवी वाळत नाहींत, सदा ताजीं असतात जसा प्राचीन रोमन लोकांचा समज आहे. ७. सुवर्ण वर्णं. ८. पिवळ्या वस्त्री. ९. शिरला.

गरूडध्वजें लावितां हात आगे स्वयें जाहला दिव्यदेही निजांगे; ।
करूं लागला स्तुति नानापरीची बहू वर्णना माडिली श्रीहरीची. ॥ ६९
'शापदग्धही तारिले मला, काय वर्णु मी श्रीहरी तुला? ।
शेष वर्णिता भागला तुतें आन तूळणा कायसी इथे? ॥ ७०
वेदें वर्णिता मौन्य राहिले 'नेति नेति' हे वाक्य बोलिले ।
तेथ मी किती? काय किंकर काय मी स्तवूं दीन पामर?' ॥ ७१
हरीचे कृपे शीघ्र वीमान आले, हरीकिंकरी त्याजला बैसवीले. ।
असे देखुनी हासला नक्र दृष्टी म्हणे 'वर्तले थोर आश्चर्य सृष्टी.' ॥ ७२
पुसे श्रीहरी, 'का तुवा हास्य केले?' म्हणे, 'म्या तुला लोचनी देखियेले, ।
विमानी गजा घालुनी चालवीसी, मला रे! कसा हे वनी मोकळीसी? ७३
पतितपावन नाम तुझे हरी! तरि कसा मज टाकिसि तूं दुरी? ।
नवल थोर मनी मज वाटले, ब्रिदचि काय तुझे हरि! सूटले. ॥ ७४
बहु वाटतसे खंति रे! मजला, असि भेदरिती हरि! का तुजला? ।
समबुद्धि जरी असती तुजला तरि ते बरवे दिसते मजला. ॥ ७५
क्षितिही बरवी मज वाटतसे तुजला कुमती मज भ्रांति दिसे. ।
गजराज कसा वरि चालविला? हरि! नक्र तुवा वनि साडियला ॥ ७६
जरि पातकि मीच खरा असतो, तरि हेचि जळी हरि रे! नसतों; ।
परि गाठिसि तें बहु पुण्य असे, सुखरूप तुझे मज ध्यान दिसे. ॥ ७७
फुटके जरि मानु कपाळ मनी, तरि मी तुज देखतसे नयनी, ।
म्हणऊनि असा सुकृती हरि! मी तुज पाहतसे तरि रे! दृढ मी. ॥ ७८
दिनबंधु तुझे हरि! नाम बरे, मज उद्धरिसी तरि हेंचि खरे, ।
म्हणजे बहु मानिन मी तुजला, तुजवाचुनि कोण असे मजला? ॥ ७९
कितिएक तुते भजती पतितें कितिएक तुते जपती मुनि ते. ।
कितिएक गिरीवरते असती कितिएक उदास तुते भजती. ॥ ८०
कितीएक ते पर्वती राहताती कितीएक ते कर्वती देह देती, ।
कितीएक ते अग्निसंगा सहाती, तुझेवीण अन्या न जोडूं पहाती. ॥ ८१
परी नांतुडे स्वप्नि त्यां ध्यान तूझे तया आगळे श्रीहरी! पुण्य माझे, ।

---

१. श्रीविष्णूने. २. थकला ३. आणखी. ४. चार वेद, उपनिषद्वय इत्यादि. ५. चाकर ६. स्त्री कृत व्रत. ७. पुण्यवान् ८. दीनाचा बंधु. ९. पापी जन. १०. न स्पर्शे, न लाभे, न मिळे ११. अधिक, श्रेष्ठ.

अकस्मात म्यां तूजला देखियेलें, मला टाकुनी इंद्रद्युम्नासि नेलें, ॥ ८२
म्हणोनी मला हास्य आलें दयाळा! त्वरें उद्धरी श्रीहरी! हो! कृपाळा!'।
असें बोलता देव भक्ताभिमानी म्हणे, 'चालवा नक्र आधी विमानीं.'॥८३
पहा नक्र हो शीघ्र गंधर्व झाला, हरीदर्शनें शाप त्याचा निमाला. ।
हरीकिंकरी[1] बैसवीलें विमानीं, स्मरू लागले दोनही चक्रपाणी. ॥ ८४
हरीनें बहू आदरें भेटवीले [2]विरोधी परी अंतरी नीववीले. ।
मिळाले सुखे आदरें दोन बंधु, तया पावला[3] तोचि हो! दीनबंधु. ॥ ८५

पहावयासि पातले समस्त देव अंबरी[4],
विमानपंक्ति दाटल्या बहून हर्ष अंतरीं[5]; ।
पुष्पवृष्टितें करोनि 'धन्य धन्य' बोलती,
आरत्या[6] सुरागना करूनि सर्व पाहती. ॥ ८६

सत्संग होतां तरती दुरात्मे, सत्संगयोगें परब्रह्म आत्मे, ।
सत्संग होतां बहु सौख्य आहे, सत्संग[7] नक्रा फळलाचि पाहे. ॥ ८७
सतसंग करिता हरि भेटला, सतसंग करिता शिण[8] फीटला. ।
संतसंग करिता सुख आहे, संतसंग करिता तरलाहे. ॥ ८८

दिसे भूवनीं दिव्य वीमान कैसें? महामेरुच्या शीखरातुल्य जैसें, ।
पताका शिरीं झळ्कूताती निशाणे वरी मुक्ति हे जो करी गीत गाणें. ८९
अशा विमानीहि गजेंद्र नक्र त्याते पहाती सुरराज शक्र ।
हे सूख नाहीं विधि त्या हराते ते दीधले या म्हणती अनंतें. ॥ ९०

चालिलें विमान, तेजरूप त्यात बिंबलें,
अनंतकोटि घंटिका अनंत नाद कोंदले, ।
गीत नृत्य सर्व भाव दावितातिं आदरें,
पुढे उभ्या सुरागना[9] धरोनि दिव्य चामरे[10]. ॥ ९१

विमानामधें शोभले दिव्यदेही, त्वरें पातले स्वर्गलोकास तेही; ।
असो दीधले सूख त्याला दयाळे, क्षणामाजि ते मुक्त केले कृपाळे. ॥ ९२

---

१. विष्णुदूतानी. २. वैरी. ३. प्रसन्न झाला. ४. आकाशात. ('अंबर व्योम्नि वाससि' इत्यमरः, 'अंबर वाससि व्योम्नि कार्पासे च सुगंधके' इति विश्वः.) ५. मनात. ६. आरती करणें=दीप ओवाळणे. ७. साधुसमागम. [श्लोक ८७-८८ यांजमध्ये सत्संगाचा महिमा वर्णिला आहे.] ८. श्रमाचा परिहार झाला. ९. देवाच्या स्त्रिया. १०. चवऱ्या.

निमेपात ते दोनही मुक्त केले, दयाळे सवे विष्णुलोकासि नेले. ।
कृपाळू असा मुक्तिकैवल्यदानी स्मरे रे! मनामदिरी चक्रपाणी. ॥ ९३

शापदग्ध तो लाविला गैती माहराज तो एक श्रीपती, ।
ऐक राजया! पूसिली कथा गजेद्र जाहला मुक्त सर्वथा. ॥ ९४

(अभग.)

गजेंद्राची कथा ऐकती जे भावे । पावती स्वभावे मनोरथा. ॥ १ ॥
भक्ति मुक्ती तया पुत्र पौत्र मित्र । पावती कैल्त्र हरीवाक्ये. ॥ २ ॥
उणे पूरे असे त्याचा तोचि जाणे । दीन काही नेणे कर्ता तोची. ॥ ३ ॥
जैसे करवील तैसे दीने केले । गजेद्राते नेले मुक्तिपदा. ॥ ४ ॥
तोचि महाविष्णू सर्वा चालवीता । सृष्टीते पाळीता भक्तराज. ॥ ५ ॥
त्याचा दास ब्रह्मा कवि कैचेश्वर । ध्यातो निरतर सदा त्यासी. ॥ ६ ॥ ९५

साम्राज्यवामनविरचित

३. सुदामचरित्र.

(श्लोक.)

श्रीसद्गुरूच्या पैदसारसाते वंदोनिया, या कवितारसाते ।
बोलेन जी! भागवती शुकानें जे वर्णिले आयकिजे सुकानें. ॥ १

सुदामाच्या धामी किमपि हि नसे अर्थ भलता,
पहाता वायूची सदनि दिसते की प्रबळता, ।

---

१. इद्रद्युम्न. २. मुक्ति. ३. जन्मेजया! ४ स्त्री. ५. येथे कवीने आपले नाव दाखल करून भिन्न वृत्तात काव्याची समाप्ति केली आहे. ६ ही कथा श्रीमद्भागवतातील दशम स्कधाच्यां ८०-८१ या अध्यायात आहे. सुदामा हा सत्वशील भगवन्निष्ठ महासाधु होता. हा कृष्णाचा सहाध्यायी बालमित्र होय. याच्या बायकोने याची केलेली निदा, कृष्णाने केलेला याचा आदरसत्कार, मूठभर पोहे खाऊन प्रभूचे सतुष्ट होणे आणि तदनुरूप स्वभक्ताला प्रसन्न होऊन सोन्याची नगरी देणे—इत्यादि गोष्टी सुप्रसिद्ध आहेत. या काव्यावर कै० बाळकृष्ण मल्हार हसकृत वामनपडितावरील निबध—पृष्ठे ९६-१०४ यात गुणदोषविवेचक टीका आहे ती पाहण्यालायक आहे. तसेच 'वामनीग्रथ'कर्त्यांनीं प्रसिद्ध केलेल्या वामनचरित्रातही काही विचार प्रदर्शित केले आहेत, तेही अवश्य पहावे. ७. पदकमळास. ८. अहो. (सबोधनार्थ अव्यय) 'मी' असाही पाठभेद आहे. ९. आयकावे. १० चागल्या कानाने. ११. घरात. १२. द्रव्य. १३. 'बघता' असा पाठभेद आहे. १४. प्रबळपणा, प्राबल्य

तृणे[1] पर्णे[2] जीर्णे[3] करुनि शत[4] छिद्रे मिरवले[5]
जणो[6] 'गंधर्वांचे नगर'[7] नभि जैसे उगवले. ॥
लागे त्या रजनीस[8] विप्रसदनीं काजूकृमीचा[9] दिवा,
जैसा [10]तलुपट [11]स्वभाविक गमे [12]बावन्ला [13]चांदवा,
पृथ्वीपीठ[13] पलंग विस्तृत दिसे निद्रा करी त्यावरी,
कांतालिंगन[14] मंद दे द्विजवरा[15] तो इंद्रियें आवरी. ॥ ३
जन्मादारभ्य[16] नेणे द्विजवरवनिता[17] एकही [18]जीर्ण [19]चोळी,
त्या रागे ते स्थळीं ते न कळत पतिला जे करद्वंद्व[20] चोळी, ।
दस्रा[21] येता दिवाळी किमपिहि न मिळे गोडशी[22] पूर्णपोळी,
दोपे दारिद्र्यतापे[23] करुनि निजमनी[24] आपुले चित्त[25] पोळी. ॥ ४
'वस्त्रे जशी केवळ मीनजाळी'[26] वदे 'कधीं पावकही[27] न जाळी ।
जे धुंडिता ही नव खंड खंड अप्राप्य, की जर्जर[28] [29]खडखंड. ॥ ५
नसे अन्न भक्षावया मंदिरी हो ! म्हणोनी तया[30] वर्जिले उदिरी हो ! ।
न ज्या आगणी त्या विहंगादि[31] जाती गृहा त्याचिया कोण भिक्षेसि जाती ?'॥ ६
तो द्विजोत्तम[32] तसा वनवासी[33] सौख्यलेश[34] न कधीच जिवासी, ।
दंपती[35] कृशशरीरगतीने[36] वागती परम [37]मदगतीने. ॥ ७

१. गवताने. २. पानानी. ३. 'जीर्णे' हे तृणाचे व पर्णाचे विशेषण. ४ शभर. ५. भोकांनीं. ६. हे उत्प्रेक्षालंकाराचे उदाहरण आहे. ७. कल्पनेचे शहर. क्षणात दिसणार व क्षणात नाहींसे होणारे शहर. [पृथ्वीवरील नगरासारखे आकाशात केवळ दिसणारे जे नगर त्याला गंधर्वनगर म्हणतात. याचे सविस्तर वर्णन वराहमिहिराने 'बृहत्संहिते'त दिले आहे—अध्याय ३०.] ८. रात्री. ९. काजवा नामक कीटकाचा. १०. दोऱ्याचे—सुताचें वस्त्र ११. 'स्वाभाविक' असा शब्द पाहिजे. १२. छत. १३. भूमीचे तळ. १४. कांता आणि आलिंगन हे वेगळे शब्द पाहिजेत. १५. ब्राह्मणश्रेष्ठाला. १६. जन्मापासून. [जन्मात्+आरभ्य=जन्मापासून+आरंभून. हे शब्दरूप चिंतनीय आहे.] १७. ब्राह्मणश्रेष्ठाची बायको. (वनिता=स्त्री.) १८. फाटलेली १९. कंचुकी. २०. हस्तद्वय. २१. विजयादशमी. २२. 'गोड पूरण पोळी' असा अन्य पाठ आहे. २३. दारिद्र्याच्या दुःखाने. २४ आपल्या मनात. २५. मन. २६. मासाची जाळी. (समास चमत्कारिक.) २७. अग्नि. २८. फाटलेले. २९. तुकडे तुकडे झाल्यामुळे. ३०. त्या घराला. 'क्षया' असाही पाठ आहे. ३१. पक्षी आदिकरून. ३२. ब्राह्मणश्रेष्ठ. (सुदामा विप्र.) ३३. वनात राहणारा—गरीबी भोगणारा. ३४. सुखाचा थोडकाही अंश. ३५. नवराबायको—सुदामा व त्याची स्त्री. ३६. रोड होऊन. ३७. हळू हळू. हे तीन अक्षरी यमक आहे.

खाती [1]कंदमुळे, पिती [2]मधुजळे, जे नेणती [3]ओंवळे,
दंपत्ये [4]अमळें स्वसाधनबळे ज्याचे सदा [5]सोंवळे, ।
नेसाया धुवळे न वस्त्र पिंवळे, [6]शीतें सदा [7]व्याकुळे
पृथ्वी [8]पादतळे फिरे हळहळें [9]प्रारब्ध [10]दैवांगळे. ॥ ८
वक्षी [11]वालतृणाङ्कुरे पसरली जाती न आच्छादिली,
[12]कौपीनांबरछिद्रतोन्मुख सदा निर्लज्ज संपादिली, ।
कांखे पुष्कळ दो भुजी अणिकही संपूर्ण विस्तारली,
नाहीं [13]नापित [14]काढण्या म्हणुनिया [15]स्वस्वस्थळी [16]थारली. ॥ ९
दाढी मिशा [17]बाबरभूत [18]ज्याते [19]अश्लाघ्यते [20]ने [21]मुखपकजाते, ।
दिसोन येतें समजा मनी रे! सळे पळे देखुनि [22]कामिनी रे!॥ १०
[23]नासापुटीं तों [24]भरणी [25]जयाची, [26]अन्यत्र नाही [27]गणना [28]तयांची, ।
ज्या मस्तकीच्या [29]कबरीभरानें सभोवती दग [30]भुजंगरानें. ॥ ११
सर्वत्र [31]मंदादर की जयाला बंधू न ते बोलविती जयाला, ।
कांता [32]सती होउनिया जयाची [33]संतोषवार्ता [34]नकरी [35]जयाची. ॥ १२
तो काळ [36]कंठी जंव ये रितीनें, तो बोधिला ब्राह्मण की सतीनें ।
'[37]द्वारावतीचा पति मित्र लोकी तू आपुला बोलसि की, विलोकीं. ॥ १३

---

१. 'कदमूळे' असा शब्द पाहिजे. २. गोड पाणी. ३. निर्मळ. ४. आपल्या साधनाच्या योगाने. ५. शुभ्र. ६. थंडीने. ७ दु खी. ८. पायाच्या तळानी, अनवाणी. ९. दैव. १०. विलक्षण. या पद्यात 'ळे' याची आवृत्ति वारवार झाली आहे म्हणून हा 'वृत्त्यनुप्रास' नामक शब्दालंकार झाला आहे. ११. केस १२. लगोटीतून बाहेर येणारी. १३. 'नापिक नापिका' असा अन्य पाठ. १४. काढण्याकरिता. १५. आपापल्या ठिकाणी. १६ राहिली. १७. वाढलेल्या. 'बर्बरभूत' याचा अपभ्रंश. १८. 'ज्याच्या' असाही पाठ आहे. १९. अश्लाघ्यतेला, निंदेला. 'अश्लाघ्य तेणे मुखपकजाच्या' असाही पाठ आढळतो. २०. नेई—नेत असे. २१. मुखकमळाला 'मुखपंकजाते अश्लाघ्यते ने-असा अन्वय. २२. बायको. २३. नाकपुडीत. २४. अतिशय. २५. ज्या केसाची. २६. दुसऱ्या ठिकाणी. २७. गणती २८. त्या केसाची. २९. वाढलेल्या केसाच्या समुदायाने. ३०. सर्पाची अरण्ये. 'कबरीभराने भुजगराने दग'=डोकीवरील वाढलेल्या केसाच्या समुदायास पाहून सापाची अरण्येही दग झाली—असा भाव. हे सुदाम्याच्या शरीराचे वर्णन ठीकसे नाही. ३१. आदराची कमताई. ३२. पतिव्रता. ३३. सुखाची गोष्ट. ३४. करीत नसे. ३५. ज्या सुदाम्याची. (हे सतीच्या लक्षणाशीं विरुद्ध आहे, व अमृतरायाच्या कटावाशींही विरुद्ध आहे. काव्यसग्रह—अमृतराय—सुदामचरित्र पृष्ठ २९।३० पहा. ३६ घालवी. ३७. हे सुदाम्याच्या सुशील बायकोचे भाषण पतिव्रता स्त्रियेला शोभण्यासारखे नाही, म्हणून तिच्याकडे हीनत्व येते.

तडतडा मज तोडिति वाळके, न मिळती उदरास हि [1]वाळके, ।
बहुत हे समजा [2]शिशुजाचणी, मन असे पडिले अति [3]काचणी. ॥ १४
ही सोकली दूध दही तुपासी सागो किती दुःखहि तूजपाशी ' ।
बाळे अम्हा का दिधली [4]सुदैवे न जाणता श्रीपति वासुदेवे ? ॥ १५
जे मागती त्यास हरी न देतो, न मागती त्यास बळेचि दे तो. ।
जो [5]कामुकाची समजे [6]अपेक्षा म्हणोनि तो[7]की करितो [8]उपेक्षा ? ॥ १६
दुर्गंधि तों कधिचही न चुके मुखाची, [9]शय्यासनी किमपि गोष्टि नसे सुखाची,
[10]तांबूलहीनवद[11]नाधरपान[12]काळी स्वप्नी परतु हि कधी न पडे सुकाळी. ॥ १७
[13]खदिरपूर्णरसें [14]दशनावरे [15]वदन देखियले न कधी बरे, ।
परम [16]शुष्क तुझ्या [17]अधरासि या रसविहीन [18]अपेक्षित [19]कासया ? ॥ १८
जालिया [20]वैमनही न मिळे की तूज ते [21]क्रमुक फोडि फळे की ।
कोण सौख्य म्हणऊनि क्रमावे जे परस्पर मिळोनि रमावे ? ॥ १९
स्ने[22]हशून्य वरि भार जटाचे व्यर्थ हे व[23]रुनि पाय [24]भेटाचे, ।
[25]दैवहीन अम्हि काय करावे जाण या अजि वयात मरावे. ॥ २०
[26]मरण कां मज नयेचि कळेना [27]पावकी पडुनि देह जळेना, ।
व्यर्थ जन्म धरिला नरलोकी की अम्ही उभयता श्रमलो की. ॥ २१
अहा! पाप म्यां काय केले कळेना पहा सौख्य स्वप्नातही आढळेना, ।
वृथा जन्म घेवोनिया या [28]नृलोकी किती [29]यौवनी [30]दंपती शीणलों की. । २२
त्वा हा मनी खेद न तो करावा, यानंतरे यत्न मनी धरावा, ।
श्रीकृष्णजीच्या चरणां भजावे, भेटावया शीघ्र निघोनि जावे.' ॥ २३

सुदामा बोले की, 'जरि वदसि जा तूं मज सती !
अहो ! तेथे गेल्या सकळ जन देखोनि हसती, ।

---

१. एकप्रकारची काकडी. २. बाळ. ३. जाच. ४. चागल्या दैवाने. ५. ज्यास इच्छा आहे त्याची. ६. इच्छा. ७. मुलाच्या ठिकाणी. ८. दुर्लक्ष्य, हयगय. ९. शय्येवर. १०. विड्याशिवाय. ११. तोडाचा खालचा ओठ. १२. चुंबन घेताना. १३ कात. १४. ओठ. १५. तोंड. १६. सुकलेला, कोरडा. १७. खालचा ओठ १८. इच्छिलेला. १९ कशाकरिता. २०. ओंकारी. २१. सुपारी. २२. तेल. २३. लग्न लावून. २४. भिक्षुकाचे, भट्टाचे (भटाचे=वीराचे.) २५. फुटक्या नशीबाचे. २६. येथे छंदोभंग झाला आहे. येथे 'मृत्यु' असे असावे. २७. अग्नीत. २८. नरलोकात, मनुष्यलोकात. २९ तारुण्यात. 'यातनी' पाठभेद. ३०. 'सप्रती' असाही पाठ आहे.

तयी चित्ती दुःखे परम[1] उपजेती[2], न धरवे
क्षमा पाहो जातां तदुपरि हि आम्हां न करवे. ॥ २४

अद्यासनें करुनि हीनहि दीन लोका कां बोध नाद पुसती जगती भुलोका, ।
आम्ही अकिंचन[3] संकिचनता जयासी जागे समान प्रतिपाद्य न हो तयासी.॥ २५

ऐश्वर्यें[5] भ्रमले[6] जगी मिरवले, थोडे भले देखिले,
नाही पारखिले[7] तुवा वळखिले गर्वेचि जे आंखिले[8], ।
तारुण्ये पहिले भरे दडपले सौख्यें सदा मातले[9],
दुष्पंकी[10] रुतले[11] बळेचि उतले[12] कामी सादा रातले[13]. ॥ २६

परधन[14] परदारा[15] सर्वदोषापहारी[16]
अनुदिन[17] प्रियकांताकामसगी[18] वि
किमपिहि न करी जो सज्जनासी प्रवृत्ती[20]
अतिकठिण घडेना साधुनिंदानिवृत्ती[21]. ॥ २७

देखता ऋपि तयासि न पूजी, वाटतो द्विज[22] तयास रिपू[23] जी, ।
भोंवई करुनि वक्र पहातो मित्र भिक्षुक अमान्य अहा! तो. ॥ २८

न तो हालवी मस्तकातें कदापी, दुरूनीच तो शुष्क[24] शब्देंचि दोपी[25], ।
तयी बोबडी ते वळे भिक्षुकाची न ते गोष्टि ही गोड बोले फुकाची. ॥ २९

अलक्ष्मीसलक्ष्मीस तो वैरभाव स्त्रियाचाच नैसर्गि[26] की तो स्वभाव, ।
म्हणूनीच शत्रुत्व या संततीतें विचारूनि पाहें सती! तूं मतीतें[27].' ॥ ३०

'प्रतिष्ठा[28] लज्जाही धरुनि बसता काय न घडे,
प्रयत्नावाचूनी समज सहसा दैव ।

१. फार. २. उत्पन्न होतील. ३. भिकारी. ४. श्रीमतपणा. ५. सपत्तीने. ह्या श्लोकात 'ले' ह्या वर्णाची वारवार आवृत्ति झाल्यामुळे येथे अनुप्रासालकार झाला आहे. ६. वेडे झाले, ७. परीक्षा केली. ८. रेखिले. ९. माजले. १० वाईट मार्ग—किंवा व्यसन—ह्याच चिखलात. ११. गुतले. १२. गर्वाने फुगले. १३. रममाण झाले. या श्लोकात वृत्त्यनुप्रास नामक शब्दालकार 'ले' याची वारवार आवृत्ति झाल्यामुळे झाला आहे. दुसऱ्या पादात 'खिले' आणि चवथ्या पादात 'तले' या दोन दोन अक्षराची आवृत्ति तीनदा झाल्यामुळे त्या त्या पादात 'छेकानुप्रास' नामक शब्दालकार झाला आहे असे समजावे. १४. दुसऱ्याचे द्रव्य. १५. दुसऱ्याची बायको. १६. सर्व दोषाचा अपहार करणारा म्हणजे दोष करणारा. १७. निरतर. १८. आवडत्या स्त्रीच्या सगतीत. १९ रमणारा. २०. सोबती, सगती. २१. पराङ्मुखता. २२. ब्राह्मण. २३. शत्रु २४. सुक्या, नुसत्या. २५. दाबतो, बोलतो. २६. स्वाभाविक. २७. हे सुदाम्याचे भाषण प्रसगास अनुचित आणि अप्रयोजक दिसते. सकलैश्वर्यसपन्न भगवताच्या ठिकाणीं साधारण धनिकाच्या दोषाचा आरोप करणे म्हणजे प्रसगाचा आणि पात्राचा विचार न करणे होय. २८. ही सुदाम्याची पत्नीची उक्ति त्याने श्रीकृष्णाकडे जाऊन आपल्या दारिद्र्याचा परिहार करून श्रीमत होऊन यावे या उद्देशास अनुसरून आहे. २९. उघडत नाही.

दिनानाथा ! काता ! मजवरि करावी बहु दया
विचारे आणावे वचन बरवे स्वात्महृदया[1]. ॥ ३१

करूं नये स्त्रीवचना[2] अमान्य समस्त लोकांत तुम्हीच मान्य, ।
दारिद्र्यदोषास त्वरे हरावे, प्रस्थान[3] येथूनि उद्या करावे. ॥ ३२

द्वारावतीचा[4] पति आजि मान देतो जना अन्य न तो समान, ।
अज्ञान हो दांभिक[5] भाग्यवत तूं कृष्ण तो जाणसि ज्ञानवंत. ॥ ३३

त्याची तुम्हा कीर्ति असोनि ठावी, का कल्पना व्यर्थ मनी उठावी?
देवोनियां राज्य बळीस[6] दारा[7] राहे उभा जो समजा उदारा. ॥ ३४

उचलुनि तळहाते[8] जो धरी पर्वताते[9],
वसुं[10]दिनकृतसख्या जाणसी मारताते[11], ।
कशि करिल उपेक्षा आपुली या जनाते?
द्विजवरिं[12] समजावे तत्व हे की मनाते. ॥ ३५

उच्छिष्ट धर्मा घरिचे स्वहाते[13] काढीतसे हे जनही पहाते, ।
ऐश्वर्यतेचा[14] बडिवार[15] नाही हे जाणशी तू तंव सज्जना ही. ॥ ३६

देता उरी तो भृगु[16] लात सोशी सुब्राह्मणाचीच[17] तया असोशी[18], ।
जाणोनि हे जा अजि दर्शनासी दारिद्र्य हे तत्क्षणिं देव नाशी.' ॥ ३७

हे आयकोनि[19] वचनोक्तिसुधा सतीची मालिन्यता[20] परिहरी[21] अपुल्या मतीची[22], ।
त्यानतरे करितसे स्वमनी विचार साडोनि दे मग समस्तहि पूर्व चार[23]. ॥ ३८

'रित्या हातें जावे स्वमनि समजावे गुणवती'
उभी मुष्टी पोहे धरुनि पतिसन्मुख[24] युवती ।
म्हणे, 'शाकेचे[25] घे दळ[26] अशन[27] मानी बहु चवी[28]'
म्हणोनी भर्तारा[29] त्वरित गमनोद्देश[31] सुचवी. ॥ ३९

---

१. आपल्या मनात. २. बायकोच्या (माझ्या) वचनाला. ३ 'प्रस्थान ठेवूनि उद्यां निघावे' असाही पाठ आहे. ४. द्वारकेचा. ५. ढोंग करणारा. ६. बळिदेसाला पाताळी राज्य-देऊन कृष्ण (वामन) त्याचा द्वारपाल झाला—अशी कथा आहे ७. दारावर. ८. तळहाताने. ९. गोवर्धन पर्वताला. १०. वसु=आठ ११. मदनपिता. (कृष्ण.) १२. ब्राह्मणश्रेष्ठांनी. १३ आपल्या हाताने. १४. श्रीमतीचा. १५. डौल १६. भृगुऋषि. भृगूने लाथ मारल्याची पौराणिकी कथा सुप्रसिद्ध आहे. १७ चांगल्या ब्राह्मणाची. १८. अति आवड. १९. अमृत. २०. मळिनपणा. २१. हरण केली—टाकली. २२. बुद्धीची. २३. चाळे. २४. नवऱ्याच्या पुढे २५. भाजीचे. २६. पान. २७. भक्षण. २८. गोडी. २९. हे शब्दरूप चिंतनीय आहे. ३१. जाण्याचा हेतु.

घेवोनियां [1]पृथुक ते मग चालिला हो! वाचेसि सेवित असे [2]प्रभुनामलाहो, ।
तो देखिली दुरुनियां नगरी [3]हरीची चित्रे विचित्र दिसताति परोपरीची. ॥ ४०

[4]नौरत्नें खचितें करूनि बरवें [5]मंदीर तें देखिलें,
[6]सज्जे सुंदर मांडिया तदुपरी त्या त्या स्थळीं रेखिले, ।
पाहे [7]पांवठणी हिरे जडियले द्वारावतीचे पुरी
[7]बिल्लोरांगण त्या घरांतहि धरे सौंदर्य तें [8]नूपुरी. ॥ ४१

नक्षत्रशोभा [9]प्रभुअंगणी रे! विवे तया कोण असा गणी रे? ।
देखोनिया ते [11]द्विजें [12]हंसजाती मुक्ताभ्रमें सर्व भुलोनि जाती. ॥ ४२

प्रत्यक्ष मानससरोवर त्या [13]द्विजांसी भासोनि धन्य म्हणतो मनि त्या [14]द्विजांसी ।
आश्चर्य होउनि तटस्थ उगाच राहे [15]मिथ्या [16]भ्रमें मतित ते गति की नरा हे. ॥ ४३
[17]जीवेश्वरीं जरि असा [18]भ्रमभेद जाला यालागिं नेणति तया [19]पुरुषा [20]अंजाला, ।
कृष्णा! तुझी [21]प्रकृति काय अशी [22]कुडी रे! जे राजहंस परि घालिति फूगडी रे! ॥ ४४
तो बैसला दिसतसे हरि [23]चित्रशाळे सोपे समस्त चहुफेर महा विशाळे, ।
ज्याच्या [24]अमीत फिरती [25]वदनेंदु [26]जाया सिंहासनासमिप तो भयभीत जाया. ॥ ४५
तो आंगणी जव तटस्थ असे उभा रे! विद्युल्लतासम दिसे [27]वनिताप्रभा रे! ।
देखोनि भ्रांत मग तो द्विज पूर्ण जाला, पाहो कसा विसरलाच [28]अधोक्षजाला. ४६

तो देखे हरि अंगणी [29]द्विजवरा की हा सुदामा खरा,
कोठे ये क्षणि पातला म्हणुनिया देवाचिया [30]शेखरा ।

---

१. पोहे. २. कृष्णाच्या नावाचा छंद ३. कृष्णाची. ४ नऊ रत्नांची नावें:—१ हिरा, २ माणीक, ३ मोत्ये, ४ गोमेद, ५ इंद्रनील, ६ पाच, ७ प्रवाल.(पोंवळें), ८ पुष्कराज. ९ वैदूर्य (अथवा तोरमळी) ५. बैठक, दिवाणखाना. ['मंदिरं नगरेऽगारे मंदिरो मकरालये' इति विश्वः.]'मंदिर' असा शब्द आहे. ६.'सेजे' असाही पाठ आहे. ७.पायरीमध्ये. पावठणी हा 'पायठेवणी'=पाय ठेवण्याची जागा असा शब्द असावा. व पुढे 'पायठणी' असा शब्द प्रचारात येऊन सध्या 'पावठणी' असा अपभ्रंश झाला असावा. ७. बिल्लोराचें आंगण. ८. पैंजण. (पृष्ठ ७ टीप ५ पहा.) ९. प्रभूच्या (कृष्णाच्या) आंगण्यात. १०. पक्षी. ११. हंसाच्या जातीचे. १२. मोत्याचा भास होऊन. १३. ब्राह्मणाला—सुदाम्याला. १४ खोटें १५. भ्रांतीनें. १६ जीव आणि ईश्वर यामध्यें. १७. भ्रांतीचा भेद. १८. पुराण पुरुषाला १९. विष्णूला (कृष्णाला) २०. स्वभाव, माया. २१. कपटी. २२. चित्र-शाळेंत. २३. पुष्कळ. येथें वृत्तसुखार्थ 'मि' हा वर्ण दीर्घ केला आहे. २४. चंद्रासारखीं तोंडें आहेत ज्यांचीं अशा. येथें 'इंदुवदना' असें असावें. २६. स्त्रिया. २७. स्त्रीशोभा. २८. कृष्णाला. २९. ब्राह्मणवर्याला. ३०. श्रेष्ठास.

वाटे अद्भुत अनरी म्हणुनि ये सिंहासनाखालता
धावूनी पद वंदुनी करि धरी झाला मुखे बोलता. ॥ ४७
सिंहासनी बैसवुनी तयासी सांगे हरी 'मित्र' असें स्त्रियांसी, ।
चंद्रानना[1] विस्मित होति भारी, की कौतुकाचीच गुढी उभारी. ॥ ४८
सुदाम्याच्या पाया पडति सकळा इंदुवदना[2],
खुणावूनी सांगे, 'त्वरित अणवा पुत्र मदना' ।
हरीच्या आज्ञेनें द्विजपद[3] सत्या[4] त्याच नमिती,
अनेका कृष्णाच्या, समज गणिता त्यांस न मिती[5]. ॥ ४९
बोले अनंतर तयाप्रति 'पात्र[6] पाणी आणा,' असे त्वरित की प्रभु चक्रपाणी, ।
प्रक्षाळणार्थ[7] चरणा शरणागतीनें[8] पूजावया परम योग्य हि दंपतीनें[9]. ॥ ५०
कुंचकलशसुवर्णा[10] कांचनी[11] वे घटातें
अभिनव[12] सति[13] शोभे पूजिता हो! भटातें[14], ।
सजलभरित[15] पूर्णा श्री स्वयें श्रीकरानें[16]
धरुनि लवुनि ओती पाय धूता करानें. ॥ ५१
कृष्ण आणिखिहि रुक्मिणी सती पूजिता स्त्रिजनवृंदें[17] हासती, ।
हे समस्त जरि यास साजलें किंनिमित्त[18] मग भाग्य लाजलें[19] ॥ ५२
कैचा पूजिति जांबवत[20] वदता ते जांबवती[21] रडे,
तो तो हासति गोपिका खदखदा डोळे न की कोरडे, ।
हास्यानंद[22] हि बिंदु लोचनि भरे हेमांबरें[23] वारिती,
नाटोपूनि[24] कृशोदरे धरिति की दोही करे ये रिती. ॥ ५३
जों हांसती तो तव अंग नाचे समोवते वृंदहि अंगनांचे[25] ।
चर्चा[26] द्विजाची बहुधा करीती, असो स्त्रियांची असि हेचि रीती. ॥ ५४

---

१. चंद्राप्रमाणे आहेत वदनें (आननें) ज्यांची अशा स्त्रिया. विधुमुखी. २. चंद्रमुखी. ३ ब्राह्मणाचे (सुदाम्याचे) पाय ४. पतिव्रता. ५. मर्यादा, गणती. ६. पूजेचें साहित्य. ७. धुण्याकरिता. ८. शरण जाऊन. ९. जोडप्यानें. १०. कलशासारखे कुच असून रूप सुंदर अशी स्त्री. ११. सोन्याच्या. १२. सुंदर. १३. 'सती' असा शब्द आहे १४. 'भद्रातें' असा शब्द आहे. १५. पाण्यानें भरलेले. १६. लक्ष्मीपति कृष्णानें १७. समूह १८. कशाकरिता. १९ 'लावलें' असाही पाठ आहे. २०. म्हातारा अस्वल २१ कृष्णस्त्रीविशेष २२ हास्य आणि आनंद. २३. सोनसळ्यानें. २४. न आटोपून. २५. बायकांचे. २६ थट्टा.

ज्याचें पायवणी[1] शिरी धरि धणी[2] जो शूलपाणी[3] क्षणी
तो हा षड्गुणलक्षणी[4] द्विजपदें प्रक्षालितो जे क्षणी ।
वामागी[5] रमणी[6] रमापति गुणी त्रैलोक्यचूडामणी[7]
सेवे तत्पर भूसुराप्रति[8] गमे चातुर्यचितामणी[9]. ॥ ५५

आतिथ्य[10] सर्व तदनतर त्या हरीनें केलें द्विजासि विधियुक्त परोपरीनें, ।
तावूल देउनि पुसे, 'कुशळे सुलें की स्त्री एक आणिक तुला किति लेक लेकी?' ॥
'कृष्णा! तुझे जाण दयेकरूनी आम्ही असों जीव तनू[11] धरूनी, ।
विश्वंभरा! जै तुज नाठवावे[12] तै सौख्य कैचे मनि साठवावे?' ॥ ५७

लज्जेकरूनि द्विज तो पृथुका[13] न दे हो! तो रुक्मिणीपति तयाप्रति की वदे हो!।
भेटीस भेटि बहुता दिवसां जपे हे तो दे हरीस मग तो द्विज मुष्टि[14] पोहे. ॥ ५८

तो भोंवत्या सकळही मिळती सती[15] हो! देखोनि मुष्टि पृथुकां मग हासती हो! ।
श्रीकृष्णजी परम आदरतेकरूनी बाधीनसे अपुलिया पदरी धरूनी. ॥ ५९

झोंबी पडे त्यावरि बायकांची, लीला अहो! हे यदुनायकाची[16]. ।
'विप्रप्रसादासि[17] अयोग्य नारी, म्हणे तयाला मग पूतनारी[18]. ॥ ६०

म्हणे, 'तुम्हा भक्ति नसे द्विजाची कशी घडे प्राप्ति पृथूरजाची[19]' ।
काकूलती येउनि त्यास दारा[20] पोहे स्वयें मागति त्या उदारा. ॥ ६१

नेदींचे[21] पोहे मग तो कदापी नेत्रे हरी त्या सकळास दापी[22], ।
स्थळी स्थळी स्तब्ध थवे[23] तयाचे गळोनि जाती मदहो[24] स्त्रियाचे.॥ ६२

तयानतरे श्रीहरी त्या द्विजाते पुसे पूर्ववृत्तातठेवागुजाते[25], ।
'कसे त्या गुरूचे गृही वर्तलो की तुते ठाउके काय आहे विलोकी? ॥ ६३

---

१. पायाचे पाणी, पायाचे तीर्थ [पायवणी—'वणी' हा प्रत्यय नामाला लागून नामप्रदर्शित पदार्थाने मिश्रित पाणी अशा अर्थाचे शब्द होतात. जसे —चिंचवणी, मिठवणी, गुळवणी. 'वणी' हा संस्कृत 'पानीयम्' शब्दाचा अपभ्रंश आहे.] २ पुष्कळ. ३. शूल धारण करणारा. (शंकर) ४. सहा लक्षणांनी युक्त, षडैश्वर्यसंपन्न भगवान् ह्या श्लोकात व श्लोक ८, ९, २६, ह्या श्लोकात अनुप्रासालकार आहे. ५. डाव्या मांडीवर पत्नीला बसवावे आणि उजव्या मांडीवर मुलीला—सुनेला—धाकट्या बहिणीला बसवावे—असा लोकरूढ प्रचार आहे. ६. स्त्री. ७. लोकत्रयाचे शिरोभूषण. ८. पृथ्वीदेव ब्राह्मण. ९. शहाणपणाचा चिंतामणी १०. अतिथीचा आदरसत्कार. ११. शरीर. १२. आठवू नये. १३ पोह्यास. १४. मूठभर. १५ स्त्रिया. १६. कृष्णाची. १७. ब्राह्मणाच्या प्रसादाला. १८. पूतनेचा शत्रु (कृष्ण) १९. पोह्याच्या कणाची. २०. बायका. [आप्तजनाचा स्नेहसंबंध जी लोभकलहादि द्वारा तोडते—विदीर्ण करते—तिला 'दार' असे म्हणतात.]. २१. देईना. २२. दावी, रागे भरे, दटावी. २३. समूह. २४. गर्व. २५. पूर्वीच्या हकीकतीचा साठा हीच गुप्त गोष्ट तीते.

नये वर्ण उच्चार जे अक्षराचा तयीं क्रोध दावीतसे कीं क्षराचा ।
जसे वागुलाच्या भये बाळकाशीं तसा सद्गुरु अतर्ग तो द्विजाशीं. ॥ ६४
माता मृषा क्रोध शिशूस दावी तशीच शिष्या गुरु रीति दावी, ।
घेवोनिया प्रज्वळ जाण भीने देखोनिया बालक जेवि भीते. ॥ ६५
हरोनिया सर्व पहा अविद्या बोधीतसे जाण कशी सुविद्या, ।
गुरुविणे थोर न तो दिसे रे ! आम्ही तुम्ही वर्ततसो कसे रे ॥ ६६
क्षुधेनें बहू पीडिले जे दिनीं रे ! कळे त्यास कैसें पहा तू मनी रे
दयालुत्व तो सद्गुरूचेचि पायी पडो नेदिती सर्वथा ते अपायीं. ॥ ६७
वेंचू शुभा जाउनि दूरि रानी आम्ही तुम्ही या आपुले करानी, ।
परस्परे वाहुनिया गिरी रे ! न वाटती क्लेशहि अतरी रे ! ॥ ६८
गंगोदका घेउनि वागरीला राहो न देता स्वसुखे गरीला ।
जाता पहा अध्ययनी रती रे ! वाटे तुझी जाण सुसगती रे ! ॥ ६९
एके दिनी श्रीगुरुचे सतीने सागीतले कार्य अम्हास तीने, ।
माते ! करू वो म्हणवोनि वाचे बोलोनि गेलो शिशु मानवाचे. ॥ ७०
जावे म्हणे आजिच इधनाते निवो करूनी तिस वदनाते, ।
काष्ठानिमित्ते मग पर्वताते येते वदा कीं तुमच्या मताते. ॥ ७१
त्यानंतरे जात असो वनाला शका न वाटे पहता मनाला, ।
भारे बहू बाधुनि इधनाचे घेता शिरीं मोर समोर नाचे. ॥ ७२
तो श्रांत जालों मग क्षुत्पिपासीं वनामधे त्या पडलो उपाशी, ।
तू भक्षिसी चोरुनिया शिदोरी शिकी वृथा दाविसि दीर्घ दोरी. ॥ ७३
जलद गर्जत ये जंव अंबरी झळकते अणि वीज न ते बरी, ।
सुभय ते स्थळि वाटतसे मनी फिरुनि येत असो जंव नेमुनी. ॥ ७४

कडकडुनि तयीं तो वर्षला मेघ भारी
तनुवरि मग जो का रोमराजी उभारी, ।

१. नाशिवंत, लौकर जाणारा २. खोटा. ३. मोठी. ४ अज्ञान. ५. भुकेने. ६ दुःख दिले. (भूक लागली) ७. दिवशी. ८. गोवऱ्या ९. प्रीति. १० स्त्रीने. ११. ल्हान मुले. १२. माणसाचे. १३. लाकडाते. १४. शोभनाकरिता १५ रानात. १६. दमलेले. १७. भूक व तहान यानी. १८ हा शब्द पताच्या काव्यातही अनेक स्थळी आढळतो. [सभापर्व-अध्याय ७ आर्या ३८, कृष्णविजय (पूर्वार्ध) अध्याय ४९ गीति ३६ प्रश्नोत्तररत्नमाला-आर्या १२.] १९. फुकट. २०. मेघ. २१. आकाशात. २२. रोमाच.

अ[1]शनव[2]सनहीनें आ[3]ननें म्[4]लान दीने

करुनि जव बसो तों वेष्टिले त्या नदीनें. ॥ ७५

पहा रवीचा मग अस्त जाला, वडे तयीं व्याकुळता द्विजाला, ।

'काही तरी ठाउक की सुजाणा?' पुसे सुदाम्याप्रति देव जाणा. ॥७६

केला कोप [6]सतीवरी तदुपरी धावूनि ये लौकरी

पायी नग्न मिरीं खडे क्षिति[7]वरी प्रेमा अम्हां कि[8]करी, ।

हाका मारुनि अंबरी मुखभरी रे रे सुदाम्या! हरी

तों आम्हा वदनावरी मिठि पडे [9]शीते अहाहा करी. ॥ ७७

मौ[10]ने स[11]न्मुख जातसो, श्रमतसो, कंपीत की होतसों,

ओझे मस्तकि घेतसो हळुहळू पाऊल टाकीतसों, ।

विप्राला न दिसो उठों अणि बसो हुंकां[12]रही देतसो,

प[13]श्चात् भेटतसो, पुसे तव हंसो, सतोष मानीतसो. ॥ ७८

तों तो म्हणे श्रम तुम्हा दिधले सतीनें संपादिला परम दोष अगत्य तीनें, ।

बाळे पहा बहुत ही असती भुकेली कष्टी उगेचि वनि धाडुनि फार केली'.॥७९

वृत्तात ऐसाच सुदामयाते पुसे हरी हेचि पहा तयाते, ।

'कांही तरी आठवतें जिवी रे!' दिले न त्वा यासहि सूचवी रे!॥ ८०

तों तो सुदामा मनि खोंचला हो! कृष्णास या ग्रास न अर्पिला हो! ।

म्हणोनिया प्राप्त दरिद्र झालें अद्यापि संतप्त न ते विझालें. ॥ ८१

कृष्णार्पणाविण कसे फळ प्राप्त होते केल्याच सर्वहि समर्पण यास हो! ते, ।

भक्तीस व[14]श्य अणिखी निज मुक्ति देतो ऐसे मनीच अपुले द्विज की वदे तो. ॥

पश्चात्तापें म्लानता आं[15]ननाला आली वाटे त्याचिया त्या मनाला, ।

अतर्यामी कृष्ण साक्षी तयाचा जाणे ऐसे ना[16]शकर्ता भयाचा. ॥ ८३

श्रीकृष्ण पोहे मग तो स्वहातें घेवोनिया तो करितो स्व[17]हा ते, ।

तोषावया चित्त सुदामयाचे धरूनियां प्रेम महा तयाचे. ॥ ८४

जो नित्य तृप्त अ[18]नपेक्षित देव जाणा रक्षी म[19]नोगत असेंचि हि का न जाणा?।

की दीनबंधु परि तो न अनाथबंधू! तोडी अनादि भवपाशअ[20]घोरबंधू[21]. ॥ ८५

---

१. भक्ष्य. २. वस्त्र. ३. मुख. ४ सुकलेली. ५. खिन्नपणा. ६. साध्वीवर—सदीपिनीने आपल्या बायकोवर. ७. भुईवर ८. सेवक. ९. थडीने. १०. बोलल्याशिवाय. ११. समोर, जवळ १२ 'हु' म्हणणं. १३. मागून. १४. स्वाधीन. १५. तोंडावर. १६. नाश करणारा १७. भक्षण. १८. ज्याला कसलीही इच्छा नाही असा. १९. मनातला हेतु. २०. भयकर. २१. बधन.

तो त्या घरोघरिच वाट पहाति नारी रात्रीच येइल[1] जपोनि हि पूतनारी. । ८६
लक्षोनि मार्ग क्रमिती जव जागृतीनें[2] तो पाहती म्हणति की द्विजसंगतीनें[3].॥८
तो पाहती 'अययो !' म्हणती, 'अगाई ! रानामि जाति जव येथ मिळोनि गाई ।
तो बोलणे किति असे अजुनी सरेना या ब्राह्मणासहि मनात कसे स्मरेना? ८७
याचे असो परि तयास न नीज लागे, आश्चर्य वाटत असे मनि हे मला गे !' ।
सर्वांहुनी हरिस आवड या द्विजाची[4], चारी प्रहार[5] परि झोप मितीस[6] जाची[7].८८
देखोनिया द्विज तया मग वायकासी जाऊ पुसे त्वरित की यदुनायकासी. ।
'जाऊनि या' म्हणउनी हरि बोलिला हो! श्रीकृष्णवदन विलोकुनि चालिला हो !
तो बोळवीत हरि जात असे पहा हो तों त्या द्विजासि म्हणताति, 'सभाग्य[8] हा हो
ब्रह्मादि इच्छिति तयासहि संग नाही' मार्गी असेचि मग बोलति अंगना[9] ही.॥
द्वारावतीनगरलोक[10] मिळोनि सारे 'हा ब्राह्मणोत्तम[11] सभाग्य पहा कसा रे !' ।
ऐसेचि शब्द उठती सकळा मुखी रे! श्रीकृष्ण हो म्हणतसेच तसे मुखी रे !॥९१

आतिथ्य ते पूर्ण करोनि सीमा राहे उभा क्षेत्र धरोनि सीमा, ।
पुनः पुन्हा वंदुनिया द्विजासी, 'आता' म्हणे 'काय घरासि जासी?' ॥९२
माझा नमस्कारहि वोहिनीला[12] सागा' म्हणे देव तया मुनीला, ।
प्रार्थूनिया वंदन जेचि केले त्या वर्णनी चित्त असो भुकेले. ॥ ९३
प्रयाण तेथूनि सुदामदेवे केले असें देखुनि वासुदेवे, ।
फिरे समस्ता सहवर्तमानें[13] पाहे सुराचीच[14] नभी[15] विमाने. ॥ ९४
प्रवेशला की सदनी हरी तो लीला जसे लोक तशी करीतो, ।
त्यानंतरे त्याच सुदामयाचे जाले कसे आइकिजे तयाचे.॥ ९५

द्विज मनी मग होय विचारिता हलवुनी कर जात असे रिता, ।
'किमपि नेदुनि[16] शीघ्रचि धाडिले, मजपुढे किति दुःखहि काढिले?॥ ९६
पोटांत क्रोध असता हरि काय देतो नाही तयासि दिधले मज केवि दे तो? ।
'नादत्तमुपतिष्ठति[17]' असे रिति वेदवाणी[18] ते केवि होइल कदापि असत्यवाणी? ॥

---

१. पूतना राक्षसीचा शत्रु. (कृष्णविजय–अध्याय ६ पहा) २. जागून ३. ब्राह्मणाच्या सोबतीने. ४ ब्राह्मणाची. ५. 'प्रहर' पाहिजे. 'प्रहार' अशुद्ध. 'प्रहर' घातल्यास वृत्तभग. 'चारीह याम' असा पाठ असता तर वृत्तभग न होता. ६. स्त्रीस. ७ दुःख देई. ८. भाग्यवान्. ९. स्त्रिया. १०. द्वारकेतील नगरवासी लोक. ११. ब्राह्मणश्रेष्ठ १२. भ्रातृपत्नी. १३. बरोबर १४. देवाची. १५. आकाशात. १६. न देऊन. १७ न अदत्त उपतिष्ठति='जर काही देवाला दिले नाहीं तर आपणास काही प्राप्त व्हावयाचे नाही.' जे दिले नाही ते मिळत नाही. येथे छंदोभग झाला आहे. १८. वेदाची वाणी.

नाही तयासि दिधलेंचि पहा वदे तो त्याला अशी सय[1] असे कधिंचे वदे तो ।
माझे मनी कृपणता नसती जरी हो देता मला करुनि पूर्ण कृपा हरी हो.॥९८

स्वभार्येते[2] पूर्वी वदत असता तीस न कळे
दरिद्राच्या द्रोहास्तव[3] परम हे चित्त विकळे[4], ।
पहा काळे कैसें करुनि घडला भ्रंश मतिचा
न मानूनी राहे अजि घरि नये शब्दहि तिचा. ॥ ९९

अप्रार्थिता[5] प्राप्तहि दुःख होते तैसेचि तेही सुख की अहो! ते, ।
असोनिही निश्चय ये रितीचा प्रसाद हा केवळ त्या सतीचा[6]. ॥ १००

नसे प्राक्तनी[7] ते कधी देव देना फुकाचा कधी शब्द कोणी वदेना, ।
मला की हरी सद्य[8] आतिथ्य[9] दावी उदासीनता[10] सर्वथा[11] तो न दावी. ॥१०१

मान्यताच धन थोर जयाशी मेरुपर्वतहि[12] तुच्छ तयासी, ।
म्या बरेंचिहि न मागुनि केलें चित्त मुख्य हरिलागिं भुकेलें. ॥ १०२

मागे हरीस नर तो बरवा न वाटे मी बोलिलो स्वसुखरूप पहा सुवाटे,' ।
ऐसें मनी वदत येत असे स्थळासी, तों देखिलें नगर रम्य महाविलासी[13].॥१०३

म्हणे मार्ग मी चूकलों स्वस्थळाचा[14] कसा भोग की पाश[15] हा दुर्बळाचा[16] ।
पुन्हा द्वारका देखिली [17]संभ्रमाने पहा पाठि हे घेतली कां भ्रमानें[18]?॥१०४

आता कृष्ण म्हणेल आणिक घरा आला सुदामा खरा
मागायास मनी तयासहि गमे देवांचिया शेखरा[19], ।
मोठा भोग पहा अहा! पिडितसे आतां करावें कसें?
येती लोक तयासही पुसतसे गांवासमीपी[20] असे. ॥ १०५

'कोणाची नगरी दिसे महिवरी द्वारावतीचे परी
सज्जे आणिक माडिया तदुपरी विस्तीर्ण ते ऊपरी ।
कृष्णानें रचिली नसेलहि पहा किंवा स्वये दूसरी
इंद्राची अमरावती मज गमे पाहूं न ते कूसरी[21].' ॥ १०६

---

१. आठवण. २. आपल्या बायकोला. ३. भाडणाकरिता, त्रासाकरिता. ४. दुःख पावे. ५. न प्रार्थना करिता, न बोलाविता. ६ स्त्रीचा. ७. दैवी ८. आज. ९. पाहुणचार. १०. उदासपणा. ११. अगदी. १२. हा सुवर्णाचा आहे अशी कथा आहे. १३. मोठे विलासाने युक्त. १४. आपल्या ठिकाणाचा. १५. दुःख सकट १६. गरीबाचा. १७. भ्रातीने. १८. घाईने, गोंधळाने. १९. श्रेष्ठास. २०. गावाजवळ. २१. कौशल्य.

तो ते तयास वदती जन लोक सारे, 'हा मूर्ख केवळ असे पुसतो कसा रे ? ।
अद्यापि काय न कळेचि सुदामयाची नौरत्न[1]शोभित अशी नगरी जयाची.' १०७
आश्चर्य मानित असे मग तो मनात, 'कृष्णा ! दरिद्र हरिले अमुचे जनात, ।
कोणासही हरि ! तुझी करणी[2] कळेना माझे मला सुकृत[3] तो नव आकळेना[4]. १०८

विनापराधी[5] जरि मी म्हणूं रे ! घडे मनी दोष किती गणूं रे ! ।
परंतु तूं दीनदयाळु[6] साचा न आवरे पूर कृपारसाचा[7]. ॥ १०९
म्या दीधले[8] मुष्टि भरूनि पोहे तुझा कृपाब्धी[9] नर कोण पोहे ? ।
उत्पत्तिचे स्थान रमापतीचे[10] केले तुवा आपुलिया रितीचे.' ॥ ११०
ऐसा पहा प्रेमभरे[11] करूनी सुखाश्रुबिंदू[12] वदनावरूनी[13] ।
ते चालती नौबरती[14] तयाला सभोवते हासति की जयाला. ॥ १११

नेणोनि हासति तया जनवृंदे[15] सारे, 'वेडा पहा द्विज अहा रडतो कसा रे ! ।
ऐश्वर्य येउनिहि का सुखलेश[16] नाही' आश्चर्य वाटत असे सकळा जनाही. ११२

वाद्ये अश्व गजादि[17]यान सह ते सन्मूख[18] येती प्रजा
श्रीकृष्णे करुणार्णवे[19] निजदया केली असे की द्विजा[20], ।
गाती भाट[21] अचाट घोष करिती, थाटी[22] पुढें चालती,
छत्रे[23]चामरयुक्त मंडित दिसे सर्वत्रही बोलती. ॥ ११३

---

१ नऊ रत्नानी शोभलेली ती. नऊ रत्ने ही.—'मुक्ताफल हिरण्य च वैदूर्य पद्मरागकम् । पुष्पराग च गोमेद नील गारुत्मक तथा । प्रवालयुक्तान्युक्तानि महारत्नानि वै नव ॥' दुसरा पाठ.—'मुक्तामाणिक्यवैदूर्यगोमेदा वज्रविद्रुमौ, । पद्मरागो मरकत नीलश्चेति यथाक्रमम् ॥' २. कृति. ३ पुण्य ४. कळेना ५ अपराधी नव्हे असा. ६. गरिबाविषयी दयाळू. ७. दयारसाचा. ८. दिले. ९. दयासागर. १०. कृष्णाचे. ११. मोठ्या प्रीतीने. १२. आनदाश्रूचे थेंब. १३. तोंडावरून. १४. आटोपतना १५. समह. १६. थोडे सुख. १७. वाहन. १८. समोर, सामोरे १९. दयेच्या समुद्राने. २० ब्राह्मणाला. २१. पूर्वी भाट, चारण याची प्रतिष्ठा फार असे. ते राजाचे उपाध्ये असत, आणि राजाच्या वशाचे वर्णन कवितारूपाने करीत, व ते वर्णन वीररस उत्पन्न करण्याकरिता स्वारींत राजापुढे म्हणत. त्यास 'वहिवचे भाट' म्हणतात. राजाची वशावळ त्याजवळ लिहिलेली असते, व दरएक राजकुळास नेमलेला भाट असतो. तो वर्षास राजदरबारीं येतो, व त्यास काहीं द्यावे लागते. याप्रमाणे भीक मागून ते निर्वाह करितात. जामीन घेणे तरी त्यास घेत, मुलीबरोबर पाठविणे तरी भाट पाठवीत; त्याचे सारखा विश्वासू कोणी नाही, व तो प्राण दिल्याशिवाय राहावयाचा नाही, अशी लोकाची समजूत असे ते त्रागा करीत म्हणजे त्याजवर कोणीं जुलूम केला तर ते आपले घरच्या म्हाताऱ्या माणसाचे डोके मारीत, आणि जो जुलूम करील त्याचे घरीं त्या प्रेतास आणून त्याचे तोरण बांधीत व 'तुझ्यावर ही हत्या पडली' असे म्हणत ! भैर-

जो पावला तो गजरे करूनी गृहासि दारिद्र्य पहा हरूनी ।
सालक्कृता स्त्रीसह लेंकरासी दृष्टीस देखे धनधान्यराशी. ॥ ११४

जे पाहिजे ते परिपूर्ण देखे दारिद्र्य स्वप्नातहि जो न देखे ।
स्त्री पाहतो तो जणु उर्वशी हो ! तात्काळ जाली म्हणतो कशी हो ? ॥ ११५

जो षड्गुणैश्वर्य दया तयाची दारिद्र्यचिताच सुदामयाची ।
हरी हरी ये रितिनें, शुकानें सागीत भूपाप्रति कौतुकानें. ॥ ११६

'साम्राज्य वामन' तयासहि वामनाने केली कृपा अनुभवोनिहि या मनानें ।
ऐश्वर्य सासहित देहपुरीत ठेवी ज्याची जनास न कळे अनुभूतिठेवी. ॥ ११७

श्रीसद्गुरूच्या पदसारसा रे ! अर्पूनिया काव्यमहारसा रे ! ।
साम्राज्य जाला कृतकृत्य लोकी तेणे स्वसौख्यास हि पावलो की. ॥ ११८

णाची तर त्याम बिल्कुल पर्वा नसे. अहमदाबादत एका भाटिणीवर सरकारात खोटी फिर्याद झाली सबब ती आपले पोटात कटार मारून घेऊन मेली ! तिचे देऊळ हल्ली शाहापुरात आहे. कोणी त्यास नेमणूक वगैरे दिली नाही तर ते त्याचे चित्र करून, ते एका उच काठीवर टागून त्याजबद्दलचे कवन व निंदा सर्व मुलुखभर दाखवीत फिरत व याजकरिता राजेसुद्धा त्यास भीत असत, आणि त्याचा सतोष राखीत! हल्लीं भाटामध्ये ज्या अनेक जाती आहेत त्या:—ब्राह्म भाट, बारवट भाट, वहीवचे भाट, ककाली भाट, तुर्की भाट, श्रमण भाट वगैरे. भाट लोक रजपुत लोकापासून उपजीवन करितात त्याच्या कवितेस कुडली, सवाई, चौपाई, छप्पा, कवीत, छद, प्रबध, दोहा, केहेवत, गीत, असे म्हणतात. हे असं म्हणतात की, कृतयुगात वेलग, बळास व भीमसी, हे मोठे भाट झाले; त्रेतायुगी बळीराजाजवळ पिगळ नामक भाट होता; रामाजवळ रपाळ होता; द्वापारयुगात पाडवाजवळ सूत व सजय हे होते, पृथ्वीराजाजवळ चद भाट म्हणून होता, त्याने 'रासा' म्हणून मोठा भारतासारखा ग्रथ केला आहे; विक्रमाजवळ वेताळ भाट होता आणि तसाच अकबराजवळ गग भाट म्हणून होता. २२. थाटाने. २३. छत्रचामरानीं युक्त.

१. अलकार घातलेल्या २. स्वर्गीची अप्सरा. ३. सहा गुण हेच ऐश्वर्य त्याने युक्त. सहा गुण हे:—१ 'समग्र ऐश्वर्य, २ समग्र धर्म, ३ समग्र यश, ४ समग्र श्री, ५ समग्र ज्ञान, ६ समग्र वैराग्य. ४. दरिद्ररूप चिता. ५. कृष्ण. ६. हरण करी. ७. वामनाने साम्राज्य वामनावर कृपा केली असे या श्लोकात वर्णिले आहे, तेव्हा साम्राज्य वामन हा पडिताचा शिष्य असावा असे होते ८. अनुभव. ९. चरणकमळाते. साम्राज्य वामनाने 'सुदामचरित्र' काव्य श्रीगुरुचरणी (वामनपडितचरणी) समर्पण केले.

श्रीधरकविविरचित

४. पारिजातकाख्यान.

(प्रबंध)

श्रीरंगाची लीला सादरें ऐका हो ! ॥ ध्रुवपद. ॥

विष्णुनाभीनंदन । स्वर्गपुष्प घेऊन ।
आला द्वारके लागोन । प्रेमानंदें नाभीप्रबंध गातसे. ॥ १ ॥

पारीजातक सु[३]मन । श्रीकृष्णासी देऊन ।
नारद गेला तेथून । सुवास त्याचा द्वारकेमाजी न समाये. ॥ २ ॥

भीमकेचे सदनीं । आले हो ! कैवल्यदानी ।
सामोरा आली रुक्मीणी । निंबलोण उतरी श्रीमुखावरोनी. ॥ ३ ॥

पद्मजातजनकाप्रति । पद्माक्ष तो धरिला हातीं ।
ढोलन्यावरी बैसले श्रीपती । षोडशोपचारें पूजिती प्राणवल्लभा. ॥ ४ ॥

स्वर्गपुष्प तयेवेळे । रुक्मीणीसी दीधले ।
सुख ते [६]नवजाय वर्णीले । वर्तले ते दासी भामेसी सांगती. ॥ ५ ॥

ऐकोनि तयाची मात । सत्यभामा सतत ।
भूमीवरी शयन करीत । अलंकार काढोनि त्यजिले भोग. ॥ ६ ॥

नेत्रीं वाहातसे नीरँ[७] । मोकळे कबरीभार ।
खेदें विव्हळ शरीर । सत्यभामा म्हणे ! 'ऐका गे ! सखयानो ! ॥ ७ ॥

---

१. एकदा नारद द्वारकेस आले होते, त्या वेळी त्यांनी एक पारिजातक पुष्प कृष्णास दिले व कृष्णाने ते पुष्प रुक्मिणीला दिले, ही बातमी सत्यभामेला कळली तेव्हा तिला फार राग आला आणि वेणी सोडून व सर्व अलंकाराचा त्याग करून ती जमिनीवर लोळू लागली असता, कृष्ण आला आणि त्याने तिची परोपरीने मनधरणी केली. तो तिला म्हणाला, 'एवढ्याशा फुलाकरिता काय रुसावे ? मी तुझ्या आंगणातच एक सबंध वृक्ष लावणार आहे. तुझ्या सवतीची फक्त एका फुलाने समजूत केली.' इत्यादि संभाषण चालले असता इंद्रादि देव भौमासुराचे गाऱ्हाणे घेऊन आले. भौमासुराचा वध सत्यभामेचे हातून आहे हे कृष्णास ठाऊक असल्यामुळे तो तिस घेऊन त्याचेवर लढाईस चालून गेला व त्याने त्याचा वध केला. नंतर परत येताना नंदनवनातून पारिजातकवृक्ष आणून सत्यभामेचे दारात लावला व तिचे कोड पुरविलें—ही कथा या आख्यानात आहे २. कृष्णाची. ३. पुष्प. ४. भीमकराजाच्या कन्येचे. ५. 'दृष्टीचा अगर भूतबाधेचा विकार न व्हावा म्हणून मीठ, मोहऱ्या व कडू निंबाची पाने ही ओवाळून टाकणे, ह्या कृत्याला "निंबलोण करणे" म्हणतात.' [नवनीत.] ६. न जाई. ७. उदक, अश्रु. ८. वेणी.

गोवळेया चित्तचोरा । नका येऊं देऊं घरा ।
माझिया सवतिच्या प्रियकरा । त्याचा स्पर्श अणुमात्रें न करा गे ! सखयांनो ॥ ८ ॥
हृदय त्याचे कठीण । केले घोर विषपान ।
असंभाव्य गिळिला हो ! यज्ञ । पतित महा जपती हो ! नाम तयाचे. ॥ ९ ॥
जारा चोरा कपटी खरा । असख्यात भोगिल्या दारा ।
प्राण गेलिया सत्वरा । स्पर्श त्याचा अणुमात्रे न करा गे ! सखयानो !' ॥ १० ॥
वर्तमान जाणोन । पातला तो जगमोहन ।
खुणावितो दासीलागोन । उग्याची राहा, आलेति बोलूं नका गे ! ॥ ११ ॥
मौन्येंचि येऊनी । शिर तिचे उचलोनी ।
उशाप्रति मांडी देऊनी । कंसांतक बोलत सुरस वचनें. ॥ १२ ॥
'आमची तू प्रियराणी, । शयन का केलें धरणी[१] ? ।
मुखचद्र गेला उतरोनी । कायसा खेद जाला तो आजि न कळे हो ! ॥ १३ ॥
सुकले ते अधरा अधर । द्विजसमुदाय[२] शुभ्र ।
मळवट पुसिला सुदर । खेदे भाळी मृगमद[३] पसरिला दीसे. ॥ १४ ॥
प्रिये ! नयन उघडोनि । आम्हाकडे पाहें राणी ! ।
विषाद का धरिला हो ! मनी ?' । पीताबरे नयनीचे अश्रु पुसीले. ॥ १५ ॥
सद्गदीत कठ झाला । वचन बोले वेल्हाळा, ।
'परता जाइ रे ! गोवळ्या ! । लटिकाचि लोभ कासया येथ लावीसी ?. ॥ १६ ॥
जिसी दिधले सुमन । तिचे करावें समाधान ।
आता मी त्यजिन प्राण'. । ऐकोनिया हासला यादवराणा. ॥ १७ ॥
'फ़ुल देउनि उतराई । जालो मी तीसी पाही ।
वृक्ष आणिन ये समयीं । मुद्राकित लावीन तुझेचि आगणी'. ॥ १८ ॥
करोनिया समाधान । बैसविली उठवोन ।
आलिगिली हृदयी धरून । आपुले हाती वेणी घातली माधवें. ॥ १९ ॥
नूतन भूषण पायी । लेवविले ठायी ठायी ।
देव आले हो ! ते समयी । गार्‍हाणे ते सागती नरकासुराचे[४]. ॥ २० ॥

---

१. पृथ्वीवर. २. दतपक्ति. ३. कस्तूरी. ४. नरकासुर हा भूमीचा पुत्र होता म्हणून याला 'भौमासुर' असे म्हणत. हा प्राग्ज्योतिषपुरीचा राजा होता. त्याच्या आईने विष्णूस प्रसन्न करून त्याजपासून आपल्या मुलासाठी वैष्णवास्त्र मागून घेतले होते. त्यामुळे भौमासुर अत्यत बलिष्ठ होऊन गेला. तो देवास पीडा देऊ लागला त्याने इद्राची अपार दौलत व अदितीची कुडले हरण केली ह्या त्याच्या अनिवार्य त्रासामुळे इद्रादि सर्व देव श्रीकृष्ण सत्यभामेच्या मदिरात असता त्यास शरण जाते झाले. कृष्णाने

भामा संगें घेऊनी । दळासहित चक्रपाणी ।
नरकासुराचें नगर वेढोनी । अपार सैन्य आटीलें तेव्हां मुकुंदें. ॥ २१ ॥
वधोनिया भौमासुर । गोपीका आणिल्या सोळासहस्र ।
सोडोनि आणिल्या सत्वर । सुरासहित शक्र सोडिला ते वेळीं. ॥ २२ ॥
सुरेशें पूजिला हरी । पारीजातक तरुवरी ।
उपटोनि घेतो कंसारी । भामेचे ते आंगणीं लावितो मुरारी. ॥ २३ ॥
रुक्मिणीचें मनोहर । करीतसे यादवेंद्र ।
नित्यसुमनें अपार । स्वर्गाहूनि वरुपत्नी तिचेंच आंगणीं. ॥ २४ ॥
ऐसा तो परमानंद । द्वारकेचा गोविंद ।
नांदे श्रीधर वरद । सच्चिदानंदें लीलाविग्रही गोपाळ. ॥ २५ ॥

धुंडिराजकविकृत

५. प्रल्हादचरित्र.

(गीतिवृत्त)

नत्वा नरहरिमाद्य सादरभावैर्वदामि तत्कीर्तिम् ।
याभूत्कांचनकशिपोः शासनकर्त्री विमुक्तिदात्री च. ॥ १
भो! निजमानसमधुकर टाकुनि वृत्ती निसर्ग जो तरला
सेवी तत्पदपंकज जो का स्तंभामधूनि अवतरला. ॥ २
आता सादरभावें निजचित्ती मी नमूनि नरहरिला ।
वर्णिन तद्गुणकीर्ती जेणें कोपेंच दैत्य संहरिला. ॥ ३

सत्यभामेसह त्याचेवर स्वारी करून त्याचा वध केला. भौमासुराचा पुत्र भगदत्त कृष्णाला शरण गेला, आणि त्याने अदितीची कुंडलें व इंद्रादिकांची संपत्ति परत केली, म्हणून कृष्णानें त्यास त्याचे बापाचें राज्य दिलें. भौमासुरानें बंदींत ठेवलेल्या सोळा हजार राजकन्यास कृष्णानें मुक्त केलें व त्यांनी आपण होऊन कृष्णास वरिल्यामुळें त्यानें त्यास द्वारकेस आणून त्यांचें पाणिग्रहण केलें—अशी कथा आहे.

१. सैन्यासहित. २. 'मनोहर' शब्द 'मनोगत' या अर्थी योजिलेला असावा. ३. लीलेनें विग्रह (देह) धारण करणारा, लीलेस्तव नरदेह धरणारा ४. प्रल्हाद हा हिरण्यकशिपूस कयाधूपासून झालेला ज्येष्ठपुत्र. हा भगवन्निष्ठ आणि विष्णूचा उपासक म्हणून बापानें ह्याचा बहुत छळ केला, शेवटीं या परमभागवताच्या सेवेनें प्रसन्न होऊन नृसिंहानें याच्या पित्याचा वध केला आणि याचें संरक्षण केलें. (भागवत-स्कंध ७ अध्याय १-१०.) ५. नमन करून. ६. स्वभाव. ७. हिरण्यकशिपु.

पूर्वी जयविजयातें[1] सनकादिकिंच्या विषादशापानें ।
झाले जन्मत्रय परि मुक्तिस नेले रतीशबापानें[2]. ॥

तो हा विजयचि शापें दितिसुत[3] हो ! त्या हिरण्यकशिपूस ।
धाता वाछित वर दे, जे जे वेळी तयासि जशि पूस. ॥

त्याची उग्र तपस्या पाहुनि ब्रह्मा वदे उतावीळ, ।
'वा रे! काय तुझें जे वाछित देतों, नको उंतावीळ[4].' ॥ ६

निश्चययुक्त तयानें परमेष्ठीच्या[5] वरप्रदोक्तीस[6] ।
ऐकुनि स्वीयचिकीर्षित[7] मागें धरिले विरोधिभक्तीस. ॥ ७

'मजला मृत्यु नसावा नरहस्ती वा स्त्रियांचिया पाणी[8], ।
न दिवा, रात्रि न, जाळो अग्नि न, बुडवू न सिंधुनदपाणी. ॥

देवकरीं दैत्यकरीं शस्त्रास्त्रांनी घरात बाहेर ।
धरणीमाजि नभीं वा न शिवो मारावयासि यमहेर[9] ॥ ९

द्यावी सर्वाधिकता पाताळासह सुराज्य जगतीचें[10] ।
माझा दर्प असावा भय मनिं वाहो कृतांत[11] मद्गतिचें[12]". ॥ १०

ऐसे जे जे याचित गेला ते ते विरंचिनें[13] त्याला ।
दिधलें, तद्बलयोगें न गणी इंद्रादिकां विधात्याला. ॥ ११

झाला भक्त विरोधी विष्णुद्वेषी सुराधिकारासी ।
हरिले, स्थापित केले त्यात्यास्थानीं स्वकीयचारासी[14]. ॥ १२

१. जयविजय–हे दोघे सहोदर बंधु होते हे ब्राह्मण असून यजन हवन करीत असता, एका प्रसंगी याचे यज्ञदक्षिणेनिमित्त भांडण झाले तेव्हा त्यानी रागाच्या आवेशात एकमेकास शाप दिले. एक हत्ती झाला व दुसरा नक्र होऊन गंडकी नदीत राहिला. पुढे श्रीविष्णूने कृपाळू होऊन त्यास शापनिर्मुक्त केल्यावर ते उभयता वैकुंठात विष्णूचे द्वारपाळ होऊन राहिले. पुढे या जयविजयानी ब्रह्मदेवाचे सनकादिक जे मानसपुत्र ते वैकुंठास गेले असता त्यास यानी आत जाण्यास प्रतिबंध केला, तेव्हा त्यास राग आला, व त्यानी 'तुमचे देवत्व जाऊन तुम्ही तीन वेळ असुरयोनीत जन्म घेऊन नंतर पूर्वपद पावाल' असा यास शाप दिला. या शापानुसार जय आणि विजय हे अनुक्रमे हिरण्यकशिपु व हिरण्याक्ष, रावण व कुंभकर्ण, आणि शिशुपाळ व वक्रदंत असे तीनदा असुर झाले, व नंतर पूर्वपद पावले. २. विष्णूने. (रति+ईश=मदन, त्याचा बाप=कृष्ण, विष्णु.) ३. दितीचा पुत्र झाला. हिरण्यकशिपु हा दितिज होय. ४. घाबरा. ५. ब्रह्मदेवाच्या. ६. वरप्रदउक्ति. ७. आपला मनोरथ. ८. हस्ताने. ९. यमाचा दूत. १०. पृथ्वीचे. ११. यम. १२. माझ्या गतीचे. १३. ब्रह्मदेवाने. १४. आपल्या दूतास.

प्रऱ्हादाख्य तयातें बाळक आला [1]महातपोराशी, ।
'हरिहरनामसुधा घ्या' हे सागे अन्यदैत्यपोराशी. ॥ १३

जे जे शिकवी गुरु ते लेखन मोडी लिही न ओनामा, ।
बोले, 'व्यर्थ मला हे शिकवा, मी अतरेन [2]बो! नामा'. ॥ १४

सारे वर्ण पुसावे एक हरी हेचि त्यार [3]वेगळावे, ।
करिता शासन हरि वे की दासाश्रु महीस न गळावे. ॥ १५

कळले वृत्त पित्याला, आत्मज झाला [4]षडग्रणीकुळहा ।
सागे दूतगणाला, 'न्या रे! मारा करून आकुळ हा.' ॥ १६

केले कूपनिपातन कंटकभूमीवरूनि लोळविला, ।
परि तो स्वस्थ असे हे पाहुनि [5]वैश्वानरात घोळविला. ॥ १७

[6]न मरे यास्तव नेला पर्वतशिखरासि लोटिला खोली, ।
तरि तो निर्भय चित्ते वाहे नारायणासि लाखोली. ॥ १८

शूलरोपण केले [7]करिपादी [8]कुभिनीस तुडवीला, ।
भासे सिह तसा त्या मग तो मोठ्या [9]ऱ्हदात बुडवीला. ॥ १९

होता [10]कांताज्ञा ते माता हातें भरोनि [11]गरे [12]प्यांला ।
देता वेउनि जैसा सिधुस्थानी यथार्थ हर [13]प्याला. ॥ २०

जे जे घात नियोजी, तेथुनि वाचे, न ये क्षमा राया; ।
घाली [14]तैलकढाई पाक कराया समक्ष माराया. ॥ २१

झाले तैल सुशीतळ नामस्मरणे मुरारिच्या सकळ, ।
ऐसें पाहुनि रागे अधिकाधिक त्यापरी तयास कळ. ॥ २२

जिकडे बाधुन नेती तिकडे जावे, न ये तया [15]निधन, ।
कैसी विघ्नदरिद्रे येती, असता [16]रमेशनामधन? ॥ २३

मग तो दैत्यप कोपे बोले, 'दुष्टा! असा वदे कोण? ।
ज्याते ध्यासि सदा तो कोठे राहे? करीन मी श्रवण.' ॥ २४

'ताता! ऐक महासुरदानवदैतेयरक्ष माराया ।
धरिजे जन्म युगायुगिं, तो ध्यातो, जे धरी क्षमा राया! ॥ २५

---

१. तपस्येच्या राशी २. अहो! ३. वेगळे करावे, सोडावे. ४. कामक्रोधादि षड्रिपूमध्ये श्रेष्ठ. ५. अग्नीत. ६ 'न मरे यास्तव नेला, नगशिखराहूनि पाडिला खाली' असाही अन्य पाठ आहे. ७. हत्तीच्या पायी. ८. पृथ्वीवर. ९. पाण्याच्या डोहात. १०. पतीची आज्ञा. ११. विष. १२. वाटी. १३. प्राशन केले. १४. 'तैलकटाही' असा अन्य पाठ आहे. १५. मरण. १६. लक्ष्मीपतीचें नाम हेच धन असता.

भू जल तेज समीरण[1] रवि शशि काष्ठादिकांहि जो पुरला,[2] ।
स्थिरचर व्यापुनि अवघे जगदात्मा तो दशांगुळे उरला. ॥ २६

राहे तुझिया देही, माझेही, तोचि या सभालोकी, ।
त्याविण ठाव रिकामा न दिसे मज, तूं मनात अवलोकी.' ॥ २७

इतुके ऐकुनि रोपे कार्तस्वरतुल्य[3] त्या कुमारास ।
वदला 'काय असे या स्तंभी[4]? मी सिद्ध त्यास मारास[5]'. ॥ २८

'आहे स्थाणुत' ऐशा ऐकुनि वाक्या स्वखड्ग महिवरला[6] ।
उचली भेद कराया तेव्हा क्षीरोदजेश[7] गहिवरला. ॥ २९

विश्वी स्वीयतनूच्या व्यापकतेनें स्वदास सद्वाणी ।
न घडो निरर्थ यास्तव झाला नरहरि रमेश निर्वाणी. ॥ ३०

कृतयुग माधवशुक्ली[8] भूतातिथि[9] [10]मंद कृत्तिका ऋक्ष[11] ।
वेळा सध्यामुख[12] तें स्तभी प्रकटे मुकुंद सुररक्ष ॥ ३१

कडकड शब्द उडाला गडगड गगनात खांब जो चिरला, ।
प्रगटे सिंहनराकृति देव तदा तो विलोकुनी विरला. ॥ ३२

अवघे सभ्य पळाले, एकचि धरिला अमित्र नेमानें, ।
क्षणदावक्त्र[12] विलोकुनि वक्षस्थळिं वळचणीस ने मानें. ॥ ३३

जघाधार नियोजी स्वनखी त्याचे विदारिले उदर, ।
जयजयकार नभी हो, निर्जर[13] नादें सुखावले अंदर[14]. ॥ ३४

काढी अतरमाला काळिज फाडूनि शोधिला कौय[15], ।
की या पोटी दुसरा भक्तसुमणि गुप्त राहिला काय? ॥ ३५

नेला वाहुनि यानी, त्याचा त्याला निवास दे हरि तो, ।
करुणासिंधु असा जो निजदासांचे अघौघ[16] सहरितो. ॥ ३६

उठला तेथुनि पुनरपि प्रल्हादातें चहूंभुजी कवळी, ।
मोठा क्रूर भयंकर पाहुनि कोणी न येति त्याजवळी. ॥ ३७

गेले सर्व सभासद सभयें तेथें न राहिला एक[17] ।
त्याचा कोप शमाया स्तुति अनुवादे सुरासवे ऐक[18]. ॥ ३८

---

१. वायु. २. 'भरला' असाही पाठ आहे. ३. तप्तसुवर्णवत् [कार्तस्वर=सोने.] ४. खांबात. ५ मारावयास. ६. पृथ्वीवरचा ७. लक्ष्मीपती. [क्षीरोदजा+ईश=लक्ष्मी+पति. क्षीरोदापासून दुग्धसागरापासून जा (झालेली) जी ती लक्ष्मी.] ८ वैशाख शुक्लपक्षीं ९. चतुर्दशी तिथि. १०. शनैश्चर. ११. नक्षत्र. १२. रात्रिमुख. १३. देव. १४. भयरहित. १५. देह. १६. पातकसमुदाय. १७. एकही. १८. ब्रह्मदेव.

'जयजय पुंष्करनयना! पुंष्करशय नाथ पुष्कराकारा! ।
करधृतपुष्करवारण! पुंष्करमर्दिन्! विभो! निराकारा! ॥ ३९

जयजय मीनंशरीरा! कच्छपदेहा! वराहरूपा! ही ।
क्रूरा मूर्ति विलोकुनि भय मज वाटे नृसिंह! भो! पांहि ॥ ४०

जयजय वामन! भार्गव! हे श्रीबळिभद्र! कृष्ण! कंसारे! ।
जयजय बौद्ध! निरंजन! कल्क्याकारा! विलोकिं हे सारे. ॥

केल्या बहुविध गाथा परि तो न शके तयापुढं जाया ।
तेव्हा विघ्नंनिषूदन गणपति आला प्रशांति योजाया. ॥ ४२

तोही त्याच पदाही परता शुंडा विलोकुनी सरळ ।
धावे चंचल धाके शब्द निघेना करी मुखीं बंरळ. ॥ ४३

कवणा तेज सहेना, शांत नव्हे क्षीरसिंधुजामाता ।
म्हणउनि सन्मुख झाली हळुहळु विनवी संमुद्रजा माता. ॥ ४४

जयजय कमलदलाक्षा! कमलासनतात! कंजनाभा! हे. ।
कंमलाबक! मी कमला, दुर्धर तूझी दिसे जना भाँ हे'. ॥ ४५

मग ते श्रेष्ठ तपोनिधि ऋषिमुनि इंद्रादि सर्व गीर्वाण ।
प्र्‍हादासि नियोजुनि प्रार्थविला की, 'करी न निर्वाण' ॥ ४६

झाला नम्र करांबुज जोडुनि ठेला पुढें उभा दास ।
मंजुळवाक्यपदांही स्तव करि वदी पंदारविंदास. ॥ ४७

'जयजय ब्रह्म सनातन ब्रह्मस्तुत ब्रह्मनामताता! हे ।
ब्रह्म ब्राह्मण तुजला स्तविती ब्रह्मांडभेद होता हे'. ॥ ४८

ऐसी प्रेमविमिश्रित स्तोत्रे केली जगैकपाळाची ।
झाला शांत महात्मा ऐकुनि वाक्यें संपत्नबाळाची, ॥ ४९

केले प्रेमविलोकन द्विजलेख स्वीय देव सदनासी ।
आज्ञा देउनि ईशें धाडविले जे दुरात्ममदनाशी. ॥ ५०

केला भांगवतोत्तम भक्तसखा पुंण्यनाम प्र्‍हाद ।
ज्याचा व्यास शुकादिक कविवर वदले सुकीर्ति निर्‍हांद. ५१

१. कमललोचना! २. कमलहस्त. ३. पुष्करासुर मारणाऱ्या. ४. आकृतिरहिता. ५. हे मत्स्यावतार धारण करणाऱ्या देवा! ६. रक्षण कर. 'त्राही' असाही पाठ आहे. ७. विघ्ननाशक. ८. बडबड. ९ लक्ष्मी १०. कमलनेत्र. [अबक=नेत्र.] ११. कांति. १२. देव. १३. पादकमलास. १४. शत्रुपुत्राची. (प्र्‍हादाची.) १५. भागवत+उत्तम. १६. शुचियशस्क. १७. शब्द.

आपण भक्तसुखास्तव परमानदें तंदीय गेहातें ।
राहे मासह निश्चल तत्कृतपूजादि सर्व घे हाते. ॥ १२
ऐसी आत्मख्याती महिता लोकी रतीशजनकानें ।
केली विस्तृत देवें ते हे ऐका समस्त जन कानें. ॥ १३

उपसंहार.

(गीतिवृत्त)

जो हे दिव्य कथानक लेखन करुनी सदैव गाईल, ।
तो हा दुस्तरतर भवजलनिधि अवघा तरूनि जाईल. ॥ १
जेथें वार्षिक पूजा कुलधर्मोत्सव सुजन्मकाळाचा ।
तेथें गायन करिता न घडे भयलेश रक्षकाळाचा. ॥ २
ते हे आर्यकथामृत आर्याछंदें यथामती कथिले ।
ग्रथार्णवजल भेदुनि वाग्मंथ्यानें सुखे असे मथिले. ॥ ३
यास्तव सेवन याचे करि तो नर विष्णुमंदिरा जातो ।
म्हणउनि सत्पदवाछक विनवी सर्वांसि धुंडिराजा तो. । ४

आत्मारामकविकृत

६. नारदचरित्र.

(लावणी.)

लीलाकौतुक निजभक्तांला दावुनिया हरि तो ।
प्रापचिक भ्रम, निजपदि प्रेमा लावुनिया, हरितो.॥ध्रुवपद.॥
स्त्रीसुतधनधामींच जयाची चित्तवृत्ति जडली ।
माया अविद्या मोहभ्रमाची माजुम हे चढली ॥
कुटुबसंगति वृक्षावरिले पक्षि तेंवि घडली ।
जाणत असता नेणपणे हे भूल असी पडली. ॥
चाल हे क्षणभंगुर सर्वही असे उसणे ।
नलिनीजलवत् या ससारी असणे ।
या मनास भक्ती वैराग्यें कसणे ॥

१. त्याच्या. २. लक्ष्मीसहवर्तमान. ३. प्रख्यात. ४. मदनाच्या जनकाने. (कृष्णाने) ५. ही 'फलश्रुति' आहे. ६. मृत्यूचा. ७. वाणिरूपमथनदडाने. ८. पृष्ठ ३२ टीप ५ पहा. ९. धाम= गृह. १०. वसणे, जीवत असणे. ११. कमळावरील उदकाप्रमाणे. १२. बाधणे.

तोड ॥ लोकसंग्रहानिमित्त नारद देवऋषी करितो[1] ।
विनोद, आला द्वारावतिये श्रीहरिच्या घरिं तो. ॥लीला०॥१॥
तो विधिनंदन पाहुनि, वंदन करितो हरि त्याला ।
जो यदुभूषण नामस्मरणें हरितो दुरिताला[2] ॥
यथाविधी उपचारे पूजुनि करितो आरतिला ।
ब्राह्मणसेवा बहुप्रिय त्या फाल्गुनसारथिला[3] ॥
चाल ॥ 'स्वागतोऽसि' सुखशब्दें बहु तोषविला[4] ।
स्तवितो मुनिला जो वेदी स्तविला ।
कविला त्या निजमायेनें ठकिला ॥
तोड ॥ बोले मुनिला, 'सांगा इच्छित असेल ते करितों ।
करणें साधूसेवा व्रत आम्ही हे दृढ धरितो.' ॥ लीला० ॥ २॥
'सोळासहस्र एक शतावरि अष्ट[5] तुला जाया ।
एक लक्ष एकषष्टि सहस्र ऐसी तनुजाया ॥
सहस्र सोळा शत एकावरि आठ तुला तनया ।
संततिसपतियुक्त बरा ससार यदूराया ! ॥
चाल ॥ हा प्रपंच बरवासा मजला गमला ।
भ्रमता भ्रमता मम जिव बहु हा श्रमला ।
तो ज्ञाता परि त्या मायेने भ्रमला ॥
तोड ॥ असती जरि गृहिणी तरि गृहसंसार सुखें करितों'. ।
'बहु बरवे' म्हणऊनि मुनीच्या भ्रमासि संहरितो ॥ लीला० ॥३
मंदस्मितवदनारविंद गोविंदें विधिजाला[6] ।
बोलियले बहु निके वंदिती सुर नर विधि ज्याला, ॥
'सोळासहस्र अष्टाधिक शत युवती[7] ऐशाला ।
शाला पृथका निर्मियल्या कीं विचित्रा विशाला ॥
चाल ॥ सदनी मी बा ! ज्या नसें जया दिनी ।
तेची न्यावी त्वा अवश्य कामिनी[8] ।
बा ! आशंका न धरावी किमपि मनी'. ॥

---

१. जनाला चागला मार्ग लागावा यासाठी. [गीता ३-२०.] २. पापाला. ३. अर्जुनाचा सारथी जो कृष्ण त्याला. 'कृष्णाला' असे सरळपणे न म्हणता 'फाल्गुनसारथिला' असे वळसा घेऊन वर्णन केले आहे म्हणून हें पर्यायोक्ताचें सुरेख उदाहरण होय ४. 'चागले येणे झाले' 'तुमचे येणे आम्हाला आवडले' असे बोलून कृष्णाने नारदाला सतुष्ट केलें. ५. सुप्रसिद्ध अष्टनायिका. ६. नारदाला. ७. तरुणी. ८. स्त्री.

तोड ॥ आज्ञा प्राज्ञाला होता निश्चयासि तो धरितो. ।
'याच काळि मी या वनमाळीभार्येते[1] हरितों. ॥ लीला० ॥ ४ ।
पाहों कौतुक' म्हणउनि नारद भामेच्या सदना ।
गेला, तेथें संध्या करिता पाहे सुखसदना ॥
जांबुवतिचे सदनी जातां तेथे यदुराणा ।
पद्मासनि जपतपध्यानी पाहे पुरुष पुराणा ॥
चाल ॥ मित्रविंदेचे घरि पढतो स्तोत्रा, ।
परमान्न हरिपुढे राइ ठेवि पात्रा ।
लक्ष्मणा विड्या देते कोमलगात्रा[2] ॥
तोड ॥ चामर ढाळिते भद्रा, काळिंदीचे घरि हरि तो ।
पर्यंकी बैसला मनमोहन जो मन हरितो. ॥ लीला० ॥ ५ ॥
इतराघरि तो जेथें तेथें व्यापक विश्वाचा ।
अर्भकासि[3] करि लालन बोबडि वदे मधुर वाचा ॥
कोठे आले व्याहि जावई आदर करि त्यांचा ।
कोठे बहुसत्कारे बोळवि सुना विहिणि त्याच्या ॥
चाल ॥ कोठे कन्या भीमा चंद्रभागा ।
नर्मदा कावेरी गोदावरि गंगा ।
सासुरा बोळवी गांहिवर श्रीरंगा ॥
तोड　नयनिं अश्रुधारा आणि इतरा जनापरी हरि तो ।
पाहुनि विरंचितनय[4] मनी आश्चर्य बहुत करितो. ॥ लीला० ॥ ६ ॥
कोठे मुंजी कोठे शोभन मंडपप्रतिष्ठा ।
कोठे अहेर देतो घेतो स्वकीयमित्रश्रेष्ठा ॥
कोठे भोजनपंक्ती सुहृदा आप्त परमइष्टा ।
कोठे ब्राह्मणसतर्पण पुजि द्विजा एकनिष्ठा ॥
चाल ॥ कोठे बेती बारा तिर्पगडा ।
सारि खेळता बहु करितो झगडा ।
कोठे सहजस्थिति बैसे उघडा ॥

---

१. कृष्णाच्या भार्येते. २. सुकुमारतनु. ३. मुलास. ४. नारद. (विरंचि+तनय=ब्रह्मदेव+मुलगा.)

तोड ॥ कोठे [1]अष्टहि आय साधुनी मंदिर उभवितो. ।
कोठे तुरंबि सुमनें स्वकरें ललना शोभवितो. ॥लीला० ॥ ७ ॥
कोठे हास्यविनोदें, कोठे रोप धरुनि बसला ।
कुठे स्त्रियेनें विनोदवाक्यें बोल्लिताचि रुसला ॥
कोठे द्विभुज कोठें चतुर्भुज मुनिवर्या दिसला ।
समग्र सदनीं [2]भास्कर जलकुंभात जमा बसला ॥
चाल ॥ जो ओतप्रोत या विश्वाचा ततू ।
[3]चहु सा अठरा नकळे ज्याचा अंतू ।
जो झालासे यदुकुळि नातू पणतू ॥
तोड ॥ मम पितुमह हे जाणोनि मनीं रुक्मिणिच्या घरिं तो ।
[4]धातासुत येता हरि हास्य भीमकिसह करितो. ॥ लीला० ॥ ८ ॥
कंसारि म्हणे, 'संसारीं मन वाछीं रमाया ।
तेचि पूर्ण हो' म्हणोनि मुनिला दावित निज माया. ॥
आज्ञा घेउनि जाता नारद पाहे जंव तो या ।
'स्नान करुनि' म्हणे 'शीतळ उदकीं श्रमासि हरितो या.' ॥
चाल ॥ तो जळीं प्रवेशुनि देई बुडि जेव्हा ।
त्या नारदाचि नारदी झालि तेव्हा ।
ते माया नकळे काय करिल केव्हा ॥
तोड ॥ स्त्रीरूप होता पुरुप एक येऊनि करीं धरितो ।
बलात्कार करुनिया घेउनी गेला निजघरिं तो. ॥ लीला० ॥ ९ ॥
[6]दंपतिधर्में रमता गेले बहुत दिवस त्याला ।
[7]प्रभव विभव इत्यादि प्रसवे साठ दिवस त्याला ॥

---

१. ध्वज, सिंह, वृषभ, गज, धूम्र, स्वान, खर आणि ध्वाक्ष (उंट) असे आठ आय शिल्प शास्त्रात प्रसिद्ध आहेत. २. सूर्य. ३ चार वेद, सहा शास्त्रे आणि अठरा पुराणे यास ज्या परमेश्वराचा अंत लागला नाही. चार वेद=सामवेद, ऋग्वेद, अथर्ववेद आणि यजुर्वेद. सहाशास्त्रे=न्याय, वैशेषिक, सांख्य, योग, मीमांसा आणि वेदांत. अठरा पुराणे='ब्राह्म पाद्मं वैष्णवं च शैवं भागवतं तथा । तथान्यन्नारदीयं च मार्कंडेयं च सप्तमम् ॥ आग्नेयमष्टमं प्रोक्तं भविष्यन्नवमं तथा । दशमं ब्रह्मवैवर्तं लिंगमेकादशं तथा ॥ वाराहं द्वादशं प्रोक्तं स्कांदं चात्र त्रयोदशम् । चतुर्दशं वामनं च कौर्मं पंचदशं तथा ॥ मात्स्यं च गारुडं चैव ब्रह्मांडाष्टादशं तथा ॥.' ४. नारद. ५. क्रीडा. ६. नवराबायको या नात्याने. ७. प्रभवविभवादिक साठ संवत्सर हे नारदाचे पुत्र होत.

उसंत[1] ना दिनयामिनि[2] करितां बहु गृहकृत्याला।
श्रमला जिव बहु मनिं आठवि पितयाच्या पितयाला[3] ॥
चाल ॥ केर खर्कटी सोज्वळ उपकरणे[4]।
करणे समार्जन, त्या शेणी वळणें।
उदक आणणें काडण कीं दळणे ॥
तोड ॥ पाकनिष्पती उशीर होता क्रोध बहुत करितो।
भ्रतार तो अतिक्रूर अहर्निशिं ते नारदिवरि तो ॥ लीला०॥१०॥
एक चालते, एक रांगतें, असता गर्भिणि ते।
बृहदुदरी धुंनि धून आणिता पावलासि गणिते ॥
बहु झाली जोजार[5] अती बेजारपणे मनि ते।
चिंतितसे श्रीकृष्णपदाब्जुज घडि पळ लव क्षण ते ॥
चाल ॥ कामिनि[6] ते पावतसे विटाळा।
मानितसे मनिं बहुतचि कटाळा।
'हे नाथ!' म्हणे 'या उपाधीस टाळा.' ॥
तोड ॥ करितां हे आंघोळी नारदी नारद झाला तो।
स्त्री अवयव ते नाहीं पूर्वरुपि देह लाधला तो ॥ लीला०॥ ११ ॥
गोविंदाच्युत नाम स्मरुनि स्वप्न असें म्हणता।
साठ पुत्र ते म्हणती आम्हां तूंचि माय जनिता[7] ॥
सन्निध पाहे कृष्ण, म्हणे, 'पाहिजे काय वनिता[8]?'।
मुनी वदे, 'मी भ्रमलो हे अपराध काय गणितां? ॥
चाल ॥ दु:खद या संसारिं जीव श्रमला।
जो क्षणइक परि तो युगें कोटि गमला।
हे जाहले सुत ना सोडिति पहा मजला.' ॥
तोड ॥ प्रतिसंवत्सरनामस्थानी एक एक हरि तो।
स्थापि स्थिरचरिं आत्माराम गोपवेष धरि तो. ॥लीला०॥१२॥

१. विलब. २. यामिनी=रात्र. ३. बापाच्या (विधीच्या) बापाला (विष्णूला)=कृष्णरूपी परमेशाला. हे पर्यायोक्तांचे उदाहरण समजावे. ४. देवपूजेची भांडी. ५. खटपट, भार, जंजाळ. ६. स्त्री. ७. जनक, बाप. ८. स्त्री.

पांडुरंगकविकृत

७. गयगंधर्वाख्यान.

(श्लोक)

नमन करुनि [1]आखूवाहना शंभुपुत्रा
स्वकरि धरुनि जो या नाचवी विश्वसूत्रा ।
कथिन चरित काही तत्कृपे माधवाचे
सुजन निजदये जे वाचिता गाढ वाचे. ॥ १

वैशंपायन सांगता गुरुवृता पारिक्षिता वीनवी,
'अद्वैताभिधकाननी गयकथा स्वामी! वदावी नवी ।
कृष्णी द्वैत नसे, परंतु वडले ऐसेहि ऐको जनी
तद्बीजास न जाणुनी गमतसे आश्चर्य मोठे मनी.' ॥ २

(गीति.)

प्रश्नासरिसा वक्ता मुनि राजा तो वदे सविस्तर तें, ।
गयगंधर्वकथा हे समज नृपा! [2]संसृतीत जन तरतें. ॥ ३
[3]साग्रज [4]सांबपिता निजपरिवारे वर्तता स्वनगराते ।
भेटावयास [5]नलिनोद्भवसुत ये त्वरित शत्रुनगराते. ॥ ४

(छंद.)

देखता घनश्याम रामही मूळ पातले टाकुनि [6]मही ।
नमुनियां मुनींद्रास त्या करी धरुनि आणिला राजमंदिरी. ॥ ५
मुख्य आसनी पूजुनी तया म्हणति, 'जाहली स्वामिची दया' ।
त्या [7]धरामरासहित भोजन रामकृष्णही सारि बहुजन. ॥ ६

(दिंडी.)

विडा देवुनि घननील नारदासी । 'वृत्त सांगा' म्हणे बुद्धिच्या नदासी, ।
'फिरत असतां जरि देखिले अपूर्व । वदा स्वामी! परिसोत सभा सर्व.' ॥ ७
रमाकांता! हा खेळ तुझा सारा । जगी व्यापक तूं जेवि नभी वारा ।
युगायूगी घेऊनि अवतारा । दुष्टसंहारा परिस या विचारा. ॥ ८

१. गणपतीला. २. संसारात. ३. वडील बंधु बळराम यासह. ४. सांबाचा बाप. (कृष्ण)
५. ब्रह्मदेवाचा पुत्र. (नारद.) ६. पृथ्वी. ७. धरा+अमर+सहित=पृथ्वी+देव+संयुत=ब्राह्मणसहित.

(घनाक्षरी.)

नारद— परिसा देउनि श्रवण । आजि नक्षत्र श्रवण ।
करा वृत्त आचरण । जेणें भव तरती ॥ १ ॥
आणी पद्मयोनितात । आजि योग व्यतिपात ।
होय यमुनेंत स्नात । येणे अघे हरती ॥ २ ॥
अर्घ्य देउनी मित्रास । मग पूजिजे विप्रास ।
पक्ति घालुनि सुग्रास । ऐसें व्रत करिती ॥ ३ ॥
पुढें कलिचा प्रवेश । धर्म राहेल निःशेप ।
व्रत वाढेल विशेप । जरि हरि धरिती.' ॥ ४ ॥ ९

(ओवी)

ऐकोनि नारदाचे वचन । आनद पावला जनार्दन, ।
हलधरासि करुनि श्रवण । गिरा गहन बोलत. ॥ १०
'जरि दादा येईल तुझिया चित्ता । तरिच आचरों यया व्रता ।
श्रवणनक्षत्र व्यतीपाता । जाण निश्चिता योग असे.' ॥ ११

(सवाई.)

रुक्मिणिकांतमनोरथ जाणुनि रोहिणिचा सुत राम तदा
'दारुक प्रेषुनि सर्वहि वाहिनि सिद्ध करि' म्हणे बुद्धिनदा ।
यादव छप्पन कोटि दळासह घेउनिया बळभद्र हरि
नारदसगति शीघ्रचि पावती यमुनेच्या शुभ तीरसरी. ॥ १२
स्नानविधी विधिनदन बोलत, केशव सारित स्नान जळीं,
नंतर नेसुनि दिव्य पितांबर ज्यावर रूळत माळ गळी, ।
भाळ विशाळ टिळे अतिसुंदर रेखियले निजमूर्तिवरी
दीर्नकरार्पण अर्घ करू म्हणे अंजुळिमाजि सुवारि धरी. ॥ १३

(साक्या.)

श्रीधरअनुजात्मज पुत्रोद्भव सांबसखाचा सुत ।
विद्याभ्यासधनाशा धरुनी आराधी पुरुहूत ॥ १४
तो तत्अश्वोच्छिष्ट गळुनिया हरिअर्घ्यांजळि भगे ।
होउनि क्रोधाविष्ट घेतला शपथ असा श्रीरंगे. ॥ १५

१. सूर्याला. २. बळरामाला. ३. वाणी ४. सेना. ५. नारदाला सातव्या श्लोकातही हेच विशेषण योजिले आहे. ६. सपादीत, करीत. ७. पीतांबर असे पाहिजे. ८. सूर्यार्पण. 'दिनकरार्पण' असे पद पाहिजे. ९. उत्तम उदक. १०. इंद्र

(पद.)

'हा सुत देवकिचा तरिच म्हणो । तो खळ वधिन जणो. ॥ ध्रुवपद. ॥
मम अर्घ्याजळी भगुनि पळला । त्रिभुवनिं ही न गणो ॥ हा० ॥ १ ॥
विधि शं[1]चिवर हर रक्षिति जरि तरि । आणि यमासी प्रणो ॥ हा० ॥ २ ॥
साक्षि सुरपि तूं शपथा या । शकता भूमी खणो'. ॥ हा० ॥ ३ ॥ १६

(अभंग.)

पुसुनि अनंता ऋषि जाय जेव्हां । अश्वारूढ तेव्हां गय भेटे. ॥ १ ॥
तदा तो गंधर्व करी नमनातें । आशिर्वचनातें ऋषि वदे. ॥ २ ॥
म्हणे, 'हयं[2] तूझा स्थिर करि आता । सांगो तव हीता वार्ता कांहीं. ॥ ३ ॥ १७

(पृथ्वीवृत्त)

गया! परिस तू दयानिधि हरी करीता व्रता
त्वदा[3]श्व गगनो[4]दरी फिरविता तुवा तिव्रता ।
तदास्य[5]रस तो पडे हरिकरार्वसधी सरे,
म्हणे, 'खल वधीन हा न भरता वमू दीस रे!' ॥ १८
सि[6]ताधवहताग्रजात्मज तदा भये कांपला,
म्हणे, 'कवण रक्षिता जरि दिना प्रभू कोपला.' ।
मुनींद्रचरणी पडे घडिघडी उठोनी रडे
कडे करि भवाब्धिच्या गुरुजवास की ऊघडे. ॥ १९

(पद.)

गय—'रक्षिल कोण मला गुरुराया! । शरण मी आलो पाया. ॥ ध्रुवपद. ॥
मजवरि का कोपे कंसारी । वाचविता संसारी ॥
सांगा कवण असा निर्धारी । संकटी पडलो भारी ॥ रक्षिल० ॥ १ ॥
यदुपति म्हणती की बलबंधु । अतिशौर्याचा सिंधू ।
त्यासरि होय कसा! मी जलबिंदु । मन्मनचकोर इंदु.' ॥ रक्षिल० ॥ २ ॥ २०

(ठुबरी)

नारद—'जाईं शरण धनदात्मज तूं! । दें[7]शभुजपंचवदना ॥ ध्रुवपद. ॥
कैंचें गृहधन सुतदारा । जाण वोजळींचा वारा ।
जया नसे स्वकरि थारा । तया कैं ठेविसी सदना'. ॥ जाईं० ॥ १ ॥ २१

---

१. इंद्र. २. घोडा ३. तुझा घोडा. ४. आकाशात. ५ त्याच्या तोंडांतील रस. ६. सीताधवानें (रामानें) हत (मारलेला जो रावण त्याचा) अग्रज (वडील बंधु जो कुबेर त्याचा) आत्मज (पुत्र—गयगंधर्व). हे 'पर्यायोक्त' अलंकाराचें उदाहरण आहे. ७. शंकराला.

(दोहरा.)

नार सहहय गय मग जाय हरिपुरी । भरररररर जैसा कीर ।
फीर फीर त्या कवण म्हणे कवि । सरररर सुमवद्दचा तीर. ॥ २२

(कटाव.)

गय—'जय जय जय जय **सांब शिव**हरा ! रक्षि रक्षि मज स्वामी! **शं**करा ! शरण आलिया दीन किंकरा, तारी तारी **चंद्र**शेखरा ! सुहास्यवदना ! भुवनसुदरा ! **पा**र्वतीरमणा! परमउदारा ! भक्तवत्सला ! दुष्टसहारा ! षडास्यजनका[1] ! रहितविकारा! **हे**रंबताता ! दीनोद्धारा ! व्याघ्राबरधर ! कृपासागरा ! भस्मलेपना ! कर्पूरगौरा ! स्मशाननिलया ! फणींद्रहारा ! कपाळपाणी[2] ! पूज्यसुरवरा ! चराचरात्मारूपविहारा ! सज्जनमनमादूसकरारा[3] ! **हि**मनगकन्याप्राणप्रियकरा'. ॥ जय० ॥ २३

(प्रबध)

महादेव—'अरे ! शरण तू कोण कोठील कैचा? ।
मला पातला कासया साग वाचा[4] ॥ ध्रुवपद. ॥
कवण वशी तुला जन्म झाला मुला ! कवण नामाथिला[5] बाप तूझा? ।
कवण शत्रू तुला त्रास देतो भला कासया कोपला साग वहिला[6]'. ॥अरे०॥ २४

(प्रबध)

गय—'अहो ! स्वामिसखसूत मी **कृ**त्तिवासा[7] ! ।
रक्षि **शशि**शेखरा ! मदहासा ! ॥ ध्रुवपद. ॥
राधिकारमण जल अर्घ देता, नभामाजि मी वरुनिया जात होतो ।
मद्धयोच्छिष्ट[8] गळुनी **ह**रीअंजळी जळ तदा भंगता शपथि ऐसा ॥ अहो०॥
दीन अष्टातरी न वधि खळ हा जरी पुत्र मी श्री**ह**री **दे**वकीचा ।
न वदुं जन हें कदा बोल हा धृतगदा बोलिला धृतिनदा ! रक्षि सहसा॥अहो०॥२५

(गीति)

महादेव—'निर्लज्जा जायेसी शरण कसा **वि**ष्णुवल्लभा माते ।
कृष्णकृपामृत जोडी मणिसह देऊनि राय **भा**मातें'॥ २६
म्लानमुखी **गय** येवुनी **शं**भुउपेक्षा वदे मुनीराया ।
'दावा' म्हणे 'निजोक्ति रक्षःकृतपांजिरा स्वकीरा या'. ॥ २७

१. कार्तिकेयाच्या जनका ! २. कपाळे आहेत पाणीच्या ठायीं ज्याच्या अशा हे, शंकरा ! ३. सज्जनाच्या मनोरूपी पेटीच्या अरसा (कपाटा !). ४. वाचेने, वाणीने. ५. नामयुक्त. ६. सत्वर. ७. कृत्ति (चर्म) आहे वासस् (वसन) ज्याचे अशा शंकरा ! ८. माझ्या हयाचे (अश्वाचे) उच्छिष्ट (उष्टे.)

(छंद.)

नारद–'शरण तूं गया ! जाइं धातया; बहु असे दया जाण वा ! तया. ।
तत्कृपेचिया पाजितां पया, न पवुनी भया पावसी जया.' ॥ २८
वंदुनी मुनीराय धांवला, ब्रह्मसुत वनी त्वरित पावला, ।
वृत्त आपुले सांगुनी रडे, चरणयूगुळीं घडिघडी पडे. ॥ २९

(दिंड्या)

गय–'त्राही त्राही मज सत्यलोकराया[1] ! यदुप[2] पाहातो मजसि वध कराया, ।
म्हणुनि आलो तव चरण हे धराया, तूंचि होसी समर्थ भय हराया.' ॥ ३०

ब्रह्मदेव–'अरे परियेसी अंतरिक्षपाळा ! यादवेंद्रादी रक्षत्रे न काळा, ।
चाळवूनी तूं तया पद्मनाळा, पातलासी कासया यक्षबाळा ! ?' ॥ ३१

(ओंव्या)

ब्रह्मा करितां उदास । पुनरपि प्रार्थी नारदास, ।
म्हणे, 'रक्षीं निजदास । धरिलि आस पायाची.' ॥ ३२

नारद–'गया ! चिंता न करीं जाण, । सुनासीरासी[3] जाईं शरण, ।
तो तुझें चुकवील मरण, । संरक्षण करूनी'. ॥ ३३
मग नमस्कारोनि ऋषीश्वरा । गंधर्व निघाला अमरपुरा[4], ।
आसनी पाहोनी पुरंदरा[5] । दाटुनी गंहिवरे बोलत. ॥ ३४

(सवाया.)

गय–'स्वामि शचीपति ! तूंचि महामति शौर्यनिधी अति होय पहा,
भूधर[6] कांपति, दानव ते किति? मेघहि वर्षति तोय महा; ।
जे तुज भाकिति आत्मज न च्युति त्यांसि पुनर्गति सोयवहा,
यास्तव सूमति मी शरणागति पातलों हा किति होयवहा'. ॥ ३५

इंद्र–'कोठिल? कोण? किमर्थ भयाभित? सांग निजाभिध[7]? काय तुला,
त्वद्रिपुत्रासक जो वपुनाशक बोल अरे ! निज बाप मुला ! ।
काय निमित्तक? सांग अलौलिक रे शिशु भाविकवैरमुला !
रक्षिन भाविसि वीनति हे मसि बोलुनि सूरस आत्मगुळा.' ॥ ३६

---

१. हे विधे ! २. कृष्ण. (यादवाचा राजा.) ३. इंद्राला. ['वृद्धश्रवाः सुनासीरः पुरुहूतः पुरंदरः' इत्यमरः । सुष्ठु नासीरं सेनामुखं, नासीरा अग्रेसरा वा अस्य इति सुनासीरः । या शब्दाचे शुनासीर किंवा शुनाशीर असेही रूप आढळते । शुनो वायुः (शीरः) सीरः सूर्यः, तावस्य इति शुनासीरः शुनाशीरो वा.] ४. अमरावतीला. ५. इंद्राला. ६. पर्वत. ७. निज (आपलें)+अभिध (अभिधा, नांव).

(माक्या.)

गय—'कुधृन्ना[1] ! **गय** म्हणती मातें, तव **धन**दाचा सूत, ।
रक्षाया निज योग्य तुम्हाला जो शराणगत दूत'. ॥ ३७

इंद्र—'वद गंधर्वा ! मरणमुळातें तूझ्या, आधी मातें, ।
मी मग देइन अभय तुला तें आहे माझ्या हातें'. ॥ ३८

(पद)

गय—'सुरेश्वर ! निज सेवकजन हा । तारुनि भय वारीं. ॥ ध्रुवपद. ॥
स्वाश्वी[2] विद्येचा अभ्यास । कराया **विधि**च्या मी सदनास ।
जाता लंघुनियां गगनास[3] । करि उपहास सदैव पहा. ॥ सुरे० ॥ १ ॥
हयवदनोत्थ करी तो घात । उडाला **यदु**पतिच्या अर्घ्यांत, ।
विलोकुनि कैसा मन्मथतात[4] । **रुक्मिणि**कांत काय वदे. ॥ सुरे० ॥ २ ॥
'धिक् ! दिन नव्हता हे संपूर्ण । अर्घ्यघ्नाला[5] या न वधीन ।
तरिच हरि **दे**वकिचा म्हणऊन । न वदुत जन सुतसा रे !' ॥ सुरे० ॥ ३ ॥ ३९

(अभग)

इंद्र—'मारी जरी **ना**रायण । तरी तुज रक्षिल बा ! कोण ॥ १ ॥
आता जावे त्वां येथुनी । नको शरण येऊ क्षणी.' ॥ २ ॥
मग तो होउनी उदास । पुनरपि वदे **ना**रदास. ॥ ३ ॥

गय—'आता स्वामी ! करूं कायी । शरण आलों तुझ्या पायीं ॥ ४ ॥ ४०

(पृथ्वीवृत्त.)

सुरर्षि ! गमतें मला असुर मानसी रक्षितो
शरण्य वदल्यासि मी नमुनि प्रार्थिले सिक्षितो, ।
परंतु मम शत्रुचा उदधिची न वारी पिती,
करू वद समर्थ तूं प्रभु कसे भले दापिती.' ॥ ४१

वदोनि निजवृत्त 'हा !' इति करूनि खेदास तो
मुनिप्रति म्हणे, 'उणे न म्हणता धरा दास तो, ।
वधीन म्हणतो महाभुजग तो मला भेकसा[7].'
म्हणे ऋषि, 'हरी हरील तुज आजि पाहू कसा ? ॥ ४२

---

१ हे पर्वनसहारका इद्रा. २. आपल्या घोड्यावर. ३. आकाशाला. ४. मागे पद्ये १४-१५-१६ पहा. (पृ० ५४-५५.) ५. कृष्ण. ६. अर्घ्यांचा नाश करणाऱ्या (गयगंधर्वाला) ७. भेक=बेडुक.

(लावणी)

मृतिभयचिंता न धरि गया! हे! शरण जाई तूं तया।
[1]माधवकरधृतसितहया. ॥ ध्रुवपद. ॥
अद्वैताभिध काननात तो [2]सानुज वसतो वरा।
जयाश्वा त्वद्रिपुपटतोवरा ॥
वचनी गुंतुनि वेइ तयाच्या निजगिरि अभयकरा,।
जिंतिलें समरिं जयानें हरा; ॥
[3]खांडवरण्योपधी देउनि करि [4]अगदी [5]वैश्वानरा।
धरुनि पद प्रार्थि तया वा! [6]नरा. ॥
चाल॥ करिल हरि तुजवरती तो दया।
प्राशिसी आयुर्वर्धनपया।
लंघुनी हरिशपथाच्या भया।
तोड ॥ पावसि निश्चित जाण जया.' ॥ माधव० ॥ १ ॥ ४३

(पद)

मग [7]वृंदारकमुनिपद वंदुनि तो [8]धनदाचा बाळ. ॥ ध्रुवपद. ॥

---

१. अर्जुनाला (माधव+कर+धृत+सित+हया=कृष्ण+हस्त+धरले+शुभ्र+अश्व=कृष्णाच्या करानें धरले आहेत शुभ्र घोडे ज्याचे तो अर्जुन. अर्जुनाचे घोडे शुभ्र होते अशी पुराणप्रसिद्धि आहे.) २. अनुजासहित. ३. ही कथा अशी आहे—श्वेतकी नामक एका प्रख्यात राजाने असंख्य यज्ञ केले; शेवटीं शतसंवत्सरात्मक यज्ञ दुर्वासा ऋषीच्या आश्रयानें केला. या अनेक यज्ञात हविर्भक्षण केल्यामुळे अग्नीला इतके जाड्य आले कीं, 'त्याचा प्रतिकार कसा करावा?' असे विचारण्यासाठीं त्याला ब्रह्म-देवाकडे जावे लागले. अनेक वर्षे घृतधारा सेवन केल्याने अग्नि निस्तेज आणि म्लान झाला. 'खांडववन भक्षण करून अग्नीने आपले जाड्य निरस्त करावे' असा उपाय पितामहाने सांगितला. पण हे वन इंद्ररक्षित होते म्हणून ते अग्नीस सुप्राप्य नव्हते. तेव्हा पितामहाच्या अनुमतानें अग्नि विप्रवेश घे-ऊन मनुष्यलोकी कृष्णार्जुनास शरण आला. त्या उभयतांनी खांडववन भक्षणार्थ देण्याचे कबूल केले, पण अर्जुनापाशीं रथादियुद्धसाहित्याची काहीशी उणीव असल्यामुळे अग्नीने वरुणापासून मागून घेऊन अर्जुनाला गांडीव धनुष्य, अक्षय्य इषुधि, कपिध्वजयुक्त दिव्यरथ, इत्यादि सामुग्री दिली आणि कृष्णास वज्रनाभ नामक चक्र आणि कौमोदकी नामक गदा देऊन उभयतांस संतुष्ट केलें. नंतर अग्नि ते वन भक्षण करूं लागला, आणि कृष्णार्जुन रथारूढ होऊन वनाच्या दोन्हीं बाजूंस सर्व प्राणिनाश करू लागले. हे वर्तमान कळताच इंद्र अग्नीचें निवारण करण्यासाठीं सकलदेवांसह आकाशात येऊन जलवृष्टि करू लागला. तेव्हा कृष्णार्जुनांनी त्याचा पाडाव करून त्यास परत लाविले. नंतर अग्नि ते वन पधरा दिवस यथेच्छ भक्षण करून व्याधिनिर्मुक्त झाला. (आदिपर्व—अध्याय २२३-२२५.) ४. गदहीन=रोगहीन. ५. अग्नीला. ६. अर्जुनाला. ७. देवर्षिचरण. ८. कुबेराचा.

अद्वैताभिधकाननिं गांठुनि प्रार्थितसे भूपाळ ।
'पार्था ! रक्षी रक्षीं मातें ग्रासितो कृष्ण व्याळ'.॥ मग० ॥ १ ॥
तों मृगयार्थी तद्वीरबंधु ते चवघे कृपाळ ।
गेले होते ठेउनि रक्षक शिबिरी अर्कजकाळ.॥ मग०. ॥ २ ॥ ४४

(दोहरा.)

गय—'रक्षि कृपाब्धि ! मूर्छित झालों । रिपुवचघननादान ।
दीनपालक तुज ऐकुनि आलों । दे लवकर जिवदान. ॥ ४५

(कटाव.)

धांव धांव बा ! श्रीमत्पार्था ! शरण पातलों तूज समर्था ! मातें रक्षीं दीन अनाथा, पुण्य लाधसी आणि परमार्था, म्हणति दिनावन तुजला कर्ता, यास्तव आलो मी भयआर्ता, सांभाळीं मज गांडिवधर्ता, वदान्य न दिसे मज तुज पर्ता, हरिनामाचा उगाचि वर्ता, यास्तव रक्षी रक्षी मला.' ॥ ४६

(प्रबध.)

अर्जुन—'नको वल्गना, सांग निज गत मातें । देउं मग अभय तुज उत्तमातें॥ध्रु०॥
नाम गण गोत्र कुलग्राम मातापिता । कवण तुज रक्षिता वृत्ति काई ? ।
सर्व परि हे कथा टाकुनीया व्यथा । रडसि कां ? अन्यथा जात नाहीं'.॥नको०॥४७

(प्रबंध.)

गय—'अहो ! देईं हरिसारथी ! भाष मातें । कथिन मज वांचवील्या श्रमातें.॥ध्रु०॥
रक्षिसी भूपति तूंचि दीन सूमती । म्हणुनियां हे क्षिती शरण हा मी ।
उठवि मज बाळका स्वामि नरपाळका ! शत्रुमदजाळका ! हरचि कामी' ॥अहो० ४८

(गीति)

अर्जुन—'मृतिभयभीताभय घे दिधले तुज हरिन क्षिप्र काष्टातें ।
त्वद्रिपुविलयन माझ्या सेविन होता शराग्नि काष्टातें.' ॥ ४९

गय—'मद्वाजिवदनफेनें भंगुनिया हरिकरार्घ्य कोपविला, ।
कंदर्पतात शपथा करित्याचि कठिण तान कोपविला.' ॥ ५०

---

१. अद्वैतनामक अरण्यात. २. अर्क+ज+काळ=सूर्य+झालेला+शत्रु यम=सूर्योत्पन्न कर्णाचा शत्रु. (अर्जुन.) ३. शत्रूच्या वचनरूप मेघाच्या नादाने. ४. दीनाचे अवन (रक्षण). ५ गांडीवचापधारी. ६. उदार. ७. कामदेवाच्या ठिकाणीं जसा शंकर तसा. ८. अर्घ्य=या शब्दाची व्याख्या आढळते ती अशी.—(१) आपः क्षीर कुशाग्र च दधि सर्पिः सतडुलम् । यवः सिद्धार्थकश्चैव अष्टागोऽर्घ्य. प्रकीर्तितः ॥ [तत्रग्रथ.] (२) आपः क्षीर कुशाग्राणि घृत मधु तथा दधि । रक्तानि करवीराणि तथा रक्तं च चदनम् । अष्टाग एष अर्घ्यो वै भावने परिकीर्तितः ॥ (काशीखड), (३) रक्तबिल्वाक्षतैः पुष्पैर्दधिदूर्वांकुशैस्तिलैः । सामान्यः सर्वदेवानामर्घ्योऽयं परिकीर्तितः ॥ (देवीपुराण).

(छंद.)

ऐकतां असे वीर फाल्गुन। भूवरी पडे न लगतां क्षण।
शोकगहिंवरें दाटला गळा। 'त्राहि 'म्हणतसे 'स्वामि घननिळा!' ॥९१

अर्जुन–'कोण कोठुनी शरण पातला। भाप देउनी व्यसनि घातला,।
धर्म केउता श्रीहरीविना? ।मृत्युसागरा टाकिता मिना.'॥ ९२

(दिंड्या.)

परिस राया! मग काय पुढें झाले, शपथ केला यक्षार्थ भूमिपाळें,।
करुनि मृगया तंव धर्मभीम आले, म्लान पाहूनी पार्थवदन बोले.॥९३

धर्म–'मंद काशास्तव आजि गुडाकेशा[1]! कवण वाणे तव मानसांत क्लेशा,।
असे संकट तुज काय तें नरेशा शक्य नव्हसी की त्रासितां सुरेशा.'९४

(घनाक्षरी.)

अर्जुन–'अहो! स्वामी वधुराय!। रक्षीं' म्हणुनी माझे पाय।
धरुनि मोकली हा धाय। गय जेधवा.॥ ९५
मी मनी स्मरूनि नय। यासी दीधलें अभय,।
परि तें सापावदनी पेय। जाहले तेधवा.॥ ९६
कृष्णद्वेषी हा पामर। भापे केला म्या अमर।
कैसा करावा समर?। हरिपासी बाधवा!?'॥ ९७

(ओंव्या.)

धर्म–'पहा कर्माची कैसी गती। वैरि केला सिंधुजापती[3],।
विजयासी पडली भ्रांती। विमुख भगवंती जाहालों.॥ ९८
अरे! गयासी उपेक्षा तत्वतां। श्रीकृष्ण आमुचा प्राणदाता,।
यासी द्वेष करितां सर्वथा। पात्र अनर्था हो! आम्हीं.'॥ ९९

(सवाई.)

यापरि तो नृपराज युधिष्ठिर बोलुनि होय सखेदमन,
पाहुनि भीम तयास म्हणे, 'मज मानसिं मोद न दे वचन,।
दीन उपेक्षुनि प्राण सुरक्षुनि राहति जे नर ते वैमन,
रे हरिसारथि! काय भिसी मसिं वंदिल तो समरी शमन[6]'.॥६०

---

१. अर्जुना! २. दुग्ध. ३. लक्ष्मीपति. (कृष्ण.) ४. अर्जुनाला. ५. या चरणात जे जन अधम नीच असतात त्यांचे सुरेख वर्णन केलें आहे असे म्हटले पाहिजे. ६. यम.

(साक्या.)

भीम–'धर्मच्युति कां करिसिल **पार्था**! शरणागत रक्षावा, ।
जेणे क्षात्रोत्तम तुजलागी म्हणतिल 'हा वीर पाहा'. ॥ ६१
[1]पवनात्मजघननादा परिसुनि नाचे **अर्जुन** मोर ।
गर्जुनि बोले आवेशानें बंधुजनासामोर. ॥ ६२

(पद.)

अर्जुन–जाउ मदीय प्राण । परंतु दीनरक्षण करीन. ॥ ध्रुवपद. ॥
निर्जर[2]वृंदासह वृंदारक । ईश्वर [3]जीतीन ॥ परतु० ॥ १ ॥
[4]स्यंदनपदपाणी सह **याद**व । आणि **उमा**रमण.' ॥ परंतु० ॥ २ ॥ ६३

(पृथ्वीवृत्त.)

असा पण करूनियां **गय** दयाब्धि ते रक्षिती,
स्वचक्र निजहस्तकी **ह**रिक्षयार्थ शोधि क्षिती ।
अशांत पद भक्तये स्वनगरी तयाला पुजी
म्हणे मग 'उणी' मुनी 'मज दिसे मुखश्री [5]तुंजी.' ॥ ६४

(पद.)

नारद–'विप्र भवाटे मुख**पुत**नारी । चिंता न करी जरीं वह्नु नारि ॥ध्रुवपद.॥
तूंचि सुखाब्धि काय उपाधी । करितां बोधिन बुद्धि विचारी'. ॥ १ ॥ ६५

(पद.)

कृष्ण–'जाणुनी काय विचारीसी मातें । शोधीतसें मी रिपुअधमातें. ॥ध्रुवपद.॥
तुजदेखत मुनि भंगुनि पळला । देतां मत्कर अर्घ त्वरातें. ॥ जाणु० ॥ १ ॥
तद्वधकृत शपथास स्वकानें । परिसुनि गेला कीं गगनातें. ॥ जाणु० ॥ २ ॥
नलगे कोठे [6]शुद्धि तयाची । कीं तो लपला दूर वनातें. ॥ जाणु० ॥ ३ ॥
जरी श्रुत दृष्ट तुम्हाला आहे । हरि चिंता मज वदुनी मनाते.' ॥ जा० ॥ ४ ॥ ६६

(पद.)

नारद–'[7]उरगेंद्रशयना ! । परिसें सांगतो [8]कंजनयना ! ॥ ध्रुवपद. ॥
तव करांबुजपाणी । भंगुनियां **चक्र**पाणी ।
त्याणें स्तविला **गां**डीवपाणी । चुकविल हानी कुंदरदना ! ॥ उर० ॥ १ ॥

---

१. वायुपुत्राचा (भीमाचा) मोठा मेघासारखा आवाज. २. देवगणासह. ३. जिंकीन. ४. चक्रपाणि. (कृष्ण.) ५. पृष्ठ ३ टीप १६ पहा. ६. शोध, पत्ता. ७. शेषशयन (विष्णो! कृष्णा!) ८. कमललोचना!

तव अपराधी **गय** । सितहय तया अभय ।
रक्षी देउनि हें वा! काय? । तू बापमाय इंदुवदना! ॥ उर० ॥२॥
पार्थ सखा **पां**डवात । म्हणऊनि वदसि मात ।
तोचि दाउनि तुजला हात । इच्छिन घात सौख्यसदना! ॥ उर०॥३॥
जाणोनिया तुझा वैरी । केवि जाले साहाकारी ।
साहता तुज हें **पु**तनारी। उठतिल नारी युक्तमदना.' ॥उर०॥४॥६७

(दिंड्या).

कृष्ण–'वदसि अघटित मुनिराय! कसी मात, कसे करितिल मम पंचप्राण घात? ।
तुम्हा हसतील की बोलता दहात, कृष्णतनुचे वद होय गौरहात.'॥६८
नारद–'वदति जन तुज तें साच पशूपाळ, अर्जुनि म्हणसी तूं प्राण **कुं**तिवाळ।
समरिं जेव्हा घालिती बाणजाळ, वदसि तेव्हां तूं बाळ नव्हे **काळ**'.॥६९

(साकी)

मुनिवचनासरिसा हरि बोले निजानुजेप्रति 'काई ।
पार्थ हितार्थ वदुनि उपेक्षा करवि **गया**ची, जाई'.॥ ७०

(पद.)

कृष्ण–'जाइं जाइं **सु**भद्राबाई! । वळवुनि **भी**मानुज पाहीं. ॥ ध्रुवपद. ॥
मद्रिपु **गय** अन्याय न जाणुनि ठेउनि रक्षिन म्हणती काई॥जाइं०॥१॥
लक्षिति कैसे खलमलधीसम कनकगिरीवर **गय**, मी राई. ॥जाइं०॥२॥
सत्यप्रतिज्ञा **ह**रिच म्हणावा किंबहुना वंद्दु आणिक माई!'॥जाइं०॥३॥७१

(पद.)

वंदुनि **ह**रिचरणा । **सु**भद्रा गेली पतिसदना. ॥ ध्रुवपद. ॥
नेसुनि दीव्यपितांबर कंचुकि । लेउनि मनहरणा. ॥ सुभद्रा० ॥ १ ॥
करुनि वेणीफणी बहुनगश्रेणी । विनवी **गय**शरणा. ॥ सुभद्रा० ॥२॥ ७२

(पद.)

सुभद्रा–'गदाग्रजसारथी! **सी**तहया! । गया **या**दवडाहो. ॥ ध्रुवपद. ॥

---

१. अर्जुन. २. गवळी. ३. आपल्या धाकट्या बहिणीतें. ४. मेरुपर्वत. राई आणि गिरि यांचा प्रयोग लघुतमत्व आणि गुरुतमत्व दाखविण्यासाठी करण्याचा प्रचार मराठी आणि इंग्रजी या भाषांत दिसून येतो –राईचा पर्वत करणें=To make a mountain of a molehill. संस्कृतामध्यें तिळे ताल पश्यति, परमाणुमपि पर्वतीकरोति, इत्यादि प्रयोगद्वारा अतिशयोक्ति दाखवितात. ५. अनेकभूषणान्वित.

यदुपति शोधीतसे याला । हा तद्वेषी बहु जाहला, ।
अशाचा संग्रह कां केला? । हा न भला पतिराया ! ॥ **गदा०** ॥ १ ॥
स्वामि ! परिसा हो ! दीनपाल । तुमचा रक्षक कीं गोपाळ? ।
तयाच्या चरणी ठेवुनि भाळ । धनपतिबाळ वोपावो. ॥ **गदा०** ॥ २ ॥
साडा खळरक्षण हे मात । वंदिती पद जोडुनियां हात ।
घाला इतुकें या पदरांत । न करा घात स्वहिताचा. ॥ **गदा०** ॥ ३ ॥
समरी नीवटितां हरि जाण । व्याजी घ्यावा लागेल प्राण ।
तुम्हाला आहे माझी आण । न दिसे त्राण पळ मातें'. ॥ **गदा०** ॥७३

(साकी.)

पाहुनि युवती म्लानमुखी तो अभिमन्यूचा तात ।
'ऐक' म्हणे 'नंदात्मजभगिनि ! वदतों काही मात.' ॥ ७४

(पद.)

अर्जुन—'कथितों तुज हित मम गत वृत काते ! । निजमनि वसुकाते.॥ध्रुवपद.॥
बसलों आश्रमी निवात उगा मी । तों पद धरुनि खेगामी ।
भाकी मज रक्षि रक्षि अगा ! मी । शरणागत स्वामी ! ॥
कृष्णपाळ मज काळ ग्रासि नरपाळपाळ ! धनपाळबाळ मी हारे.॥कथितों॥ १॥
गमलें मज उचित नैतावन साचे । देउनि अभय अशाचें ।
करुनी सरक्षण यासि कशाचें । भय पुसतां सुरसाचे ।
वचन देत कंदर्पतात निजवातहेतकृत मात जनाची ॥ कथितों०॥ २॥
वदसी निजबंधुबळातें वदनी । पाहासी तूं कदनी ।
शरणागत सोडीन जा सदनी । वद हेंची सजणी ! ॥
हरिहर सुरवरनरगुरुवरवरदभी समर करुनि जितिन समरी.'॥कथितों०॥७५

(साकी.)

निजकांतोक्ते सचित होउनी उठुनि सुभद्रा चाले ।
शीघ्रगती द्वारावतिमाजी येउनि हरिसी बोले. ॥ ७६

(पद.)

सुभद्रा—'दयानिधी ! बहीण तुझी मी सान । देईं चुडे मज दान.॥ध्रुवपद. ॥
परिस मम वचन अरे ! यदुराय । सितहय वंदुनि धरिले पाय ।
विनविल्या नायकती करुं काय? । झाली मी हैराण. ॥ दया० ॥ १॥

---

१. गय. २. स्वाधीन करा हो. ३. मारता. ४. आकाशगामी. ५. शरणागताचे रक्षण. ६. धाकटी. ७. सौभाग्यदान.

तुम्हिच संन्यास तया नटऊन। यदुम मज नेवविलें फटऊन।
कशास्तव साग वरें पढऊन?। नाहिं की रे! तुज भान?॥ दया०॥ २॥
मम प्रिय प्राणसखा वदसी। गयास्तव काय तया वधिसी?।
उचित हे कृत्य नव्हे तुजसी। होसील तूं भगवान्. ॥ दया०॥ ३॥
मागती चलद्विद्युदाभा[1]!। रक्षि पतिप्राण नलिननाभा[2]!।
भाष्य[3] मज देइं उशिर का बा!। गाइन हरि! महिमान्.' ॥दया०॥४॥७७

(साकी.)

ऐकुनियां विलापरवा या भगिनीचा दिनबंधु।
हृदयी धरुनि दाटुनियां बोले गंहिवर नीजानंदु. ॥ ७८

(पद.)

कृष्ण—'सुभद्रे! किमर्थ रडसी?। रक्षिन तव पतिप्राण। निश्चयें जाण. ॥ध्रुवपद.॥
नाही नाही त्रिभुवनी वीर या। करिता मेंद्रिपुत्राण[4]. ॥ निश्चयें० ॥ १ ॥
वधिन गयास्तव, हिडुनि झालों। नरहरि मी हैराण.' ॥निश्चयें०॥२॥७९

(साकी.)

संबोखुनि अनुजेसि अशा रिति निजयंत्या[5] पाचारी।
तो वंदी तंव माधव त्यातें कथन कथा करि सारी. ॥ ८०

(पद.)

कृष्ण—'सांग असें सुजना। दारुका! जा अद्वैतवना. ॥ ध्रुवपद. ॥
साम धर्मरायासि निवेदी। भीमासी कदना. ॥ दारु० ॥ १ ॥
मद्रिपु गयरक्षकृतदक्षा। समर अस्त्रसदना. ॥ दारु० ॥ २ ॥
न त्यजिता रिपु भस्मचि करि हरि। हर जैसा मदना.' ॥दारु०॥३॥८१

(साकी.)

वंदुनि गैरुडध्वजपदपद्मी[6] दारुक काननि आला,।
पांडवसदनी वंदुनि तेव्हा हरिमत वदता झाला. ॥ ८२

(पद.)

दारुक—'तुम्हाप्रती सांगतो कृष्ण गिरा;। मान्य करा न करा. ॥ ध्रुवपद. ॥

---

१. चलत्+विद्युत्+आभा=चचल+वीज+कांति=चचल वीजेसारखी कांति आहे ज्याची अशा. २. हे कमलनाभा! (कृष्णा!) ३. भाक, आण, शपथ, वचन. ४. माझ्या शत्रूचे रक्षण. ५. आपल्या सूताला. (यता=सारथि, रथ हाकणारा.) ६. कृष्णचरणकमलीं.

नैतावन योग्य तुम्हासी खरें । परंतु भक्त आणि सख रे ! ।
असोनी कर्म नव्हेचि वरें । होय तुम्हा सोयरा. ॥ तुम्हा० ॥ १ ॥
तुमचा जाणुनिया अनय । तुम्ही जरी त्यागाल हा न गय ।
नका म्हणुं केशव हा सदय । क्षिप्र हरिन नरा. ॥ तुम्हा० ॥ २ ॥
जरि मनी इच्छितसां स्वहीत । तसातरि मद्रिपुला त्वरित ।
नाही तरि करिन मी निश्चित । पांडवरहित धैरा. ॥ तुम्हा० ॥ ३ ॥
असा प्रभु बोध तुम्हास बरा । करी हरि तद्वचनांत भरा, ।
प्रैत्योत्तर द्या मज किंकरा । मनांत धरा न धरा.' ॥तुम्हा० ॥४॥८३

(साकी.)

फिरवी दारुकवचनासरिसा भीम गरगरा डोळे, ।
होउनि क्रोधाविष्ट गर्जुनी काय धडधडां बोले. ॥ ८४

(पद.)

भीम—'नैरा ! म्हणसि 'तूं बरा बरा' परि जाणतसों यदुविरा. ॥ ध्रुवपद. ॥
गोकुळी दधि पय नवनित भक्षुनि उन्मत्त झाला खरा, ।
वश होउनिया स्मैरा, भुलविल्या गोपवधू सुंदरा. ॥ नरा० ॥ १ ॥
गोरक्षणी गोपास दटावी खोवुनि पळवी तुरा, ।
कपटसागरामाजि शिरोमणि आणी ही तस्करा. ॥ नरा० ॥ २ ॥
थोर पराक्रम भंगुनि दावी मातुल कंसासुरा, ।
घेत जयाग्रजधरा कसा या स्कांधि मुसळनागरा. ॥ नरा० ॥ ३ ॥
छत्र सिहासन नसतां मिरवी जेवि सुखे नोवरा ।
ठाउक असता चराचरा हरि किति वानिसि, पामरा !' ॥नरा० ॥४॥८५

(दिड्या.)

असे परिसुनि दारुक बोल सारे, म्हणे, 'भीमा ! तू मूर्खसा कसा रे ? ।
कृष्णनिंदा मज साहवे न कानी, भिडे मजसीं तूं होसि जरी मानी'. ॥८६
असें ऐकोनी भीम चढे हावे, तया लक्षुनिया शीघ्र पुढें धांवे, ।
उभयताही दोर्दंड पिटुनि हाती, मल्लयुद्धा मारवुनि उभे होती. ॥ ८७
पैवनतनुजानें धरुनि दारुकाला, हस्तपार्श्वी बाधोनि स्वस्त केला. ।

---

१. नताचे (शरणागताचे) अवन (रक्षण). २. अन्याय, अपराध. ३. पृथ्वी. ४. प्रत्युत्तर. ५. सेवकाला. ६. हे दारुका ! ७. कामाला. ८. अभिमानी. ९. भीमाने. (वायुपुत्राने.)

अधोवदनें लज्जीत द्वारकेला येत पाहुनि बळराम पुढें झाला. ॥ ८८
करुनि बंधनविमुक्त नीज हातें, म्हणे, 'मजला वृत्तांत सांग बा! तें, ।
काय कारण तुज बंधनार्थ येता? कवण योद्धा हा सांग बुद्धिमंता?' ॥ ८९

(पद)

दारुक–'माझे भीम करी बहु हाल. ॥ ध्रुवपद. ॥
स्वामिनिदेशें पांडवबोधास्तव गेलों दीनपाल! ।
होउनि क्रुद्ध हरीपरि माझे चडकणि सुजविल गाल. ॥ माझे० ॥ १ ॥
तन्मुखशब्दशराने केलें मद्धृद्याकुळ जिव्हार, ।
मग मी झालों समर[1] कराया सिद्ध, परी तो काळ.' ॥ माझे० ॥२॥९०

(गीति)

अहिपतिअवतार[2] तदा ऐकुनि दारुकोक्तिला म्हणे अनुजा, ।
'कृष्णा! परिसें परिसें यासच कां मारिती न काय तुजा.' ॥ ९१

(पद.)

बळराम–'हालवीन चवदा[3] । भुवनें हलधर तरिच वदा. ॥ ध्रुवपद. ॥
निःपांडवि कुंभिनि[4] हे करितों। टाकुनि क्षिप्र गदा. ॥ भुव० ॥ १ ॥
धांवसि संकटि तत्फल हें तुज । सुंदर कुदरदा! ॥ भुव० ॥ २ ॥
मर्दुनि सानुज भीम अंधात्मज[5] । करिन सुखी विमदा. ॥ भुव०॥३॥
भीमार्जुन अनिवार माजले, । हरिन तयांच्या मदाः' ॥ भुव०॥४॥९२

(ओवी.)

कोपला पाहुनि रेवतीरमण[6], । मग क्रोधावला मनमोहन, ।
म्हणे, 'सिद्ध करा रे! सैन्य । पांडुनंदन वधावया.' ॥ ९३

(दिंड्या.)

असें बोलुनि यदुराज राम सेना । सहित यादव अद्वैत नाम विपिना ।
पातला हे परिसोनि मात कानी । पांडुनंदनसह सैन्य सिद्ध रानीं. ॥ ९४
हिडिंबात्मज[7] घेउनी राक्षसाला । सहस्र अकरासह सिद्ध रणीं झाला, ।
तदा झाली ते तुमुल रणधुमाळी । जया धुळीनें कोपला अंशुमाळी[8]. ॥ ९५

---

१. युद्ध. २. शेषाचा अवतार. (बलराम.) ३. सप्त लोक व सप्त पाताळें मिळून चवदा भुवनें होतात. [सप्त पाताळे–अतळ, वितळ, सुतळ, रसातळ, महातळ, तळातळ, पाताळ; सप्त लोक–भूर्लोक, भुवर्लोक, महर्लोक, स्वर्लोक, जनलोक, तपोलोक, सत्यलोक, मिळून चौदा भुवनें.] ४. पृथ्वी. ५. धृतराष्ट्रपुत्र. ६. बळराम. ७. घटोत्कच. ८. सूर्य, मरीचिमाली.

(लावणी)

निजशस्त्र उभारुनि करी ।
'हर हर हर हर' उभयदळीचे वीर गर्जती समरी. ॥ ध्रुवपद. ॥
यदु घालुनियां धनुवरी ।
स:सरररर बाण सोडितां गिळिले रजनीचरीं. ॥
मग असुर मारिती नरी ।
भ:भरररर तोमर येता वारिति त्याचे अरी ॥
विर घेउनि झोंबी वरी ।
गि:गिरिरिरिरिरि भवंडुनि गगनी मारिति पृथ्वीवरी ॥
चाल ॥ एक फरफरफर फाडिती ।
एक चरचरचर कापिती ।
एक करकरकर चाविती ॥
टीप ॥ गरगरगरगर नेत्र फिरवुनी दाविति वरिच्यावरी. ॥ निज० ॥ १ ॥
किति सबळ बळे नाचती ।
घडघड घडघड स्यंदन अवनीमाजि भले धावती, ॥
स्वारहि चौताळती ।
कडकड कडकड अस्थि मोडुनी दूर भले टाकिती ॥
किति रणवाद्ये खाकती ।
दण दण दण दण कुंजरभेरी नादभरे थोकती ॥
किति एक शंख स्फुरिती ।
थों थों थों थों करणे वाजतां रणशिंगे वाजती ॥
किति सनया उद्गारती ।
दुम दुम दुम दुम रणमोहरिया एकसरे कूदती ॥
चाल ॥ ताल मृदंगासरी ।
विर नाचति नानापरी ।
सुर पाहाति कौतुक वरी ॥
टीप ॥ सर सर सर सर दूर न म्हणती साक्षि जयां श्रीहरी.॥निज०॥२॥९६

१. राक्षसानी. २. रथ. ३. पृथ्वीवर. ४. कुंजरावरच्या (गजावरच्या) भेरी. ५ एकदम. ६. उड्या मारतात.

(साकी)

यापरि यादव रंजनिचरांसी संगर झाला जेव्हां,
उभयदळीचे परिसा श्रोते! कोण कसे विर तेव्हां. ॥ ९७

(छंद.)

झूजती भले राम भीमही, पार्थ कृष्णही समरिच्या मही।
पवननंदनोद्भव घटोत्कचा गांठुनी भिडे वदुनियां वचा. ॥ ९८

दारुक—'काय रे शिशु! भिडसि जा घरा, रक्षितो तुला आजि पामरा!।
न मर तू वृथा माझिया करापासुनी अरे! आइकें वरा.' ॥ ९९

घटोत्कच—'काय दारुका! वदसि हे अरे! मृत्यु पावसी माझिया करें,।
म्हणसि बाळ तूं काळ मी त्वरें, समरिं जिंतुनी ग्रासितों खरे.'॥ १००

(दिंड्या.)

असे झुजता ते वीर समरभारी एकमेकांचा शस्त्रघाय वारी,।
तदा भीमाचा तनय खड्ग मारी, वार चढवुनि दारुक आणि हारी.॥ १०१
राम घेउनिया मुसळनागरातें, साहाकारी मग होय दारुकातें,।
असें पाहुनियां भीम आत्मजातें पाठिं घालोनि स्थीर म्हणे त्यातें. ॥ १०२

(ओंव्या.)

भीम—'कासया नामाभिधान वाहासी,। तूं जंबुक वाटे मज केसरीसी,।
जरी लंघावया पाहासी। तरी मरसी मत्करें.' ॥ १०३

बळराम—'भीमा! तू मदमती पूर्ण,। तुज जवळी आले मरण,।
म्हणोनि वदसी वचन। मुंगीस जाण पक्ष फुटले.' ॥ १०४

(गीति.)

ऐसें वदोनि हलधर भवंडुनि मुसळास गरगरा ताडी,।
भीमहि रामास तदा स्वगदाघातें धरातळी पाडी. ॥ १०५
मूर्छागत भीमातें पाहुनियां पार्थ निजरथी खवळे,।
हरिवरि हरिसा हरिवरि, सज्जुनि निज चाप शर करात, वळे.॥ १०६
श्रीधर सुदर्शनातें अवलंबुनि क्षोभका सख्यावरिता।
बोले, 'अर्जुन! गर्जन रे! त्वन्मनिचा करीन आव रिता.' ॥ १०७

---

१. राक्षसांशी. २. रण. ३. वायुसुतोत्पन्न. ४. हारीं आणणे=जेरीस आणणे, वठणीस आणणे. ५. कोल्हा. ६. सिहाला. ७. सिहावर सिहासारखा. ८. आपल्या चक्राते. ९. प्रियमित्रावर.

(पद.)

कृष्ण–'तत्फल काय अरे ! वद मातें. ॥ ध्रुवपद. ॥
तुज सदनांतरी केश न जळतां । रक्षियेले निजहाते. ॥ तत्फल० ॥ १॥
मद्रिपु हा गय रक्षण करितां । नाठवलें अधमा ! तें ? ॥तत्फल०॥२॥
रक्षिसि कैसा पाहुं ययातें ? । हरि वधितां निज घाते.'॥तत्फल०॥३॥१०८

(पद.)

अर्जुन–'रक्ष सभीम तुझा हरि ! साचा. ॥ ध्रुवपद. ॥
ज्यास्तव मधुरात्याग तुं करिसी । भृंग जसा सरसाचा. ॥ रक्ष० ॥ १ ॥
तो खल मागध कंटक उपडुनी । टाकियला बहु वरुषांचा.॥ रक्ष० ॥२॥
म्याल कसा हरि दाविल जरी तरि । पाहुनि आवरि साचा.'॥रक्ष०॥३॥१०९

(सवाई.)

यापरी अर्जुन गर्जुन सज्जुन चाप करी रविदत्तशरा
जोडुनि ओढुनि सोडुनि मूर्च्छित भूतळी पाडित चक्रधरा; ।
तो कुरुनंदन सावध होउन पाहे विलोकुन कृष्णदशा,
घे तळिं घालुन टाकुनि स्यंदन मांडित रूदन मोहवशा.॥ ११०

(लावणी.)

अर्जुन टेळका ! भक्तपाळका ! का बा ! रुसलास ? ।
पांडवपाळक म्हणउनि होतों धरुनि तुझी आस. ॥ ध्रुवपद. ॥
मी अपराधी क्षमा करावी दीनबंधु सखया ! ।
नेत्र उघडुनी पाही माते निजकरुणामृतपया. ॥
समरभूमिसी शयन करुनि का दीधलें मजला जया ?।
का निष्ठुरता अविकबितसा की न त्यजिले गया ? ॥
चाल ॥ कमलनयन उघडुनि बरे पाहे ।
मी दास तुमचा शरण पातलों हें ।
तव चरणसरोजी मस्तक हा पाहें ॥
टीप ॥ प्राण त्यजुनि हरी ! तुजसंगें येइल तव दास.' ॥ पांडव०॥ १ ॥ १११

(गीति.)

रथचरणपाणि उठला परिसुनि निजशोक सखविलापरवा, ।
घेउनि निजचक्र, 'वदे रे ! विजया ! कायसी तुझी परवा ?' ॥ ११२

---

१ लाक्षागृहामध्ये. २. भ्रमर. ३. तलावाचा. ४. सुदर्शनधारी कृष्णाला. ५. चक्रपाणी. (कृष्ण.) ६. हे अर्जुना !

(पद)

कृष्ण—'रक्षिन म्हणसी नेरा ! । परि मी वधितों गेगनचरा. ॥ ध्रुवपद. ॥
मूर्छित पाडुनि दाविसि मातें । तूं आपला नरवरा ! ॥ परि० ॥ १ ॥
पाहुं पराक्रम आजि आहवीं । जिंकियलें जें हैरा. ॥ परि० ॥ २ ॥
सावध राहें पाहें सुदर्शन । 'गति आहे हरिच्या करा.' ॥परि०॥३॥ ११३

(गीति)

यापरी गर्जुनि टाकी निजचक्र उरी संख्याचिया समरी । ११४
तेव्हा धडडड धरणीवरि पडला पार्थ दाटुनी भवरी. ॥
पाहुनि नररथ रिक्तः, भैक्तसखा गहिंवरे, गळा दाटे, ।
शोक करी, पार्थाविण शून्य जयाला दिशा दहा वाटे. ॥ ११५

(पद.)

कृष्ण—'विजया ! रुसलासि काय ? । हाय ! हाय ! हाय ! हाय ! ॥ध्रुवपद. ॥
क्षण न गमे तुजवाचुनि मातें । आता करुं तरि काय ? ॥ हाय० ॥ १ ॥
पाहुं कसी मी हे तव लैंलना । सांग सुभद्राबाय ? ॥ हाय० ॥ २ ॥
राहिल कैंसी वत्साविरहित । विजनी एकट गाय ? ॥ हाय० ॥ ३ ॥
प्राणाहुनि प्रिय वदसी मातें । घडी घडी तूं यदुराय. ॥ हाय० ॥ ४ ॥
राहेल कसा या संसारी । हा हरि घेउनि काय ? ॥ हाय० ॥ ५ ॥११६

(पद.)

विजया ! नवपंकेजकोमलकाया ! । आहा रे ! सखया ! ।
त्यजिली का बा ! माजी माया ? । वद कांही सदया ? ॥ ध्रुवपद. ॥
न गमे तुजवाचुनि मातें काही । क्षण एक पाही ।
कैसी पाहूं सुभद्राबाई ? । सकुमार जाई. ॥ विजया० ॥ १ ॥
कैसी साहेल विरहानळ तव जाया ? । सती प्राणराया ! ।
तिजला मारुनिया शरघाया । वधिलीस वाया. ॥ विजया० ॥ २ ॥
रुसला यास्तव कोमलगात्रा ! । तुजलागी पवित्रा ! ।
केला समर म्हणुनि प्रिय मित्रा ! मम प्रीतिपात्रा.' ॥ विजया० ॥३॥ ११७

---

१. हे अर्जुना ! २. गय गंधर्वाला. ३. युद्धात. ४. शंकराला. मोरोपंत—वनपर्व—अध्याय ३; काव्यसंग्रह—पृ० २७-२८.] ५ अर्जुनाच्या उरावर. ६. कृष्ण. ७. स्त्री. ८. देह. ९. कमल.

(साकी.)

झाला सावध पार्थ निजरथीं देउनि ताव मिशांला, ।
तव निजचक्रे गय निवटुनि हरि बोले [1]सितअश्वाला. ॥ ११८

(गीति.)

कृष्ण–'का आहवास स्वीकृत [2]किशकेता ! रक्षिसी शवास कसा ? ।
आता त्यजुनि [3]शरासन प्रज्वालित वन्हि करि स्वनाश कसा ?' ॥११९
पार्थें मृत सहसा तो अक्षय भात्यात पाहिला नत जी ! ।
मग टाकुनि चापशरा, द्याया प्राणास, आहवास त्यजी. ॥ १२०
करुनी [4]हरीकतानें दीप्त रणीं [5]हव्यवाहनास तदा ।
झाला सिद्ध लयार्थीं निज, पाहुनि [6]वारि कृष्ण त्यास तदा. ॥ १२१

(दिंडी.)

कृष्ण–'परिस पार्था ! मी साच, मदिय शपथ, अरे! केला, तूं प्राण त्यजिसि व्यर्थ.।
घडे पाहा बा ! ज्यांत तुझा स्वार्थ होय पेक्षा गय ऊठवूं यथार्थ.'॥१२२

(गीति.)

यापरि निज प्राणसखा संबोखुनी [7]कृष्णसारथी कृष्ण । ‍
स्मरता [8]विधातयाला येउनि गय क्षिप्र उठविल तृष्ण. ॥ १२३

(साकी.)

होउनि पांडव हर्षभरित मग यदुपति पाय नमीती ।
कृष्णभगिनि कृष्णाख्या आरति करुनि हरिस विनवीती. ॥ १२४

(आरती.)

कृष्णभगिनी–'निजानंद पाहा पाहा । यदुतम ! हा. ॥ ध्रुवपद. ॥
नंदनदन ! मंदहांसा ! । जगन्निवासा ! या ।
पाहुनियां पीतवासा ! । विरघोष महा. ॥ निजा० ॥ १ ॥
उरगशयना ! कुंदरदना ! । सौख्यसदना ! या ।
लक्षुनिया कंजनयना ! । जलजनाभ ! पाहा. ॥ निजा० ॥२॥
[9]पांडुनंदनवदिताखिलगंडमौक्तिकमंडणा ! ।
'[10]स्यंदनांगायूध ! वंदुनि हरिस गाऊ महा.' ॥ निजा०॥३॥१२५

---

१. अर्जुनाला (श्वेतवाहनाला.) २. हे वानरकेतो ! हे अर्जुना ! ३. धनुष्य. ४ कपिध्वज अर्जुनाने. ५. हव्यवाहन=अग्नि. ६. निवारी. ७. कृष्णाचा (अर्जुनाचा) सारथि. ८. ब्रह्मदेवाला. ९. हे कविनाम (पांडुरंग) असावे. १०. स्यंदनांग (चक्र) आहे आयुध (शस्त्र) ज्याचे अशा.

८. अनामकविकृत[1]

सत्यभामाविनोद.

(श्लोक)

येता देखोनि सद्मा[2] यदुकुलतिलका[3] सत्यभामा विनोदें
देवोनि[4] द्वार तेव्हा समरसलिलया लागि ठाके प्रमोदें; ।
कृष्णें बोटें कपाट[5]प्रहरण करिता बोलिली सानुरागें,[6]
'द्वारातें अंगुलीनें प्रहरण करिशी, कोण तू सत्य सांगे?' ॥ १

हरि म्हणें कपटी हो! 'ऐक तू सत्यभामे!
भ्रम तुज बहु आहे भूलशी देहधर्में, ।
अभिनव अभिमानें नेणशी कोण मातें
भवनट नटला जो, माधवो नाम ज्यातें. ॥' २

बाला[7] सत्राजिताची[8] पुनरपि पुसते, 'माधवो कोणता तूं?
कंदर्पाचा[9] सखा जो कुसुमनिवि कृती क्षानिला की वसंतू ।
हा काळो शारदेचा[10] सुख करि सकळां नाहिं गेला हिमतू[11]
येथें येणें अकाळी अवचित घडलें सांग पां कोण हेतू.' ॥ ३

ऐसें प्राणप्रियेचे वचन परिसता बोलिला कृष्णनाथ
'जो का लीलाविलासी निजजन सुख दे [12]इंदिराप्राणकांत ।
'मुग्धे! वैदग्ध्य[13] सोडी, म्हणसि मज झणी पुष्पछंदें[14] वसंत
जो कां प्रख्यात चक्री[15] खलदल समरीं[16] जाणिजे तोचि कांत.' ॥ ४

---

१. हे प्रकरण वामनाचें म्हणून आमचेकडे आले आहे, पण तें वामनपंडितकृत नसावें असें समजून 'अनेककविकृत लघुकाव्यमाले'त समाविष्ट केलें आहे. याच्या अंतिम श्लोकांत पंडितवर्यांच्या नांवाचा उल्लेख नाहीं आणि या काव्याच्या कर्त्याचें नांव ठाऊक नाहीं, म्हणून यास 'अनामकविकृत' असें इष्टार्थद्योतक विशेषण योजिलें आहे. संस्कृतामध्ये "अंगुल्या कः कपाटं प्रहरति?" 'कुटिले! माधवः.' 'किं वसंतो?' 'नो, चक्री.' 'किं कुलालो?' 'नहि, धरणिधरः.' 'किं द्विजिह्वः फणींद्रः?' । 'नाहं घोराहिमर्दी.' 'किमपि खगपतिः?' 'नो हरिः.' 'किं कपींद्रो?' इत्येवं सत्यभामाप्रतिवचनजितः पातु वः पद्मनाभः ॥" असा एक सुभाषितपर प्रश्नोत्तररूप मंगलवाचक श्लोक आहे त्याचें हें प्रकरण भाषांतर आहे. २. गृहा ३. कृष्णाला ४. द्वार देणें=द्वार बंद करणें. ५ दार. ६. प्रीतीनें. ७ मुलगी. ८. सत्राजित=सत्यभामेच्या बापाचें नांव. ९ मदनाचा. १०. शरदृतु. ११. हेमंतऋतु. १२. इंदिरा=लक्ष्मी. १३. शहाणपण. १४. फुलाच्या नादानें. १५. ज्याच्या हातीं चक्र आहे तो. (कृष्ण.) १६. युद्धांत.

श्रवण करुनि सत्या वाक्य विश्वभराचें,
'म्हणसि कवण चक्री? होसि गा! कोण माते? ।
घडिशी बहु घटातें, काय होशी कुलाल[1]?
मज तंव तुजशी गा! कार्य नाहीच, चाल.' ॥ ५

अमृत मधुर तीचें वाक्य कृष्णासि वाटे,
पुनरपि वदताहे, 'बोलसी केवि खोटें? ।
म्हणि म्हणसि कुलाला रूसणे कोण कैसें?
धरणिधर असा जो जाण मी तोचि ऐसें.' ॥ ६

यदुपतिवचनांती बोलिली सत्यभामा,
'धरणिधर असा जो सांग तूं कोण आम्हां? ।
अगुण सगुण बोली पावला द्वैत जिव्हा,
फणिधरवर शेषो येथ आलासि केव्हां?[2]' ॥ ७

लक्ष्मीकांत वदे तियेसि पुढती, 'नोहे प्रिये! मी फणी;
चातुर्यों बहु वाटतें म्हणउनी हे आमची साजणी ।
आम्ही घोर[3]फणीद्रमर्दन जगी प्रख्यात हें बोलणे
जिव्हा ऐकचि आमुतें शरण जो आला तया पाळणे.' ॥ ८

यदुपतिमुखचंद्री चंद्रिका वाक्य पाहे,
श्रवणपुटचकोरां सेवितां तृप्ति नोहे, ।
म्हणउनि पुसताहे, 'कोण तू सर्पहंता?
खगपति वि[6]नतेचा पुत्र [7]पीयूषहर्ता.' ॥ ९

गोपीवल्लभ मागुती रमणितें बोले, 'प्रिये! धन्य तूं
जो का सौभाग्यवैभवो(?) मजसवे नानापरी हास्य तूं ।
नोहें मी खगराज गे! भवहरी जाणें प्रिये! सत्य तूं'
ऐसें देवकिनंदनू सुवचनीं सत्यप्रती बोलतू. ॥ १०

पद्माक्षी पुसती, '[10]हरी कवण तूं? त्वद्दास वृक्षावरी
होसी वानर तूं, तरी झडकरी जाईं वनाभीतरी.' ।

---

१. कुमार. २. साप. ३. भयकर कालियसर्पांचा दमनकर्ता. ४. द्विजिव्ह (सर्प) नव्हे असा भाव. द्विजिव्ह=सर्प; चहाड. ५. श्रवणपुट हेच चकोरपक्षी. ६. विनता=गरुडमाता. ७. पियूष=अमृत. ८. गरुड. ९. ससार (हरण) करणारा. १०. वानर.

'जो देवा[हि] श्रुतिस्मृतींस न कळे जो योगियां नातळे'
फीटे जेथ परात्परा वृत्ति तया लक्षासि जो नातळे. ॥ ११

पद्माक्षी हरिपाद सेवन करी श्रीशंभुनीर्यावरी
त्या मागे हरिशीं विलास करितां तो हासत श्रीहरी,
हे श्रीकृष्ण मुकुंदपादरज हें देखावया उत्सुक
उद्घाटोनि कपाट कृष्णचरणीं ठेवीतसे मस्तक. ॥ १२

९. बस्वलिंगकृत

गजगौरीव्रताख्यान.[1]

(पद.)

पांडवा ऐसे महाराज जगीं थोडे. ॥ ध्रुवपद. ॥

श्रेष्ठ हा **धर्म** सत्वाचा सागर । भूतदया[2] शांति विवेक आदर. ।
प्राणांती न करी असत्याचा आदर । ज्ञानिया भक्ता **भ**गवत सादर.॥**पां**डवा०॥ १ ॥
परवनिता[3] माता, परद्रव्य पाषाण, । परपीडा वारी देवोनिया प्राण, ।
बलप्रज्ञा ऐशी **का**ळातें जिंकोन । ऐसेंही असतां **भी**मासिही ध्यान.॥**पां**डवा०॥२॥

(साक्या.)

कोणि येके वेळीं सखियांमेळीं **गां**धारी विराजे, ।
ब्रह्मपुत्र हा **नारद** तेथें अवचित केलें बीजे[4], ॥
कुरुपतिमाता[5] परमाल्हादें नमिली पादांबूजें[6], ।
तंव करुणामृत दृष्टि जयावरि नांदति अक्षय ओजें. ॥
'आजि सुदिन पहाला हो! । साधुलाभ जहाला हो!' ॥ ३ ॥
श्रीकारक '**गजगौरीव्रत**' हें बोलति निगमपुराणीं[7], ।
यथाविधि आचरावें जैसी वदली **व्या**सवाणी. ॥

---

१. या व्रताची कथा भविष्योत्तर पुराणात असून तिचा समावेश **वि**श्वनाथदैवज्ञप्रणीत सुप्रसिद्ध 'व्रतराज' नामक ग्रंथात आहे. हे व्रत 'हस्तिगौरीव्रत' या नावाने '**व्र**तराजा'त निर्दिष्ट केलेलें आहे. (व्रतराज–पृ० ३७२.) 'गजगौरीव्रताख्यान' नामक एक लहानसें प्रकरण **अनंत**कवीनें केलेलें '**काव्यसंग्रहां**'त प्रसिद्ध झालें आहे, तेंही जिज्ञासु वाचकांनीं पहावें. [अनंतकविकृत काव्यें पृ० ६९-७४.] २. प्राणिमात्राची दया. ३. स्त्री. ४. येणें. ५. गांधारी. ६. नारदाचीं चरणकमळें. ७. वेदांत आणि पुराणांत.

अर्कवार हस्त नक्षत्री भाद्रपदी ये मिळणी ।
पुत्राहानी आणुनि माती हस्ति करावा रमणी ! ॥
बैसुनि वाणे दीजे हो ! । श्री इंद्राची हरिजे हो ! ॥ ४ ॥

(पद)

मृत्तिकेचे गजी आरुढोनि गांधारी । देतसे वाणे हरुषे अंतरी ।
ऐशी ते आली कुंतीचे मंदीरी । 'घेइ का वाण' बोले ते सुंदरी. ॥पांडवां० ॥५॥
धन्य हो ! धन्य गांधारी वैभव । दृष्टि भरुनी पाहिले शाभवें ।
.... । .... ॥पांडवां० ॥६॥

(साक्या.)

वस्त्राभरणी अलंकारिली बैसे मगलधामा ।
ब्राह्मणसुवासिनी विधिमंत्रे भाट वर्णिती महिमा. ॥
ऐशी वाजत गाजत मिरवत आली कुंतीधामा ।
'देई वाण सोडि अभिमान एकोत्तरशतमहिमा' ॥
ऐशी बोले माने हो ! । कुंतीला लाजिरवाणे हो ! ॥ ७ ॥

(पद)

ऐशी चिंता करी ततक्षणी । पांडव आले ब्याहाळी[3] खेळोनी ।
पाहाती माता चिंतेनें कवळोनी। राहिली पुसती समस्त मिळोनी॥ पांडवा० ॥८॥

(साक्या.)

ऐक भीमा ! तुजलागि सांगते दुःख हो ! माझे जिविचे ।
गांधारीच्या हर्षा देखुनि अंतर माझे खोचे ॥
एकोत्तरशत पुत्र मिळोनी व्रत पुरवीले तीचे, ।
काय तुम्ही आणाल माती बळ किती पाचांचें ? ॥
काय सागो भीमा ! रे ! । अधिक तिचा महिमा रे !' ॥ ९ ॥
'अकापासुनी पडता तुझिया माते ! जन्मकाळी ।
शतयोजनें शिळा होती झाली ते रांगोळी ॥
आता तरि तारुण्य आमुच्या भुजा कंद कल्लोळी ।
शेष फणावरि माती जितुकी आणुनि देतों समुळी ॥
तरी तुज पोटी आलों गे ! । नाही तरि पाथर झालो गे !' ॥ १० ॥

१. रविवार. २. लक्ष्मी. ३. वनी (ब्याहाळ=वन, अरण्य.) ४. माडीवरुन.

ऐसें बोलुनिया मातेप्रति भीम आला अरण्या ।
अमित [1]मेदिनी खाणुनि [2]कर्दम [5]मरूसम करि तुळणा ॥
आणुनि भरल्या [3]हाटविदी चौफेर न कळे गणना ।
न भेटती कोणी कोणासी कोंडुनि पावनि मरणा ॥
म्हणती बरवें न दिसे हो ! । कुंती व्रत हें कैसें हो ! ॥ ११ ॥
तो आले धर्मादिक किरिटीनकूळसहदेवेंशी ।
पाहति तंव ते प्रचंड माती भरली नगरप्रदेशी, ॥
येउनि पुसती निज मातेप्रति तव ते सखेद क्लेशी ।
अर्जुन म्हणे, 'अजि ! अपूर्व वाटे हिमकर का ज्वर सोसी ॥
मजला कैसें कळलें हें । कोणें केलें तुज छळ हे.' ॥ १२ ॥
पृथा म्हणे, 'हो ! ऐक फाल्गुना ! पूर्व वृत्तात मी सांगे ।
नारद येउनी व्रत सांगितलें तंव गांधारीसंगे ॥
एकोत्तरशत पुत्र मिळोनी गज केला अभग ।
बैसुनि त्यावरि दिधली वाणे वोवसिले तिणे त्रिजग ॥
मजला दुःख तें भारी हो ! । कोण माझें संकट वारी हो ! ॥ १३ ॥
ऐशी सोळा दिवस पूजा करोनि दिधली वाणें ।
पुढिले जन्मी ऐरावतप्राप्ति होय सन्मानें.' ॥
ऐकोनी वीर हास्य करिती, 'आइक माते ! वचनें. ।
नेणो जन्म पुढील कोण अताचि मज हे कारणे ॥
आणितो ऐरावतितें । पाहे माझे गतितें.' ॥ १४ ॥

(पद)

अर्जुन म्हणे, 'याचेनि फळ काये ?' । पुत्रातें माता कुंती सांगताहे ।
'गजपूजनें ऐरावती प्राप्त होये।पुढिलिये जन्मी येवढें फळ लाहे'॥पांड०॥१५॥
'कवण हो ! खेद वाटला अंतरा ? । त्रिभुवन ऊभे करूं तुझ्या उत्तरा ।
आताची ऐरावत आणूं सत्वरा । तरीच तुझा पुत्र मी हो खरा.' ॥पांड०॥१६॥
पुत्राची गोष्ट ऐकोनी हर्षली । म्हणे, 'हो आजी गांधारी वौसली, ।
गजस्कंधी बैसोनि मिरवली । आम्हासि वाण देऊं जे पै आली. ॥पांड० ॥१७॥

१. पृथ्वी. २. चिखल. ३. बाजार. ४. रस्ते. ५. अर्जुन.

(साक्या)

बोलसि तूं अघटित वार्ता ऐकवेना जे कर्णीं ।
स्वर्गींचा ऐरावत प्रचड केवि पाय दे धरणी? ॥
पूर्वीं रामे आपुल्या प्रौढी दगड तारिले जिवनीं ।
परि हा दिग्गजकुळमंडण तो नाहिं देखिला कोणी ॥
आक्रमी भूमीसि हो! । करणी उत्तम कैशी हो!' ॥ १८ ॥
अर्जुन म्हणे, 'जननीये! आजि तूं पाहे आपुले नेत्री ।
स्वर्गींचा ऐरावती आतां चालवितो या धात्री ॥
तरीच पांडूकुमर तूं मानी सोमवंशिचा क्षेत्री, ।
नाहीतरि व्यर्थचि भूभार होऊनि राहें धरित्री ॥
ऐसा केला जो पण हो! । आणिता न लगे मज क्षण हो!' ॥ १९ ॥
देखुनी बाण सतेज पत्र मुखी वज्रधर थरथर कापे ।
गर गर गर गर फिरवी डोळे सद्गुरु पाहे कोपें ॥
चक चक चक चक सर्वहि झाले म्हणती, 'कोणे भूपे ।
बाणाग्री लेहोनि पत्र का पाठविले इंद्रासमिपे ॥
ऐसा कोण बळी हा हो! । करितो आम्हासी रळी हो!' ॥ २० ॥

(पद.)

'अमरेंद्र ऐरावती पाठवावें । कुंतीव्रत करावें वैभवे ।
न द्यावें तरि तैसेची लिहावें । काही एक मग करिजेल स्वभावें॥पांडवा०॥२१॥

(साक्या.)

व्रत झालिया सवेचि धाडूं ऐरावती सुरेशा! ।
न पाठवाल तरि उणें येतसे आमुच्या सोमवंशा ॥
की उत्तर सत्वर हस्ति पाठवा ऐसा हा अदेशा ।
नाहिं तरि तैसा विचार करणें घडेल हो देवेशा! ॥
पांडुकुमर आम्ही हो! । कळों येइल स्वामी हो!' ॥ २२ ॥

(पद.)

विचारी शक्र सद्गुरु संपन्न । मानवी धरिला देवांशीं अभिमान ।
बृहस्पति म्हणे, 'ऐसे आहे जाण। अजिंक्य पांडु त्रिभुवनीं नंदन' पांडवा० २३

---

१. पृथ्वीवर. २. जीवन=उदक. (पाण्यात, सागरात.) ३. धात्री=पृथ्वी. ४. क्षत्रिय. ५. इंद्र. ६. थट्टा.

(साक्या.)

बृहस्पति म्हणे, 'सुराधीशा! ऐके अमृतपान! ।
पूर्वी राजे बहुत झाले कोण पाठवी बाण ॥
ऐशापरी पाठवूनि जरी किरिटी करि सधान, ।
काय आम्ही अवघे करितो वेना अमुचा प्राण ॥
पांडुकुमार बळी हो! । करिती रणखंदळी हो! ॥ ॥ २४ ॥

(पद)

आणीक नवल तयाचे नेणसी । हस्तगत झाला वैकुंठनिवासी, ।
त्रिभुवन हाती देईल तयासी । मग तूझी कथा काय ते ऐकसी.' ॥पांड०॥२५॥

(साक्या.)

कठिणोत्तरें ऐशी ऐकुन शचिवर क्रोध न साहे ।
'शैलाची मी मौळे कुट केली वज्रघाये ॥
दितिपुत्राचे निर्मूळ केले, कोण पराक्रमि आहे? ।
अर्जुन बाल हे काल जन्मले मजशी भिडों पाहे. ॥
अपूर्व कैसे वाटे हो! । रुपती नवनितकाटे हो! ॥२६ ॥

(पद.)

प्रत्युत्तर ऐसेंचि लिहावे । दिधला जी हस्ती नेइजे स्वभावे ।
गज नेता बळ कळेल स्वभावें । तेथें हें बहु कासया बोलावे.'॥पांड०॥२७॥

(साक्या)

सुरगुरु म्हणे, 'सुराधीशा! ऐके सगुणराशी ।
पत्री लेहूनि धाडा ऐसें न्यावे ऐरावतिसी ॥
असेल जरि त्या शक्ति पराक्रम कळों ये सर्वांसी' ।
म्हणोनि लेहुनि बाणि पाठविले भूर्जपत्र तळासी ॥
मार्गण उतरे कैसा हो! । सपक्ष अहिरिपु जैसा हो! ॥ २८ ॥
जैसा शंभू विराजमान बैसे सुरगणपाळी ।
तैसा धर्म रत्नसिंहासनि बंधूच्या सम मेळी ॥
भीष्म द्रोण कृपाचार्यादि हासति आनंदकल्लोळी, ।
तव तो बाण मेघजळासम धर्मपाद प्रक्षाळी. ॥
म्हणती अपूर्व घरणी हो! । पार्थें केली करणी हो! ॥ २९ ॥

---

१. हे इंद्रा. २. इंद्र. ३. मस्तके. ४. दैत्याचे. ५. बाण. ६. गरुड. ७. सह.

देवेंद्राचें पत्र कृपाचार्य वाचुनिया पाहे ।
'स्वस्ति श्रीसालकृत पांडुकुमरा ! अक्षय राहे ॥
थोर पराक्रम बाणी पाहुनि मम मानस सुख लाहे, ।
सोमवशकुलतीलकमंडण कृष्णकृपा तुज आहे ॥
न्यावा दिग्गज तुम्ही हो ! । आटक न करूं आम्हीं हो!' ॥ ३० ॥

(पद.)

पत्रिकागर्भ कळला अर्जुनासी । शराचा सेतु बांधिला गगनासी ।
महिपासुनियां अमरेंद्रभुवनासी।सुखरूप ऐरावति आणी सदनासी.॥पांड०॥३१॥
उच्छिष्टे काढी धर्माचे मंदिरी । अर्जुनवाजी हांकितो निजकरी ।
एक वेळ झाला तयाची [1]अंतुरी।अल्पही न्यून पडूं नेदी श्रीहरी. ॥पांड०॥ ३२ ॥

(साक्या.)

पाहतां दिसे शोभा दंता उटणे केलें ।
आरक्त नेत्री दीप्ति जैशी रत्न खेवणे केले ॥
शुंडादंडें झेलित पर्वत मंद मंद गति चाले ।
ऐसा [2]इभ उतरतां भूतळीं देखुनि कौरव भ्याले ॥
मारिति दुर्धर हाका हो ! । पोटी भरले धाका हो ! ॥ ३३ ॥
आला ऐकुनि गज तो धर्म सांगे भीमसेना ।
धृतराष्ट्रादिक गौतमपुत्रा नमिजे भीष्म द्रोणा ॥
सर्वांप्रति जाऊनि [3]वैराकोदर तो वंदित चरणा ।
ऐसे आले निजनगरासी नमिती दिग्गजचरणा. ॥
म्हणती भगीरथ जेव्हा हो ! । गंगा आणी बरवी हो ! ॥३४ ॥
मग तो वीरण पुजोनि सर्वहि आले मिरवत नगरी ।
नाना वाद्ये वाजत पांडुरायाचे महाद्वारी ॥
सखियामेळी परमाल्हादें कुंती ये सामोरी ।
बोलावुनि झडकरि गांधारी पूजाविधितें सारी ॥
बैसली दिग्गजपृष्ठी हो ! । घडले नाही सृष्टी हो ! ॥ ३५ ॥

(पद.)

वंदोनी गजा आरुढली त्वरित । तिळफळें युक्त शर्करासमवेत ।
नानापरीची वाद्यें हो! वाजत । आनंदें कुंती वोवसा भरीत ॥पांड०॥३६॥

---

१. स्त्री. २. हत्ती. ३. वृकोदर, भीम.

(साक्या.)

ऐसा सोहळा हस्तिनापुरी हस्तीचा पूर्ण झाला. ।
अमरेशाप्रति ऐरावन सन्मानें पाठविला. ॥
ऐशी पूर्वजकीर्ति वैशंपायन जन्मेजयाला ।
सागे द्रोणदक्षिणे द्रुपद बाधुनि हस्ती दिधला. ॥
केला सद्गुरु मान्य हो! । बाळक राम अनन्य हो! ३७ ॥

(पद.)

[1]झुंजारी ऐसा नकुळ आगळा । सहदेव जाणे ज्योतिषा सकळा ।
पांचाही परिस द्रौपदी जवळा । क्षण एक न्यून पडू नेदी सांवळा॥ पांड०॥ ३८॥
पांडवचरित्र वर्णिलें श्रीव्यासें । जगवंद्य केलें वैकुंठनिवासें ।
श्रवणमात्रें तुटती [2]भवपाश । बखलिगा तारिले सहवासें. ॥ पांड० ॥ ३९ ॥

१०. [3]मुकुंदकविकृत

सारीपाटकथा.

(श्लोक)

[4]कैलासशैलशिखरी शिव आणि [5]काली, [6]सारीस मांडुनि विनोदति तेचि काळीं, ।
तों तेथ नारद मुनीशहि पावला हो, वीणा करी सहित घे [7]हरिनामलाहो. ॥ १
आला मुनी निज घराला म्हणूनि शिव झाला सतोषहि तदा,
[8]भालाक्ष पाहतचि धाला मुनी विनत झाला गजांतकपदा; ।
खेळासि तत्परचि झाला तया पुरहरालागि नारद वदे
बोलाविना चढुं पटाला न रंगहि कराला उगाचि श्रम दे. ॥ २
'संतोष व्हावा जरि आपणाला, बोला मुखे कांहि तरी पणाला;' ।
ऐशी ऋषीची परिसोनि वाणी, दोघांचिया तै न सुखासि [9]वाणी. ॥ ३

१. योद्धा. २. ससारबधने. ३. या कवीने आपल्या मातापितराचे नाव अखेरीस सांगितलें आहे. (श्लोक ४९.) याचा पिता गोविंद व माता सावित्री. गोविद हा सत्कविता करणारा असून त्याची कविता सताच्या मडळात बरीच प्रसिद्ध असावी असे ह्या ४९ व्या श्लोकावरून दिसते. शोधक वाचकानीं या गोष्टीकडे लक्ष पुरवावे अशी सविनय सूचना आहे. ४. हे आख्यान 'ब्रह्मोत्तर'खडात आहे. (पत्र ४७ पहा.) ५. पार्वती. ६. सोगटी. [सारीपाट=सोगट्यांचा पट.] ७. हरिनामाचा लाभ. ८. शिव. ९. कमताई.

कामादिकी जो कधिं नाकळीला, दोघांसही लावुनियां कळीला।
बैसे मुनी पाहत तो तमासा, डोले सुखें जेंवि जळांत मासा. ॥ ४

(चूर्णिका.)

श्रीमच्छशधरशकलविलसितोत्तमांग[१] गंगातरंगरंजितजटातट मुनिजनसेवित-पदकमलपरागें। मुनिवरनिगदितवचन मनन करूनि अति सानुरागें। शरदभ्र-विभ्राजितशुभ्रतरभूतिकृतांगरागे[२]। भक्तहृत्कमलभृंगे मत्तमातंगशुंडादंडायमान-भुजदंडनिर्जितचंडवेतंडदंडधरभीतिहरानें प्रेमयुक्त नेम करुनि व्याघ्रचर्मनृकपा-लमाळा पणालागिं ठेविली. ॥ ५

(श्लोक.)

बोले तै अबला म्हणे स्वपतिला, 'हा खेळ तों जिंकिला,
ठेवा जी! वहिला दुजा नग भला जो संग्रहीं चांगला.'।
शंभू तैं चकला म्हणे, 'अजि! मला हारे न हे चित्कला,
की हा काळ मला न साह्य गमला चिंतांबुधीं मज्जला[३].' ॥ ६

(चूर्णिका.)

त्यानंतरें काळांतकें शेषभूषणाला। परशुडमरुपट्टीशखट्वांगादि आयुधाला। वृषभगजाजिनाला[४] ठेवितां एकेक डाव करूनि चढा हिरोनि घे नगराजबाळा[५]। विलोकितां अशाला लज्जाकुलित शिव देखोनि जगज्जननि म्हणे, 'नमस्ते न-मस्ते हरा! हरा!' ॥ ७

पिंगा जटा रुळति अंगावरी धरि कुरंगासि हस्तकमळें
शृंगार सर्वहि भुजंगाधिपाकृति अनंगारि जै डळमळे,।
गंगाधरानतक संगासि नाशक अभंगासि होउनि सदा
..............................शुभागा वदे नतपदा. ॥ ८

'ध्यावी वस्त समस्त हे मज नको, क्रीडार्थ हा खेळ जी!
स्त्रीनें हारविले म्हणोनि हृदयी वाहूं नका काळजी.'।
या वाक्यासरिसा मुनी[६] मग कसा बोले महेशाप्रती
'निर्लज्जें वसणें तयाहुनि बरे जाणें दिगंताप्रती. ॥ ९

माया अपार अनुमेया न तूज, सुरराया अजिंक्य समजे,
वायां पणासि करुनीयां उभीच तनु आयास युक्त करिजे;।

---

१. चंद्रशेखर शिव. २. भस्म. ३. बुडाला. ४. गजचर्माला. ५. पार्वती. ६. नारद.

जाया वरी भव न काया[च] दावि तव पायांसि हें नमन घे,
जाया निरोप मज दे या क्षणीं, क्षण वसाया रती न मन घे.'॥१०
गेला असें वदुनि नारद शंकरातें, सक्रोध शंभु तइं चालियला वनातें, ।
तों आड येउनि वदे गिरिजा सुहामा, 'का जातसा करुनि राग अजी! महेशा!?'

(सवाय्या.)

'बोलुं नको मजशीं बहु लाडपणेंच, न चाड तुझ्या वचनाची,'
'काय वदा मजपासुनि अंतर जें तुमच्या हृदयासहि जाची.' ।
ऐकुनियां शिव बोलतसे, 'ललनावचनें श्रवणीं न पडावी.'
हासुनि तैं गिरिजा वदली, 'कधिंपासुनि ज्ञानकळाहि वदावी.'॥१२
बोलतसे भव कोपभरें गिरिजा म्हणुनी हृदयीं कठिणा जी!
'जासि पिशाचगृहीं रहिवास तयां लवलेश नसे करुणा जी! ।
भीड त्यजूनिच बोलसि यास्तव जाइन येथुनि शीघ्र वनाला,
जाल किती दिस हाल वनातरिं याल उद्या परतोनि घराला.'॥१३

(श्लोक.)

वाक्य हें परिसुनी शिव बोले, 'यापरी उगिच फार न बोलें, ।
जातसें त्यजुनियां सदनाला, पाहिनाच अधुना वदनाला.' ॥ १४
यापरी वदुनिया गिरिजेला, पातला अतित्वरें गिरिजेला, ।
सोसुनी हिमहि वर्षतपातें, बैसला करुनि तीव्र तपातें. ॥ १५
कितेक दीस लोटले तरी नयेचि कां पती?
म्हणोनि शोध घ्यावया निघे तदा उमा सती; ।
जनी वनीं फिरे पुसे ऋषीस आणि योगिया,
'तुम्ही महेश देखिला, तरी वदा वनांत या.' ॥ १६
असा करीत शोध तेथ पातली कृशोदरी,
महेश जेथ आदरी तपासि सेवुनी दरी. ।
विलोकुनी तयासि ते मनी विचार ते करी,
अशा रुपेंचि गेलिया शिवासि कोप ये तरी. ॥ १७
चिंतूनि ते बहुत वेळ कपर्दियोषा, रूपासि पालटुनियां धरि भिल्लिवेषा, ।
नेसोनि बैहे कनकाभरणीं विराजे, पाहोनि जीस कुसुमायुधमाय लाजे. ॥ १८

१. सुख, गोडी. २. घराला. ३. आता. ४. कपर्दाची (शिवाची) योषा (पत्नी—स्त्री). ५. मोराचीं पिसें. ६. मदनमाता (लक्ष्मी).

बाळी सुकर्णयुगिं घाली शिरिं सुमनजाळी सुवासित भली,
भाळीं टिळा जडित त्याळी सुरत्न नगमेळी बहू झळकली, ।
चाली जिची जितमराली अशी गिरिश वाळी सुहीरकरदा,
आलीसमेत मग आली शिवानिकट ठेली अभीष्टवरदा. ॥ १९
तेव्हां मंद सुगंध मारुत सुटे झंकारशब्दें अली
आलापासि करी, पिकांचि सह ते नाचे मयूरावली. ।
चापाते कुसुमायुधे शरगुणी सज्जूनि आकर्षिले,
झाले साह्य समस्त हे परि शिवें ध्यानी मना योजिलें. ॥ २०
आत्मचिंतनी लक्ष लावुनी, बैसला मुनी जेंवि आसनी, ।
'यावरी मला पाहतो कसा?' पावली उमा शोक तो असा. ॥ २१
झाली स्तब्ध क्षणैक त्यावरि कशी कल्पूनि बुद्धीस जी,
वीणा घेउनि मंजु मञ्जुळ रवे गानीच वाणी सजी; ।
ऐशी श्राव्य सुकर्णरंध्रयुगली जाता समाधी त्यजी,
नेत्राते उकलूनि पाहुनि म्हणे, 'ब्राह्मी कला नित्य जी.' ॥ २२
असें वेधतां चित्त तीच्या गुणानें; वदायासि आरंभिले निर्गुणानें, ।
म्हणे, 'कोण तूं? एकटी या वनी गे!, तुला पाहता मोहिले की अनंगे.'॥ २३
'भिल्ली मी चिरकाल निर्भय मनें रक्षीतसें या वना.'
वाणी ऐकत तों म्हणे, 'बहु बरें होई मदीयांगना.' ।
ते बोले, 'न वदें अतःपर असें, रागीट माझा पती,
हें ऐकेल तरी अनर्थचि घडे, काळादि ज्या कांपती.' ॥ २४
'मी एक थोर सकळां विबुधांत मानी, नाहीं दुजा मज असा त्रिजगांत मानी.' ।
'तूं सर्वश्रेष्ठ, तरि का तुजलागि जाया नाही? उगाच फिरतोसि वनोवनी या.'॥२५
'जाया असे परि करूनि स्मिताननाते, मी खेळतां बहु करीच विनोदनाते, ।
यालागि सोडुनि तिला मग या वनाला, आलों असे समज हृद्गत जीवनाला.'॥२६
'सहास खेळता विनोद बोलिली सती तिला,
त्यजी अशा दुजी कशी वरील सांग तूजला?' ।
अशी निराश बोलता पुन्हाहि नेत्र लावुनी,
करीत ध्यान चित्सुखे उमेश तोष पावुनी. ॥ २७

---

१. चांगल्या हिऱ्यासारखे रद (दात). २. सखीसहित. ३. भ्रमर. ४. बाण व दोरी यानीं. ५. माझी स्त्री. ६. देवात. ७. हासपूर्वक.

मागुती हळुच गान ते करी, मानसीं विकळनाच ते करी, ।
ऐकुनी मृग सुखासि पावले, टाकिनी मग पुढे न पावलें. ॥ २८

तेव्हां ते निकटीच वैसुनि हटी गानाचि तो धूर्जटी,
कंठीं सिहकटीचिया मग मिठी घालावया तो उठी. ।
तेव्हा सुभ्रुकुटी विलोकुनि दिठी बोले अतीगोरटी
'आशा दुष्ट न ती धरी वळकटी, गुतूं नको संकटीं. ॥ २९

मी परांगना साध्य होइना, जाण निश्चये तूं तपोधना ! ।
यापरी सती बोलिली बहू, काम मोहिला ना म्हणे सांब हूं. ॥ ३०

टाळुनी तिचा बोल तो पहा, बोलनो क्षमा शोकतापहा, ।
'कल्पना त्यजी दूर तीकडे, वैस येउनी माझिये कडे.' ॥ ३१

'शाला बहूतर विशाला नसे दश दिशा हा उगा भ्रमत जो,
शाला सुरंग न दुशाला गळां धरि विशाला स्वतंत्र मन जो, ।
माला अनेक नृकपालाचिया गळि अशाला कशास युवती?
भाळावया न पद काळांतका उगिच बाळा कशी सुखवती?' ॥ ३२

(गीति)

'रक्षक मद्द्रव्याला कुबेर केला असे सुमित्र भला, ।
देइल फार धनाला शाल दुशाला उणें नसेचि मला.' ॥ ३३

(श्लोक.)

'बापें प्रत्यक्ष दाक्षायणि पति बहुसा निंदिता ते शुभाक्षा
काक्षा सोडूनि काया हुत करिच तदां तो विरूपाक्ष शिक्षा ।
दक्षाला लावि, तेव्हां उपरि गिरिसुता होउनी मागुती ते
अंगीकारी तुम्हाला म्हणुनि पुरहरा पावली या गतीतें.' ॥ ३४

(सवाया.)

'शुंभ निशुंभ वधी बहु चंड अखंड मला उपहास करी ते,
याकरितां त्यजिले सदना, अधुना न लगे कठिणा नवरी ते.' ।

---

१. मृगाचे गानलोलुपत्व सुप्रसिद्ध आहे २. पदे. ३. दाक्षायणी=दक्षकन्या सती. दक्षाने भव (शिव) सती (आपली कन्या) या दोघाना यज्ञासाठी पाचारण केलें नाहीं. तथापि माहेरघराच्या मोठेपणावर भिस्त ठेवून दाक्षायणी पतिसह दक्षयज्ञात आली. तेव्हा त्यानें तिचा अपमान केला. त्यामुळे कोपाने हिने आपला देह यज्ञात दग्ध केला—अशी कथा आहे. ४. शिव. ५. दक्षानें शिवाचाही अपमान करून त्यास नाराज केलें. तेव्हा त्याने दक्षास शासन वीरभद्राकरवीं करविले—अशी कथा आहे.

भिल्लि वदे, 'कपटी बहु तूं शिरिं वाहुनि जन्हुसुता अनुरागें,
त्याहि वरी पण आपण ठेवुनियां हरिले म्हणुनी त्यजि रागें.' ॥ ३५
ऐकत हें बसला न वदेच पुन्हा शिव पाहुनियां च सतीला,
गान करी हळु, मानहि हालवि, भान त्यजी श्रवणे भव भोळा. ।
'काय उपाय करूं? कसि होय मला महिला[1] वश ते चपला हे'
'चिंतुनि यापरि कोप त्यजूनि उमापति आण[2] अशी वदलाहे. ॥३६
'त्यजी पृथ्वी नागाधिप[3], जळधिमर्याद विघडे;
अकाळी सूर्याला चरमगिरिवस्ती[4] परि घडे ।
न सोडी तूतें मी, समज मनि तूं तें दृढ तरी,
प्रिये! होई पुष्पायुधजलधिमध्यें[5] मज तरी[6].' ॥ ३७
यापरी वदत काकुळतीनें, ऐकुनी स्मित करूनि सतीनें ।
'याल कां जरि मदीय घराला, शांतवीन तरि पंचशराला[7].' ॥ ३८
ऐसें वदोनि उठली मग ते भवानी, जीची चरित्ररचना सुरवृंद[8] वानी, ।
बोले अशा म्हणत तो तरि शूलपाणी, वाहे शिरी सुरधुनी अतिरम्यवाणी. ३९
जंव हळु सरके तों पाठिशी शंभु येतो
समजुनि वश ऐसा मानसी निश्चयें तो, ।
त्यजुनि कृतकवेषा ते धरी नैजे[9] रूपा.
झगझगित विराजे नित्य जे चित्स्वरूपा. ॥ ४०
काचोळी तगटी कुची तटतटी साडी लसे[10] भर्जरी,
कंठी चिंचपटी चुडे मनगटी बोटी मुदी साजिरी; ।
साजे दाम[11] कटी सुभव्य प्रगटी रूपासि तै तो दिठी,
पाहोनी बहु ठीक शंकर मिठी घाली गळां नेहटी. ॥ ४१

(चूर्णिका)

तत्समयीं अनेक यानगतशतमखादि[12] सुर सुजातपारिजातकद्रुमकुसुम[13]निकर वर्षोनियां निज करी प्रत्यूहमत्तगजकेसरी विविधसुगंधचंदनकस्तूरिकेसरीं उत्कंठित होऊनि नीलकंठ[14] विध्युक्त पूजिती सुकमळी, तंव उठोनि नगराजबाळी[15] होऊनि बद्धांजळी बोलती झाली तेधवां. ॥ ४२

---

१. स्त्री. २. प्रतिज्ञा. ३. शेष. ४. अस्ताचलवास. ५. कामसागरात. ६. नौका ७. कामाला. ८. देवसमूह. ९. स्वकीया. १०. विलासे, शोभे. ११. कमरपट्टा. १२. विमानात बसलेले इंद्रादिक देव. १३. पुष्प. १४. शिव. १५. पार्वती.

'ते पाहिजे तरि वदा अजि वामदेवा! आणूनि देइन तुम्हां अजि देवदेवा!' ।
शंभू तदा स्मित करूनि म्हणे, 'मला गे, तूंवाचुनी प्रियतमा दुसरी न लागे.' ॥
परस्परें हास्यविनोदरीती, करीन दोघेहि अनेक रीतीं, ।
हळूहळू तोषभरेच जाती, समागमें विष्णुमहेंद्र जाती. ॥ ४४

(सवाई.)

डोलत डोलत चालत हांसत बोलत शंकर तोषहि लाहे,
जात सवें गिरिजा विरजा मग राजत शैल विराजित पाहे, ।
त्यावरि मंदिर सुंदर पाहुनि हाटकपाट विशाळ बसाया
घालुनि माळ गळ्यांत सुवासित अर्पुनि गौरि नमी सुरराया.॥ ४५

(श्लोक.)

आनंदला शंकर तो सुरांला, देताचि कीं ईप्सित हो वराला; ।
घेऊनि आज्ञा मग सर्व जाती, तैं क्रीडती वंद्य सदा द्विजाती. ॥ ४६

(गीति.)

जे ब्रह्मोत्तरखंडीं कथिली व्यासें कथा तिची टीका ।
सादर परिसति त्यांला दे सौख्याला अशी जिची टीका. ॥ ४७

(श्लोक.)

[२]मंदाकिनीधर अमंदासुखैक शुभकंदा सुहीरकरदा
कुंदाभशुभ्रतनु वृंदारकानत मुकुंदार्चिताङ्घ्रिवरदा ।
गंधासि लुब्ध [३]अरविंदाचिया सुमकरंदा जसा भ्रमर तो,
वंदारुभक्तजनमंदारका पदरविंदा तसें मन रतो. ॥ ४८

उपसंहार.

(श्लोक.)

ज्याची सत्कविता प्रसिद्ध मिरवे संताचिया मंडळी,
तो गोविंद पिता पवित्र जननी सावित्रि नामें भली, ।
त्याचा पुत्र मुकुंदनाम गिरिजाकांतास सद्भक्तिनें
पूजी सद्वचनावली सुकमळीं गुंफोनिया युक्तिनें. ॥ ४९

१. शिवा! २. गंगाधर. ३. कमलांच्या.

११. [1]अनामकविविरचित

[2]मंत्रमयध्रुवचरित्र.

(गीतिवृत्त)

मंगलाचरण.

श्रीहरगौरीतनया! करींद्रतुंडा! गणाधिपा! ईशा! ।
साष्टांगप्रणति तुला फलो चरित्रीं मदीय [3]वाग् [4]वीशा! ॥

(कथारंभ.)

श्री[5]स्वायंभुवमनुचे श्रीशतरूपोदरप्रसूतनय ।
त्यात वरिष्ठ [6]प्रियव्रत कनिष्ठ उत्तानपाद युक्तनय ॥ १

न करी राज्य प्रियव्रत अनित्य जाणूनि देहगेहातें, ।
तो गंधमादनीं करि हरिपरिचर्या त्यजूनि मोहातें. ॥ २

मोहनिशातमतरणी नारदउपदेश तो तयें वरिला ।
त्याणें त्यजूनि कामादिक निर्मल हृदयि भाविलें हरिला. ॥ ३

भगवन्नामगुणस्मृतिकीर्तनवदनसुपूजनीं सकळ ।
करितां काळ व्यय तो, क्षणभरि त्यावीण होतसे विकळ. ॥ ४

गरुडध्वज! गोविंदा! गोपाळा! गोपिवल्लभा! रामा! ।
श्रीशा! सीताकांता! कंसारे! कृष्ण! भक्तविश्रामा! ॥ ५

वदतां नामें हरिचीं अंगीं पावोनि अष्टभावातें ।
नारदसमागमानें प्राप्तहि झाला महाप्रभावातें. ॥ ६

तेव्हां तातें राज्याभिषेक केला कनिष्ठ पुत्राशीं ।
उत्तानपाद तो नृप पाळी राज्यास, सद्रिपु [7]त्राशी. ॥ ७

वाहे न वात मोठा काळीं पर्जन्यवृष्टि राज्यांत, ।
[8]ज्याचे प्रजेशि पीडा होणें तो धर्मही नसे ज्यांत. ॥ ८

---

१. हें काव्य पताचे म्हणून आमच्याकडे आलेले आहे, पण ते त्याचे नसावे असे दिसल्यावरून त्याचा समावेश 'अनामकविविरचित' काव्यात केला आहे. २. या काव्यात 'श्री नमो भागवते वासुदेवाय' ह्या मंत्रातील अक्षराचा सन्निवेश प्रत्येक गीतीच्या प्रथमस्थानी करून मंत्र साधिला आहे म्हणून 'मंत्रमय' असे अन्वर्थक विशेषण योजिले आहे. ३. वाणी. ४. विनायका. ५. स्वायंभू मनु=हा प्रियव्रत व उत्तानपाद याचा पिता. ह्याच्या स्त्रीचे नाव शतरूपा. ६. प्रियव्रत=हा स्वायंभू मनूचा ज्येष्ठ पुत्र. याच्या स्त्रीचे नाव बर्हिष्मती. याला दहा पुत्र होते. ७. सूर्य. ८. मागे पृष्ठ १६ टीप २ पहा.

सुरुची **सु**नीति दोघी भार्या[1] ज्येष्ठा कनिष्ठिका असती, ।
गुणकांतिरूपयुक्ता नृपयोग्या अन्य भामिनी[2] नसती. ॥ ९

देवी सुनीति असता, परि राजाची प्रिया **सु**रुचि अबला, ।
तीच्या भयें न ते[3] प्रिय, यास्तव ते सर्वथा असे अबला[4]. ॥ १०

वातें कंपित कदली जैशी तैशी भयें सपत्नीच्या[5], ।
असतां नृपही तैसा रात्रिंदिनी भीतिनें स्वपत्नीच्या. ॥ ११

यज्ञांश पुत्र झाला दैवबळें भाविकर्मयोगानें, ।
केलें नाम **ध्रु**व तो ध्रुवपदिं प्रत्यक्ष [6]मंत्रमद्गानें. ॥ १२

श्री[7]हरिकृपा जयावरि होइल तो का न होय सन्मान्य[8] ।
वदिति सर्वहि ज्यातें, त्या न म्हणावें कदापि सामान्य. ॥ १३

नयबुद्धि शौर्य सद्गुण विद्या बल कांति तेज रूपादि ।
त्याग न करिती, ज्याचा बाल **ध्रु**व, नम्र ज्यास भूपादि. ॥ १४

मोहुनि ज्याच्या रूपें स्थावर होती समस्त जंगमसे ।
जंगम होती स्थावर, ज्याचे मुखशब्द सर्व [9]आगमसे. ॥ १५

भर्तृप्रियासुरुचिसुत [10]उत्तमनामा [11]सुतोद्भवश्रवणें ।
बोले 'उत्तम जालें' नृपमंत्र्याप्रति महत्सुखप्रवणें. ॥ १६

गर्वें पतिप्रियत्वें **सु**नीति [12]समुता [13]निंदी जसें गवत ।
जाणे न ती अभाग्या कैशी जीचा प्रसूत [14]भगवत[2] ॥ १७

वय पांचा वर्षांचें असता एके दिनीं [15]नृपासविध ।
जाउनि प्रणाम केला **सु**नीतितनयें सभांतरीं [16]सविध. ॥ १८

तेथें पाहुनि जननी[17]सपत्निते, नम्र तीसही भावें ।
असता, तिचे मनातें ईर्षेनें [18]तच्चरित्र ना [19]भावे. ॥ १९

वाहुनि अंतःकरणीं तीचें भय [20]भूमिपाल तनयातें, ।
प्रगट न देतां आशीर्वाद मनीं दे सुपालितनयातें. ॥ २०

सुरुचि सुतातें पाहुनि सिंहासनगत नृपांकिं आरूढ, ।
स्वयमपि इच्छी हृदयीं तत्स्थानीं व्हावया समारूढ. ॥ २१

१. स्त्रिया. २. स्त्री. ३. ती सुनीति. ४. निर्बळ. ५. सवतीच्या. (सुरुचीच्या.) ६. नारदमंत्राच्या उत्तम पठनानें. ७. हें पद्य सुभाषितरूप आहे ८. साधुवद्य. ९. वेदासारखे. १०. उत्तम नाम ज्याचें. ११. पुत्रजन्मश्रवणें १२. मुलासहित. १३. सुरुचीला. १४. भगवद्भक्त. १५. समीप. १६. यथाविधि, १७. सुरुचिला. १८. ध्रुवचरित. १९. रुचे, आवडे. २०. उत्तानपाद.

देखुनि सपत्नजननी आरोहणविषयक ध्रुवोद्योगा, ।
　पाहुनि वक्रकटाक्षे नृपासही बोलली असद्योगा. ॥　　२२

'**बा**या करिशी चित्ती राजाकी मी बसूं अशी बुद्धी, ।
　बालत्वें नाहीं तुज या उदरीचा नसें अशी शुद्धी. ॥　　२३

यद्यपि नृपसुत असशी परि दुर्भाग्योदयप्रसगानें, ।
　आसनयोग्य न तू शिशु! न मिळे सद्भाग्य दुष्टसंगानें. ॥　　२४

श्रीहरिसेवा जरि तूं जन्मातरिं साग बाल! करितास, ।
　तरि तू माझ्या उदरी जन्माती सावधान येतास. ॥　　२५

नरपतिवीर्यज असतां जरि सिंहासन मिळे न ताताचे, ।
　तो भाग्यहीन, धरि परि बळकट सांडेच रत्न हाताचे. ॥　　२६

मोठी इच्छा हृदयीं मी नरपतिसुत बसेन भूपाकी, ।
　केली कधी फळेना बालमनोरथपरपरा रकी. ॥　　२७

भगवत्सेवायोगे दुर्घट परि तें घडे स्वभावानें, ।
　ती जरि करिशी बाला! माझ्या उदरी सुजन्म भावानें. ॥　　२८

गरिमामहिमालघिमादिक सिद्धी यत्कृपावलोकानें, ।
　होती समर्थ तो प्रभु बाला! त्वा ऐकिला कधी कानें. ॥　　२९

वनचर होउनि भजती **श्री**पति करुणासमुद्र राधावा. ।
　त्यास प्रयत्ने करुनी माझ्या उदरी स्वजन्म साधावा. ॥　　३०

तेणे होशी इप्सितयोग्य जसा वर्तमानि उत्तम हा ।
　तूं अन्यथा न होशी नरपतिपदप्राप्तिरूप प्राप्त महा.' ॥　　३१

वाणी भावी जैसे सुरुचीची तो प्रकार सुचवी ते ।
　श्रीपतिप्रेरणयोगे जाणति सद्बुद्धि तेच याचवि ते. ॥　　३२

सुरुचिवचनश्रुतिमात्रे झाला नृपति स्वमानसीं ग्लान, ।
　परि तद्भये करुनी न वदे तो, ना करी मुख म्लान. ॥　　३३

देहस्फूर्ति विराली ऐकुनि वचनें सुनीतितनयाची, ।
　येउनि मातेपाशी रडे उभा, भक्षणाशि ना याची. ॥　　३४

वाहति अश्रू नयनी क्रोधे संतप्त देह, फुरफुरती ।
　ओष्ठ, भ्रुकुटी वक्रा कांपे सर्वांग वाच ना पुरती. ॥　　३५

---

१. दुष्टमानसा. २. या सुरुचीच्या उदरींचा नव्हे. ३. हा चरण सुभाषितरूप आहे. ४. अष्ट महासिद्धि—अणिमा, लघिमा, गरिमा, महिमा, ईशिता, वशिता, प्राकाम्य, प्राप्ति. (भारत—अनुशासनपर्व.) ५. उत्सवा. ६. नष्ट झाली. ७. ध्रुवाची.

यद्वत् पूर्वं ने तनया पाहुनि धावूनि जाय संन्निहित, ।
माता घेउनि अर्की केलें कोणी वदे तुझें अहित. ॥ ३६

श्रीदेवीनें सागति पुरचे तो सर्व वृत्तवृत्तांत ।
ऐकुनि म्हणे सुताते, 'माझे हे कर्म कुत्सित नितांत. ॥ ३७

न करी तात! क्रोधा, स्वकर्मवश जीव सर्व राहाती, ।
पुण्याच्या पापाच्या अनुसारें क्षेम दुःख पाहाती. ॥ ३८

मोठी मी दुर्भाग्या, असुनी उत्तानपादनृपजाया ।
लाजे भार्यात्वें सुत तात तुझा परि सुखें मज भजाया. ॥ ३९

भय मानुनिया ज्याचे लपती हिंसक समस्त भूविवरी, ।
वाटे भयें तयाच्या काळहि येऊनि तो मला न वरी. ॥ ४०

गति दुर्घट दैवाची, असंभवी येउनी कसें घडलें? ।
व्हावे ना सुत तुजला दुःख कधी तेंच पाहणें पडलें. ॥ ४१

वज्रासमान माझें शतधाही होइना उरःस्थल हें, ।
देऊं मि दोष कवणा जन्मांतर कर्मपाक का न लहे? ॥ ४२

तेही संचितकर्मा भोगिति जे सर्वथा शरण हरिला ।
मी तों अबला, जीचा मतिवैभव मोहशत्रुनें हरिला. ॥ ४३

वाहे वारा ज्याचा भयें तपे द्वादशात्म अग्नि करी ।
वर्षे मघवा काळीं, मृत्यु हरी, जंतुदाह वन्हि करी. ॥ ४४

सुरवरनुत तो श्रीहरि सर्वांच्या आर्ति दूरवी नामें, ।
दीनोद्धरण कृपालय त्याविण परदैन्य हे हरी नामे.' ॥ ४५

देवी सोडुनि धैर्या विलपे दावाग्निदग्धदावलता ।
जैशी तैशी देही शोकाग्नीनें यदीक्षणें मलता. ॥ ४६

वांहावे अश्रू जें परि नयनीं शोकतापयोगानें ।
राहति, झाले श्यामच्छविदंतच्छद सुरक्त रागाने. ॥ ४७

'यद्यपि मत्सर धरुनी सुरुचीनें वर्णिला महोपाय, ।
तदपि कपट सोडुनि तूं अधोक्षजाचे भजे सुता! पाय. ॥ ४८

---

१. पहिल्याप्रमाणे नाहीं अशा. २. समीप. ३. पुरचे लोक, पौरजन. ४. अत्यंत. ५. पूर्वीच्या जमा झालेल्या कर्मांला. ६. सूर्य. ७. इंद्र. ८. पीडा. ९. ओठ. १०. अधोक्षज=विष्णु. याचा विग्रहार्थ असा:—(१) 'अधो न क्षीयते जातु यस्मात्तस्मादधोक्षजः,' (२) 'द्यौरक्ष पृथ्वी चाधस्तयोर्यस्मादजायत। मध्ये वैराजरूपेण ततोऽधोक्षज इष्यते॥', (३) 'अक्षात् इंद्रियाज्जायते इति अक्षजम्=

श्रीहरिचे चरणाचे परिचरणे पारमेष्ठ्यपद भोगी, ।
द्विपरार्धांत विरिंची वंदिति ज्यातें मनोजयी योगी. ॥ ४९
नरवर तुझा पितामह स्वायंभुव मनु समस्त यज्ञानी ।
सेवुनि भौम स्वर्ग्या सुखा लभे मोक्षजासही ज्ञानी. ॥ ५०
मोठी ज्याची प्रौढी त्रिदेशी ज्याच्या पदाब्जमार्गातें ।
शोधिति मुमुक्षु ज्याचे भृत्य न गणती तनूज स्वर्गातें. ॥ ५१
भगशब्दें जें विश्रुत वैराग्यैश्वर्य धर्म अपवर्ग ।
श्रीयश तद्युक्त हरी भृत्याते देत इच्छिले वर्ग. ॥ ५२
गति त्यावांचुनि दुसरी दुःखच्छेदार्थ न स्फुरे मजला, ।
श्रीही ज्याते शोधी ब्रह्मादिक शोधिती सदा तिजला.' ॥ ५३
वचना ऐकुनि जननीच्या ध्रुव संक्षुब्ध युक्त आधीनें ।
हरिपरिचर्यार्थ निघे नगरात्संस्तभ्यमानसाधीनें. ॥ ५४
तेव्हा माता आशीर्वाद, 'वदे सर्व मार्ग शिव तनय! ।
तुजला असो दिशाही रक्षो श्रीकांतकांतविधितनय.' ॥ ५५
वाटे जातां भेटे नारद जाणूनि बालकृत्याते, ।
स्पर्शुनि मस्तकिं हस्तें पापघ्ने विस्मयें वदे त्यातें. ॥ ५६
'सुव्रत नृप! जा तूझा काल न मानापमानबोधाचा, ।
खेळावें बाळांनी, स्पर्शहि त्यांला न होय क्रोधाचा. ॥ ५७
देहा हंते करुनी कळलें जरि ना करी असंतोष, ।
जन्मांतरकर्में सुख दुःख घडे म्हणुनि ठेवि संतोष. ॥ ५८
वास करावा गेही, प्रारब्धे फार अल्प संनिहित, ।
पाहुनि गति दैवाची, मत्सर त्यागूनि त्यात मानि हित. ॥ ५९
येज्ञेश्वरप्रसादा इच्छिशि मात्रोपदिष्टयोगानें, ।
सुलभ न वाटे मज तो जन्मशतार्जित सुकष्टभोगानें. ॥ ६०
श्रीविद्याकुळरूपप्रतापवयतेजशीलवीर्यांनीं, ।
होय न प्रसन्न श्रीहरि, सर्वद तो कीर्तिबुद्धिशौर्यांनीं. ॥ ६१

प्रत्यक्षज्ञानम्, तदधरं ग्राहकत्वाभावात् हीन यस्य स.', (४) 'अधःकृत अक्षज=इंद्रियज्ञान येन,' याप्रमाणे या शब्दाचे विग्रह आढळतात.

१. सेवनाने. २. देवतापद, सर्वाहून जे उच्च पद ते. ३. नियतमनस्क. ४. आज्ञा. ५. देवामध्ये. ६. मोक्ष, जन्ममरणमुक्ति. ७. मानसिक चिंतेने. ८. कल्याणप्रद. ९. श्रीविष्णुप्रिय नारद. १०. मान अथवा अपमान मानण्याचा. ११. स्कंध ४ अ० ८ श्लो० २७. १२. विष्णुप्रसादा.

न करीं आग्रह यास्तव बाल्वयी नं विमुक्त भोगानें, ।
शोधिनि केवळ त्यानें जाणनि ना पण सुतीव्र योगानें. ॥ ६२

मोठे मोठे मुनिवर आचरती योग जन्मशतमानें, ।
श्रमती केवळ, परि ते न पाहिले माधवें न सुतमानें. ॥ ६३

भगवत्परिचर्याग्रह तरि श्रेयस्कालिं बाल! संचरशी, ।
त्याच्या कृपाकटाक्षें क्रोधादिज सर्व ताप संहरशी. ॥ ६४

गंण हे स्वात्मरिपूंचे मित्रत्वें करुनि शत्रुता करिती, ।
पाहुनि छिद्र नराच्या विवेकबुद्धीस सर्वथा हरिती. ॥ ६५

वदतों योग्य न त्याच्या वश होउनि अप्रसगिं हें करणें, ।
विश्वासानें त्यांच्या दुर्मार्गानें निही सदा करणे.' ॥ ६६

तेजस्वी ध्रुव ऐकुनि वचनें देवर्षिची वदे नमुनी, ।
'दुर्घट हरिसंतोष ज्यातें बहु जन्मिं पावती न मुनी. ॥ ६७

वाया इच्छा माझी होती परि सत्समागमें बाटे, ।
होइल सत्य सुफळदा भवत्कृपापागदृष्टिनें वाटे. ॥ ६८

सुमनःसंगें चुंबी शैर्वललाटस्थ चद्रशकलातें ।
मुंगी भवत्सुसंगें दुर्घट परि सुलभ होय न मला ते. ॥ ६९

देही होती माझ्या दुर्भाग्यस्थिति सुमस्तकें वरिली, ।
हस्तस्पर्शमिषें ती इच्छित दानार्थ सर्वथा हरिली. ॥ ७०

वारित समस्त चिताज्वर झालों भाग्यभाजन प्रायें ।
भवदीय दृष्टिनीरे स्पर्शानें भापणें अभिप्रायें. ॥ ७१

यद्यपि मातें कथिलें उपशमपीयूष दाह जे हरतें, ।
सुरुचिवचनशरछिद्रित हृदयातुनि तें क्षणींच पासरते. ॥ ७२

श्रीचरणातें शरणागतपद उत्कृष्ट जे त्रिलोकांत ।
अन्यी उपभुक्त न तज्जयशीला वद तु मार्ग एकांत.' ॥ ७३

नत सुर समस्त ज्यातें कमलासन तत्तनूज श्रीचरण ।
वीणावादनशील द्युमणिपरी सर्वलोकतमहरण. ॥ ७४

मोहुनि ध्रुवोक्तवाक्यें नारद संप्रीत मंदहासातें ।
करुनि वदे अनुकंपाद्रव हृदय चंद्रकुंदभासा ते. ॥ ७५

१. समुदाय. २. पुष्पाच्या समागमानें. ३ शिवमस्तकावरील चद्राच्या कोरेतें. ४. पात्र. ५. अमृत. ६. ब्रह्मदेव. ७. त्याचा पुत्र. (नारद.) ८. सूर्यासारखा. ९. संतुष्ट.

भगवद्भजनसुपंथी [1]मात्रभिहित सर्व कामना पुरवी, ।
जो **वा**सुदेव भगवान् भृत्याचे पापपर्वता नुरवी. ॥ ७६

गमन करी [2]रवितनयातटी हरीसनिधान दिनरजनी ।
तेथें जाउनि वेगें सर्वांशे [3]प्रवण होइ तद्भजनी. ॥ ७७

[4]**व**नजातकाततनयाजलावगाहा करूनि [5]अनुसवन ।
गुरुदेवविप्रवृद्धादिका करावे अहर्निशी नमन. ॥ ७८

तेथें पाहुनि विजनस्थलनिरुपद्रव कुशाजिनी रचित, ।
आसति पद्माद्यासनरूढ समीरादिरोधनी प्रचित. ॥ ७९

वारंवार सुपूरक कुंभकरेचकविधिक्रिया विमल, ।
करुनी क्रमें हरावें प्राणेंद्रिय [6]मानसप्ररूढमल. ॥ ८०

सुविचक हृदयी ध्यावा प्रसादसंमुख प्रसन्नमुखनयन, ।
सुभ्रू सुनास सुंदरकपोल भृत्यार्तिभार अपनयन. ॥ ८१

देव शरण्य कृपार्णव तरुण अरुण ओष्ठ ईक्षणें अधर, ।
रमणीयावयवप्रभु भृत्याश्रय गोत्रभूति भूमिधर. ॥ ८२

वारिदनील चतुर्भुज शखगदाचक्रपद्मयुत सुकर, ।
कंबुग्रीवविशालोरःस्थल भृत्यारिवीर शातिकर. ॥ ८३

यज्ञेशकंठकौस्तुभहारोज्ज्वल पीतवस्त्र [7]परिवीत, ।
[8]कांचीकलापवेष्टित वनमाला पादलंबि सुनिवीत. ॥ ८४

श्रीवत्सकुंडल श्रीकिरीट वलयागदादि युक्तांग, ।
मानसनेत्रविमोहक ध्यावा श्रीहरि क्रमें विभक्तांग. ॥ ८५

नखमणिपंक्तिसुशोभित रत्नखचित कनकनूपुरें [9]लसित, ।
[10]हृत्पद्मकर्णिकास्थित [11]पादकजद्वंद्व संस्मरे कसित. ॥ ८६

मोदक सकल जनाचे श्रीमानस मृगराज सत्पद्म, ।
तुलसीचे भक्तांचे सद्माश्रय संस्मरे सुपद पद्म. ॥ ८७

भगवत्स्वरूप एवविध मंदस्मित प्रसन्नतायुक्त, ।
संयुक्त सानुरागावलोकनें संस्मरे समायुक्त. ॥ ८८

१. जननीकथित. २. यमुनातीरी. (मधुवनीं.) ३. नम्र. ४. कमलकात(सूर्य)तनया—यमुना. कालिंदी. ५. ब्रह्मयज्ञानतर. ६. श्लोक ४४ पहा. ७. पाघरलेला. ८. काचीभूषणयुक्त. ९. शोभित. १०. हृदयरूप कमळाच्या गाभ्यांत रहाणारा. ११. कमल.

गति चंचल चित्ताची श्रीवत् परि मोडुनी [1]स्वगतधर्म ।
भगवत्स्वरूपध्यानें होउनि निर्वृत्त होय सुख धर्म ॥ ८९

वदनें मंत्र जपावा प्रणवादि इत्यादि वा सुगुह्यतर ।
जरि सप्तरात्र जप करि तो पाहे खेचरांगि शीघ्रतर. ॥ ९०

ते जन मोहमगह्वर ते वारिति सुकर देहवाम जय ।
अत्रोक्त मंत्रजाप्यें दुर्घट उत्कृष्ट लोक दे विजय. ॥ ९१

वास समस्ती ज्याचा प्रेरकरूपें समस्त ज्या उदरीं ।
अणुवद्ब्रह्मांड जसा [2]सर्षप कणसा स्थित स्थिरा सुदरीं ॥ ९२

सुर ज्याच्या वासातें वंदिति परि ते कदा न अनुभवती ।
तद्भक्त तत्कृपेने भाविन जी सर्वथा हरी भवति ॥ ९३

देव क्रीडा विजय द्युति नुति सुज्ञानप्राप्ति गति पूर्ती ।
रसिक स्वभावरूप स्वभक्त भावगृहीत सन्मूर्ती ॥ ९४

वारंवार सुमंत्रोच्चारे प्राप्तोपचारसंभारीं ।
शुचिजलतुलसिकुसुमफलमूलादिकिं नित्य पूजि दंभारी ॥ ९५

यदि न मिळे श्रीप्रभुची प्रतिमा रविवन्हिनीरवसुधेत ।
मौनें पुजा करावी तृप्त मितारण्यभवनवसुधेत ॥ ९६

श्रीहरिची जी भावी नृसिंह हरि कूर्म मीन अवतारीं ।
चरितें सदा स्मरावी श्रवणस्मरणार्ह भक्त संतारी ॥ ९७

[3]**न**तसुरपादप कायें वचसा मनसा मनोगत स्वरसें ।
परिचितभावविवर्धन तोषुनि भृत्यासि दे फल स्वरसें. ॥ ९८

मोक्षार्थ इंद्रियार्थीं विरक्त अनुरागभक्तियोगानें ।
भजति रमाकांताते योगि निरंतर मनःप्रयोगानें.' ॥ ९९

भवहरसुरर्षिवाक्यश्रवणें [4]रोमांचकंचुतिकदेह ।
करुनी प्रदक्षिणा [5]सुप्रणति [6]विशे मधुवनी असंदेह. ॥ १००

गत नृपसुत तो असतां प्रविशे [7]नृपमंदिरी सुरर्षिवर, ।
पूजित सुखासनस्थितदयें पुसे शीघ्र पाहुनी विवर. ॥ १०१

'**व**सशि पदी सुखयोगे, परि चिंताग्रस्त भासशी वदनीं, ।
[8]धर्मार्थकाम ते की असती ससिद्ध सांग बा! सदनी?' ॥ १०२

---

१. मूळचा स्वभाव. २. मोहरी. ३. कल्पतरूने वंदिलेला. ४. रोमांचाने ज्याचें शरीर परिपूर्ण झाले असा. ५. नमस्कार. (श्लोक ६२.) ६. शिरला. ७. उत्तानपादसदनीं. ८. धर्म अर्थ किंवा काम हे सिद्ध आहेत किंवा नाहींत?

'ते मुनि! कृपाकटाक्षें जनमात्रा सिद्ध सर्व विषयात, ।
एतन्न्यून असे मज स्त्रीजित संसक्त अक्षविषयांत. ॥ १०३
वायां [1]समातृक ध्रुव निर्वा[2]सित पंचवर्ष [3]सद्बुद्धी, ।
अकरुण पिशुन क्रूरस्वभाव मी धृष्ट दुष्ट दुर्बुद्धी. ॥ १०४
सुश्रात निद्रित [4]क्षुद्युक्त परिम्लानकांति वदना तें ।
व्याघ्र वृकादिक हिंसक खातिल त्या काय [5]भूतिसदनातें ?'॥ १०५
'दे[6]व रक्षित तूझा बाल, वृथा शोक त्याविषयि करिशी, ।
जाणुनि न तत्प्रभावा ज्याचें यश त्रिभुवनांत संस्मरशी. ॥ १०६
वा[7]तादिकास दुष्कर तनय तुझा करुनि कर्म ते लोकीं, ।
येइल थोड्या काळें विस्तारित तव यशास अवलोकी.' ॥ १०७
यद्यपि देवर्षिवरें भविष्य कथिलें [8]धरावरा सकल, ।
परि तच्चिंतायोगें अनादरुनि [9]राज्य, सर्वदा विकल. ॥ १०८
श्रीमधुवनांत जाउनि ऋष्युक्त विधी करूनि हरिभजन, ।
करिता झाला बाल ध्रुव पाहुनि वासभूमिका विजन. ॥ १०९
नमुनि श्रीचरणातें तिसऱ्या तिसऱ्या दिनांत भक्षूनि, ।
[10]बदरकपित्था मासीं प्रथमीं युक्ती स्वदेह रक्षूनी. ॥ ११०
मोजुनि षष्ठाषष्ठांतीं तृणपर्णादिकीं द्वितीयींचे[11], ।
नवमीं नवमीं [12]जलभुक् करि परिचर्या क्रमें तृतीयाचे. ॥ १११
भक्षुनि वायु द्वादश दिवसांतीं सर्व देववर्यातें, ।
धारणयोगें श्वासा जिंकुनि तो बाल नेइ [13]तुर्यातें. ॥ ११२
गर्भी ज्याचें सकळ ब्रह्मांडस्थित नृपात्मज त्यातें, ।
ध्यातां पंचममासीं एक पदानें उभा सुभृत्यातें. ॥ ११३
वपु ज्याचें हालेना स्थिर जैसा [14]नग समस्त आधारी, ।
भूतेंद्रियाश्रयातें चित्तातें बाळ रोधुनी धारी. ॥ ११४
तेंव्हा पादांगुष्ठाक्रांत मही ध्रुव यदैकपादानें, ।
स्थित अर्ध नम्र जैशी [15]नौका होते गजेंद्रपादानें. ॥ ११५

---

१. मातेसह. (श्लोक ६५.) २. निष्कासित. ३ विचक्षण. ४. क्षुधार्त. ५. ऐश्वर्यधामातें. ६. देवगुप्त, हरिरक्षित. ७. श्लोक ६९ पहा ८. राजाला. ९. राज्यलक्ष्मीचा अनादर करून. १०. कपित्थ व बदर यातें भक्षून. ११ दुसऱ्या महिन्यात प्रत्येक सहाव्या दिवशी शीर्ण तृणपर्णें भक्षून आत्मवृत्ति केली. (श्लोक ७३.) १२. जलसेवी. १३. चवथ्या मासातें. १४. पर्वत. (श्लो० ७६.) १५. ज्या नौकेत हत्ती असतो ती नौका जशी डळमळते तशी.

वायू रोधुनि ध्याना स्वामी विश्वाश्रया[1] अनन्यमनी,[2] ।
पीडित लोक[3] सदेव श्वासनिरोधे[4] हरीस मनमती.[5] ॥ ११६

'सुरवृजिनार्दन![6] सकला लोकांचे प्राणरोध जाणोनी, ।
आलो शरण्यवर्या! सप्रति तुज शरण ईश नेणोनी.' ॥ ११७

देवाच्या संभयोक्ती[7] ऐकुनि त्यां 'जा' म्हणे 'स्वधामाते,[8] ।
युष्मत्पदा न इच्छी बाल ध्रुव, शरण विश्वधामातें. ॥ ११८

ध्याननिरोध जयाच्या[9] प्राणनिरोधे समस्त लोकांचा, ।
पाळीन मी समस्तां, देउनि उत्कृष्ट लोक तोकाचा. ॥ ११९

यज्ञेश सर्वभूती वसतो तो वासुदेव नमन तया, ।
स्वामी विनायकाचा बालग्रह पाळि देव सुमन तया.' ॥ १२०

श्रीभगवद्वचनाते ऐकुनि जाती सुर स्वंवासातें;[10] ।
गरुडा तदा पहाया मंत्रुवन[11] अवलंबि पीतवासा[12] ते. ॥ १२१

नरवरसुत[13] निर्जहृदयारविंदकोशात[14] योगतीव्रधिया[15] ।
पाहत होता विद्युत्प्रभस्फुरितविश्वसश्रया[16] सुधिया.[17] ॥ १२२

मोहांधकाररवि[18] तो श्रीहरि होता सुगुप्त विभ्रांत ।
उघडुनि नयने पाहे विकल पुढें स्वानुभूत संभ्रांत. ॥ १२३

भगवद्दर्शनसंभ्रमसंभ्रात ध्रुव समस्त अंगातें ।
नमवुनि दंडवदुर्वीतलि[19][20] वंदी मदनमातृरगातें.[21] ॥ १२४

गजकरलंबभुजानी[22] आलिंगी, चुंबितो मुखी जैसा ।
दृष्टी पाहत जाणो पीतो तन्मुखसुधा,[23] नमी[24] तैसा. ॥ १२५

---

१ विश्वनाथा २. एकाग्रचित्त, अनन्यमनस्क. ३. 'लोक सलोकपाल निरोधें' असा अन्य पाठ. ४. प्राणनिरोध झाल्यामुळे. ५. स्कंध ४ अ० ८ श्लो० ८१ पहा ६. सुर+वृजिन+अर्दन=देव+पाप, क्लेश+नाशक=देवांचे पाप अथवा क्लेश नष्ट करणाऱ्या (ईशा!) ७. भयदर्शक वचने. ८. स्वगृहाते. ९. ज्या ध्रुवाच्या. १०. आपल्या गृहाते (स्वर्गाते) ११ या मधुवनात ध्रुव होता. १२. पीतांबरधारी (कृष्ण, विष्णु) १३. उत्तानपादपुत्र. (ध्रुव.) १४. निज+हृदय+अरविंद+कोशात=स्वीय हृदय+कमल+गर्भात=आपल्या हृदयरूप कमलाच्या गर्भात. १५. योगानें तीव्र झालेल्या बुद्धीने. १६ विद्युत्प्रभ+स्फुरित+विश्वसश्रया=विजेसारखी प्रभा ज्याची अशा+स्फुरण पावलेल्या+विश्वाचा आश्रय अशा १७. उत्तम धी (बुद्धि) ज्याला आहे त्याला. (अ० ९ श्लो० २.) १८. मोहरूप अंधकाराचा रवि (सूर्य—प्रकाशाने नाशक असा विष्णु.) १९. दंडाप्रमाणे सर्व आंगे नम्र करून. २०. उर्वीतलि=पृथ्वीच्या पृष्ठावर. २१ मदनाची माता रुक्मिणी तिच्या रंगाते (क्रीडास्थानाते—कृष्णाते.) २२. हत्तीच्या सोंडेसारख्या लांब बाहूंनी. २३. पीतो तन्मुखसुधा=त्या विष्णूचे मुखामृत प्राशन करतो. (अ० ९ श्लो० ३) २४. वंदी, नमन करी.

वदनें [1]अधोक्षजाची [2]अतद्विदा स्तुति घडे न [3]बोलाला ।
इगित सर्व हृदिस्थ प्रभु जाणुनि शंख लावि [4]गालाला. ॥ १२६

[5]**ते**णे [6]भगवत्प्रतिपादित दैवी [7]वाणि लब्ध भद्रातें, ।
[8]ज्ञातपरात्मविवेक स्तवी [9]तिणे शीघ्र त्या [10]सुभद्राते. ॥ १२७

वासुविविधमत्राचे [11]संप्रणवाचे द्वयेदुसद्वर्ण ।
एकेकश्रवणानें न किमपि ते होति शुद्ध जे कर्ण. ॥ १२८

सुरवर ईश विधि स्वरगुणादियुक्प्रणव शुद्ध सत्वात, ।
निर्गुणसगुण विचारे प्रेरक पाकात शुद्ध सत्वात. ॥ १२९

देवक्रीडायोगे नानापरि एक चिद्घनानद, ।
सद्वृत्तसंविदेनें प्रपन्न होती सुसचितानद. ॥ १३०

वातादिशत्रुमित्रा भोगानंदादि काम जे भजती, ।
तद्भक्तसंग टाकुन नरकिनर निजसुखा न ते सजती. ॥ १३१

यतिवरसावृतिमडलमडन पडितज **वा**सुदेवातें ।
रोधुनि वा ते हृदयी ध्याती त्या शरण **वा**सुदेवातें. ॥ १३२

श्रीचरणाते जे मम प्रविष्टहृदिधीद्रियासुदेवाते ।
[12]चेतविती तच्छक्ती निजधामे नमन **वा**सुदेवातें. ॥ १३३

नसतां अनेक एक स्रजून शक्त्याप्रविष्ट देवाते, ।
नानेवभासती त्या **श्री**चरणा नम्र **वा**सुदेवाते ॥ १३४

मोहारण्यानलयद्दत्तज्ञानेजगद्विधी पाहे, ।
मुनिग्रहनदग्रिमूलाकृतज्ञ विसरे न ते सुधी पाहे. ॥ १३५

भवभयहरा प्रभूते भजती जे विषयभोगकामानें, ।
जे सर्वत्र सुलभ मति हरिली त्याची समूल कामानें. ॥ १३६

गमते न त्यास ते सुख ब्रह्मीही तुच्छ देवतावास, ।
त्वत्पादचितनीं जे त्वद्भक्तकथा श्रवी श्रितावास. ॥ १३७

---

१ विष्णूची २. अ+तद्+विदा=न+तीला+जाणणाऱ्या=त्या स्तुतीला न जाणणाऱ्या. ३. मुलाला–ध्रुवाला. ४. श्लोक ४ पहा ज्ञान प्राप्त होण्यासाठी विष्णूने ध्रुवाच्या गालाला शखस्पर्श करविला ५. त्या कबुस्पर्शाने. ६. भगवताने दिलेल्या. ७. दैवी वाणी त्या भद्राते (कल्याणप्रद कालाते) प्राप्त झाली. ८. ज्ञात+परात्म+विवेक=विदित+ईश्वरजीव+निर्णय=जाणिला आहे ईश्वर आणि जीव याजविषयी निर्णय ज्याने असा (ध्रुव) ९. त्या वाणीने. १०. उत्तम मगल असा विष्णु त्यातें. (श्लो० ५.) ११. ओंकारयुक्ताचे. १२. श्लो० ६ पहा

वसशी ज्याच्या निर्मल हृदयीं त्याचा असो विपुल संग ।
तत्प्राप्य सत्कथामृतपानमदें गणिन मीन भवभंग ॥ १३८

ते न स्मरती गृहधनकलत्र सत्पुत्र देह मित्रांते ।
रत सगी जे सेविति पद्मोद्भवपौत्रपुत्रमित्रांते. ॥ १३९

वाग्प्राण दैत्यमर्त्यव्याल द्विजमृगनगादिकीं भरते, ।
महदादि युक्त जाणे हे रूप ब्रह्म, न प्रभो! परते. ॥ १४०

सुरलोकाते घेउनि उदरीं कल्पांतिं शेषि जे निजते ।
यन्नाभिपद्मसभव विधि त्या मी नमिजे भवन्निजतें. ॥ १४१

देह श्रीचरणाचा भगवान्सर्वज्ञ शुद्ध निजतंत्र ।
अविकारि आदिपूरुष अभिन्नदृष्टा स्वभक्त परतंत्र. ॥ १४२

वाहति ज्यापासूनि प्रवाहरूपें नदी तवाधारा ।
जैशा विद्याविद्यादिक शक्ती शरण त्या सुखाधारा. ॥ १४३

यद्यपि **श्री**चरणाते सेविति जे मूर्ख कामभावाने ।
परि धेनुके वदति ते फल रक्षति त्या निज स्वभावाने. ॥ १४४

श्रीकांत श्रितवत्सल श्रुतयशगुण कर्म नाम श्रमहरणा ।
प्रणवप्रतिपाद्य प्रभु प्रणववपू प्रणवरूप पुभरणा. ॥ १४५

नरनागनीर निर्जर कृशानुनभपवनभूगुणाहून ।
मायेहुनिहि विलक्षण निषेध शेषप्रभूस पाहून. ॥ १४६

मोठे मोठे मन्मथमदखंडनमडनादि हस्तांते ।
मस्तकिं ठेवुनि चरणी नमती त्या नम्र शखहस्ताते. ॥ १४७

भवभीति मूरिभूभरभूतासुरभंजकास चक्राते ।
जो उद्धरी करींद्रा वक्रीं फाडूनि क्रुद्धनक्राते. ॥ १४८

गविगातिगीतिने गुण गूढ जयाचे गरिष्ठ गतकाम ।
शुकसनकादिक नारद गदाधर प्रभु सुपूर्ण सत्काम. ॥ १४९

वरवारिवारिवाहा व्रजवनिता वृतवनावनीभरणा ।
वनचरविनोदशीला वनजवदनवनजयुक्त करचरणा. ॥ १५०

१. श्लोक ११ पहा. २. श्लोक १३ पहा. ३ श्लो० १४ पहा. ४. शेषाच्या उत्संगी. ५. ज्याच्या नाभिकमलापासून संभव (जन्म) ज्याचा असा ६. मलिन नव्हे असा. ७. सत्यादि-मान्. (श्लो० १५.)

तेतरिरिव तरती जे प्रस्तर तरती न तारती अन्या ।
वन्या तारुनि सैन्या सुरदैन्या हरि तया नमी धन्या. ॥ १५१

वारधि पर्वतवासुकि सुपर्वगर्विष्ठ दैत्यदनुजात ।
स्वांशे प्रविष्ट होउनि सुधार्थ मथी प्रसिद्ध मनुजात. ॥ १५२

सुरसरियत्पदसरसी जनरवतुडे भिन्न अडकवचाच्या(?) ।
छिद्रें येउनि तारी सकलासगे सुरेंद्रकवचाच्या. ॥ १५३

देवद्वेपे देता **प्र**ल्हादा दैत्य दुःखजातातें ।
स्तंभी[1] प्रकटुनि विदरी उदरी नखरी **म**रीचनातातें. ॥ १५४

वागीशदेवकिंनरदनुजमनुजसिद्धदैत्यनागानी ।
स्तविला, गाती ज्याते लुब्धा त्रिद्या सुरागना गानी. ॥ १५५

यज्ञे जया यजाया प्रवृत्तविधिमन्त्रतंत्रवस्तूते ।
कल्पुनि यजी यदंगे शरण तया मी यतीद्रवस्तूतें.' ॥ १५६

श्रीचरण स्तुति ऐकुनि प्रसन्न होऊनि भूपबाला[2] ते ।
अनुरागे[3] वदती, 'घे दुराप[4] पद देत तूज बाला! ते. ॥ १५७

न कधी जे कोणाते प्राप्त, न नाशे[5] त्रिलोकभाराती[6], ।
करिती प्रदक्षिणा मुनि[7] **धर्मा**[8]नलकश्यपेंदु दिनराती. ॥ १५८

मोहे[9] सपत्नजननी[10] मृतपुत्रा[11] दावदग्ध[12] होईल, ।
तेव्हा राज्य तुला नृप देइल जेव्हा वनास जाईल. ॥ १५९

भजसी सहस्र षड्गुण षड्रूपें[13] सत्य राज्यभोगाते, ।
बहु दानयज्ञभारे यजुनि[14] स्मरशील अति योगाते. ॥ १६०

गमन घडे तेव्हा **विधिश**र्वसुरेंद्रादि वद्य लोकातें, ।
ऋषिमंडळावरी, जो यद्गत[15] न करी कदापि शोकाते.' ॥ १६१

वर देउनि **ग**रुडध्वज बालाते शीघ्र जाय निजधामा[16], ।
ध्रुवही संतप्त पुरां[17], जरि हरिपादप्रसादजितकामा[18]. ॥ १६२

---

१. स्तभ=खांब. २ ध्रुवा (श्लो० १८-१९) ३. प्रीतीने. ४. प्राप्त होण्यास कठीण. ५ जे पद न नाशे (नष्ट होत नाही.) ६ तीन लोकाच्या समूहाचा अत झाला असताही, लोकत्रयनाश झाला असताही जे अनश्वर ७. सप्तर्षि. ८ धर्म+अनल (अग्नि)+कश्यप+इदु (चद्र) [अ० ९ श्लो० २१.] ९ पुत्रमोहाने, उत्तम नामक पुत्र मृगयेला गेला असता नष्ट झाला तज्जन्य मोहाने. १०. सुरुचि. ११. मृत आहे पुत्र (उत्तम बालक) जीचा अशी १२. वनात पुत्राचा शोध करीत असता वनवन्हिदग्ध (श्लो० २३) १३. छत्तीस सहस्र वर्षें. १४. यजन करून, पूजन करून. १५. जेथे गेलेला. १६. श्लोक २६ पहा. १७. पुराला गेला. १८. हरिचरणप्रसादाने जित (जिंकिला) काम ज्याने असा. विष्णुपादसेवनाने संप्राप्तमनोरथ असा.

तेव्हा मार्गी येता संतापे चिंत्नि चिंनि, 'हे काय ।
केलें मी मूर्खानें, प्रसन्न करुनी हरी जगत्काय? ॥ १६३

वातादिरोधनानें अनेक जन्मे न जाणिती ज्याच्या ।
सनकादिक स्वरूपा पादच्छायेसि पावुनी त्याच्या. ॥ १६४

सुरवरवृंदानी मद्धी हरिली मत्सरे खरे वाटे, ।
जेणें न मानिलें मी भाषित देवर्षिचे खरे वाटे. ॥ १६५

देवगुरूच्या मायेकरूनि मानूनि भेद अज्ञानें, ।
नसता दुसरा शत्रु मतापें तत्समूह अज्ञानें. ॥ १६६

वारण भवरोगाचा वैद्य प्रभु त्यास रोगकारण जे ।
वरिलें न ते अभाग्यें, समूल रोगा करीत वारण जे. ॥ १६७

यज्ञेश्वरास साधुनि देता निज राज्य, याचिलें मिर्पण, ।
मूढ जसा राज्यातें धनदात्या याचि रंक शालिपण. ॥ १६८

श्रीकेशवचरणाब्जरज सेवीजे न इच्छती अन्य, ।
दास्यावाचुनि त्याच्या दैवबळ प्राप्ततृष्ण ते धन्य.' ॥ १६९

नरपतिसुत निजहृदयी चिंतित विक्षिप्तचित्त नर जैसा, ।
अप्रीतिमानसानें निजनगरानिकट पावला तैसा. ॥ १७०

मोहे नृपति ध्यातां तनयातें दिवसरात्र शोकानें, ।
पळपळ युगापरि ज्या सभेमधीं पाहिलें न लोकानें. ॥ १७१

भय गेले पत्नीचे शोकावेशे करोनि नरपतिला, ।
जे होते पूर्वी ते, त्यानें कांही पुसे न नरप तिला. ॥ १७२

गजरथहयधनगृहभोजन शयन स्त्री सुसेवक प्राण, ।
विषसम सदा नृपातें भासेना त्रिजगतीत संत्राण. ॥ १७३

वनचरतनयी असता नरपतिमनसक्त, त्यास देहाची ।
स्मृतिही न, मुखीं ज्याचे, 'हा! ध्रुव, हा! पुत्र, हा! तनय हाची.' १७४

---

१. विश्वरूपधारी, सकल जगत् आहे काय (देह) ज्याचा असा (हरि.) २. ज्याच्या स्वरूपा-असा अन्वय. ३. मत्+धी=माझी+बुद्धि. ४. नारदाचें वचन. (श्लो० ३२.) ५. मार्गात. ६. भेददृष्टि. (श्लो० ३०) ७. मूर्खपणानें. ८. अज्ञ जो मी त्यानें. ९ निवारण, निरसन. (श्लो० ३१.) १०. मान, अभिमान. ११. धान्यपण, सतुष तडुलकण १२. सवेग १३. नरपतिमन वनचरतनयीं सक्त असता—असा अन्वय.

ते समयी वार्ताहर जाउनि अंतःपुरी प्रणामानी[1] ।
सांगे ध्रुवागमाते, परि नृप त्याचे न भापणा मानी[2]. ॥
वारवार विचारी, 'दुर्घट हे मज अभद्रसाराते'[3] ।
नारदवाक्यस्मरणे[4] हर्षे दे हार सांगणाराते[5]. ॥
सुरथी बसूनि वेगे ब्राह्मण कुलवृद्धमंत्रिबधूते[6] ।
घेउनि सवे निघे त्या भेटाया नृपति हर्षसिंधूतें[7]. ॥
देवांगना[8] न ज्याच्या उपमेते योग्य त्या नृपतिललना[9], ।
एक विमानी ससुता[10] बसूनि जाती त्यजूनि हृज्ज्वलना[11]. ॥
वा[12]रणवाजिशकटरथ पदगश्रेणी[13] पुरांगना[14] भारी ।
भासे धराचरासुरसंघे संसिद्ध जेवि जंभारी[15]. ॥
यश गाती बंदीजन मागध चारण[16] मृदंगसनादें ।
दुंदुभिभेरीझर्झरशंखपणवनिस्वने[17] गगन नादे. ॥
श्री ज्याची सर्वोत्तर[18] आदि नृपतितनय तो समारंभे ।
जाता सवेद घोषे जयजय करिती समस्त संरंभे. ॥
नयने सुता पहाता उपवनसंनिध[19] ससंभ्रमे नृपती ।
भेटे उतरुनि तत्क्षणि सप्रेमे पाहती निजे जपती. ॥
मोहोत्कंठमना नृप आलिंगी निजतनूजगंधाते[20] ।
श्रीवासुदेवचरणाब्जरजसंस्पर्शनष्टभवधाते[21]. ॥
भगवत्पादच्छाया ज्यावरि त्या मस्तकीस हुंगूनी ।
प्रेमाश्रुच्या प्रवाहे[22] करवी त्या स्नान भूप रंगूनी. ॥
गजहयरथग समस्त स्वसंभ्रमे वाहनास त्यागूनी ।
जयजयकारे नमिती करशिरसंयुक्त[23] भूस[24] लागूनी. ॥

---

१. प्रणाम=नमस्कार. २ विश्वास ठेविला नाही. (श्लो० ३७.) ३. अभद्रश्रेष्ठाते, अमंगलात सार (श्रेष्ठ) असा जो मी त्या मला हे दुर्घट होय. ४. लौकर पुत्र येईल ह्या नारदवचनाच्या स्मरणाने. ५. वार्ताहराते. ६. श्लो० ३९ पहा. ७. आनंदसागर असा जो पुत्र त्याते. ८. अप्सरा. ९. नृपभार्या. (सुनीति आणि सुरुचि) १०. उत्तमासह. ११ हृदयातील अग्नीला. १२. वारण=गज, वाजि=घोडा, शकट=गाडा. १३ पादचारी जनाच्या पंक्ति. १४ नगरयोषिता. १५. इंद्र. १६. स्तुतिपाठक १७ शब्दाने. १८. सर्वोत्तम. १९ मधुवन नामक उपवनाच्या समीप. (श्लो० ४२.) २०. आपल्या मुलाच्या गंधाते. २१. विष्णुचरणस्पर्शाच्या रजःकणाने ज्याचे संसारबंध नष्ट झाले त्याला. २२. श्लो० ४४ पहा. २३. साष्टांग नमून. २४. भूमीला.

वदनीं वदोनि 'मी ध्रुव' वदों वंदी विनम्र तातातें, ।
आशीर्वादेंयुक्त प्रेमे वदी तंदनि मौनातें. ॥ १८६

तेव्हा उठवुनि सुरुची आलिंगी नम्रपाद मूलातें ।
जेव्हा 'हो चिरजीवी' शीघ्र वदे स्नेहार्मिवुकूलातें. ॥ १८७

वारिजनयन श्रीहरि प्रसन्न ज्यावरि, समस्त अनुसरती ।
त्या मनुजातें, जैशीं लवणीं नीरें स्वयेंच अवतरती. ॥ १८८

सुरुचिसुत ध्रुव दोघे परस्परें भेटता, नयनि येती ।
वारवार जलद्रव, अंगीं रोमांच कंचुका लेती. ॥ १८९

देहद्वयें निराळे असता ते पाहिले न लोकांनीं ।
आलिंगन प्रसंगीं म्हणती 'हें प्रेम नैक्लिं कानीं.' ॥ १९०

वा[9]रिदनयनजलांनी सिंचित कुं[10]चयुग्मदुग्धधारातें ।
स्रवती जननी जेव्हां आलिंगी सभ्रमे कुमारातें. ॥ १९१

यदवधि वनास गेला त्यापासुनि मानसी व्यथा भरली, ।
ती शीघ्र बाळकाच्या अंगस्पर्शें समस्त संहरली. ॥ १९२

'**श्री**धर स[12]मर्चिला त्वा ज्याच्या ध्यानें मुनींद्र कालातें ।
जिंकिति सुदुर्जयातें, त्यायोगें पाहशी स्वबालातें. ॥ १९३

नष्ट तुझा हा आला दैववळें तनय, आ[13]र्ति हरणार, ।
तू धन्य, भू[14]मिमंडळ पालनलालन समस्त करणार.' ॥ १९४

मोठ्या प्रीती करुनी समस्त जन वर्णिता, महानंद ।
झाला ध[15]रावरातें, वि[16]धूदयीं सुखित जेवि जलकंद. ॥ १९५

भ[17]व्याकरा सुतातें करिणीवरि बैसवूनि संहर्षे, ।
स[18]भ्रात्यातें भूपति नगरी प्रविशे समस्त संघर्षे. ॥ १९६

---

१. श्लो० ४५ पहा २ त्यानतर (तातवदनोत्तर) ३ सुनीति आणि सुरुचि यातें. (सुरुचीच्या ठिकाणीं ध्रुवाची भेदबुद्धि नव्हती, कारण तो आता सज्जनाग्रणी झाला होता) ४ पाया पडलेल्या ध्रुवाते (श्लो० ४६) ५ प्रेमसागरतीराते (पुत्राते) ६ कमलनेत्र (वारिज=कमल) ७ निम्न प्रदेशावर. ८ उदकें स्वत च खाली उतरतात [हाच दाखला मूळात आहे श्लो० ४७] ९ मेघ-नेत्रोदकानीं. १०. ध्रुवमातेच्या स्तनातून दुग्ध स्रवू लागले (श्लो० ५०) ११. आधि, विरहसताप. (श्लो० ४९.) १२ त्वा श्रीधराचे समर्चन (पूजन) केलें ज्या श्रीधराच्या ध्यानें–असा अन्वय. १३. क्लेशापह १४. श्लो० ५१ पहा १५ पृथ्वीपालाते १६ चंद्रोदयीं. १७. भव्य+आकर= कल्याण+खनि. १८. भावासह. (उत्तमासह)

गजघंटा रणरणती, [१]हेपिति हय, करिति शब्द रथचक्र, ।
ध्रुवसह पुरप्रवेशी त्रिविक्रमे जेवि निजपुरी शक्र. ॥ १९७

वरगजवाजिरथस्थितकेतुपताका [२]नभात की उडती, ।
चचल छाये त्याच्या अरुणकिरणही क्वचिज्जनी पडती. । १९८

ते[३]थें तेथे नगरी द्वारी द्वारी सुतोरणें भरित ।
[४]वस्त्रस्रगाम्रपल्लवमुक्ताची जनमनास सहरित. ॥ १९९

वारिभरित कनकाचे सदीप वस्त्रादि तोरणी रचित ।
कुभस्तंभे रभाच्या सफळाच्या पदोपदी खचित. ॥ २००
वरपुरी जशी ही गोपुरप्राकारराजसदनानी ।
भासे चहू दिशेप्रति, केला जाणो स्वत्रास मदनानी. ॥ २०१

देवस्त्रियापरी ज्या पुरस्त्रिया [१०]दधियवादिकी करिती, ।
चदनसिक्त सुमार्गी पाहुनिया वृष्टि त्या ध्रुवावरती. ॥ २०२

वात्सल्यानें देती सत्याशीर्वाद त्या [११]नगरमहिला, ।
ऐकत त्याते प्रविशे क्रमेंकरुनि तो [१२]नृपेंद्रगृहमहिला. ॥ २०३

यत्नेकरूनि ताते [१३]लालितमणिमय सुमदिरी निवसे, ।
देवेंद्रमंदिराची रचनाही अल्प ज्यापुढे विलसे. ॥ २०४

श्रीही नि[१४]जस्वभावा टाकुनि निशिदिवस सेविते ज्याते ।
मानुनि हृदयी 'जें [१५]प्रभुमंदिरमदिर, कसे त्यजूं त्याते?' ॥ २०५

नरवर निजतनयाच्या ऐकुनि पाहूनि त्या [१६]प्रभावतो, ।
आविष्ट विस्मयाने चित्ती वरि शीघ्र भक्तिभावाते. ॥ २०६

मोहावेशा त्यजुनी करूनि राज्याभिषेक [१७]तनुजातें, ।
जाउनि [१८]विपिनी वेगें श्रीहरि आराधिलाच [१९]मनुजाते. ॥ २०७

१ खिकाळतात (हय=घोडे.) २ आकाशात ३ त्या त्या ठिकाणी (श्लोक ५४) ४ वस्त्रे, पुष्पमाला आम्रपल्लव आणि मोती याची (श्लोक ५५) ५ अमरावती ६ बहिर्द्वार ७. तट. ८ मदिरानी ९ देवागनाप्रमाणे १० श्वेतसर्षप, अक्षता आणि यव याची वृष्टि ध्रुवावर केली. (श्लोक ५८) ११ पुरलल्ना १२ नृपाच्या गृहभूमीला. १३ श्लोक ६० पहा. १४. आपला स्वभाव (चचलपणा, अस्थिरपणा.) १५. जे विष्णूच्या मदिरातील उत्तर मदिर. (जे विष्णूला अ- त्यत प्रिय मदिर—जे विष्णूच्या प्रेमाचे वासस्थान) १६. भगवदुपासनादि लक्षण प्रभाव. (श्लोक ६५.) १७. पुत्राते, ध्रुवाते. (श्लोक ६६.) १८. वनात. १९. मनुकुलोत्पन्न उत्तानपादाने. हा स्वतः वृद्ध आणि विरक्त असा वनाला गेला. (श्लोक ६७.)

भगवत्परिचर्येनें जाणुनि मायाविलास देवानें ।
तत्कृतदयाळुवानें क्रमें पदा प्राप्त वासुदेवानें. ॥ २०८

गति ऐकुनि तनयाची सुरुचि त्यागूनि राजभवनातें ।
होवुनि विरक्त, देहा त्यागी, जाऊनि शीघ्र गहनातें. ॥ २०९

वध ऐकुनि बंधूचा शोककोधें करून संव्याप्त ।
होवुनि सज्ज रथावरि सुनीतिसुत यक्षभू प्राप्त. ॥ २१०

तेथें जावुनि पाहे हिमवद्रोणीत गुह्यकीं निचित ।
अलकानामपुरीतें त्वष्ट्यानें जी शिवाज्ञयारचित. ॥ २११

वारिज घेउनि हस्तीं वादवि नादें खरे गगनवलय, ।
जेणें रवें दिशाही, फुटती यक्षांगनासुकरवलय. ॥ २१२

सुरवातें ऐकुनिया शखाच्या धीर यक्षभट सर्व ।
घेउनि निजायुधातें सन्मुख धावति जवी महागर्व. ॥ २१३

देहीं कवचें लोहाचीं वलकट करपुटीं कृपाणातें ।
शतचंद्र पुष्पतारा युक्तें भेदे न जी सुबाणातें. ॥ २१४

वारिदसमूह जैसे गर्जति तैसे सुगर्जति यक्ष, ।
करधृतविकोशशस्त्रें चमकति विद्युल्लता समरदक्ष. ॥ २१५

यष्टीपरिघपरश्वधधनुष्यशूलभृशुंडिशरभाले ।
घेउनि अगणित दिसती ज्यांच्या भारें वसुंधरा हाले ॥ २१६

श्रीदांचे अनुचर बहु गर्वबलें म्हणति, 'या धरा मारा' ।
जाणति ना हरिसेवक एक पळें करिल आत्मसंहारा. ॥ २१७

नयनें पाहुनि त्यांचा मोठा आक्रांत उग्र धनु जोडी, ।
नेमुनि एकेकातें बाणत्रय तो ध्रुव त्वरें सोडी. ॥ २१८

१. मरणगति. २. उत्तमाची. अकृतविवाह उत्तम मृगयेसाठीं हिमालयावर गेला असतां तेथें त्याला एक बलाढ्य यक्षानें मारिलें. ३ राजगृहातें. (अ १० श्लो० ३.) ४ अरण्यातें. ५. यक्षाची भूमि (अलकापुरी) ६. प्राप्त झाला. ७. हिमालय पर्वताच्या द्रोणींत (निम्नतटामध्यें.) ८. गुह्यकानीं (यक्षानीं) निचित (भरलेली—अलका) ९. शिवाच्या आज्ञेनें रचिलेली. १०. शंख. ११. भरून टाकी (नादें.) १२. आकाशमंडळ. १३. यक्षस्त्रियांच्या उत्तम हातांतील वलयें (बांगड्या.) १४. यक्षवीर. १५. श्लो० ७ पहा. १६. मेघसमुदाय. १७. नग्न, म्यानांतून बाहेर काढलेलीं. १८. यष्टी, परिघ, परश्वध, धनुष्य, शूल, भुशुंडी, शर, भाले—हीं आयुधांचीं नांवें. १९. पृथ्वी. २०. कुबेराचे. २१. सेवक.

मोहिति होउनि मस्तक लग्न शरे, सर्प पादघाताते।
माहीना, तसे हे मारिति सा सा शरे धरायाते. ॥ २१९

भल्लप्रासपरश्वधगदापरिघखड्गशूलशक्तीने।
हनिती एके काळी नृपात्मजाते स्वशक्तीनें. ॥ २२०

गर्जनि वर्षति शस्त्रे मेघ जसे पर्वती सुधाराते[1]; ।
तेरा अयुते गुह्यक सिंचति बाणोदके कुमाराते. ॥ २२१

वरशस्त्रवृष्टिपाते अदृश्य होता रथ ध्वजासहित, ।
ध्रुव आसारे जैसा नगनभिं सप्रार्थिती सुसिद्ध हित. ॥ २२२

ते यातुधान हर्षे नदता स्वजने करूनि सत्तरणी, ।
शस्त्रे विदारुनी तो निघे जसा तुहिनमध्यगततरणी. ॥ १२३

वारा वारी जैसा घनसमुदायास, शस्त्रवृष्टीते।
उडवी स्वबाणवेगे पाहति त्या यातुधान[2] दृष्टीते. ॥ २२४

सुरवर चापसुमाला योजुनि शरनिकर निजधनुष्याला।
भेदी निमेषमात्रे नृपसुत तो किन्नरा मनुष्याला. ॥ २२५

देह[3] श्री बाणानी तुटूनि खणखण स्वये रणी पडती, ।
की यातुधान टाकी गर्वमहानग[4] समूल ते झडती. ॥ २२६

वारी हरी करीते चक्री चक्रास चक्रिग्राह जसा, ।
वक्रा गुह्यकचक्रा[5] भासे उत्तानपादतनय तसा. ॥ २२७

यक्ष करिति यत्नाने युद्ध रणागणि तयास जिंकाया, ।
परि तच्छर करिती ते वेगानें छिन्नभिन्न तत्काया. ॥ २२८

श्रीजय[6] तेथें वसती जेथे तो पुंडरीकनयन[7] वसे, ।
मिळती कधी अभाग्या सुतधनयशराज्य प्राज्य हे नवसें. ॥ २२९

नरवर तीक्ष्णशरानी छिन्न सकुंडल शिरोरुभुजनिकरी।
केयूरहारमुकुटोष्णीशे सछिन्न सर्व अवनि[8] करी. ॥ २३०

---

१. उदकाच्या धाराते. २. राक्षस ३ श्लो० १५ पहा. ४. गर्वरूप मोठा पर्वत ५. यक्षसमूहाला, यक्षमडलाला. ६ लक्ष्मी आणि जय ७. भगवान् विष्णु (कृष्ण) ['यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धर. । तत्र श्रीर्विजयो भूतिर्ध्रुवानीतिर्मतिर्मम' (भगवद्गीता—अ० १८ श्लो० ७८.) याचे तात्पर्य —जेथे योगेश्वर कृष्ण आणि धनुर्धारी अर्जुन असतात, तेथेच राज्यलक्ष्मी तेथेंच विजय, तेथेच ऐश्वर्य (अभिवृद्धि) आणि तेथेंच न्यायनीति, ही गोष्ट निश्चित होय] पुंडरीक+नयन=कमल+नेत्र. ८ पृथ्वी.

मोठें केलें त्यानें कंदन, जसा हरि करी कदंबाचें ।
शेषहि वाणी तैसे, प्रसून विकसित जसे कदंबाचे. ॥ २३१

भरलीं समस्त गात्रें रुधिरानीं फुल्लकिंशुकसमें ।
जे शेष राहिले ते युद्धा करितां रणांगणान्तकसे. ॥ २३२

गरुडभयानें विषधर पळति जसे, यातुधान शेष भट ।
पळतां रणावनी ते श्मशानतुल्या दिसे महाविकट. ॥ २३३

वदत स्वसारथीतें पाहावें यातुधाननगर परी ।
जाणोनि मायिकाच्या कर्तव्या नर म्हणून ते न करी. ॥ २३४

ते पुनरपि युद्धाचा करितील उद्योग यातुधान रणीं, ।
शंकेनें बोलत निर्जयंता जो सावधान भूपमणी. ॥ २३५

वाताच्या वेगानें चहुं दिशे धूलवृष्टि मेघगणीं, ।
आच्छादी नभस्थल पडला ता अंधकार फार रणीं. ॥ २३६

सुरमार्गांतुनि पडती रक्तपललपूयमूत्रमलधारा ।
अगणित कबंधपर्वत गदापरिघमुसलखड्गशरगारा. ॥ २३७

देणार कातराला विपुल भय भुजंग वमत नयनीं दहना ।
धांवत चंद्रकडूनी पिशाचवनिताहि हस्तधृतदहना. ॥ २३८

वारणमत्ततरक्षुश्वगृध्रवाराहकेसरीनिकर ।
येती मायायोगें भुवावरि करूनिया महानिकर. ॥ २३९

यक्षाणी एवंविध निर्मित माया अनेक पाहूनी ।
प्रार्थिति गदाधरातें ध्रुवभद्रा मुनि समीप राहूनि. ॥ २४०

'श्रीशार्ङ्गकार्मुक प्रभु भुवशत्रूच्या लया करो अभव, ।
यन्नामकीर्तनानें श्रवणें तो सर्व लोक तरति भव.' ॥ २४१

१. मर्दन, युद्ध. २. सिंह. ३ (गज) समूहाचे. ४. अवशिष्ट राहिलेले (यक्ष) ५. पुष्प. ६. कदंबवृक्षाचे. ७. रणभूमीवरील अंतकासारखे. ८. सर्प. ९. रणभूमी. १० भयकर. ११. आपल्या सारथ्याला. यंता=सारथी ['यंता हस्तिपके सूते' इत्यमर: । 'यंता सूत क्षत्ता च सारथिः' इत्यमरः]. १२ रक्त, मांस, पू, मूत्र, विष्टा याच्या धारा. अध्याय १० श्लो० २४ पहा १३. वडाचे पर्वत. १४. गदा, परिघ, मुसळे, खड्ग, बाण याची वृष्टि झाली. १५ सर्प. १६. नेत्रद्वारा अग्नि ओकणारे. (श्लो० २५.) १७ गज. (श्लो० २६). १८. तरक्षु=तरस, हुडार, मृगादन. १९. श्व=कुत्रा. २०. वाराह=डुकर २१. आसुरी मायेच्या योगानें. (श्लो० २८.) २२. कृष्णानें. २३. ध्रुवाचे कल्याणासाठीं. २४. श्लोक ३० पहा. २५. क्षया, नाशा. २६. अज. २७. संसार.

नरपति ऐकुनि वाणी मुनिची उपदेशतुल्य, वेगानं ।
संधानी[1] चापी निज तें निर्मित[2] अस्त्र जे स्वगेशानें. ॥ २४२

मोठा प्रभाव ज्याच्या संधानी यातुधानकपटबळ ।
नासे क्षणमात्रानें ज्ञानोदयि जेंवि सर्व तमपटल[3]. ॥ २४३

भगवन्मुख्यास्त्राच्या[4] प्रयोगमात्रेच कोटि शतलक्ष ।
निघती चापांतुनि शर शत्रुकटककवटकभक्षणी[5] दक्ष. ॥ २४४

गमनास मार्ग जेव्हा न दिसे कोठेच यातुधानाला[6] ।
जैसे गरुडभयाधा विवरहि न दिसे फणिप्रधानाला[7]. ॥ २४५

वरअस्त्र बाणवेगें खवळुनि ते धावती नृपालातें[8], ।
वेढुनि नाना शस्त्रे, क्रोधे जैसे फणी विपालातें[9]. ॥ २४६

ते यक्ष तीक्ष्ण बाणेंकरूनि करपादबाहुशिररहित[10] ।
नेले परलोकाला[11], रणांगणा सोडिती न जे प्रहित[12]. ॥ २४७

वाया पाहुनि गुह्यकनाश[13] रणी मनु[14] समस्तमुनिसहित ।
येवुनि वदे पितामह[15] कृपेकरुनि ते क्षणी ध्रुवास हित. ॥ २४८

'सुरनायका[16] समाराधुनि[17] तूं सर्वांतरगातें ।
झालाशि प्राप्त जे पद[18] न मिळे अन्याशि अंगातें. ॥ २४९

देहाते मानुनि आत्मा[19] हिंसा समस्त जन्याची[20] ।
करणे नव्हे सुपद्धति श्रीमाधवदास[21] धन्याची. ॥ २५०

वारिजनाभाचा[22] तूं दास असुनि साधुमान्यही तात ! ।
व्रत साधूचे शिकता, केला हा निंद्य पुण्यजनघात[23]. ॥ २५१

---

१. जोडी. २. नारायणनिमित. ३. दु:खराशि. (अ० ११ श्लो० २) ४. नारायणास्त्राच्या. ५. शत्रुसैन्यरूप वडे खाण्याविषयी कुशल. (शर) ६. राक्षसाला. ७. मुख्य सापाला. (अ० ११ श्लो० ४.) ८. ध्रुवराजावर. ९. वि+पालाते=पक्षी+पालकाते=गरुडाते. (श्लो० ४.) १०. हात, पाय, भुज व मस्तक यानी रहित असे. (श्लो० ५). ११. उत्तम लोकाते पाठविले. [लढाईत पुढच्या बाजूला वार लागून मरण पावलेला योद्धा सूर्यमंडळाचा भेद करून वर उत्तम लोकास जातो, अशी जुनी समजूत आहे) १२. योजिलेले, नियुक्त. १३. निरपराधी गुह्यकाचा वध. १४. स्वायंभुव मनु. (अ० ११ श्लो० ६.) १५ ध्रुवाचा आजा. १६. देवेशाला. (विष्णुला.) १७. आराधना करून. १८. ध्रुवपद १९. देहाला आत्मा मानून प्राण्याची हिंसा करणे हे अनुचित होय. (श्लो० १०.) २०. प्राण्याची. २१. प्रभूच्या दासाला हे योग्य नव्हे. २२. कमलनाभ कृष्णाचा. २३. यक्षाचा वध.

यक्ष बहुत त्वा वधिले भ्रातृवधेकरुनि फार रोपानें ।
एकाच्या अपराधे उचित न अस्मत्कुळीं विदोषा नें. ॥ २५२

श्रीहरि प्रसन्न होतो क्षमादयामैत्रिकांमनम्वानें ।
द्वेषणनीचसमानाखिल जीवी सर्व भूतसत्वानें. ॥ २५३

नरहरि प्रसन्न असता, सोडुनि मायागुणा अनायासें ।
पावे निर्वाणसुखा, घडे न जे अन्यथा महायासें. ॥ २५४

मोहबळें जरि म्हणशी यक्षांनी मारिला मम भ्राता, ।
हरिता ईश जनाला त्रिभुवनिं होईल कोणता त्राता ? ॥ २५५

भगवताच्या मायेकरोनि भूतक्रमे जनें जनन ।
पालन करी तयानें **अनंत अं**तकजनेंच जनहनन. ॥ २५६

गति ऐशी ईशाची करी सकळ, भासतो न हा कर्ता, ।
त्याच्या मागे धावति भूतें, हरितो परी न संहर्ता. ॥ २५७

वदती मुनिवर ज्यातें स्वभावविधि कालकर्मकामरवें ।
स्वस्वमतानीं, व्हावें शरणागत त्या प्रभूस हे बरवें. ॥ २५८

तेणे करोनि हृदयी मोहें अज्ञानशृंखला रूढ ।
जे तीतें भेदिशि तूं आत्म्याला करित नित्य समूढ. ॥ २५९

वासुविबुधशरणागत **म**धुवनि होवोन तू शिशू असता ।
पद पावलाशि ते ध्रुव मिळे न तो श्रीहरी कधी असता.॥ २६०

सुजन न होती ज्याच्या संगे तो क्रोध मूळ मोहाचा ।
नाश करी पुरुषाचा जैसा बळकट वराह डोहाचा. ॥ २६१

देती ज्याच्या मागे सकलाला दुःख जेवि सर्पखल ।
ते मूढ जाणती ना त्या योगे उच्च भूमिका सखल. ॥ २६२

वायाच त्या खलाच्या वश होवुन आत्मनाश नर करती ।
जे सुख त्यास घडेना बळेच होते समस्त नरकरती. ॥ १६३

---

१. भ्रातृवध झाल्यामुळे सतापून. (श्लो० ९.) २. मोठ्या दोषाला. ३. तितिक्षा. ४. सर्व प्राण्याच्या ठिकाणीं समदृष्टि. ५. श्लोक १४ पहा. ६. मायेच्या गुणापासून मुक्त होऊन. ७. परमसुखरूप ब्रह्मपदास ८. रक्षणकर्ता. ९. परमेश्वराच्या मायेच्या योगानें. १०. रजोगुणाचे आधिक्य झाले म्हणजे जनन (सृष्टि) होते. ११. सत्वगुणाचे आधिक्याने पालन होते. १२. तमोगुणाचें आधिक्य झाले असतां हनन (लय) होतो. १३. ज्या ईश्वराला मुनि 'स्वभाव,' 'विधि,' 'काल,' 'कर्म,' 'काम' असे अशीं भिन्नभिन्न नावे देतात. १४. श्लोक ३७ पहा. १५. श्लोक ७ पहा, श्लोक ३१ पहा.

यक्षवधें जी केली स्वकुला नाशी जो अवज्ञा त्या ।
[1]**श्री**दा प्रसन्न करि तू शिव मित्रा तो कुळअवज्ञाता.' ॥ २६४

श्रीस्वायंभुववाक्यें निवृत्त जाणूनि चि[2]त्रयानाला ।
मानें वदे रणांगणि कुबेर येउनि अपेतमानाला. ॥ २६५

'[3]**न**रपसुता ! मी झालो प्रसन्न पाहूनि शुद्धि तव बुद्धी, ।
जो तूं पितामहाच्या आज्ञेनें वैर सोडिलें युद्धीं. ॥ २६६

मोक्ष न घडे तयातें मी तू ऐशी त[4]मैं करुनि धि[5]षणा ।
स्वप्नापरी विभासे ज्या पुरुषाची वृथा विमल धिषणा. ॥ २६७

भव नाशाचा तो प्रभु त्याच्या ज्यास 'काल' म्हणति जन, ।
यास्तव न तव भ्राता वधिला यक्षें तुवा न [6]पुण्यजन. ॥ २६८

गमन करी स्वपदातें भद्रा ! सर्वात्मभावभजनानें ।
भज वि[7]श्वविग्रहातें, प्रसन्न जो शीघ्र होय नमनातें. ॥ २६९

वर मागे भूपाला ! [8]वरार्ह तूं इच्छित स्वहृदयाचा, ।
शंका सोडुनि असशी अनुकंपालेश पात्र सदयाचा.' ॥ २७०

तेव्हा ऐकुनि वचना **श्री**दाच्या ध्रुव [9]रमेशपादरती ।
मागे प्रसन्न चित्तें, जी करुनि सर्व लोक त[10]मैं तरती. ॥ २७१

वारंवार कृपा नर युक्त महेश्वर सखा सविनयातें ।
देउनि रति **ह**रिचरणीं [11]अंतर्हित होय जाय नि[12]लयातें. ॥ २७२

सु[13]रपुरसमनिजनगरा ध्रुवही येऊनि सर्व [14]यागानीं ।
सर्वात्मका **ह**रीतें संतर्पी निखिल देवभागानीं. ॥ २७३

देवेशपादकमलीं तीव्र करित भक्ति पाळ राजा ते ।
वर्षे सहस्र [15]षड्गुण मानिति सुप्रजा पिता ज्यातें. ॥ २७४

वायूची तनया जे इळा प्रसविली सुतास नृप भार्या ।
उत्कल नामें तो श्रुत **शि**शुमाराची सुता अपर भार्या. ॥ २७५

१ कुबेराला. २. ध्रुवाला. ३. अध्याय १२ श्लोक २ पहा. ४. अज्ञानानें. ५. बुद्धि. 'मी' 'तूं' ही द्वैतबुद्धि स्वप्नातील स्थितिप्रमाणे मिथ्या होय. (श्लो० ४.) ६. यक्ष. ७. विश्वस्वरूप ईश्वरातें. ८. तू वर देण्याला योग्य पात्र आहेस. ९. रमापतिपादभक्ति, सकल दुःखे हरण करणाऱ्या परमेश्वराचें मला सतत स्मरण असावें—असा वर मागितला. [अ० १२ श्लो० ४.) १०. अज्ञान. ११. गुप्त. १२. स्वस्थानातें. १३. अमरावतीसमान आपल्या नगराला. (श्लो० ९.) १४. ध्रुवानें यज्ञ करून यज्ञपति परमेश्वराचें संतर्पण केले. १५. छत्तीस हजार वर्षे. (अ० १२, श्लो० १३.)

यत्सुत दोघे असती वत्सरकन्याभिधानतत्तनय ।
सर्व सगुण वलरूप प्रतापधी गांर्य वेद शास्त्र नेय. ॥ २७६

भिक्षुकविकृत

१२ द्रौपदीवस्त्रहरण.

(लावणी.)

पतिव्रता द्रौपदी सती । ती सभेमाजि गुणवती ।
दुःशासन दुर्जनें गांजिता आळवितें श्रीपती ॥ ध्रुवपद. ॥
द्यूतपणें धर्म जिंतिला । पांचाळिडाव मांधिला ।
दुर्योधन विदुराप्रति बोले, 'जाउनि आणा तिला.' ॥
तव विदुरें धिक्कारिला । करकरोनि करें वारिला ।
'निष्कलंक ते कृष्णा केवीं जिंकिलिसी हारिला ॥
त्वा डाव कसा साधिला? । म्हणसील धर्म जिंतिला? ।
कपटिकर्णशकुनीचे बुद्धि कपट खेळ मांडिला ॥
परिणाम न दिसे भला । पहा काळ कसा क्षोभला! ।
भलाभला दुर्योधन कुरुकुळ निर्कुळ करुं वाचला' ॥
चाल ॥ हे विदुरवाक्य ऐकुनी । क्षोभला सुयोधन मनी ।
करकरा दात चावुनी । ते सभेंत अवलोकुनी ।
'बरें' म्हणोनी त्वरे करूनी ऊठविला सारथी ॥ पति० ॥ १ ॥
मग तयासि आज्ञा करी, । 'त्वां जाउनिया झडकरी ।
दासि आमुची निज निर्धारीं पाचारीं सुंदरी' ॥
सारथी सूत यावरी । येऊनि गृहाभीतरी ।
जेथें द्रौपदि होती तेथें येउनि वंदन करी ॥

---

१. हे आख्यान बरेंच अपुरें असावें असें वाटतें कारण कथाभाग पुरा झाला असें दिसत नाहीं. या काव्याचा उर्वरित भाग उपलब्ध झाल्यास तोही याच 'लघुकाव्यमालें'त ओवून काढावा अशी इच्छा आहे. २. या भिक्षुकविविषयीं काहीं एक माहीति अद्याप मिळाली नाहीं; तरी आमच्या शोधक वाचकांनीं ती मिळवून देण्याची कृपा करावी अशी सविनय विज्ञापना आहे. ३. ही सभापर्वातील कथा इतकी सुप्रसिद्ध आहे कीं तिजविषयीं येथें काहीं लिहिलें पाहिजे असें नाहीं. ४. प्रार्थितें, ५. द्यूतात पण लावून. ६. दुर्योधन. ७. निश्चयें.

यक्षवधे[1] जी केली स्वकुला नाशी जो अवज्ञा त्या ।
श्रीदा प्रसन्न करि तू शिव मित्रा तो कुलाअवज्ञाता.' ॥ २६४
श्रीस्वायंभुववाक्ये निवृत्त जाणूनि चित्रयानाला[2] ।
माने वदे रणांगणि कुबेर येउनि अपेतमानाला. ॥ २६५
'नरपसुता! मी झालो प्रसन्न पाहूनि शुद्धि तव बुद्धी, ।
जो तूं पितामहाच्या आज्ञेने[3] वैर सोडिले युद्धी. ॥ २६६
मोक्ष न घडे तयाते मी तू ऐशी तमे[4] करुनि धिषणा ।
स्वप्नापरी विभासे ज्या पुरुषाची वृथा विमल धिषणा[5]. ॥ २६७
भव नाशाचा तो प्रभु त्याच्या ज्यास 'काल' म्हणति जन, ।
यास्तव न तव भ्राता वधिला यक्षें तुवां न पुण्यजन[6]. ॥ २६८
गमन करी स्वपदाते भद्रा! सर्वात्मभावभजनाने ।
भज विश्वविग्रहाते[7], प्रसन्न जो शीघ्र होय नमनाते. ॥ २६९
वर मागे भूपाला! वराई[8] तूं इच्छित स्वहृदयाचा, ।
शंका सोडुनि असशी अनुकंपालेश पात्र सदयाचा.[9]' ॥ २७०
तेव्हा ऐकुनि वचना श्रीदाच्या ध्रुव रमेशपादरती ।
मागे प्रसन्न चित्ते, जी करुनि सर्व लोक तमं[10] तरती. ॥ २७१
वारंवार कृपा नर युक्त महेश्वर सखा सविनयातें ।
देउनि रति हरिचरणी [11]अंतर्हित होय जाय निलयातें[12]. ॥ २७२
सुर[13]पुरसमनिजनगरा ध्रुवही येऊनि सर्व योगानी[14] ।
सर्वात्मका हरीते संतर्पी निखिल देवभागानी. ॥ २७३
देवेशपादकमली तीव्र करित भक्ति पाल राजा ते ।
वर्षे सहस्र षड्गुण[15] मानिति सुप्रजा पिता ज्याते. ॥ २७४
वायूची तनया जे इला प्रसविली सुतास नृप भार्या ।
उत्कल नामे तो श्रुत शिशुमाराची सुता अपर भार्या. ॥ २७५

---

१ कुबेराला. २. ध्रुवाला. ३. अध्याय १२ श्लोक २ पहा. ४. अज्ञानाने. ५ बुद्धि. 'मी' 'तूं' ही द्वैतबुद्धि स्वप्नातील स्थितिप्रमाणे मिथ्या होय. (श्लो० ४) ६. यक्ष. ७. विश्वस्वरूप ईशाते. ८. तू वर देण्याला योग्य पात्र आहेस. ९. रमापतिपादभक्ति, सकल दुःखे हरण करणाऱ्या परमेश्वराचे मला सतत स्मरण असावे—असा वर मागितला. [अ० १२ श्लो० ४.) १०. अज्ञान. ११. गुप्त. १२. स्वस्थानाते. १३. अमरावतीसमान आपल्या नगराला. (श्लो० ९.) १४. ध्रुवाने यज्ञ करून यज्ञपति परमेश्वराचे संतर्पण केले. १५. छत्तीस हजार वर्षे. (अ० १२, श्लो० १३.)

यत्सुत दोघे असती वत्सरकन्याभिधानतत्तनय ।
सर्व सगुण वलरूप प्रतापधी शौर्य वेद शास्त्र नय. ॥ २७६

भिक्षुकविकृत

१२ द्रौपदीवस्त्रहरण.

(लावणी.)

पतिव्रता द्रौपदी सती । ती सभेमाजि गुणवती ।
दु:शासन दुर्जनें गांजिता आळविते श्रीपती ॥ ध्रुवपद. ॥
द्यूतपणे धर्म जिंतिला । पांचाळिडाव मांधिला ।
दुर्योधन विदुराप्रति बोले, 'जाउनि आणा तिला.' ॥
तव विदुरें धिक्कारिला । करकरोनि करें वारिला ।
'निष्कलंक ते कृष्णा केवी जिंकिलिसी हारिला ॥
त्वां डाव कसा साधिला? । म्हणसील धर्म जिंतिला? ।
कपटिकर्णशकुनीचे बुद्धि कपट खेळ मांडिला ॥
परिणाम न दिसे भला । पहा काळ कसा क्षोभला! ।
भलाभला दुर्योधन कुरुकुळ निर्मुळ करु वाचला' ॥
चाल ॥ हे विदुरवाक्य ऐकुनी । क्षोभला सुयोधन मनी ।
करकरा दात चावुनी । ते सभेंत अवलोकुनी ।
'बरें' म्हणोनी त्वरे करूनी ऊठविला सारथी ॥ पति० ॥ १ ॥
मग तयासि आज्ञा करी, । 'त्वां जाउनियां झडकरी ।
दासि आमुची निज निर्धारी पाचारी सुंदरी' ॥
सारथी सूत यावरी । येऊनि गृहाभीतरी ।
जेथें द्रौपदि होती तेथें येउनि वंदन करी ॥

---

१. हे आख्यान बरेंच अपुरे असावे असें वाटते कारण कथाभाग पुरा झाला असे दिसत नाहीं. या काव्याचा उर्वरित भाग उपलब्ध झाल्यास तोही याच 'लघुकाव्यमाले'त ओवून काढावा अशी इच्छा आहे. २. या भिक्षुकविविषयी काहीं एक माहीति अद्याप मिळाली नाहीं; तरी आमच्या शोधक वाचकांनीं ती मिळवून देण्याची कृपा करावी अशी सविनय विज्ञापना आहे. ३. ही सभापर्वांतील कथा इतकी सुप्रसिद्ध आहे कीं तिजविषयीं येथें काहीं लिहिलें पाहिजे असे नाहीं. ४ प्राधिते. ५. द्यूतात पण लावून. ६. दुर्योधन. ७. निश्चयें

'तो प्रबळ माजला अरी । त्याणें धर्म नेउनी घरी ।
सुयोधनें द्यूत खेळुनी तुम्हा हारविले निज करी ॥
राहता गोष्टि नाहि बरी' । सारथी बोले यापरी ।
हें ऐकुनि अंतरी खोचली चावळली सुंदरी. ॥
चाल ॥ मग बोलतसे त्याप्रती, 'त्वा जाइ सख्या! सूमती! ।
ते सभेमाजि मम पती । ते वडिल वृद्ध[1] असती ।
रजस्वला मी सभेसि आल्या काय मला पाहती'? ॥ पति० ॥ २ ॥
सारथी फिरुनि पातला । स्वामिसी शीघ्र भेटला ।
कर जोडुनि आर्जवेंच वदला वृत्तांत नीवेदिला. ॥
ऐकोनी मनी क्षोभला । हा मंदबुद्धि धाडिला ।
'उठ उठ दु:शासना! त्वरे' निजबंधुसि आज्ञापिला ॥
'हा वृत्तांत जो जाहला । त्वां जाउनि सांगे तिला ।
न ये म्हणे तरि बळेकरोनी धरुनि आण वेणिला' ॥
ऐकोनी शीघ्र चालिला । तो व्याघ्र जसा खवळला ।
याज्ञसेनिनें[2] येता देखुनि कर जोडुनि विनविला. ॥
चाल ॥ 'भावोजी! गमन कासया । 'घ्या' पाट देति बैसाया' ॥
तो नको म्हणे कासया । तव वैभव गेले लया ।
तुम्हा जिंतिले द्यूत खेळता भग्न[3] बैसले पती ॥ पति० ॥ ३ ॥
खळ बोलतसे निष्ठुरे, । 'उठ चाल सभे सुंदरे! ।
चाळकपणि वाचाळ बोलसी परि ते नव्हे बरें' ॥
ऐकुनी कठिन उत्तरे । तिचे चित्त झाले घाबरे ।
वृद्धस्त्रियाचे मेळिं जाउनी लपती झाली त्वरें ॥
हे पाहुनियां त्या क्रुरें । धावूनि येत निष्ठुरें ।
ताडन करुनी धरेसि[4] पाडिली वेणि धरिलि निजकरें ॥
ते कांपतसे थर थरे । बोलता शब्द चोचरे[5] ।
हे पाहुनि पतिव्रता क्षोभल्या 'शापूं' म्हणती त्वरे ॥
चाल ॥ त्या सकळ सत्या यापरी । तै उमा रमा सुंदरी
घेउनी उदक निजकरी । कुरुकुळाचि करूं बोहँरी[6] ।
म्हणती त्यातें वारी हाते शातवि अरुंधती ॥ पति० ॥ ४ ॥

---

१. भीष्मद्रोणकृपादिक. २. यज्ञसेनाच्या कन्येने (द्रौपदीनें). ३. गतश्रीक (गतमनोरथ.)
४. पृथ्वीवर. ५. अडखळे ६ नाश, भस्म.

म्हणतसे, 'कोप आवरा । सारथी असे त्या खरा !
द्रौपदिच्या कैवारें येणे होइल शार्ङ्गधरा[1] ॥
हा विचार न दिसे बरा । मीळणी होइल हरिहरा ।
तेरा वरुपे होता, कौरवविरहित होइल धरा[2] ॥
त्या शातविल्या सुदरा । तंव दुःशासन करि त्वरा ।
रडत पडत सनि सभेसि आणली, हर्ष कौरवेश्वरा ॥
धरि कर्ण शकुनिच्या करा । 'पहा नेटकि हे सुकुमरा' ।
सकेते अवयव तियेचे दाविति परस्परा । ॥

चाल ॥ मग कर्ण म्हणे तिजप्रती, । 'जिंकिलें तुला निश्चिती ।
हा कौरवेश भूपती । त्या करूनि आपुला पती ।
रौणिवसामधिं[3] मुख्य होउनी भोगि सकळ सपत्नी' ॥ पति०
तंव धार्तराष्ट्र[4] कपटी । उघडोनि जानु[5] थापटी ।
दावि करें 'ये त्वरे सखे! अर्धांगि बैस गोमटी ॥
भूपतीमाजि म्या हटी । पहा पराक्रमे धूर्जटी[6] ।
फासमिसें सहजातहि तुम्हा जिंकियलें शेवटी' ॥
ऐकोनि झालि मनिं खैटी[7] । करतळेचि करतळ पिटी ।
भडकत अंतरिं सुनिळ अग्निसम धडकत क्रोधें उठी ॥
निर[8] ढळे नेत्रसपुटी । कपीत होय हनुवटी ।
काता ते निजकात विलोकी दीनवदन गोमटी[9]. ॥

चाल ॥ हें पाहुनिया त्या भिमे । करिं गदा सुयोजी क्रमे ।
म्हणतसे, 'आजि मज गमे । कुरुपुत्र माजले तमे[10] ।
निर्मुळ कुरुकुळ करीन आजी सकळ लोक पाहती' ॥ पति० ॥
जों भीम आवेशा चढे । अहाकार होय चहुकडे ।
धीर न धरवे, वीर डचकले, सकळ सभा हडबडे ॥
जंव कलकल[11] ऐसा घडे । तंव धर्म पाहे तीकडे ।
म्हणे, 'भिमा! बा! क्षमा करिं तरी सत्व रक्षि धड पुढें ॥

१. कृष्णा. [शार्ङ्गधर=शार्ङ्गधन्वा='राहे शार्ङ्ग धनु जयापाशी जे इंद्रियात्महंकार । म्हणवूनि शार्ङ्गधन्वा नाम तया सर्वदा नमस्कार.' ॥ ९६ ॥ नामार्थदीपिका—पृ० १११.] २. पृथ्वी. ३. जनानखान्यात, राणीघरात, अंतःपुरात. ४ दुर्योधन. ५ गुडघा, मांडी. ६. शिव. ७. हताश, खट्टू. ८. उदक. ९. सुंदरी. १०. तमोगुणाने. ११. कोलाहल.

आकाश तुटोनी पडे । रविउदय पश्चिमेकडे ।
होय जरी मम वचन तरी हे मिथ्या कधी ना घडे ॥
या सभानायकापुढे खेळतां द्यूत रोकडें ।
पणी हारिले आम्हां जिकिले, येथ करिसि का [1]कुडें? ॥
चाल ॥ तुज कोप नावरे जरी । तरिं गदा वोपि मम शिरी ।
अनृत कदा नाचरी । त्वा स्वस्थ राहे यावरी ।
[2]दुरित निवारी हरि, तरि का बा ! शिणसी त्वा महीपती. ॥ पति० ॥७॥
आइके बंधु ! सूमती त्या [3]सत्वधीरांच्या रिती ।
[4]पुण्यश्लोक नळ अचळधैर्य ज्या कीर्ति [5]श्रुती वानिती ॥
कलि संचारे कूमती होउनी शत्रुसी प्रिती ।
लुब्ध जाहला, खेळ मांडिला, हारियला पण द्युती ॥
[6]दायाद त्वरिता गती 'दे जिंकियले' बोलती ।
सत्वधीर तो उसीर न लावी अर्पि सकळ सपती ॥
[7]कानना निघे भूपती, तव मागे धावे ती सती ।
दमयंती पतिव्रताशिरोमणी घोरवनी विलपती ॥
चाल ॥ तव वसनें हरण करविली । स्त्रीवस्त्र [8]उभय नेसली ।
श्रमनिद्रा तिसि लागली । स्वप्रिया नळे त्यागिली ।
भ्रमत भ्रमत अति श्रमत उभयता दो जागी असती. ॥ पति० ॥ ८ ॥
त्या सत्वशिळा सकटी हरि रक्षितसे शेवटी. ।
हरिश्चद्र नृप विश्वामित्रे गाजियला हरितटी ॥
निद्रिस्त पाहुनी मठी स्वप्नात विप्र [9]धूर्जटी ।
राज्यदान धनदान मागतां 'दिलें' म्हणे प्रभु हटी ॥
तंव जागृत होउनि उठी, [10]कौशिके धरिले मनगटी ।
'संकल्पे मज दिधले राज्य, दे शीघ्र बैसुंदे पटी ॥
संकल्प करुनिया भटी सोडिले [11]सलिल करतटी ।
[12]नृपवधू [13]पुत्रासहीत नेली काशीच्या [14]चोहटी ॥

---

१. वाकडे २. पाप ३. येथे धर्मराजा प्राचीन नल, हरिश्चद्र व राम या सत्वशील राजाच्या आपत्तिकथा आपल्या भावाला सागून त्याचे सात्वन करीत आहे. ४. पुण्य (पवित्र) आहे श्लोक (यश) ज्याचा तो ५ वेद. ६. दाईज, हिसेदार, दाय (पैतृक धन) घेणारा. ७. अरण्याला. ८. नल+दमयंती. ९. शकर. १०. विश्वामित्रे. ११. उदक १२. तारामती. १३. रोहिदास. १४. चव्हाट्यावर.

चाल ॥ मार्गिचें दुःख बहुपरी । जें वदवेना वैखरी[1] ।
प्रभु विकला डोंबाघरीं । सुत काना तें मकुमरी ।
विप्रगृहीं विकली स्वयपाका करिते तारामती. ॥ पति० ॥ ९ ॥
या बहुतापरि जाचिलें, परि सत्व नसे माडिलें, ।
दुरित हराया हरि हर ब्रह्मा तिन्ही देव पातले ॥
असें ग्रथकार बोलिले जें पुराणि तुम्ही ऐकिलें ।
दाशरथी श्रीरामपरेशें पितृवचन रक्षिलें ॥
निस्पृहें राज्य त्यागिलें, मग वनवासा चालिलें. ।
सवें सिता सौमित्र नीघता सूरें[2] सकळ तोषले ॥
ते[3] ग्रामसिमे पातले, दशरथें प्राण त्यागिले ।
मेलेंपण पितयाचें ऐकुनी कदापि नाहिं परतले. ॥
चाल ॥ ऐसें मागें झाले किती । ज्याच्या सत्वा नाहीं मिती ।
त्यां कविजन वाखाणिती । त्या उगा वैस स्वस्थिती ।
दुरित निवारी तो सुखकारी चक्रधारी श्रीपती.' ॥ पति० ॥ १० ॥
क्षोभला वृकोदर[4] म्हणे, 'मज कोप नावरे क्षणें ।
महासंकटीं आम्हां घातलें, द्यूत खेळना पणें ॥
पहिलेंच तरि मी म्हणें रिपुसभेसि ना बैसणें ।
जिणेलें[5] शकुनी कपट योजुनी हे मी कुश्चित जाणें ॥
सपती सकळ अर्पणें, हा अनर्थ काय खेळणें ? ।
द्रौपदि आपदा पाहुनि मजला दुःख होतसे दुणें ॥
हे वाटे मजकारणें तव हस्तद्वय छेदणें ।
स्नेह न धरुनी त्वरेकरोनी अग्निमाजि दाहणें' ॥

---

१. वाणी. २. देव. [सीतेसह राम वनास गेला असता तेथें रावण संधि पाहून सीतेचें हरण करील, व तिला सोडविण्यासाठीं राम महायुद्ध करून रावणाचा व तत्पक्षीय राक्षसाचा सहार करील, म्हणून देवाना रामवनगमनानें सतोष झाला देवाना 'सुर' असें नाव पडण्याचें कारण असें आहे. ज्यानीं सुरेचा (मद्याचा) स्वीकार केला ते सुर आणि ज्यानीं केला नाहीं ते असुर, असा सुर आणि असुर या शब्दाचा अर्थ रामायणात आढळतो 'वरुणस्य ततः कन्या वारुणी रघुनंदन । उत्पपात महाभागा मार्गमाणा परिग्रहणम् ॥ ३६ ॥ दितेः पुत्रा न तां राम जगृहुर्वरुणात्मजाम् । अदितेस्तु सुता वीर जगृहुस्तामनिंदिताम् ॥ ३७ ॥ असुरास्तेन दैतेयाः सुरास्तेनादितेः सुताः । हृष्टाः प्रमुदिताश्चासन्वारुणीग्रहणात्सुराः ॥ ३८ ॥' [वाल्मीकिरामायण—बालकांड—सर्ग ४५]
३. रामादिक. ४. भीम. ५. जिंकील.

चाल ॥ गर्जोनि म्हणे, सहदेवा[1]! । अरे! अग्नि शीघ्र चेतवा' ।

सरसावि गदा तेधवा । अहाकार होय अघवा[2] ।

गर्जुन अर्जुन बोले[3] तेव्हा करि धरि बंधु[4]प्रति ॥ पति० ॥ ११ ॥

'बा! कोप आवरी भीमा! मजकडे पाहे, करिं क्षमा ।

धर्म वधोनी अधर्म जोडिसी योग्य नव्हे उत्तमा ॥

हे कृत्य असे अधमा, तरि शिवूं नये की तुम्हा ।

कवण विषय हा पहा स्त्रियेचा, व्यर्थ नको पडुं भ्रमा ॥

जरि युधिष्ठिराते नमा, तरि शौर्य चढे विक्रमा ।

जया कृपेनें अलभ्य जोडे मिळति स्त्रिया उत्तमा ॥

त्वा टाकि झाकि या तमा साधनें साधि शमदमा ।

धर्म रक्षि जो तया लक्षिता तोचि हरिल या श्रमा. ॥

चाल ॥ हा धर्म तरीं ईश्वरू । जो अचल सत्वसागरू ।

जो भक्तिपरायण गुरू । याचेनि आम्हि भव[5] तरूं ।

धर्म माउली[6] आम्हां साउली असिच असो तुजप्रती. ॥ पति० ॥१२॥

महाफणी[7] डंकिता नरा शिरिं वीष चढे गरगरा ।

सुमन्त्रे झाडा करिता उतरे ते जैसें झरझरा ॥

भीम तमहिन[8] झाला पुरा, अभिमान जाहला चुरा ।

योगिध्यानिसम आसनिं बैसे विलोकीतसे धरा[9] ॥

क्लेशे द्रौपदि सुंदरा कर जोडुनिया पीतरां ।

'भीष्म द्रोण तुम्हि वदा वडिल हो! सत्य की या उत्तरा ॥

साहिले कसें प्रियवरा मम डाव जिंकिला खरा ।

खरे कुडें हे बोला, मग श्रीहरी करिल परिहरा' ॥

चाल ॥ तव भीष्म द्रोण गहिवरें । सद्गदित वदति उत्तरे ।

'जिवरहीत शंव[10] जे धरें । आम्हा अद्भुत द्वैत हें खरे ।

बुद्धि पुरेना, शब्द स्फुरेना[11], कुंठित झाली मती ॥ पति० ॥ १३ ॥

---

१. मोरोपत–सभापर्व, अ० ५ आर्या ३६ पहा (काव्यसग्रह–पृ० ४१) २. अवघा ३. मोरोपत–सभापर्व, अ० ५ आर्या ३७-४२ पहा (काव्यसग्रह–पृ० ४१.) ४. भीमाला. ५. ससार. ६. पुढे पृष्ठ ११८ टीप ५ पहा ७. मोठा साप. ८ तमोगुणहीन. ९ पृथ्वी १०. प्रेत. ११. बाहेर पडेना

भूभार साडि जरि फणी[1], पश्चिमे उदय दिनमणी[2] ।
सिंधु पाणिविरहित हा, तरि असत्य धर्म ना गणी ॥
हे सभेमाजि ये क्षणीं आम्हासि जिंकिलें पणी ।
सत्य म्हणे हे असत्य नोहे असेंच बोलती वाणी ॥
हा दुर्योधन अवगुणी, न मानि आमुचि बोलणी ।
दुष्ट नष्ट पापिष्ट दुरात्मा घेत मृत्युच्ची धणी' ॥
तैं विकर्ण[3] तो सद्गुणी कर उभारुनिया क्षणीं ।
'माना किं न माना परि वदतो मिथ्या हे कारणी ॥
चाल ॥ पांडवासहित युवती । संपत्ति जिंकिली द्युती ।
सकळसभा अन्याइ, भीष्महीं[5] नागवला स्वस्थिती. ॥ पति० ॥ १४ ॥
हे गोष्टि त्याचि ऐकिली, तुझि मंद बुद्धि जाहली ।
म्हणति शतामधि माता तुजला एकांतें प्रसवली' ॥
तो गगनवाणि[6] जाहली हे सत्यसत्य बोलली ।
देवीं दुदुंभी वाजविल्या, शिरिं पुष्पवृष्टि पाडिली ॥
कर्णासि क्रूरता आली म्हणतसे, 'सबोरी[8] केली ।
दुषी[9] वडिला, पाहिजे कि याची ग्रीवा[10] हो! छेदिली ॥
याणे मर्यादा साडिली, जल्पना उगिच माडिली ।
आवेश आला होता, परि वडिलांचि मर्जि रक्षिली' ॥
चाल ॥ ऐकोनि असीं उत्तरें । तो विकर्ण बोले त्वरें ।
'वदलासि करी तें खरें । ना तरी बा! रे! उगि धरें ।
अरे! राधेया[11]! हे न घडे तरि नसे पूर्वजा गती' ॥ पति० ॥ १५ ॥
तंव कृष्णा येरीकडे परकरें पावली पिडे ।
दुर्योधनदुर्वाक्यें हृदयीं क्रोध तिचें धडधडे ॥
उग्र पाहुनि शत्रूकडे जसि [12]व्योमीहुनि विजु पडे ।
तेवी कुरुकुळ दग्ध कराया शापोक्ती कडकडे ॥

---

१ शेष २. सूर्य. ३. विकर्ण हा धृतराष्ट्राच्या शंभर पुत्रापैकी एक. हा महारथी असून मोठा न्यायी होता. हा दुर्योधनादिकास प्रिय नसून पांडवास प्रिय होता. ४. मोरोपत—सभापर्व, अ० ५ आर्या ४५-५३ पहा. [काव्यसंग्रह—पृ० ४२-४३.] ५. भीष्माला. ६. आकाशवाणी. ७. सभापर्व—अ० ६८ श्लो० २७-३८ पहा. [काव्यसंग्रह—मोरोपंत—सभापर्व—पृ० ४३-४४ आर्या ५६-६३ पहा.] ८. माफी. ९. विकर्ण दोष लावी. १०. गळा. ११. कर्णा! १२ आकाशातून.

कुरुपुत्रा! परिसे पुढें निजवशी केले कुडें ।
वर्षें त्रयोदश सरल्या कुळक्षय निश्चये घडे ॥
भिमकरी पाहे तीकडे नोवरीसि हळदी चडे ।
रण तळवट वोवले करूनि स्वस्थ माडिवरि पडे ॥
चाल ॥ मगलाकार वोविया । त्या रडती सकळ स्त्रिया ।
ते गदा करुनिया प्रिया । निद्रिस्त स्वस्थ पापिया ।
व्हावे मागुति नोहे जागृति भोग भोगि परगती' ॥ पति० ॥ १६ ॥
ऐकोनि शाप उत्तरे भये कापतसे थरथरे ।
दुर्योधन मग क्रोधेकरुनी बधुउजू मग फिरे ॥
म्हणे दुःशासनासी, 'अरे! पहासी काय नीकरे ।
फेडी वसन आणि नग्न हे सभेस पाहुदे त्वरे' ॥
असे ऐकुनिया त्या क्रूरे तै वेणि होति वामकरे[1] ।
सत्वर निरी धरुनि आसुडी, पांचाळी[2] घाबरे ॥
आस सोडिलि आपपरें एकाग्र करुनि मन धुरें ।
त्रिभुवनचालक निजजनपालक त्या कृष्णातें स्मरे ॥
चाल ॥ 'हे नारायण[3]! श्रीवेरा । हृदयस्था! विश्वंभरा! ।
गोविंदा! मुरलीधरा! । ब्रिद रक्षी पतितोद्धरा ।
कानायी[5]! मम आई! पाहि मज वैरी हे गाजिती. ॥ पति० ॥ १७ ॥
किति अंत पाहसी हरी! मज न दिसे आता उरी ।
देह वोपुं पापिया कि प्राण धाडुं द्वारकापुरी ॥
हे! गोविदा! मूरारी! म्या तुझीच रे! कूमरी ।
त्वाच सुभद्रेसारिखी बहिणी म्हणविसि पाठिची[6] खरी ॥

---

१. वाम+करे=डावा+हस्ताने. २. द्रौपदी. ३. 'नारायण' या शब्दाचा अर्थ पुढील आर्यात स्पष्ट केला आहे. "आकाशादिक तत्वे, त्याते जो व्यापुनी सदा राहे । यास्तव कवि म्हणती तो, नारायण नाम पावला आहे. ॥ ४५ ॥ नर आत्मा त्यापासुनि, झाले ते 'नार' जीव त्या म्हणती । त्याचे अयन म्हणवुनि नारायण नाम त्यास कवि देती. ॥ ४५ ॥ नर आत्मा त्यापासुनि झाल्या ज्या आप 'नार' त्या म्हणती । त्या नार अयन ज्याला नारायण नाम त्यास मुनि देती. ॥ ४५ ॥ [नामार्थदीपिका–पृ० २७।२८.] ४. मोरोपत–सभापर्व, अ० ५ आर्या ६८-७९ पहा. [काव्य-संग्रह–पृ० ४४-९५.] ५. कान्हया! कृष्णा! कानायी शब्द स्त्रीलिंगी आहे. आराध्यदेवतेला 'माउली, आई' अशा स्त्रीवाचक शब्दांनी संबोधन करून प्रार्थना करावी असे वर्णन जुन्या भक्तिप्रतिपादक ग्रंथात वारवार आढळतें. ६. धाकटी बहीण.

मज येवढी कैची परी मी दासि तुझिच निर्धारीं।
तेंहि भाग्य मज नसे पादुकातळी मृत्तिका खरी॥
चाल॥ निजभक्तांचा कळवळा। अवनरमीं नानालिळा।
तूं आमुचा तरि जिव्हाळा। मज माडिली हे अवकळा।
सकळ कळा निष्कळा तुझ्या ह्या होनि, राग्ने इज्नप्रती. ॥पति०॥१८॥
किति धावा करुं मीं स्तुती. वेदाचि खुटली मती।
माय रुक्मिणी! काय पाहसी? धाडि आपुल्या पती॥
करि संकटिं जैशारिती पावलासी कवण गती?।
तेच रिती हे मज आकांतीं पावावे सस्थिर्नी॥
फेडिले वँसन दुर्मती, हे सकळ लोक पाहती।
तरिं मग पतितपावन! तुजला कोण कसे बोलती॥
शेवटी हेचि वीनती, तव नामाच्या आवृती।
प्राण पाठविन तव अभिपेका, देह ठेवु हे क्षितीं'॥
चाल॥ यापरी हाक मारिली। जसि यत्रगोळी सूटली।
ते ध्वनी कानिं ऊठली। भेदोनि हृदयि फूटली॥
तुठवित उठली मूर्ति परात्पर, चरण झाडि श्रीपती. ॥ पति० ॥१९॥
'त्राहि हो! पावलो त्वरा, जिव होउ नेदि घावरा'।
असा सोयरा गर्जूनि नीघे भक्तकाजकैवरा॥
रुक्मिणी म्हणे, 'का त्वरा'? परि दिले नाहि उत्तरा।
निघे घाबरा ध्यानिं पाहुनी पतितोद्धारक खरा॥
मन पवन, गरुड तीसरा हे लाग करिती सत्वरा।
परि गति हरिची अन्य परीची न लभे त्यांतें जरा॥
चाल॥ दे सभेमाजि दाखला। द्रौपदी पाठि ठाकला।
साधुनि मनी भाकिला। द्रौपदी म्हणे, 'पावला'।
हर्षे निर्भर झाली मोठी पांडवाचि यूवती. ॥ पति० ॥ २० ॥
महा तेज तदां झळझळे, हे भीष्म द्रोणासी कळे।
खुणाविती इसि हरी पावला, आता संकट टळे. ॥

१. निश्चये. २. इच्ची. ३. वस्त्र. ४. जमिनीवर ५. पाठलाग. ६. स्त्री. ७. चकाके

हें कृत्य माडिले खळे, पतिव्रता गाजिली बळें ।
क्रोधाग्नीनें इच्या समुळ कुरुकूळ व्यर्थ हें जळे ॥
तंव दुर्योधन ते वेळे गरगरां फीरवी डोळे ।
'मदा दुःशासना! अज्ञुनी कैसे तुज नाकळे?' ॥
तव आवेशे तो खिळे, करि धरुनि वसन आफळे ।
फेडि शीघ्रगति आत पहाती नेसलि [१]सोनेसळे ॥
चाल ॥ ते दुष्ट महादुर्मती । अविचारे काय बोलती [२] ।
'स्त्रीचरित्र पहा हो! किती । नेसली दुजे आत ती' ।
तेही हरि, तंव निघे भरजरी कुसुंबीच पाहती. ॥ पति० ॥ २१ ॥
[३]आपाद मस्तकाहुनी नेसली बुर्थि[४] घेउनी ।
केश नखे अवलोकन करिता न देखती लोचनी ॥
पैठणी सुरत आणि चिनी काश्मीर थेट उज्जनी ।
चित्रविचित्रे नानापरिची एकाएकाहुनी ॥
असि किति वर्णु मी [५]आननी असख्य पेठ [६]मेदिनी ।
विश्वदेखणा क्षणात नेसवी उत्तम ते पाहुनी ॥
मग [७]सत्यलोक भूवनी ते वैकुंठही शोधुनी ।
कैलासीची वाटे अवघी आणितली लुटुनी ॥
चाल ॥ दश अवतारांचे ठसे । उमटले दिव्य जसे तसे ।
अमोल्यवर्ण चिर दिसे । तो लगबग फेडीतसे ।
सभेमाजि वस्त्राचे पर्वत । पडले नेणो किती. ॥ पति० ॥ २२ ॥
यापरी तिन्ही भूवनें धुंडाळुनि [८]मनमोहनें ।
बोळवणी बहिणीची केली पाहति कौरव दिनें ॥

---

१. भरजरी पीतांबर. २. हरण करी ३. पायापासून. ४ बुरखा. ५ मुखाने. ६ पृथ्वी. ८. सात लोकांपैकी हा एक आहे. सप्तपाताल आणि सप्तलोक मिळून चवदा भुवनेः—अतल, वितल, सुतल, महातल, रसातल, तलातल आणि पाताल अशीं सात पाताळे, भूर्लोक (मृत्युलोक), भुवर्लोक (पृथ्वीपासून सूर्यापर्यंतचा भाग, येथें मुनि सिद्ध इत्यादि राहतात), स्वर्लोक (स्वर्गलोक, सूर्यमंडळापासून ध्रुवापर्यंतचा भाग, येथे देवासह इंद्र राहतो), महर्लोक (सूर्यगोल व इतर तेजस्वी भाग), जनोलोक (येथे ब्रह्मदेवाचे पुत्र राहतात), तपोलोक (येथे तपश्चर्या करणारे राहतात), आणि सत्यलोक (येथे ब्रह्मदेव आणि ऋषिजन राहतात. ८. कृष्णे.

दोहाती दुःशासनें किति फेडियलीं वसनें ।
अनंत नेसवी अनंतहस्तें अनन चिरें जलदिनें ॥
शेवटीं पतितपावनें निश्चयो करुनिया मनें, ।
नेसवि प्रावर्णिचा पीतांबर दिव्य तसें जें जुनें ॥
जे श्वासयुक्त सूमनें पहातसे सभा लोचनें ।
हस्त लाविता मेस्त निर्दळिन समस्त सूदर्शनें ॥
चाल ॥ मग चक्र उभारुनि करी । क्षोभला किं हा नरहरी ।
भासला प्रळय अंतरी । तव भीष्म द्रोण यावरी ।
हाक मारिती, करें वारिती, 'दुर हो रे! दुर्मती. ॥ पति० ॥ २३ ॥
अरे! पाप्या दुर्योधना! आजुनी उमज दुर्जना! ।
समज नसे तुज, सुत! अंधाच्या उघडि शीघ्र लोचना ॥
धृतराष्ट्रा! गतलोचना! अद्यापि तुला समजेना ।
प्रळयघडी हे लटकी गोष्टी आवरिं दुःशासना ॥
शकुनि करिल दहना, हें मिथ्या कधिं ना गणा ।
सकळ तुम्ही गुंतलेति मोहें अंतकाळ पाहना.' ॥
असें ऐकुनि दचके मना धृतराष्टा दुर्योधना ।
दुःशासनासि वारी हातें, करि दाविति सूचना. ॥
चाल ॥ 'अरे! वस्त्रें अवघीच ही । न्या रक्षा अंतर्गृहीं' ।
धावती दूत लवलाही । तव एकहि न दिसे मेही ।
द्रौपदि दैवे दृष्टी पाहिली भिक्षूनेत्राप्रती ॥ पति० ॥ २४ ॥

१. कृष्ण=विष्णु. ['ज्याचा पार न लागे, जो अपरिच्छिन्न देशकालानें । यास्तव कविजन म्हणती, अनंत हे नाम घेतले त्यानें ॥ ५९ ॥ सर्वगत नित्य अपरिच्छिन्न असें वर्णितात वेद जया । जो शेषरूप अथवा, यास्तव देती अनंत नाम तया. ॥ ८६ ॥ [नामार्थदीपिका-पृ० ७४, पृ० ९९.] २. वस्त्र. ३. पतिताला (पातकी जनाला) पावन करणाऱ्या कृष्णानें. ४. प्रावर्ण=वसन, वस्त्र. ५. माजलेले. ६. सुदर्शन नामक चक्रानें. ७. नृसिंह. ८. गत (गेलेले आहेत) लोचन (नेत्र) ज्याचे तो. ९. भूमीवर.

निवृत्तिनाथकृत[1]

१३. परमप्रकाश.

(ओव्या.)

ॐ नमो जी आद्या । वेदप्रतिपाद्या ।
जय जय स्वसंवेद्या । आत्मस्वरूपाय नमो नम ॥ १
देवाधिदेव[2] परमहंस[3] । हंसासि[4] दीधला उपदेश ।
हंस परमहंस समरस[5] । जाहले तेथें. ॥ २ ॥

१. निवृत्तिनाथ यांचा जन्म आळंदी येथे शके ११९० या वर्षाचे सुमारास झाला. हे सुप्रसिद्ध ज्ञानेश्वर महाराजांचे ज्येष्ठ बंधु होत. निवृत्तिनाथ, ज्ञानेश्वर, सोपानदेव व मुक्ताबाई, ही चारी भावंडे अवतारी होत. प्रसिद्ध कवि मोरोपंत यांणी आपल्या 'सन्मणिमाले'त प्रथमारंभीच या चारी भावंडांचे अनुक्रमे वर्णन केले आहे. यांच्या बापाचे नांव विठ्ठल व आईचे नांव रखमाई असे होते. विठ्ठलाचे बापाचे नांव गोविंदपंत व आईचे नांव निराबाई हे कुटुंब खानदेशानजीक आपेगांव येथे रहात होते रखमाबाईचे बापाचे नांव सिदोपंत हा आळंदीचा राहाणारा व तेथील कुळकर्णी होता. विठ्ठल स्वभावत च विरक्त होता, हा श्रीकाशीक्षेत्री जाऊन 'श्रीपादस्वामी'चा पट्टशिष्य होऊन नूतन 'चैतन्यस्वामी' हे नांव धारण करून व चतुर्थाश्रम संपादून राहिला होता. पुढे श्रीपादस्वामी तीर्थाटन करीत करीत आळंदीस आले. तेव्हा विठ्ठलाची पत्नी रखमाई पतिविरहाने विरक्त झालेली अशी अश्वत्थप्रदक्षणा करीत असता, श्रीपादस्वामी तेथे पोचले. रखमाईने त्यांचे चरणी मस्तक ठेवताच 'पुत्रवती भव' असा श्रीपासून आशिर्वाद झाला. पुढे आपले पट्टशिष्य चैतन्य हे रखमाईचे यजमान असे समजून आल्यावर पुन्हा गृहस्थाश्रम स्वीकारण्याविषयी गुरूची आज्ञा होताच निरुपाय होऊन पुन: विठ्ठलपंतानी गृहस्थाश्रम स्वीकृत केला; तदनंतर ही चार अपत्ये यांचे पोटी जन्मास आली याच कारणावरून आळंदी येथील ब्राह्मण मंडळीने यांना जातिबहिष्कृत केले होते. पुढे पैठणास जाऊन तेथे यांनी अमानुष चमत्कार केले व तेव्हापासून ही चारी भावंडे अवतारी देवाप्रमाणे चमकू लागली. असे यांचे जन्मवृत्त चमत्कारिक आहे. निवृत्तिनाथ यांना सुप्रसिद्ध मच्छिंद्रनाथ यांचे शिष्य गोरखनाथ व त्यांचे शिष्य गैनीनाथ यांपासून ब्रह्मोपदेश झाला होता. प्रसिद्ध सोहिरोबानाथ यांनाही याच गुरुमालिकेतील गोरखनाथ अथवा गैबनाथ नांवाच्या सिद्ध पुरुषापासून ब्रह्मोपदेश झाला होता. निवृत्तिनाथ शके १२१६ ज्येष्ठ वद्य १३ या दिवशी त्र्यंबकेश्वरीं समाधिस्थ झाले. यांच्या समाधिकालची एक चमत्कारिक गोष्ट सांगतात ती अशी:—निवृत्तिनाथ आपल्या भावंडांसह त्र्यंबकेश्वरी गेले होते इहलोकाचा त्याग करावा अशी इच्छा होताच हे तेथे तीर्थात उतरले. जसजसे आत जाऊ लागले तसतसा शरीराचा भाग जलमय होऊ लागला; हे पाहाताच ज्ञानोबा, सोपानदेव व मुक्ताबाई हीं तिथे धावत जाऊन धरीत तो पावेतो यांचे देहापैकी फक्त शिर त्यांचे हाती सापडले. बाकी भाग जलमय होऊन गेलाच होता नंतर ते शिर आणून तेथेच यांच्या शिरास समाधि दिली. यांची पदे भक्तिपर, वैराग्यपर, अशी आहेत. शिवाय 'वृत्तिबोध' या नांवाचा आणखी एक यांचा ग्रंथ आहे असे समजते, पण तो अद्याप उपलब्ध नाही. २. देवश्रेष्ठ. ३. पंचमहाभूतांहून निराळा शिवरूप तो. ४. पंचमहाभूतात्मक जीवरूप तो. ५. एकरस, ब्रह्मानंदरूप, एकरूप.

तें सुख मागेन निसरे । जेथें जीवें शिव विरे ।
ते पद निर्धारें । पुसो गुरूसी ॥ ३ ॥
तव शिष्य म्हणे, 'गुरूदेवा ! । जीव शिवाचा ठाव दाखवा ।
ये विषयी फेडावा । संदेह माझा ॥ ४ ॥
जी ! तुमचा दास असे । जन्ममरणाचे फेडा पिसें ।
जेणें स्वयेंस्वरूप प्रकाशे । माझिये देहीं ॥ ५ ॥
तो सांगिजे उपावो । जेणें फिटे द्वैतभावो ।
करा उपदेश उपावो । ब्रह्मज्ञानाचा.' ॥ ६ ॥
तंव श्रीगुरू म्हणे शिष्यासी. । 'ब्रह्म नव्हे एकदेशी ।
ते असे तुजपाशी । परी बीज नकळे तुज ॥ ७ ॥
ते सांगेन तुजपाशी ज्ञान । जे वस्तुकारणें कर्पीजन ।
साही शास्त्रे अठरा पुराणे । कष्टताती ॥ ८ ॥
चौदा विद्या चारी वेद । नाना शास्त्री विवाद ।
परी न पवती भेद । तये वस्तूचा ॥ ९ ॥

---

१. ब्रह्मानंद सुख. २. जीवशिवाचा ऐक्यभाव, अभेदभाव, अद्वैतपणा. ३. लय पावे. ४. निश्चयाने. ५. ठिकाण. ६. संशय. ७ वेड ८ जीवशिवाचा वेगळेपणा. ९. थोड्या ठिकाणी असणारें, अल्पव्यापी, परिच्छिन्न, ('कर्म ब्रह्मोद्भव विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवम् । तस्मात्सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम् ॥' श्रीमद्भगवद्गीता-अ० ३ श्लो० १५) याचा भावार्थ.—'कर्माची उत्पत्ति ब्रह्मापासून जाण. ब्रह्म हे कधीही नाश न पावणारे आहे, आणि दुसऱ्या कशापासूनही उत्पन्न झाले नाहीं.' [सुबोधचंद्रिका-टीका.] १०. सहा शास्त्राची नावे:—सांख्य, योग, न्याय, वैशेषिक, मीमांसा, वेदांत. ११. पृष्ठ ५१ टीप ३ पहा १२ चौदा विद्या. ['अङ्गानि वेद चत्वारि मीमांसा न्यायविस्तरः । पुराणं धर्मशास्त्रं च विद्या ह्येताश्चतुर्दश ॥' इति, 'पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राणि अङ्गमिश्रिताः वेदाः । शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छंदज्योतिषम् इति षडङ्गानि । एवं चतुर्दश विद्या.' इति हेमाद्रिः. चार वेद (ऋग्, साम, यजुष्, अथर्वन्)+सहा अंगे (छंद, सूत्र, ज्योतिष्, निरुक्त, शिक्षा आणि व्याकरण)+पुराणे (ब्राह्म, पद्म, वैष्णव, शैव, लिंग, गरुड, नारद, भागवत, अग्नि, स्कंद, भविष्य, ब्रह्मवैवर्त, मार्कंड, वामन, वराह, मत्स्य, कूर्म आणि ब्रह्मांड)+न्यायशास्त्र+पूर्वमीमांसा व उत्तरमीमांसा+धर्मशास्त्र (गृह्यसूत्रे व मन्वादि स्मृति) अन्य मते (१) ब्रह्मज्ञान, रसायण, स्वरधर, वेद, ज्योतिष्, व्याकरण, धनुर्विद्या, जलतरण, न्याय, कोक, अश्वारोहण, नट, कृषी, वैद्य, (२) चार वेद (ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद, अथर्ववेद)+चार उपवेद+सहा शास्त्रे (धर्मशास्त्र, सांख्यशास्त्र, वेदांतशास्त्र, न्यायशास्त्र, योगशास्त्र, कामशास्त्र.)]

स्नान दान यज्ञादि तप । तीर्थ क्षेत्रे होम हवन जप ।
परी न पवती स्वरूप । आत्मयाचे[1] ॥ १० ॥
एक गोदान भूदान । स्त्रीदान कन्यादान ।
दीजे परी जन्ममरण[2] । भोगिजे मागुती ॥ ११ ॥
एक गिरिकंदरी[3] ध्यानस्थ । एक नग्न मौनी तटस्थ ।
परी न पवती सद्वस्तु[4] । सद्गुरुविणे ॥ १२ ॥
एक परकायाप्रवेश[5] साधिती । एक भूत भविष्य वर्तमान सांगती[6] ।
परी निभ्रांत[7] वस्तू न पावती । येणे बुद्धी ॥ १३ ॥
एक वाचासिद्ध जाहले । एक अंधा देती डोळे ।
वांझे पुत्र देऊ लागले । परी न पवती परत्र साधन ॥ १४ ॥
एक आहार तोडिती वाया । एक लटिकी शोधिती काया ।
परी न पवती शिष्यराया ! । तये वस्तूते ॥ १५ ॥
एक उपवास पारणी लोटागणे । एक डोळे झाकुनि करिती ध्याने[8] ।
यापरी ब्रह्म पावणे । केवि घडे ? ॥ १६ ॥
एक तपाचेनि बळे । भोगिती ऋद्धि[9] सिद्धीचे सोहळे ।
ते ज्ञानाविणे आधळे । जाहले देखा ॥ १७ ॥
एक सुवर्ण[10] सिद्धि लोकास देती । एक मैली मनुष्यें उठविती ।
परी आत्मज्ञानाविण[11] अधोगती[12] । जाहली देखा. ॥ १८ ॥

---

१. हृदयातर्गत सूक्ष्म आत्मा जो त्याचे. २. लक्ष चौऱ्याऐंशीं योनीच्या फेऱ्यात. ३. पर्वताच्या गुहेंत. ४. परब्रह्मरूप परमेश्वर. ५ योग्यास परशरीरामध्ये प्रवेश करता येतो. [योगसूत्र–पाद ३.] ६. योग्याला भूत, भविष्य आणि वर्तमान कळते असे योगशास्त्रकाराचें मत आहे. [योगसूत्र–पाद ३.] ७. सशयरहित वस्तु, परब्रह्म. ८ योगाचे एक अग योगाची अगे आठ. ती येणेप्रमाणें.— यम, नियम, आसन, प्राणायाम, प्रत्याहार, ध्यान, धारणा, समाधि. ध्यान याचे लक्षण असे आहे —"ध्यान–सर्व विषय वर्ज्य करून परमात्म्याकडेच एकाग्रतेने मन लावून चिंतन करणे याला ध्यान म्हणतात. पातजलयोगसूत्रात ध्यानाचे लक्षण असे केले आहे'–'तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम्' [पाद ३, सूत्र] याचा अर्थ इतकाच की नाभिचक्र, हृदयपुंडरीक, नासिकाग्र इत्यादि स्थली चित्तवृत्तीची जी एकाग्रता होते त्या स्थितीला ध्यान असे म्हणायाचे. प्रस्तुत सूत्रात 'एक-तानता' असा जो शब्द आहे, त्याचा अर्थ एकाग्रता आहे. ध्यान हे एक प्रस्तुत विषयाचें महत्वाचे अग आहे. ध्यानापासून ज्या शक्ति प्राप्त होतात त्याचे वर्णन गोरक्षनाथाचे ग्रथात फार केले आहे." [सरलार्थबोधिनी गीता–पृष्ठ ३५७.] ९. ऋद्धि–समृद्धि, संपत्ति, ऐश्वर्य. अणिमादि अष्टमहासिद्धि. १०. किमयादिकेंकरून सुवर्ण उत्पन्न करणे. ११. स्वस्वरूपाचे ज्ञान झाल्यावाचून. ('अज्ञश्चाश्रद्दधानश्च सशयात्मा विनश्यति । नाय लोकोऽस्ति न परो न सुख सशयात्मनः ॥' भगवद्गीता–अ० ४ श्लो० ४०.) १२. जन्म, मरण, नरकवास.

एक स्वर्गी करिती उड्डाण । एक पाताळीं करिती गमन ।
[1]अष्ट महासिद्धींचे लक्षण । नव्हे प्राप्ति निजरूप.[2] ॥ १९ ॥
एक सूर्यमंडळ तळीं आणिती । एक यक्षिणीहातीं सेवा घेती ।
[3]भुतें वेताळ झोटिंग खेळविती । दृष्टीपुढे ॥ २० ॥
ऐसे जे मंत्रवादी । तयासि कैंची [4]आत्मशुद्धि ।
ते पडिले गर्भवासाचे [5]बंधीं । न सुटती देखा. ॥ २१ ॥
ऐसे जे [6]भूत संचारी । तयासि ठाव नेदी [7]धरित्री ।
ते नागवले सर्व प्रकारी । जाण पुत्रा ! ॥ २२ ॥
तयासि [8]वैराग्य ना [9]घर । दोही पदार्थी [10]नाड थोर ।
तयासि आली हार । [11]चौऱ्याऐंशी लक्ष योनींची. ॥ २३ ॥

---

१. अष्टमहासिद्धींची नावे —अणिमा (अल्पत्व), महिमा (महत्व), गरिमा (जडत्व), लघिमा (लघुत्व), ईशत्व (वर्चस्वीपणा), वशित्व (सर्व वश होणे), प्राप्ति (इच्छित लाभ), प्राकाम्य (अकुंठित गती). २. स्वस्वरूपाचे ठिकाणीं ब्रह्मसाक्षात्कार होणे, शुद्ध स्वरूपाचे ज्ञान. ३. पिशाचयोनीचे प्रकार. ४. आत्म्याची पवित्रता, उपरती. ५. बंधनात. ६ जारणमारणादिकेंकरून पिशाचवत् संचार करणारे (परकायाप्रवेशादिक). ७ पृथ्वी. ८ विषयवैराग्य. (विषयत्याग). याचे लक्षण ज्ञानोबानी ज्ञानेश्वरींत सांगितले आहे. ते असे·—'वमिल्या अन्ना । लाळ न घोटी रसना । आग न सये आ. लिंगना । प्रेताचिया ॥ ३५ ॥ विषखाणें नागवें । जळल्या घरीं न रिघवें । व्याघ्रविवरा न वचवें । वस्ती जेवीं ॥ ३६ ॥ धडाडिते लोहरसीं । उडी न घालवे जसी । न करवे उशी । अजगराची ॥ ३७ ॥ अर्जुना ! तेणें पाडें । जया विषयवार्ता नावडे । नेदी इंद्रियांचें तोंडें । काहींचि जावों ॥ ३८ ॥ बहु योगाभ्यासीं हाव । विज्ञानाकडे धाव । न साहे जो नाव । मागानियाचें ॥ ३९ ॥ नाराचाचीं आथरुणें । पूयपंकीं लोळणें । तैसें मानी भोगणें । ऐहिकींचें ॥ ४० ॥ तें हें विषय- वैराग्य । आत्मलाभाचें भाग्य । तेणें ब्रह्मानंदा योग्य । जीव होती ॥ ४१ ॥ ऐसा उभय भोगीं त्रास । देखसी जेथ बहुवस । जाण तेथें रहिवास । ज्ञानाचा तू ॥ ४२ ॥' याप्रकारचे वैराग्यही नाहीं. ९. घर—प्रपंचही नाहीं ना प्रपंच ना परमार्थ ('दोहींकडे अंतरला । थोरपणें भावावला ।' —रामदास.) १०. विपत्ति, दुःख. ११ लक्ष चौऱ्याऐंशी योनींची संख्या —२१ लक्ष अंडज खाणींत, २१ लक्ष जारज खाणींत, २१ लक्ष उद्भिज खाणींत, २१ लक्ष स्वेदज खाणींत. दुसराही एक प्रकार आहे. तो असा:—'संकल्प विकल्पात्मक मत । नाना दर्शनें कष्टते । जव महावाक्य विवरणचित्तें । अनुभविले नाहीं ॥ ५ ॥ जव निरुपाधि स्वरूप । अनुभविले नाहीं आपेआप । तव कष्टासी माप । क- वण करी ॥ ६ ॥ व्रत तप नियमाच्या साकडी । संदेहीं गुंतलीं बापुडीं । तीं केंवि पावती पैल थडी । संसारसागराची ॥ ७ ॥ पूजा स्नानें तीर्थें दानें । मंत्र योग हवनें । किजे तितुकें फळ भोगणें । स्वर्गादिक सर्वथा ॥ ८ ॥ जपतप अनुष्ठान । आणिक नानापरींचीं साधनें । मोक्ष न पविजे आत्म- ज्ञानें । वांचुनिया ॥ ९ ॥' [मुकुंदराज—परमामृत]

आता एक सांगेन निर्धार । जेणे कष्ट न पवीजे शरीर ।
ते वस्तू सांगेन निर्धार । शिष्यराया ! ॥ २४ ॥
अखंड निजरूप[1] । तुजपुढे अमूप[2] ।
हे सांडूनि परद्वीप । लंघणे कासया ? ॥ २५ ॥
यासी आदि अंत ना मध्य । नाही करचरणसंबंध ।
भेद ना अभेद । वोळख पुत्रा ! ॥ २६ ॥
तुवां पुशिला हंस परमहंस । जीव शिव समरस[3] ।
ते सांगेन पॅरियस[4] । शिष्यराया ! ॥ २७ ॥
हंस पंचभूतासहित[5] जीव । परमहंस पंचभूताविरहित[6] शिव ।
दोहींचा निवडूनि ऐक्यभाव । शिष्यराया ! ॥ २८ ॥
हंस जीव दोनी माया । परमहंस शिव दोनी ब्रह्म शिष्यराया ! ।
दोहींचा दृष्टांतु[7], एकचि काया । गुरुशिष्याची. ॥ २९ ॥
शिष्य तोचि क्षर[8] । गुरू तोचि अक्षर[9] ।
या दोहींचे सार[10] । निराकार जाण. ॥ ३० ॥
निराकार तेचि अनंत[11] सिद्धांचा शब्द । दोनि कथा गुरू शिष्य प्रसिद्ध ।
नव्याण्णव कोटी राजे मुडिले अभेद । वस्तु देखोनी ॥ ३१ ॥
ते वस्तू निरोपीन तुजप्रति । जेणे फिटे तुझी भ्रांति ।
ते सुख आनंद निर्गुण प्रतीति । दाखविता जाहला. ॥ ३२ ॥

---

१. स्वस्वरूप, शुद्ध स्वरूप. २. अपार. ३. एकरस, ब्रह्मानंद. ४. ऐक. ५. पंचभूते. (भूमि, जल, तेज, वायु, आकाश,) पंचभूतात्मक जीव. ६. पंचभूताहून निराळा. ७. दृष्टांत, उदाहरण. ८. नाशवंत (सर्व चराचर जे जड आहे तो क्षर.) ९. अविनाशी. (सर्व चराचरामध्ये पर्वताच्या शिखरासारखें स्थिर चैतन्य आहे त्याला अक्षर म्हणतात.) १०. याहून भिन्न असा जो उत्तम पुरुष, परमात्मा, सर्वकाळ राहाणारा, त्रैलोक्याला व्यापून त्याचे धारण पोषण करित होत्साता, ज्याला आकार नाहीं असा. ११ ज्याला आदिहि नाही व अंतहि नाही असा अपार सिद्धपुरुषाचा शब्द (सिद्धांत). 'द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च । क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥ उत्तमः पुरुषस्त्वन्य परमात्मेत्युदाहृत । यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥' [भगवद्गीता– अ० १५ श्लो० १६।१७] याचा भावार्थः—'या लोकी क्षर म्हणजे नाशवंत, आणि अक्षर म्हणजे अविनाशी, हे दोन पुरुष आहेत. सर्व चराचर जे जड आहे तो क्षर, आणि त्यामध्ये जे पर्वताच्या शिखरासारखे स्थिर चैतन्य आहे, त्याला अक्षर म्हणतात. याहून भिन्न असा जो उत्तम पुरुष, त्याला परमात्मा म्हणतात. तोच सर्वकाळ राहणारा, सर्वश्रेष्ठ. तो त्रैलोक्याला व्यापून त्याचे धारणपोषण करितो.' [सुबोधचंद्रिका–टीका.]

तया सुखासि नाहीं दुःख । हारपलीं तहान भुक ।
अमृत आणि विख । एक जाहलें. ॥ ३३ ॥
ऐसें जें का अपूर्व । तें तू आइक भावपूर्व ।
जेणें फिटे संदेह । जन्ममरणाचा ॥ ३४ ॥
तें एकचि उघडें ध्यान । तेथें नलगे मुद्रासाधन ।
न देखता निर्वाण । देखिजे बापा! ॥ ३५ ॥
अगा! दृष्टीचें अग्र । तेथें दशवें द्वार ।
तयावरी वस्तू निर्धार । देखिजे पैं ॥ ३६ ॥
दशवें द्वाराचें अग्र । तेंचि मेरुशिखर ।
तेथें सत्रावी सुंदर । उभी असे. ॥ ३७ ॥
तियेचें घ्यावें दर्शन । तीप्रती करावें अनुष्ठान ।
तियेपासून ब्रह्मा विष्णू रुद्र जाण । जाहले देखा. ॥ ३८ ॥
तीपासूनि चारी वाचा । रुद्र नातू तियेचा ।
ब्रह्मा नातू रुद्राचा । आइकें शिष्या! ॥ ३९ ॥
विष्णू ब्रह्मयाचा पिता । ईश्वर विष्णूचा आजा सर्वथा ।
ईश्वर पुत्र तत्वता । मूळ मायेचा ॥ ४० ॥
ते मूलमाया सत्रावी परवस्तूची कन्या । ते परवस्तू शुद्ध चैतन्या ।

---

१. योगरूप आसन माडून नासाग्रदृष्टी ठेवून भ्रूकुटिचक्राचे ठिकाणीं ब्रह्मसाक्षात्कार पाहणें. ('समं काय शिरो ग्रीवं धारयन्नचलं स्थिरः । संप्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं दिशश्चानवलोकयन् ॥ १३ ॥ प्रशातात्मा विगतभीर्ब्रह्मचारिव्रते स्थितः । मनः संयम्य मच्चित्तो युक्त आसीत मत्परः. ॥ १४ ॥ [भगवद्गीता–अ० ६ श्लो० १३।१४.] याचा भावार्थः—'शरीर मस्तक आणि मान ही नीट सरळ धरून, निश्चळ होऊन, इकडे तिकडे न पाहता, स्थिर मनाने आपल्या नाकाच्या टोकाकडे उत्तम प्रकारे दृष्टि लावून, अंतःकरण फार शांत ठेवून, निर्भय होऊन, ब्रह्मचर्यव्रताने राहून, मनाचा संयम करून, माझ्या ठायीं चित्त ठेवून, मी हेच सर्वस्व मानून, योगारूढाने रहावें.' [सुबोधचंद्रिका–टीका.] २. दहावें, द्वार, ब्रह्मरंध्र (तालुस्थान). ३. परब्रह्मवस्तु. ४. टोक (अणी). ५. ब्रह्मांडकटाहाचें आश्रयस्थान, मध्यमेरू, मध्यपर्वताचें शिखर ६. ज्ञानशक्ति, ब्रह्मस्थान, अमृतसरोवर, स्वर्धुनी, जिला योगशास्त्रामध्यें अकुल असें नाव आहे ती जीवनकला हिचें मुख कोंथाळाचें, शरीर हंसाचें, मान घोड्याची आणि पाद गाईचे, असें स्वरूप मानतात. ७. योगयुक्त होऊन, मन आणि देह या दोहोंचा संयम करून सर्व इच्छा सोडून व सर्व गुंता सोडून मनाची समाधी करणें. ८ चार वाचाचीं नावें. परा, पश्यंती, मध्यमा, वैखरी. ९. मूळकारण, आदिशक्ति, आदिप्रकृति. १०. श्रेष्ठ वस्तु, आदिबीज, मूळकारण, परब्रह्म. ११. ज्ञानकळा, जीव, आत्मा.

तेथ रांते तो धन्या । परमात्मा. ॥ ४१ ॥
ऐशी विवचना देहाची । परि संगती घडे सद्गुरूची ।
सोय दाखवी चमत्काराची । तोचि सद्गुरू. ॥ ४२ ॥
हें व्याकरण जयापासुनि । पुन्हा सागेन निर्वाणी ।
जेणे होय धुणी । महा पापाची. ॥ ४३ ॥
क्षराक्षर दोनी । हारपली जिये स्थानीं ।
तें पद तुजलागूनि । निरोपीन. ॥ ४४ ॥
तयासि नाही मूळ । तें अमूळचि केवळ ।
सर्व घटी तयाचा खेळ । परी न कळे सद्गुरुविणे. ॥ ४५ ॥
तयासि नाही माता पिता । तो समस्तांचा जाणता ।
सर्वां पुरोनि सर्वथा । उरला असे ॥ ४६ ॥
तयासि हात ना पाय । नाही स्थूळ क्रश[2] देह ।
तेथे मी तूं हा ठाव । पुसियला ॥ ४७ ॥
तेथें उत्तर ना दक्षिण । पूर्व ना पश्चिम जाण ।
चतुष्कोण विलक्षण । जाण शिष्या! ॥ ४८ ॥
सकळ सृष्टीचा कद । निराकार हाचि प्रसिद्ध ।
अखंड आत्मबोध । जाण पुत्रा! ॥ ४९ ॥
तेहतीस[3] कोटी देवाचा ईश । आत्मा हा परम पुरुष ।
तो स्वयंप्रकाश । जाण पुत्रा! ॥ ५० ॥
समस्त तयाचे पोटी । तयासि पोट ना पाठी ।
नकळे आत्मयाची गोष्टी । मूढासि पै ॥ ५१ ॥
तें ठेगणे ना वाड[4] । ते स्थूळ ना रोडे[5] ।
तये वस्तूसी जन मूढ । केवि जाणे? ॥ ५२ ॥
जयाच्या पूर्वजाचें सुकृत । तयासीच वस्तु प्राप्त ।
मूर्खासि निभ्रात । नकळे देखा. ॥ ५३ ॥
तें तुजपुढे सर्वथा । सागीतलं तत्वता ।
तुझे तू आता । गोप्य करी. ॥ ५४ ॥

---

१. रममाण असतो २. सूक्ष्म देह. ३. बारा आदित्य, आठ वसु, अकरा रुद्र, दोन आश्विन मेळून तेहतीस देव होतात. आठ वसु, बारा आदित्य, अकरा रुद्र, एक इद्र आणि एक प्रजापति मेळून तेहतीस देव होतात. असे दोन प्रकार आहेत. ४. उच्च वाढलेले. ५. कृश, सूक्ष्म.

बाह्य आणि भीतरी । तूचि तू निर्धारी ।
तुजवाचुनि सर्वत्री । दुजे नाही. ॥ ९५ ॥
जैशी चंद्री कळा । जैशी गोडी गुळा ।
तैसा तू ब्रह्मावेगळा । कैसा होसी[1] ॥ ९६ ॥
जैसी आकाशी छाया नाही । तैसा तू देहातीत विदेही, ।
ज्ञानदृष्टी पाहाता सर्वही । तूचि तू आता ॥ ९७ ॥
जैसा ब्रह्मांडापासूनि पिंड । तैसा ब्रह्मापासूनि तू अखंड ।
अंतरी पाहे प्रचंड । तूचि बापा ! ॥ ९८ ॥
आता तू जपू नको काही । तू अजपा जप पाही ।
जप नेम मिथ्या पाही । तुजवाचुनी. ॥ ९९ ॥
तीर्थे हिंडसी जेथे तेथे । तेथे तूंचि निरुते ।
तुजपासोनि समस्ते । शास्त्रे झाली. ॥ ६० ॥
तू शास्त्राचाही जाणता । तेथे वाचा खुटल्या समस्ता ।
म्हणोनि शिष्या ! आता । बोलो नको. ॥ ६१ ॥
बोलणे हें वेदांत । देखणे हे सिद्धांत ।
वस्तू ते एकांत । जाण पुत्रा !' ॥ ६२ ॥
तव शिष्य म्हणे, 'एक पुसणे असे । दशनाम संन्यास[2] हे कैसे
हे सांगावे समरसे । कृपानिधी !' ॥ ६३ ॥
तव श्रीगुरु म्हणे, 'आईक । दश नाम एक मुख्य ।
दावीन विशेष । तुजप्रती ॥ ६४ ॥
तीर्थ ब्रह्म बोलिजे । **आश्रम** विष्णू जाणिजे ।
वन बोलखिजे । रुद्र पै ॥ ६५ ॥
अरण्य बोलिजे ॐकार । **गिरी** सदाशिव निर्धार ।
पर्वत पुरुष निरंतर । जाण पुत्रा ! ॥ ६६ ॥

---

१. स्पष्ट. २ सन्यासी म्हणजे कर्माच्या आसक्तीपासून दूर होऊन स्वसंकल्पाचा सन्यास करतो, व चित्त स्वाधीन ठेवून सर्व नऊ द्वाराच्या या देहरूप नगरामध्यें, सुखाने वास करतो तो. दहा प्रकारचे सन्यासी व त्याच्या देवता. तीर्थसन्यास–ब्रह्मदेवता, आश्रमसन्यास–विष्णुदेवता, वनसन्यास–रुद्रदेवता, अरण्यसन्यास (विद्यारण्यादिकासारखे)–ॐकारदेवता, गिरीसन्यास–सदाशिवदेवता, सागरसन्यास–शक्तिदेवता, पर्वतसन्यास–परमपुरुषदेवता, सरस्वतीसन्यास–शिवदेवता, भारतीसन्यास–परब्रह्मदेवता, पुरीसन्यास–अलक्षदेवता. (अशा प्रकारचे सांप्रदायाचे सन्यासी 'आलेख' असे पुकारतात ते याचसाठी.)

सागर शक्ति बोलिजे । सरस्वती शिव जाणिजे ।
भारत वोळखिजे । परब्रह्म ॥ ६७ ॥
अलक्ष जाणिजे पुरी । दशनाम व्याकरणी यापरी ।
दश नामातीत निर्धारी । [1]परमहंस परमपुरुष ॥ ६८ ॥
अर्ध अनुविकार पुरीचा । अनुविकार भारतीचा ।
अर्ध उल्लेख विकार सरस्वतीचा । जाण पुत्रा! ॥ ६९ ॥
उल्लेख विकार सागराचा । हेतू विकार पर्वताचा ।
अहंकार विकार गिरीचा । जाण पुत्रा! ॥ ७० ॥
चित्त विकार अरण्याचा । बुद्धि विकार वनाचा ।
मन विकार आश्रमाचा । जाण पुत्रा! ॥ ७१ ॥
तीर्थाचा इंद्रिय विकार । यापरी दश नाम निर्धार ।
दाविला विचार । देहामाजी. ॥ ७२ ॥
तीर्थ आश्रमी प्रवेशे । आश्रमवनी समरसे ।
वन अरण्यी परियसें । एकवटे ॥ ७३ ॥
अरण्य गिरीमाजी हारपे । गिरी पर्वती लोपे ।
पर्वत सागरी संपे । जाण पुत्रा! ॥ ७४ ॥
सागर मिळे सरस्वतीमाजी । सरस्वती मिळे भारतीमाजी ।
भारती मिळे पुरी सहजी । जाण पुत्रा! ॥ ७५ ॥
पुरी परमहंसी मिळोनि राहे। यापरी दशनाम परात्परी लीन होय
परात्पर परमहंस संन्यासी पाहे । आपेआप ॥ ७६ ॥
यापरी दश नाम टीका । देही देखिजे शिष्यतिलका! ।
प्रतीति देखिजे एका । सद्गुरुसमागमें ॥ ७७ ॥
यापरी जाणिजे सन्यास । तोचि बोलिजे परमहंस ।
दशनाम स्वरूपी समरस । तोचि झाला. ॥ ७८ ॥
जो हे ज्ञान देखे शरीरी । तोचि सन्यासी निर्धारी ।
सद्गुरुप्रसादें अंतरी । प्रकाश होय. ॥ ७९ ॥
[2]स्वयप्रकाश परमहंस । परमहंसासी ऐक्य झाला हंस ।
तोचि बोलिजे संन्यास । संपूर्ण पुत्रा! ॥ ८० ॥

१. या दहा सन्याश्याहून श्रेष्ठ परमहंस (परमपुरुष) होय. २ स्वत चेच प्रकाशाने प्रकाशित होणारा.

यापरी 'संविद् ज्ञान । तुज दाखविलें संपूर्ण.' ।
यावरी शिष्य वचन । बोलता झाला ॥ ८१ ॥
तव शिष्य म्हणे, 'सद्गुरुनाथा ! । संपूर्ण मन्यास सांगता ।
निवालों अंतःकरणीं आता । सद्गुरुराया ! ॥ ८२ ॥
तुम्हासारिखा गुरुदाता । न देखेचि मी सर्वथा.' ।
म्हणोनि श्रीगुरुचरणावरी माथा । ठेविता झाला. ॥ ८३ ॥
तंव गुरुनें शिष्य आलिंगिला । शिष्य आनंदें प्रबोधिला ।
तें ज्ञान अनुवादला । निवृत्ति अवधूत. ॥ ८४ ॥
सद्गुरु आनंद प्रसादें । वाचा प्रकाशे आनंदें ।
तें सुख अनुवादे । निवृत्तिनाथ अवधूत. ॥ ८५ ॥

नारायणसुतकृत

१४. शिवरात्रिकथा.

प्रसंग पहिला.

(श्लोक)

गणाधीशाभाळीं थबथबित सिंदूर सिरवे,
गभस्तीसा माथा मुकुट, सुचतुर्पाणी वरवे ।

१ ज्ञान, विकास, जागृति २. बोले. ३. निवृत्तिनाथाचा गुरु, नाथ अवधूत पंथातील होता हे सुप्रसिद्धच आहे. जसे—गोरखनाथ, मच्छिंद्रनाथ, गैनीनाथ. यासाठींच या दीक्षेचे सांकेतिक शब्द नाथ व अवधूत हे आपल्या नावापुढे यानी जोडले असावे ४ अवधूत=विरक्त, विरागी, सन्यासी, योगी. ['यो विलंघ्याश्रयान्वर्णानात्मन्येव स्थितः पुमान् । अतिवर्णाश्रमी योगी अवधूतः स उच्यते ॥' किंवा 'अक्षरत्वात् वरेण्यत्वात् धूतसंसारबंधनात् । तत्त्वमस्यर्थसिद्धत्वादवधूतोऽभिधीयते ॥.'] ५. या कवीविषयीं काही माहिती मिळत नाहीं. ह्या कवीने केलेलीं काहीं पदे मात्र आमच्या पाहण्यात आहेत ६. या काव्यात (१) एका भिल्लास शिवरात्रीच्या दिवसी काहीं शिकार न मिळाल्यामुळे उपवास घडला, रात्री शिकार करण्यासाठीं तो बेलावर चढला तेव्हा त्याने डोळ्यापुढे आलेलीं पानें तोडून जमिनीवर टाकिलीं. तीं पानें खालीं असलेल्या महादेवाच्या पिंडीवर अनायासें पडलीं. तेव्हा महादेव संतुष्ट होऊन त्याने भिल्लास 'पशूंची भाषा तुला समजेल' असा वर दिला; ही कथा व (२) एका राजाला हजार स्त्रिया होत्या, परंतु त्यातील दोहोंशिवाय सर्व व्यभिचारिणी असल्यामुळे राजास मृगयोनी प्राप्त झाली. शिवरात्रीच्या दिवशीं हा मृग भक्ष शोधित अरण्यात फिरत असता पारध्याच्या नाऱ्यात सांपडून त्यास खाण्यास काही मि-

कर्णी शोभे नाभी पदयुग झणत्कारिति त्रिदें
तयाची मी वंदी प्रथम मपदी पादकुमुदें. ॥ १

करीं हसारूढा अभयवरदी हास्यवदना
विराजेंदू भाळी विलसत सदा शुक्लवसना ।
करीं शोभे वीणा, कुशपदयुगी नेपुर निके
नमी मी साष्टांगे कमळजसुते स्फूर्तिकलिके. ॥ २

गुरुब्रह्माविष्णू गुरु शिव परब्रह्म कळले
दुजी कैची गोष्टी जननमरणे दुःख टळले ।
पदाब्जे हो! त्याची स्मरण करिताऽनद हृदयी
कृपा ऐशी त्याची अमरपुरिसे सौख्यनिलयी. ॥ ३

नमूनी ते मूर्ती परमहरूपे सत न मिळे
जया विद्वत्संगे त्रिविध जिविचे ताप शमले ।
कृपा केली तेंहा वद कवि कथा पुण्यसरिता
मनोत्साह माझे परिसुनि असे शब्द त्वरिता. ॥ ४

आधी आम्रफळे सदाशिवकृपा, साधुकृपा शर्करा,
आधी पावन गौतमी वरि असे आली गृहामदिरा ।
आधी रत्न विराजमान वरि ते रुक्मेच पै जोडिले
कर्ता मी कविता, अहपण नसे, श्रोते वरी बोलिले. ॥ ५

श्रोते उत्तर बोलिती कविप्रती, सतोषले मानसी,
'वर्णी रे! कविता सुभक्तसरिता शंभूनिसीतें कशी ।
जेणें उद्धरिली भिलादिक मृगे तारापदीं बैसली
तें तू वक्त्रपुटी रहस्य वद गा!' सारोत्तरे बोपिली. ॥ ६

ळाले नाहीं; तेव्हा महादेवाने, त्याने उपवास केला असे समजून त्यास मुक्ति दिली; ही कथा व (३) एका चोराने महादेवाच्या पिडीवर पाय देऊन चादवा चोरण्याचा विचार केला, तेव्हा महादेवाने भक्ताने देह समर्पिला असें समजून त्यास मुक्ति दिली, अशा तीन कथा ह्या आख्यानात आहेत. या आख्यानात ऱ्हस्व दीर्घ अक्षराच्या यथायोग्य प्रयोगाकडे, सधिनियमाकडे व वृत्तातील मात्रासख्येकडे कवीचे काहीस दुर्लक्ष्य दिसते. ७. सूर्याप्रमाणे.

१. आता. २. पादकमळे. ३. विराजे+इदु. असा सधि करणे अप्रशस्त आहे. ४. हा शब्द सस्कृतात स्त्रीलिंगी आहे. ५. विधिकन्यके. ६ करिता+आनद. ७. नदी. ८. सत्वर. ९. सोन्याने.

मुचुकुंदें प्रतिरुक्मिणी शिवकथाश्लोकार्थ सांगीतला
कैलासी गिरिजापती गिरिसुते वक्त्राबुजे बोलिला, ।
पाहा लिंगपुराणिचा प्रसय त्या मुक्तीपदा वर्णिला
तोचीं हा इतिहास हा कवि म्हणे, 'आनन्य साक्षेपिला.' ॥ ७

पूर्वीं एक महीवरी नृप पहा तो सोमदत्ता असे
त्याते पंचशतेच कामिनि महा सुंदर्यता लालसे, ।
जारस्त्री सकळा, परतु द्वय त्या स्वामिव्रता योषिता
त्या पापे नृप जितिला, मग तया बोले यमू शापिता. ॥

'होसी घोर वनी हरीण' परिसा प्रेताधिपू बोलिला,
तेव्हा तो नृपती मही मृग पहा झालाचि शापाथिला. ।
हे गाऊं तर कायसे चतुर ते बोलिजले काव्य या
स्त्रीपापे नृपती वनात मृग तो झालाचि का भक्तया? ॥ ९

वक्रे हस्तक जोडुनी विनवणी केलीच पै मागुती
राया राष्टर पापपाप विभुचे जोडे प्रधानाप्रती ।
कांता किल्मिष जोडते पतिसही, शिष्य स्वपापे गुरु,
ऐसे दुर्धर पाप ते नृपतिसी उच्छेद पुण्याकरू. ॥ १

जावा तो नरका असंख्य वरुषे स्त्रीसंग आहे असा
पुण्यस्त्रीद्वय त्यात त्या गुणनिधी स्वामिव्रती लालसा ।
त्या पुण्ये नृपती वनात मृग तो झाला, प्रिया त्या द्वया
नेल्या शंकरसेवकी निजपदी सायुज्यठायाचि या. ॥ ११

त्या रम्या स्वपतिव्रता निरखिता नाही पदीं देखिती
गौरीनायक सेवका निजमुखें प्रार्थूनिया पूसती, ।
'कोठे प्राणपती? स्वमुक्तिपदवी आम्हासी का आणिलें?
राहो ना क्षण त्याविना निजपदी स्वामीसि का नाणिले?' ॥ १२

---

१. मुखकमलाने. २. लिंगपुराण.—यात अग्निकल्पातील कथा अग्निलिंग महेश्वरानीं सांगितल्या असा योग वर्णिला असून त्याची संख्या ११००० आहे. त्यात असे म्हटले आहे:—'यत्राग्निलिंगमध्यस्थ प्राह देवो महेश्वर । धर्मार्थकाममोक्षार्थमाग्नेयमधिकृत्य च ॥'. यात शिवाचे अग्निलिंग प्रगट झाले, ब्रह्माविष्णूचे गर्व हरण केले, वैवस्वत मन्वतरातील राजे, पद्मकल्पातील काहीं कथा व शिवमाहात्म्य अशी लिहिलीं आहेत. ['ऐतिहासिक गोष्टी व उपयुक्त माहिती'—भाग २, पृ० ४९.] ३. स्त्रिया. ४. यम. ५. पाप. ६. पुण्याचा उच्छेद करणारे.

शंभूचे गण त्या द्वयासि समुळी त्याची कथा सांगती,
'राजा पाचशनें वधू निजमुळे जावाची नर्काप्रती ।
तुम्ही पुण्यलता तयाप्रति वधू, त्या पुण्ययोगे भला
झाला तो मृग भूपती निजपदी ठावो तुम्हा दीधला.' ॥ १
तेव्हा त्या नृपकामिनी वदनिल्या, 'स्वामीविना कायसे
आम्हा हे पदभोग व्यर्थ, असणे जेथें प्रिया तो वसे, ।
नाही धर्म पतिव्रताप्रति कदा स्वामी नसे ज्या स्थळी
लिंपे मानस पाप तें, मिति नसे त्रैलोक्य भूमंडळी. ॥ १४
आम्ही होउं कुरंगिणी वनि असो जेथें असे तो नृपू
धर्ता जे तनु भूपती तशिच दे आम्हा दयाळा! वपू.' ।
केल्या त्या द्वय कामिनी मृगवधू, त्रीमेळ ऐसा वनी
होओनी विचरे वनी, तृणचरे झाली पहा मेदिनी. ॥ १५
गंधर्वाधिप मुख्य नायक असे भूतेश नामाथिला
कोणेके दिवशी शचीपतिचि हो! सेवा असे चूकला ।
क्रोधें त्या अमराधिपे निजमुखे गंधर्व तो शापिला
जाती होउनि भिल्ल धात्रि विचरे चंडाभिनामाजिला. ॥ १६
तो क्रूरबुद्धी मग व्याघ्र झाला, पै मासलुब्धी बहुसाल त्याला ।
खेळे वनी अद्भुत, ख्यात त्याची झाली पहा श्वापदहिंसकाची. ॥ १७
नानापरी श्वापद नित्य मारी, बाळे वधू पोषित या प्रकारी, ।
हाती किती घेउनि जाळ फासे [१०]कोदंडपाणी वनि चाललासे. ॥ १८
पक्षी तया श्वापद मात्र त्याते पै दृश्य नोहे. निरखी दिशाते ।
तो काननी पारधि दुःख पावे, अष्टा दिशा क्षुधित आणि धावे. ॥ १९
क्षुधेने पिडिला, वनात शिणला, चित्ते असा व्यापिला,
शक्तीने त्यजिला, घरा मुरडला, भावी मनी आपुला, ।
का पा आजि मला असा उगवला हा दीन निर्फाळिला
तैं तोये भरला तटाक वहिला देखोनिया बैसला. ॥ २०

---

१. सेवक, प्रमथादि गण. २. राजाला. ३. स्त्रिया ४. त्या स्त्रियामुळे. [त्या जारिणी असल्यामुळें.] ५. हरिणी. ६ पृथ्वीवर. ७. नावाचा. ८. चंडा नावाचा. ९. पुष्कळ. १०. भिल्ल. ज्याच्या हातात धनुष्य तो कोदंडपाणी

पारधी मनीं भावि तो कसा? आज लाभ होईल फारसा।
अंतरीं महा तोषला असे, पाश ते क्षणीं मांडिले दिसे. ॥ २१
सीन[1] करुनी चाप सज्जुनी[2] व्याध बैसला तो द्रुमासनी।
बेलवृक्ष तो पर्णी[3] दाटला, भिल्ल त्यावरी स्तब्ध राहिला, ॥ २२
चक्षुपूटिलें पर्ण तोडुनी टाकितो कसा व्याध मेदिनीं[4]।
पादपातळीं[5] लिंग हो! असे बिल्वपत्र तें जाउनी कसें. ॥ २३
रुद्रमस्तकावरिच राहिलें व्याध्रनायकें स्वभाव आपुलें।
पर्ण ढाळ तो महिसि टाकिला पूजिलें म्हणोनि रुद्र तोषला. ॥ २४
शंभु तुष्टला भक्त जाणुनी बेल वाहिला मैलाऽजिच्या[6] दिनीं,।
रात्र उरली यीम[7] एक जे वर्निलें कसें मनासि आणिजे. ॥ २५
वाहिलें शिवें प्रेतनायका बोलिला, कसे त्यासि आयका,।
"जाय गा! यमा! शीघ्र मेदिनी[8] भिल्ल जे स्थळीं बैसला वनीं. ॥ २६
'तुष्टलो' तया जाउनी वदें." काळ चालिला वंदुनी पदें.।
येऊनि भिला काय बोलिला, 'माग रे! वरु रुद्र तुष्टला. ॥ २७
कृत्य हे मला महिस यावया धाडिलें शिवें प्रसन्न व्हावया.'।
व्याध ऐकता उत्तरासि त्या क्रूरतेकरोनि बोलिला तया. ॥ २८

(सवाया.)

'भूत पिशाच कि मानव राक्षस देव कि दानव काय म्हणावा?
व्याघ्र कि तस्कर[9] रूप भयंकर काननि[10] तू नर कोण गणावा?।
मौविक[11] भासतसे मज, अद्भुत ये निशिमाजि[12] तुझा बळ यावा.'
'नाभि[13]' म्हणे यम 'ना करि तू श्रम, बोलत उत्तम भैवे[14] त्यजावा. ॥ २९
जाणुनि भाव तुझा सुशिवें मनिं पाठविलें तुजपाशि मला रे!
तुष्टुनि शंकर बोलियला वर जाय तु सत्वर देई भिला रे!।
साग तरी तुझि आवडि काय ते?' यावरि विस्मित भिल्ल वदे तो,
'नाही' म्हणे, 'कधि पूजियला शिव तो प्रभु का पतिता वर देतो?॥३०

---

१. विचार करी. २. धनुष्याची दोरी ३. पानानीं. ४ जमिनीवर. ५ झाडाखाली. ६. मला+आजिच्या. ७. प्रहर. ८. पृथ्वीवर. ९ चोर. १०. अरण्यात. ११ कपटी. १२. रात्रीस. १३. भिऊ नको. १४. भय.

(श्लोक.)

नाहीं सार विचारिलें गुरुमुखें, केलें नसे ध्यायना
नाहीं दैवत पूजिलें हरिपदीं विश्रातिलें या मना, ।
यत्नें श्वापद मारिले कितिक म्या पापाप्रती संचिलें
केवीं शंकर तुष्टला'' मग तया प्रेतेश्वरें बोलिलें. ॥ ३१

'माघी कृष्ण चतुर्दशी निशि निराहारी असे आजची
केलें अर्चन बेलयुक्त सुमनीं पूजा महा शंभुची ।
त्या पुण्या गणना नसे, तुज विभू झाला प्रसन्न स्वयें
आता माग वरा, तुझ्या स्वनमना येतील लोकत्रयें.' ॥ ३२

भिल्ल बोलिला तया यमासि काय उत्तरें,
'जाहला प्रसन्न देव एक दे तरी बरें, ।
स्वर्गि सौख्य भोगणें नसे मनात चाड रे!
नित्य कर्म वाटतें, बहूत हेचि गोड रे! ॥ ३३

श्वापदादि पक्षियें विवादनें कळो मला
बोलिजे तयासि मागणें असे प्रभू! तुला.' ।
या परीच त्या भिलें यमासि जाण प्रार्थिलें
त्यासि काळ तो म्हणे, 'पुरेल आत्मचिंतिलें.' ॥ ३४

वदोनीयां ऐसें यम मग पहा स्वर्ग चढला
भिला विस्मे वाटे तव तरणि पूर्वे उगवला, ।
तरूखालीं फासें उतरुनि तदा व्याध वहिले
विलोकी तो कोणीं मृगपति असेती पहुडले. ॥ ३५

बहु क्लेशी झाला, करित मनि चिंता स्वसदना
क्षुधेच्या उद्वेगें भ्रमित मग तो जाय भुवना, ।
पुढें कैसें झालें समइच तया पूर्व मृग हो!
दिले होते शापा नृपतिस यमें तोचि मृग हो! ॥ ३६

तृषेनें झालासे विकळ बहु तो धुंडित वनीं
त्वरें आला तेथें, गहन जळ होतें म्हणउनी ।

---

१. पूजन. २. भक्तीनें; (पक्षी) फुलानीं ३. येथें द्विरुक्ति झाली आहे. ४. इच्छा. ५. बोलणें, भाषा ६. विस्मय. ७. सूर्य. ८. त्रासानें

न येता तो तोया अर्वाचिन पदीं पाश जडला
तया आली मूर्च्छा बडबडुनि भूमाजि पडला. ॥ ३७

मृगी होती माग चमकुनि तदा येत पुढुनी
पुढे पाहे येोनी अवनि पडला देखुन पती ।
पडे आक्रंदोनी मग मृग म्हणे, 'व्यर्थ हरणी!
नको देऊ प्राणा,' म्हणत 'मज दे भेटि मरणीं.' ॥ ३८

ऐकुनी वचनासि या मृगि ते करी बहु रुदना
'वंचुनी तुज स्वामिया! क्षणपाद एक मि जाइ ना, ।
क्षोभला गिरिजापती' मृगि बोलुनि पतिला गुनी,
व्याध ऐकत भाषणे तयाची ते घडि राहुनी. ॥ ३९

वेढुनी करिं चाप सायक जोडि, काढुनि निष्ठला,
हे असो मृग तो मृगीप्रति काय उत्तर बोलिला? ।
'आयके प्रियप्राणसुंदरि! पूर्ण पाशिन गुंतलो
काय तू करिसी स्त्रिये! अब! वल्लभे! वपु वेचलो. ॥ ४०

पैल पारधि देखुनी तुज बाण विधिल तेथुनी
जाय काननिं आणि का जळप्राशनास्तव येथुनी, ।
पाडसें गृहिं मार्ग लक्षिति अंगने! मम तान्हुली
घोर ते वन ते भिती, प्रियडोळसे! बहु धाकुली. ॥ ४१

शीत दुर्घट, फूटती तनु त्याचिया अति राजसा
क्षुधिते शिशु वल्लभे! वनि जाय स्तन दे पाडसा ।
पाजुनी पय त्यासि वेढुनी ये दुजी मम नायका
भेटि द्या मज मृत्युकाळिच' बोलिला मृग आयका. ॥ ४२

कुरंगवाक्य ऐकुनी, विमूर्च्छे ते कुरंगिनी
भुमीवरी पडे म्हणे, 'कंटाकटा स्वकर्मणे ।
कसा त्रिभंग पाडिला, प्रियासि पाश लागला
पिली बहीण सुंदरी, दुराविली वनांतरी.' ॥ ४३

विलाप[11] ते बहू करी, तदा कुरंगी दूसरी ।
स्वयेंचि तेहि पातली इने दुरोनि देखिली. ।

---

१ जमिनीवर २. येवोनी. ३. स्त्रिये! ४ शरीर ५ घडी ६. सुंदर, कोमल. ७. भुके-लेली. ८. दूध. ९. या श्लोकाचे वृत्त पंचचामर आहे. १०. हायहाय. ११ ह्या श्लोकाचे दोन चरण उपलब्ध नाहींत

४४

बोले ती हरिणी तियेसि वचनी, 'हे काय केले? अहा!
बाळे एकलि टाकुनी वनि कशी आलीसि? मूर्खे! महा ।
माझे बाळक ते तुझेचि म्हण तू आता सर्वथा तुटी
झाली, प्राणपती अपायि पडला, पाहे महा संकटी.' ॥ ४५

'मी जाईन पतीसवें,' पतिसि ते देखोनि आक्रंदली
'हा हा कर्म कसें?' म्हणे 'वैडविले,' पृथ्वी तनू टाकिली; ।
दोघी मेळवुनी गळे वैरडती, आकांत तो मांडिला.
येरी बोलियली, 'न जाय वनि मी बाई! तुम्हा तें मला. ॥ ४६

जातो प्राणपती तयारहित मी राहो कशी ये क्षिती?
स्वर्गी लाजति ते कुळद्वय मला, जाणेच नर्काप्रती ।
आधी प्राण तुम्हाहुनी त्यजिन मी' हा शब्द लागे मनी
खेदाकीत वदे, वडील मग ते, 'आईक वो! साजणी! ॥ ४७

येसी जोवरि पाडसाप्रति सखे! साभाळुनी मागुती
आम्ही तोवरि धीर गे! धरु म्हणे दोघेजणे स्फुंदती, ।
नाना यत्न विबोधुनी मृगिणिसी ते पाठवीले तिनें
आली धावत त्या वनी मृगशिशू जेथेंच दोघेजणें. ॥ ४८

श्वासोच्छ्वासहि टाकिते, तळमळी, पान्हा उरी दाटला,
येती धावत पाडसे लुटु लुटू संतोष त्या वाटला, ।
कासेशी रिघती, त्वरे पय तिचे घेताति वक्त्रापुटी,
नाटोपे तिजला गहींवर, म्हणे, 'झाला तुम्ही पोरटी.' ॥ ४९

शोक हो! करी ते मृगांगना, बोलिली मुखे काय नंदना, ।
'तात तूमचा पाशि गुंतला देऊं त्यासवे प्राण आपुला.' ॥ ५०

'सोयरी तुम्ही आपणा तरी' बोलती मुले ते श्रमोत्तरी ।
'जोड कायसी वाचुनी पुढे? सोसि दुःख हे कोण एवढें? ॥ ५१

तातमाउली जन्म देउनी, पाळिती शिशूलागि हो! स्तनी, ।
दुःख देखता त्यासि त्यागणें, लागती तरी नर्क भोगणे. ॥ ५२

१. ओढवलें. २. ओरडती. ३ पृथ्वीवर ४. माहेरचे कुळ व सासरचे कुळ. ५. मैत्रिणी. ६. कास=ओटी.

चालला तुम्ही स्वर्गिच्या पदा सोडु ना तुम्हांलागुनी कदा.' ।
बोलती असें त्यागुनी स्तना चालिल्या सर्व तातदर्शना. ॥ ९३

स्वपदकथन राहो पाशबद्धी मृगानें
हरिणिसि वच तें जे बोलिला, चित्त देणें ।
'अजुनि सखइ! का वो! तूं वृथा[1] निष्ठनेमी[?]
तृषित शिणुनि वाया वल्लभे! प्राण देशी. ॥ ९४
निढळि लिखित होतें, आज तें पूर्ण झालें,
म्हणुनि विघड झाला, दिन टाकूनि आलें, ।
जंववरि तुज व्याधें देखिलें जाण नाहीं
तंववरि मम काते! आश्रमा शीघ्र जाई. ॥ ९५
सुलघु असति बाळे बाढवी तूं कुरंगे! बहुतच करि यत्ना, निर्विल्डी तूं जलागे ।
क्षणभरि न विसवे वंशवृद्धी करावी न करि उशिर आता खंति माझी त्यजावी.' ॥ ९६
'वदसि किमपि वाचा[2] आज तू हे कुरंगा!
पळभरि न विसवे सोडुनी प्राणरंगा, ।
स्वपति! सुखि असावें, दुःख[3] हें म्या त्यजावें
मुखि वदति पुराणें नर्कपथासि जावें. ॥ ९७
आहे धर्मनिनी पतीविण जगी स्त्रीदेव नाहीं दुजा
भक्तीनंतर वैसल्या पतिव्रता लावोनि स्वर्गी ध्वजा.' ।
ऐसें बोलुनि आदळोनि धरणी धायासी ते मोकली,
'माझ्या श्रीमृगनायका! तुजविना राहोंच ना एकली. ॥ ९८
जै मी वाचुनि राहिलें तुज सख्या! तो भार माझा क्षिती[4]
झाले मेरु[5]समान, तातजननी इंद्रालयी लाजती, ।
जैशी ते सरिता[6] जळाविण वृथा, प्राणाविना ते कुडी
शोभे ना जशि नादते नगरि ते, निर्नायकी[7] बापुडी.' ॥ ९९
ऐसी शोकबळे मृगी मग पडे, मूर्च्छीत ते मेदिनी
व्याधे देखुनि, पादपाडुनी[8] पहा आला त्वरें धावुनी, ।

---

१. व्यर्थ. २. दैवीं ३ दुःख. ४. पृथ्वीला. ५. मेरु=पर्वतविशेष ['मेरुस्तु शुशुभे दिव्यो राजवत् समधिष्ठितः । आदित्यतरुणाभासो विधूम इव पावक ॥ योजनाना सहस्राणि चतुरशीतिरुच्छ्रितः । प्रविष्टः षोडशाधस्तादष्टाविंशति विंशति ॥ विस्तारात् त्रिगुणस्तस्य परिणाहः समततः ॥' इत्यादि मेरुपर्वताचे वर्णन मत्स्यपुराणात आहे. हा पर्वत ग्रीक लोकांच्या ऑलिंपस् पर्वतासारखा होय.] ६. नदी. ७. राजाशिवाय. ८. पादपा+आडुनी.

येरी ते चमकोनि टाकन पुढे वदी भिल्लाची पदें,
प्रार्थी ते बहु कारुणाक्षर मुखे सज्ञान तीं श्वापदें. ॥ ६०

'श्रीत्याचा! क्रमल्या निशित्रयें वनी, नाहीं निरा प्राशिले
आलो हे जळ देखुनी, तव पुढे कर्मेचि आटोपिले, ।
पाशीं वेष्टुनी पाडिले महिवरी, वा! रे! मृगा श्वापदा
तान्हेल्या जळ मेळवी, वनपती! झाली बहू आपदा.' ॥ ६१

तिच्याशि व्याध बोलिला, 'मला कळे तुझी मती
मृगासि नीरसेवना करीन पाश निर्गती ।
तयावरी तुम्ही मृगे की रान शोधुनी त्वरे
वनी उडोनि जाल, गे! स्वधर्म मागते बरे.' ॥ ६२

प्रार्थि ते मृगांगना वदोनि काय उत्तरी,
'ये विपीच घे तरी प्रमाण भाक तू बरी, ।
साक्ष चंद्र सूर्य ते धरा हरी उमापती
शस्त्रधार तीर्थ हे मरोनि मुक्ति पावती. ॥ ६३

ये रिती अधोगती मरोनि व्यर्थ जाइजे'
हे असो, तया मृगे भिलासि काय बोलिजे, ।
'घेउनी जळासि, हो! फिरोनि येउ मागुती
सत्य भाव हा खरा पँरीस भाक पूढती. ॥ ६४

बत्तिसांतरी गिरा वदोनि जाय लंघुनी
भीम दोप तो अतिश्रुणे (?) सुचित्त देउनी ।
गोत्रजादि पूर्वजा बहून येम गाजिती
स्वर्गी ठाव ना मिळे, नसे तयासि निर्गती.' ॥ ६५

त्रिवाणि 'सत्य सत्य' हे कुरंग त्यासि बोलिला
'तृषें बहून पीडिलो, जळार्थ सोडि गा! भिला!' ।
मृगी तथा सुप्रार्थना करीत इदुच्या मृगा
'क्षणत्रयासि हो! क्षणे जळासि घेउ तोचि गा?' ॥ ६६

येरू बोलत उत्तरे पडिभरे, 'मी देव लोकी असे
चंद्राचे वहनी निशीदिनि वसे ठावे तुम्हा संरसें ।

१. नीर=उदक. २. त्रास ३ आण, शपथ ४ नरकगती ५. ऐक [परिश्रवण=परिसरणे]

तुम्ही तो मृग मूत्री तृणचरे अत्यंतरे आपणा
वाया बोलसि वाक्य हे नव वडे हे व्यर्थ माने म्हणा. ॥ ६७
व्याधे ते मनि भाविले हरिणिनी हे ज्ञान कैसे दहा
जाणे धर्मपरायणे वदतसे पुण्यादि पापे महा ।
काही ईसि पुसो म्हणोन सुमती इत्यर्थ केला मिले
कोण्या पापमुळे त्वे कष्ट घडले पुंसोसि आरंभिले. ॥ ६८

उपसंहार.

(श्लोक.)

आता कर्मविपाक ते मृगवधू सांगेल व्याधा स्वये
त्याचे वर्णन आयका कवि नमी श्रोत्यांसि पाणिद्वयें ।
नाशीते अघ, कोटि जन्म हरिते, ते सार शंभूकथा
भावार्थारुढ होउनी चतुर हो ! लागाच मुक्तीपथा. ॥ ६९
भावार्थे गिरिजापती मनि भजा, दुर्भावना ते त्यजा
कैलासाप्रति जावयासि समजा, तो मार्ग नाही दुजा, ।
आयुर्हीन वजा, स्वहीत मनुजा अद्यापि का नूमजा ?
आनंदेचि निजात्मया शरण जा, मुक्तीसि लावा ध्वजा. ॥ ७०
श्रोते हो ! कविता तुम्हा विनविता, द्या चित्त या उक्तिता
मागे सादरता कथा नवलता हे लाविली पूर्णता; ।
भगे हा भवताप नाशक स्वता आली कथा पूर्वता
शंभू संभविता कवित्व ममता नारायणाच्या सुता. ॥ ७१

प्रसंग दुसरा.

(श्लोक)

शंभूचे नाम वाचे निशिदिनि वदता त्याजला क्लेश कैचे ?
भावार्थे गंड हस्ते करतळ सुदनी वाजवी शंकराचे ।
ऐसे हे मुक्त होती नवल म्हणुं वदो संशयो यासि आहे
भोळा तो स्वामि माझा दिनहिन न गणी, थोर नाशा न पाहे. ॥ १

१. गवत खाणारी, पशू २. तुल्य ३ शंका ४ दोन्ही हातानी. ५ पाप ६. उत्तम.
७. कैलास=शिवाचे क्रीडास्थान ['कैलास' कनकाद्रिश्च मंदरो गंधमादनः । क्रीडार्थं निर्मिताः शंभोर्देवैः क्रीडाद्रयोऽभवन् ॥' इति शंभुरहस्ये]

श्रोत्याला न गमे असाक्ष म्हणती वक्ता वदे वैखरी,
'हो ती पावन भक्त ते, परि दिनां शंभू कसा उद्धरी?' ।
दृष्टांताप्रति एक साक्ष परिसा बोलेन त्या उत्तरा
नोहे भक्त परंतु शंकर तया संतुष्टला तस्करा. ॥ २

चोरे पिंडिवरीच देउनि पदें तो चादवा मोडिला
भक्ते देह समर्पिला, म्हणुं तया गौरीपती तुष्टला. ।
कैलासाप्रति तस्करा मग शिवे नेलेचि, भोळा असा;
त्याचें चिंतन हो! करा निजमुखें पाहो तरे ना कसा? ॥ ३

'हर हर हर शंभो' ज्या मुखीं नाम नाचे
भ्रम तरि मग कैसे तूटती ना मनाचे? ।
घण घण घण घंटा वाजवा चंड टाळी
स्मररिपु वद नामा पातके चंड टाळी. ॥ ४

परिमुनिच पुराणी बोलिले काय वाचे
शिवगुण अहिबुद्धी ना पुरे गाय वाचे ।
वद वद मृगिलागी पूसिले हिंसकाने
क्षुधित बहुत झाली आइका यासि काने. ॥ ५

विमल वनव व्याधे प्रश्निले त्या मृगासी
कवण कवण पापे प्रार्थि कोदंड त्यासी ।
म्हणत मृगिणि, 'का हा वाद? तू धन्य व्याधू
पुससि तरि तु दंडा धन्य तूं धन्य साधू.' ॥ ६

तदुपरि हरिणीने बोलिले काय वाचे
'जडजिव महि झाले, स्वगृही दूषणाचे ।
असुप दुरित त्याची, जाचना सूंपं आहे
श्रवण करि सुचित्ते सांगतो तूज पाहें. ॥ ७

कपट करुनि धात्रीसी वपू टाळिती जे
त्रिशुधि पतन त्यातें दोष हा जाण गाजे, ।
वधिति जरिच व्याधा निर्बळें पाशबंधे
लघु शिशु वधु वंदे दुर्बळें आम्हि अंधे. ॥ ८

१. वाणी. २. चोरा. ३ पाय ४. म्हणून. ५. मोठी. ६ शंकर. ७ उग्र, भयकर. ८. मनुष्य. ९. पापे. १०. पुष्कळ.

द्विजजन मुनि गाइ तापसी ब्रह्मचारी
इति गुरुनरमात्रू स्वामि देवी पुजारी ।
वधिति जिव असे जे जाचणी भीम त्यासी
करितिल यम कोपे आयके घोर कैसी. ॥ ९
कढत कथिलडेगा योजिती शूमगाचा
पतित कुजन ऐसे घालिती त्यांत जाचा ।
दृढ वरि वसवीले झाकणे वाट नाही
जळति जिव मवे गा! कुंभ तो पाक पाही. ॥ १०
अभक्ष्यभक्षकादिही तथापि धर्म लोपिती
प्रसाद लिंग स्वर्णचोर भक्तिभेद सांरिती, ।
गुरू सदैव निंदिती, स्वमित्रद्रोह जो करी
परांगना पराधना सिमावृत्ता (?)दि जो हरी. ॥ ११
असीपत्रा शस्त्रावरि पतित हे दूत जचिती
फुटोनी ते पर्णे निवती जिव तेथे बरडती ।
भुमी गा! ताब्याची करुनि अतिशे तप्त निकरे
तयालागी तेथे निजवित असे अंतक करे. ॥ १२
तथा तोडीताती वपु मग वळे साडस वरी
नहाणीती त्याते जळत जळते इंगळशिरी ।
जसा वन्ही गा! तो प्रजळत असे स्तंभ निगुनी
परद्वारी त्यासी जडुनी बहु योनी भ्रमविती. ॥ १३
चित्ती तो भिल शकला, दचकला दंडामि देखोनिया,
ठेवोनी शरकार्मुका क्षितितळी पावे पुढे योनिया ।
येवोनी स्वकरे मृगाचरणिच्या पाशा करी निर्गती
या रीती मृग ध्यावयासि जळ हो! आली समीरस्थिती. ॥ १४
प्राशोनी उदकासि ते द्वय पहा सत्वाथिली सर्वदा
झाली सावध श्वापदें उभयता आली भिलासंनिधा, ।

१ भयंकर. २. कुंभपाक हे एक नरकाचे नाव आहे. येथे पापी मनुष्यास डेऱ्यात घालून शिजवितात, असा समज आहे. ३. सोने चोरणारा. ४ जाचती, त्रास देती. ५. अतिशय ६. यम. ७. खांब. स्तंभ=Stump. ८. बाण आणि धनुष्य. ९. येवोनिया.

तेव्हां ते म्हणती भिल्लाप्रति मृगें, 'आता शिरा छेदिजे
बापा! तू बहु कष्टलासि उशिरें आम्हां क्षमा हे किजे. ॥ १५
झालासे उपकार फारचि तुझा तू दीसतोसी भला.'
आधी दे मृगि मस्तका, मृग तदा व्याधाप्रती बोलिला, ।
'दोघांचे बहु मास गा शिणसि रे! नेता गृहा एकला
पायी चालत येउ रे! तुजसवें धामासि तूझ्या भिला ! ॥ १६
कन्यासूना तुझी ही सदनपति तुझा लक्षिती मार्ग चित्ती
मासावीणा उपाशी तगमग बहु त्या लागलीसेल खती.' ।
बोले तो भिल्ल चित्ती न टळति वचना साच केलें जिवित्वा
ऐसी वस्तु प्रिया हे तृणवत करुनी पातली सत्य सत्वा. ॥ १७
तो येरी हरिणी सवें द्वय मुलें आली त्वरें धावती
झाली एकट पचमे वनमृगें सत्वासि ना सांडिती, ।
धारी देउनि मान ते विनविते भिल्लाप्रती, 'भाई! या
छेदी क्षेम असेति जो चतुर हे तो माझिया मस्तका.' ॥ १८
तो बोले वडिली मृगी तियसि हो! लाहो वृथा ना करी
'आधी देइन प्राण मी, तुम्हि असा चौघेजणे तोवरी, ।
पुत्रप्राणपतीपुढे करिन मी स्वर्गप्रयाणा गती,
येती देव समस्त पाहति तया दावीन सत्वाप्रती. ॥ १९
कैलासी शिव मानवी न सति या तारा शची पावती.'
ऐसें उत्तर आयकोनि मग ती बाळें द्वयी बोलती ।
'श्रीपितृवचनार्थ राघवनृपे त्या सेविलें काननां
तो धर्मांगद भूपति स्वजनका वाक्यार्थ दे आपणा. ॥ २०
श्रीयाळें सुतमास देउनि जगी सत्वासि संरक्षिलें
शीबी चक्रवर्ती स्वमास दिधलें सत्वाप्रती पाळिलें ।

---

१. गृहाला. २. मृग, प्राणपति. [बायका आपल्या नवऱ्याचे नाव घेत नाहीत.] ३. दोन्ही ४. रामाने दशरथाच्या आज्ञेवरून वनवास पत्करला—या कथेकडे कटाक्ष आहे. ५ अरण्या. ६. श्रियाळराजाने आपल्या आवडत्या चिल्हया नामक मुलाचे मास अतिथीस देऊन त्यास संतुष्ट केले, अशी कथा आहे. [अनंतकविकृत काव्ये, काव्यसंग्रह—पृष्ठ ११४-११६ पहा.] ७ शिबि—हा सोमवंशीय उशीनरराजाचा ज्येष्ठ पुत्र. या राजाविषयी दोन कथा महाभारतात आहेत. त्यांतून पहिलीचा येथे उल्लेख आहे ती अशी —शिबिराजाची परीक्षा करण्याकरिता इंद्राने श्येनाचे रूप घेतलें व अग्नीने कपोताचे रूप घेतले, नंतर श्येन आपले पाठीस लागला आहे अशा मिषाने क-

ऐसें जल्पुनि सागती मग भिला मोडुनि घेती वरें,
याच्या पालट पाडसें द्वय सुखें आम्हासि वे आदरें. ॥ २१
वेगी मस्तक सहरी वनपती बोलेति ती पाडसें
'राहो हे.' मग तो कुरग वदला व्याधाप्रती ते कसें, ।
'कैसा निष्ठुर व्याध तू बहुत गा! सोडोनि दे सर्वही
घे माते मरणी प्रियासुत कैसे देवोनी ज्यावे मही? ॥ २२
बाळातें प्रतिपाळिजे, वस्तु किजे सर्वस्व वेचूनिया
आधी आपण जाइजे मग घडो कैसे तरी ते तया, ।
भाळी अक्षर जे कदापि न टळे.' माथा मृगे दीधला,
'आता तू निवटी, विलब न करी, वे शस्त्र वेगी भिला!' ॥ २३
ऐसे ते मृगसत्व थोर नयनी तो पारधी पाहतो
माथा तूकितसे गहीवर तया आला असंभाव्य तो, ।

पोत शिवि राजाजवळ आश्रयार्थ आला. त्यास आश्रय मिळाला हे पाहून 'माझा भक्ष्य मला दे' असे श्येन म्हणू लागला तेव्हा कपोताचे भारभार शिवि राजाने आपल्या शरीराचे मास श्येनास देण्याचे कबूल केले परतु शरीराचा बराच भाग तोडून तराजूत घातला तरी कपोत जडच येऊ लागला. तेव्हा शिवि स्वत च पारड्यात बसला. ते पाहून उभयता सतुष्ट होऊन आपली रूपे प्रगट करून वर देऊन गेले. (महाभारत—वनपर्व—अध्याय १३०-१३१) याप्रमाणे प्रथम कथा झाली द्वितीय कथा आहे ती अशी —या राजाचे सत्व पाहण्यासाठी ब्रह्मदेव विप्ररूपानें आला आणि त्याने राजाच्या पुत्राचे (बृहद्गर्भाचे) मास खावयास मागितले. राजाने मास शिजवून तयार केले, पण विप्र कोठे दिसेना, तेव्हा मासपात्र मस्तकावर घेऊन राजा विप्राचा शोध करीत फिरू लागला. तों तो विप्र राजमदिरास आग लावीत आहे असे याने पाहिले. पण मनात विकल्प न धरता राजानें विप्राची प्रार्थना करून 'सिद्ध केलेले मास स्वीकारावे' अशी विनति केली. 'मी ते खात नाहीं, तूच ते खा' असे प्रत्युत्तर विप्राने केले त्याप्रमाणे राजा ते मास खाणार तो ब्रह्मदेव प्रसन्न होऊन, स्वरूप प्रकट करून, राजास आशीर्वाद देऊन त्याचा पुत्र पूर्ववत् सजीव करून अतर्धान पावला अशी कथा आहे. (महाभारत—वनपर्व—अध्याय १९४-१९८) ८. चक्रवर्ती पुरुषाचे लक्षण सामुद्रिक ग्रथात आहे ते —'अतिरक्त. करो यस्य प्रथितागुलिको मृदु । चापाकुशाकित· सोऽपि **चक्रवर्ती** भवेद्ध्रुवम् ।।' (राघवभट्टकृत 'अर्थद्योतनिका' नामक अभिज्ञानशाकुतलटीका—अक ७ श्लोक १६ पृष्ठ २४३.) चक्रवर्ती=चक्रे भूमडले राजमडले वा वर्तयितु शीलमस्य । यद्वा चक्र सैन्य वर्तयितु चालयितु शीलमस्य। अप्रतिहत वा चक्र वर्तयति । असे या शब्दाचे विग्रह आढतात

१. जीवत राहावे. २. मारी. ३ डोल्वीतसे.

कंठी बाष्पहि दाटला, तरतरा रोमाच ठेले उभे,
काही उत्तर तें मुचे नच मिळा, मौनत्व आले जिभे. ॥ २४
नेत्री नीर झरे स्वअश्रु सुटले कर्णी वधीरावला
वीदेहास्थितिने उभा टकमका पाहेच वेडावला; ।
ऐसा तो क्षण एक सावध पुढे होऊनि बोले मुखे,
'जा गा! मी न मरी तुम्हासि, सहसा राहा वनी सत्मुखे.' ॥ २५
केले सत्यचि बोलणे वनचरे बुद्धीसि नेले यथा,
भाकेलागि उतीर्ण जालित तुम्ही श्रीश्वापदें सर्वथा, ।
याती तो तृणभक्षकें परि नसे ज्ञानासि या ऊपमा
पूर्वी कोण असा तुम्ही क्षितितळी हे ज्ञान कैचे तुम्हा ?' ॥ २६
कथावे मृगें पारध्या पूर्वपथे तदा चोजे झालें असभाव्य तेथे, ।
शिवे सत्व देखोनि ते यान पाहे, त्वरे पाठवीले, वरी येत आहे. ॥ २७
उदेले नभी तेज अद्भूत भासे विमानासि त्या दामिनीची प्रभासे ।
घणाणा किती वाजती चंडघटा वरी शोभती त्या पताका अचाटा. ॥ २८
रवी मिरवले दूत त्या शांभवाचे वनी पातले श्रीशिवोद्धार वाचे, ।
तया न्यावया शापदग्धासी आले मृगे व्याधही दिव्यदेहीच झाले. ॥ २९
वरी गर्जले दूत ते दीर्घ वाणी, 'तुम्हा तुष्टला देव रे! शूळपाणी. ।
असे धाडिलें पुष्पकालागि जाणा त्वरें घेउनी या मृगे व्याधराणा.'॥ ३०
वदोनी असे बाहिले त्या विमानी तदा केलिया पुष्पवृष्टी सुरानी ।
सुराच्या नभी दाटल्या कीर्णपक्ती तया दर्शना देव घेवोनि जाती. ॥ ३१
आनंदें भरली मुखे डवरली सत्वापदी बैसली
नक्षत्री ठरली, निकी मिरविली शंभूप्रती मानिली, ।
सत्वें स्वर्ग भली अपूर्व चढली तारापदी बैसली
सत्वाची जितुली गुणे वदिनली ऐका तुम्ही चांगली. ॥ ३२
सत्वें धर्म जडे, अधर्म विघडे, सत्वेंचि मुक्ती वडे,
सत्वाचा जिकडेचि धूसर उडे किल्मीष सत्वे झडे, ।

---

१. राहिले. २. बहिरा झाला. ३. आश्चर्य ४. अढळ धैर्य ५. आकाशात. ६. विजेची. ७. प्रभा+असे. ८. मोठ्या घाटा. ९ विचित्र, मोठ्या. १०. विमान. ११. आकाशात मृग नक्षत्र दिसतें, हे सर्वास माहितच आहे. १२ पाप.

सत्वाचेचि हुडे विलोकुनि दडे तो काळ एकीकडे,
मत्वाविण बुडे यमावर पडे होतीच ते आपुडे. ॥ १३
सर्वार्थी निवडे मवे मंत्रगडे ते मत्व मेरु गडे
सत्वाचे अगडे करोनि झगडे काळा प्रमर्गा भिडे, ।
सत्वार्थी न पडे वृथा चरफडे वैसे भवाब्धीथडे
सत्वे श्वापदडे वन्या(!) धडफुडे गेलेचि मुक्तीकडे. ॥ १४

उपसंहार.

(श्लोक.)

ऐसा शंकर भक्ततारक प्रभु च्छेदी[1] भवाच्यापदा[2]
जेणे उद्धरिली भिलादिक मृगे व्याघ्र तयाच्या पदा; ।
वारी दुस्तर जो भवार्णवजळी नेदी बुडो दास तो
नाशी किल्मिष चिंतणे लवकरी भक्तासि हो! दास तो. १
भावे आर्जविती सदाशिव[3] तया बावेति ना यातना,
मुक्तीदायक विश्वनाथ भजता विश्रांतवीती मना, ।
त्याचा हस्तक मस्तकी कवि म्हणे देतोचि तो बुद्धिते,
केली पूर्ण कृपा सदाशिवरूपे नारायणाच्या सुते. ॥ २

सांम्राज्यवामनकृत[4]

१५. राजयोग.

(श्लोक.)

विरक्ति ना प्रीति जया प्रपंची, अहर्षमर्षी[5] क्रम पंचपंची, ।
दया न दाक्षिण्य नसे जयाला, सुचिन्ह साधू म्हणती[6] तयाला. ॥ १
ज्या निंदिता निंदकदोष नाही, ज्या वदिता तोष नसे मनाही, ।
जो निद्यवद्यादिरहीत झाला, का राजयोगी न वदा तयाला[7] ॥ २

---

१. बुडज २. भवाच्या+आपदा=ससारातील+विपत्ति=ससारयातना. ३ शकर. ४. हा कवि वामनपडिताचा शिष्य असावा. याने केलेल्या प्रकरणाची नावे —(१) सुदामचरित्र, (२) राजयोग, (३) ब्रह्मोपदेश, (४) अनुभूतिलेश (टीका). ५. आनदक्रोधरहित. ६. 'म्हणिजे' असा अन्य पाठ. ७. 'ज्यानी दिला निंदक रोष नाही' असा अन्य पाठ आहे.

जो उत्तमानें वचन स्तवीना, नीचास नीचोत्तर सूचवीना, ।
निंदास्तुतीं द्वैतें[1] नसे जयाला, का राजयोगी न वदा तयाला ? ॥ ३

प्रपंच जे का न दिसेचि ठावा, तर्थी तया भेद कळो उठावा, ।
त्यजूं भजूं द्वैत नसे जयाला, का राजयोगी न वदा तयाला ? ॥ ४

संसार हा चिन्मुख[2] मानियाचा, आकारमात्रे अवघा तयाचा, ।
त्यागीच भोगी गुरुराज योगी, अष्टांग[3] मूढासम तो न योगी. ॥ ५

चित्सागरी[4] जे लहरी[5] उठावी, चैतन्यसी ते जरि होय ठावी, ।
हा चिज्जडैक्यानुभवो[6] जयाला, का राजयोगी न वदा तयाला ? ॥ ६

भासे जयाच्या जड हें मतीतें, दावा नगीं[7] त्या निज हेम[8] तीतें, ।
माया स्वयें ब्रह्म असे जयाला, का राजयोगी न वदा तयाला ? ॥ ७

जो ब्रह्म जाणे विषयादि काही, मिथ्या असे भेद तया न काही, ।
जे जे दिसे ते निजसें[9] जयाला, का राजयोगी न वदा तयाला ? ॥ ८

दृष्टांनिया दृश्य कदा न नासे, हा भेद जाणे तरि भेद नासे[10], ।
भेदीं अभेदान्वय होय ज्याला, कां राजयोगी न वदा तयाला ? ॥ ९

पर्जन्य पाणी जरि भेद दावी, अद्वैतता रीति कशी वदावी ? ।
ज्या गौरनीरी[11] समता जयाला, का राजयोगी न वदा तयाला ? ॥ १०

विषय सत्य असें मनिं भाविती[12], तरि मृषा[13] कवणे परि दाविती ? ।
विषय नष्ट असे जरि मानिती, विषय का त्यजणे मग वानिती ? ॥ ११

सर्व ब्रह्म श्रुतीस कल्पुनि गती व्याप्यें जगा स्थापिती,
मिथ्या ही वदती स्वभेद करिती ते भ्रांतिमद्या पिती; ।

१. भेद, दुजाभाव. २. चैतन्य ३. योगाची आठ अंग आहेत —यम, नियम, आसन, प्राणायाम, प्रत्याहार, धारणा, ध्यान आणि समाधि या आठ अंगाचं सविस्तर वर्णन 'सरलार्थबोधिनी गीता'—पृष्ठ ३५३-३६० यांत पहावे. [योगदर्शन, अ० १ पा० २ सू० २९ षड्दर्शनचिंतनिका—पृष्ठ १६५] ४. ज्ञानसमुद्रांत. ५ लाटा. ६. योग म्हणजे चित्ताच्या वृत्तीचा निरोध. चित्ताच्या वृत्ति बाह्यपदार्थावरून काढून त्याचा रोख आत्म्याकडे लावणे याचें नाव योग चित्तवृत्तीचा निरोध अभ्यासानें आणि वैराग्यानें करितां येतो. चित्त अंतर्मुख व्हावे, त्याचा रोख बाह्यसृष्टीकडे लागू नये आणि आत्म्याच्या ठिकाणीं लय लागावा म्हणून जो वृत्तिशून्य चित्ताचा प्रयत्न त्याचें नाव अभ्यास होय. ७. दागिन्यांत ८ सोनें ९. आपलेसे. १० न असे. ११. गारेंत आणि पाण्यांत. १२. मानिती. १३. खोटें

युक्तीनें मग योजिती जडमती जे व्यापके बोलती,
अथा हस्तकि अव जे रिति दर्शी तैसेचि ते चालती. ॥ १२

विषय ब्रह्म असे वदता मिती, म्हणुनि व्यापक हेचि दिवामिती, ।
गनिस कल्पुनिया जगि वागती, परि तया न चुकेचि अधोगती. ॥ १३

देखेल जो विषय ब्रह्म खरें असे रे! त्याच्या जिवासि मग बंध कधी नसे रे! ।
तो वांचला जव असे तव मुक्त लोकीं, अन्योन्य शून्य विषयात्व बोलिले कीं.॥ १४

निर्वासना चिन्ह पुढें न जोरे, प्रपञ्च हर्ता न शके मनो रे! ।
मौन जया देखुनिया पळावें, विरक्तता चिन्ह असे कळावें. ॥ १५

कूटस्थ त्या तोच नसे प्रवृत्ती, त्या निष्क्रियासीन नसे निवृत्ती ।
वैराग्य तेथे कवणे करावें, मूढें वृथा भ्रांतिभरीं मरावें. ॥ १६

उपसंहार.

(श्लोक)

साम्राज्यवामन दिसे सुखरूप माथा, त्याच्या स्थितीस जरि साधिति चारि माथा, ।
नाही तयास करणेंच दुकानदारी, जो सर्वदा विचरतो गृहपुत्रदारीं. ॥ १७

साम्राज्यवामन दिसेचि यथार्थ वाणी, जाणेल त्या अनुभवाहि नसेचि वाणी, ।
प्रत्यक्ष जो स्थिरचरीं निज ऐक्य दावी. त्याची गुरुत्वमहिमा किति हो! वदावी ?॥ १८

रामात्मजकविविरचित

१६. कृष्णदानकथा.

(श्लोक)

सोळा सहस्त्रां सदनात नांदे, स्वसौख्यतुल्य प्रमदाजना दे, ।
रुचोनि हे तोप मनी मुनीला, 'पाहो' म्हणे मागुति सेवनीला. ॥

बहुतकरुनि येणे द्वारकेमाजि ज्याचे,
व्यसन परम ज्याला कृष्णपादाब्जाचे, ।

१. नरकवास. २ राहतो. ३. कमतरता ४ स्थावरजंगमी ५ 'महिमा' हा शब्द पुल्लिंगी व स्त्रीलिंगी आहे. ६ या कवीचे नाव नारायण असल्याचा एका पद्यात उल्लेख आहे त्या कवीने केलेली काही पदे, तुकाईवर्णनावरील कटिबंव व काही अभंग इतकी कविता आमच्या पाहण्यात आहे. ७. ही कथा हरिवंशात आहे. (श्लो० ४३ पहा). ८. स्त्रीजना.

वांडे वांडे मुखिं नामे सुस्वरें गाइ, वीणा[1]
करि धरि; मधुरत्वें चित्त वेधे प्रवीणा. ॥ २

[2]सत्यागृहीं प्रविशतां [3]विधिनंदनातें, देखोनि दूर हरि ये करि वंदनातें; ।
हातीं धरूनि बसवी कनकासनीं त्या, दावी जना सुजनसंगति एक नित्या. ॥३
[4]पाळी ऋषींचा हरि मध्यभागीं, लक्षी तयांतें नयनीं शुभांगी, ।
संतुष्ट मोठी मनि कृष्णसंगें, दानावली तेथ निघे प्रसंगें. ॥ ४

(ओंव्या)

'व्हावें आकर्ण विशाल नयन । तरी दान कीजे [5]नीलनलिन ।
दीर्घ [6]नासा अपेक्षून । [7]तिलकुसुमें देइजे. ॥ ५
वदन सुंदर आणि सतेज । व्हावें, तरी देइजे [8]जलज ।
[9]पृथु वर्तुल घन [10]उरोज । इच्छितां फळ देइजे. ॥ ६
[11]ऊरुद्वयाही व्हावी शोभा । तत्सविध दान करा [12]रंभा ।
रथदानें स्थूलनितंबा । स्त्रिया होती निश्चयें. ॥ ७
इहजन्मींचे [13]संपत्तिजात । जन्मावरी असावें सतत ।
तरी आवडे जो जो अर्थ । तोचि दीजे [14]विप्रांतें.' ॥

(श्लोक)

पूर्वी ऋषी कश्यप तत्सतीनें, दिला महादेवहि पार्वतीनें. ।
इंद्रासि दे इंद्रसती, पुराणीं हे गोष्ट चित्तीं धरि [15]कृष्णराणी. ॥
उठोनिया नारद कौतुकानें, सत्येसि बोले 'अजि! हे स्वकानें ।
आकर्णिली सादर दानराजी, तीमाजि तूझें मन कोठ राजी?' ॥ १०

(पद.)

हरिचा विरह नसो नसो । तो सदा जवळी वसो ॥ ध्रुवपद. ॥
[16]हरिपदपद्मीं मानस माझें [17]षट्पदावरि विलसो ।
[18]पूर्णकाम हरि मज दासीसीं सहसा ही न रुसो. ॥ हरिचा० ॥ १ ॥

---

१. वीणा=वाद्यविशेष. ['विश्वावसोस्तु बृहती तुंबरोस्तु कलावती । महती नारदस्य स्यात्सरस्वत्यास्तु कच्छपी । शिवस्य वीणा नालंबी गणाना तु प्रभावती ॥' इति हेमचंद्र] याप्रमाणे प्रत्येकाच्या वीणेची निरनिराळीं नावें आहेत. २. सत्यभामेच्या. ३. नारदातें. ४. समुदाय. ५ निळे कमळ ६. नाक. ७ तिळाची फुलें. ८ कमळ. ९. मोठे. १०. स्तन. ११. लग्नात. १२. केळ १३. धनसमूह. १४. ब्राह्मणांते, भट्टांते. १५. सत्यभामा. १६. कृष्णचरणरूपी कमळीं. १७. भ्रमरापरी. १८. तृप्तेच्छ.

[1]सुरवर जिंकुनि आणिला [2]तरुवर अंगणिं तोहि वसे ।
[3]प्रमदावर्गीं सौंदर्यादिक मजवांचुनि न दिसे. ॥ हरिच० ॥ २ ॥
[4]मान्यपणें हरि कृत्यविशेषें मजलागींच पुसे ।
जन्म अनंतहि घडतां मजला अचुकपणें [5]गिवसो.' ॥ हरिचा० ॥ ३ ॥ ११

(श्लोक.)

काना सर्वोत्तमाची बहु बहु वदली गोड हे शब्द भारी,
केला प्रेमातिरेकें [6]अवश वश जिणें सर्वदा [7]कैटभारी; ।
सांगे जाणूनि तीचें हृदय मनि तिला दान गोविंदजीचें
[8]भर्ता [9]हो जन्मजन्मीं हरिच मज असे चित्त साक्षेप जीचें. ॥ १२

(पद.)

'दान करीं कृष्णाचें । भामे! ॥ ध्रुवपद. ॥
अनल्प फल तुज फळे सुकृत हें । नव्हे [10]सुवच जे वाचे. ॥ भामे० ॥ १ ॥
नसे हित दुजें नको भय धरूं । संपन्न जन लोकाचे. ॥ भामे० ॥ २ ॥
[11]रामसुतप्रभुसवें विरह कधीं । नव्हे, वचन हें साचें.' ॥ भामे० ॥३॥ १३

(श्लोक)

'तुला वश हरी असा [12]सुकृतपुंज त्वां [13]अर्जिला,
म्हणे न कधिं सर्वथा न मज दे असे हो! जिला; ।
असे सुदिन आजिचा [14]सविधि दान कीजे भलें,
महोत्सवनिरीक्षणीं [15]कुतुक हे मला लाभलें.' ॥ १४

कृष्णार्पणीं महसमर्थ भल्या द्विजातें, अर्पीतसे सह सदक्षिण पारिजातें; ।
सत्या म्हणे, 'तुजचि देइन [16]दानवारी.' देवर्षि तीस [17]वरिचेवरि तो निवारी. १५

(पद.)

काय हरीतें करूं करूं? ॥ ध्रुवपद. ॥
शिष्य करूं तरि पूर्ण परात्पर । मम गुरुचाही गुरू गुरू. ॥ काय० ॥ १ ॥
वेद जयातें नेणति त्याला । कवणे स्थळिं मी धरूं धरूं? ॥ काय० ॥ २ ॥
अनंतगुणगण विवरुनि ज्याचे । जन भवसागर तरूं तरू. ॥ काय० ॥३॥ १६

---

१. इंद्र. २. पारिजातक. ३. स्त्रीगणात. ४ आदरानें, मानानें. ५. गवसो, मिळो ६. वश न होणारा. ७. कैटभ नामक राक्षसाचा अरि (शत्रु) ८. भ्रतार, नवरा. ९. होवो. १०. सवतींचें. ११. रामसुताचा प्रभु (कृष्ण) याचा तुला कधींही विरह होणार नाहीं. १२. पुण्यसमूह. १३. वश केला, संपादिला. १४. विध्युक्त. १५. कौतुक. १६. राक्षसाचा शत्रु. १७ वारंवार.

(श्लोक)

सात्राजिती वदनमे विधिनंदनातें की, 'कोण घेइल दुजा भवभंजनातें ? ।
घेशील तुचि तरि देइन दानवारी, हाती तुझ्या सुरतरूसह दानवारी.' ॥ १७
देखूनि निर्धार असा सतीचा, अंगीकरी भक्तजनास तीचा; ।
घेई म्हणे घेउनि त्या हरीतें, चरित्र ज्याचें मन मोहरीतें. ॥ १८

(श्लोक)

उठुनि सत्यभामा हरिप्रिया, त्वरित घेउनी ये निर्जरप्रिया; ।
मुनिमुखें अभिप्राय जाणवी, उचित तेथ संभार आणवी. ॥ १९
मिळति सर्वही तेथ नायका, नयनि पाहती विश्वनायका ।
म्हणति, 'धीट हे देतसे पती, सकल लोक हे ज्यास कांपती. ॥ २०
अगइ! नवल मोठें धैर्य ईचें कळेना,
श्वशुरनणदुल्याही सासुवा आकळेना, ।
भय न धरि पतीचें लाडकी हे वजागी,
उचित अनुचितींही केवि होईल जागी ? ॥ २१
उगवला मनि संशय तोडितें, मनि वसे मधुसूदनिं जोडि तें, ।
म्हणति लोक इला बहु धादली, तदपि ते अणुमात्र न मदली.' ॥ २२
पतीसहित ते सती करुनि मंगलस्नान हो!
मनी वडिवडी करी नवस विघ्न येथें नैं हो. ।
अलंकृत तनूसवें कनक वस्त्र ही नेसली,
हरीजवळि येउनि त्वरित आसनी बैसली. ॥ २३

(पद)

मजसम कोणहि सुंदर आन ? ॥ ध्रुवपद. ॥
मीच सभाग्य गुणाढ्यहि मी जगी । मान करी भगवान ॥ मज० ॥ १ ॥
पूर्णमनोरथ मीच निरंतर । नाहि कधी व्यवधान ॥ मज० ॥ २ ॥
धन्य मि मजला मानवला हरि । त्रिभुवनभुवननिधान ॥ मज० ॥ ३ ॥
ईचट सहस्रहि टाकुनि भवनें । येथ धरी अभिमान ॥ मज० ॥ ४ ॥
उत्तीर्ण प्रभुला करी होउनी । आदरिले निजदान ॥ मज० ॥ ५ ॥

---

१ सत्यभामा, सत्राजित्-कन्या २ दानोदक. ३. रिझविते, भुलवितें. ४ कृष्णा. ५. साहित्य. ६ न होवो. ७. अन्य. ८. सोळासहस्र.

काय जनासी काज मद्रुक्चेचि । असो मन ध्यान ॥ मन० ॥ ६ ॥

रामसुतप्रभु भक्तजनाचें । पाहिल केवि निदान ॥ मन० ॥ ७ ॥ २४

गीत

पुण्याहघोष करिती वरवा द्विजाती, सनस्वर वाद्ये वाजती वाचन

जाऊनि थोरपण ये लघुता तरुते, तो तो वृक्ष जवळि होय जगद्गुरुते. ॥२५

(सवाई

तो यदुराज करावरि शोभत गेंदिच भव्य जसो तुळसी

थोर न ल्हान अलौकिक कौतुक देखति लोक समस्त ऋषी ।

घालुनि माळ गळ्यात हरीस हि गोवियले सहसा तरुसी

वाजति टाळ मृदंग मधुर स्वर टाकिलि दिव्य फुलें त्रिदशी. ॥ २६

(दिंड्या)

बैसवीला नारद रत्नपीठी, पुजा करी येऊनी गोरटी ।

रत्नहार घालुनी तया कंठी, गोवितांहे, देवर्षि हासे पोटी. ॥ २७

१ कृष्ण, देव २ अन ३ ब्राह्मण ४ स्वर सात आहेत –'निषादर्षभगांधारषड्जमध्यमधैवता । पंचमश्चेत्यमी सप्त तंत्रीकंठोत्थिता स्वरा ॥' (अमरकोश) 'षड्जं रौति मयूरस्तु गावो नर्दंति चर्षभम् । अजाविके च गांधारं क्रौंचो नदति मध्यमम् । पुष्पसाधारणे काले कोकिलो रौति पंचमम । अश्वस्तु धैवतं रौति निषादं रौति कुंजरः ॥' १ ॥ नि–निषाद–हा शब्द हत्तीचा, याचें नाभिस्थान २ रि–ऋषभ–हा शब्द गाईचा, याचें नासिकास्थान ३ ग–गांधार–हा शब्द शेळीचा याचें स्थान गाल. ४ सा–षड्ज–हा शब्द मोराचा, याचें नाभिस्थान ['नासाकंठमुरस्तालु जिव्हा दंताश्च संस्पृशन् । षड्भ्यः संजायते यस्मात्तस्मात्षड्ज इति स्मृत ॥' नाक, कंठ, ऊर, तालु, जिव्हा आणि दांत या सहा स्थानापासून होणारा तो षड्ज] ५ म–मध्यम–हा शब्द क्रौंच पक्ष्याचा, याचें हृदयस्थान. ६ ध–धैवत–हा अश्वाचा, याचें ललाटस्थान; प–पंचम–हा शब्द वसंतकाळांत कोकिलाचा, याचें कंठस्थान [नाभीपासून उत्पन्न झालेला जो वायु, ऊर, हृदय, कंठ आणि मूर्धा यामधून जातो तो पंचम] हे सात स्वर तंत्रीपासून आणि कंठातून उत्पन्न होतात ५ अनेक ६ त्रिदश–तीन आहेत दशक ज्याच्या संख्येत ते 'त्रिदश' या रीतीनें विग्रह करा असतां तीसपासून चाळीसपर्यंत अंकाचा बोध होतो परंतु आठ वसु, बारा आदित्य, अकरा रुद्र, दोन आश्विन मिळून तेहतीस देव असल्यामुळें वरील विग्रहावरून तेतीस देव समजावयाचे 'आदित्यान्जज्ञिरे देवास्त्रयस्त्रिंशदरिंदम ॥ १४ ॥ आदित्या वसवो रुद्रा अश्विनौ च परंतप ॥ १५ ॥ [वाल्मीकिरामायण–अरण्यकांड सर्ग १४ निर्णयसागर छापखान्याची आवृत्ति–पृ० ४७० पहा]

कल्पवृक्षासहित कृष्णप्रजा, सद्भावेंची सारुनी कृष्णभाजा ।
करी संकल्प कि, 'हा यदुराजा, जन्मोजन्मीं हो प्राणनाथ माझा.' ॥ २८
कोटि रत्नें निळराशि हेमराशी, संकल्पिल्या त्या क्षणीं दक्षणेसी ।
सत्यज्ञानानंद तो जयापाशी, [3]रिद्धिसिद्धी ही तया घरीं दासी. ॥ २९
देवऋषिस्या करि सहपारिजात, ठेवुनीया कृष्ण करांबुजात ।
सोडि तयाऊपरी दानवारी. संकल्प तें सिद्धीस दानवारी. ॥ ३०

(श्लोक)

विनोद करि नारद, प्रभुस 'घे' म्हणे 'आसना
उठे त्वरित चाल ये मजसवे त्यजीं वासना.' ।
करी वचन मान्य घे हरि कमंडलू सवळीं
कंडासनहि पुस्तकें मृदुल पादुका कवळी. ॥ ३१
पुढें नारद, श्रीपती त्याच मागें, असे दोघही चालिले राजमार्गें, ।
ती गोष्ट सैाहस्रहि बायकांला, कळे दिले हो ! जगपालकाला. ॥ ३२

(ओव्या)

मिळोनिया अवघ्या नारी । येती भामेचिया द्वारीं ।
तियेसी म्हणती, 'तुवां हरी । काय म्हणोनी दीधला? ॥ ३३
आम्हा सर्वांचे जीवन । तुवा केलें नारदाधीन ।
तुजसारिखी विचारहीन । कोणी नाहीं देखिली. ॥ ३४
आम्ही न हो काय वनिता? । तुवाचि कैशी दाविली सत्ता?' ।
कोणी म्हणती, 'असो आता । विचार कीजे पुढारीं.' ॥ ३५
कोणी वसुदेवदेवकीनिकट । जाऊनि वृत्तांत सांगती स्पष्ट, ।
कोणी धावूनिया धीट । घेऊन येती हलधरा. ॥ ३६
निंदा करिती नारदाची । म्हणती, 'बुद्धि भ्रंशिली त्याची.' ।
कोणी म्हणती, 'बाइलेची । भीड पडली कृष्णातें.' ॥ ३७
ऐशी अश्राव्य ऐकूनि वचनें । सत्यभामा राहिली मौनें ।
तंव कृष्णें खुणाविलें नयनें । नारद बोले ते काळीं. ॥ ३८
'सुवर्णभार देइजे मातें । पारडीं घालूनि कृष्णातें ।
येणें उपायें सोडीन यातें । वचन नोहे अन्यथा.' ॥ ३९

---

१ सत्यभामा २ नवरा ३ सपत्नीच्या देखता ४ दानोदक ५ अजिनासन, कटासन
६ येथें वृत्तसुखार्थ 'सहस्र' असा शब्द न लिहिता 'साहस्र' असा शब्द कवीनें लिहिला आहे
७. कृष्णाला. ८. स्त्रिया ['**वनिता** जनितात्यर्थरागयोषिति' इति विश्वप्रकाशः] ९. कठोर.

'अवश्य' म्हणून चक्रधर । पारडीं बैसवीली सुंदर ।
सुवर्णभार अर्पिती चतुर । तोलिल्या झाल्या कृष्णातें. ॥ ४०
वरचेवरी घालिती हेम । परि तुळेचि वैकुंठधाम ।
सर्वां मनीं संकट परम । सरलें हेम म्हणउनी ॥ ४१
तव पातली पट्टमहिषी । जे का रुक्मिणी लावण्यराशी ।
तिणें उपाय निज मानसीं । कृष्णमुक्तिकें नियोजिला. ॥ ४२

(पद)

जननी हे सर्वजनाची ॥ ध्रुवपद. ॥
जे हरिला प्रिय जीस हरि प्रिय । सतत हे धणि पुरवि मनाची ॥जन० ॥१॥
निर्गुणि निर्गुण सगुणि सगुण जे । कृष्णवधू बहु सगुण गुणांची॥जन०॥२॥
प्रति अवतारि आपण अवतरे । कुळदैवत जे रामसुतांची ॥ जन० ॥३॥ ४३

(श्लोक)

वृंदावनीं तुळसिला करि वंदनातें. 'तू सोडवी' म्हणतसे 'यदुनंदनातें.' ।
घेऊनि ये गळित पत्र तिचें स्वहातीं, सोळा सहस्रहि सत्या तिजला पहाती॥४४
गळित तुळशिचें ती पत्र ते त्यात टाकी,
तव धनवट बैसे पारडें भूतटाकीं, ।
नयनि विविसुताच्या पातलें प्रेमपाणी
चकित निज मनीं तो राहिला शार्ङ्गपाणी. ॥ ४५

(पद)

'जय जय श्रीतुळसी' जय तुळसी! ॥ ध्रुवपद. ॥
त्वद्धधोदक हरितीर्थानें । तनु होते शीतळशी. ॥ जय० ॥ १ ॥
अमृतत्वें मी समान होइन । जरि मज तू आतळसी.' ॥ जय० ॥२॥ ४६

उपसंहार.

(श्लोक)

सिंधु 'श्रीहरिवंश' तेथिल कथा विद्रुच हे सत्कथा,
घेतां कर्णपुटीं, त्रितापभय हे त्याला नसे सर्वथा, ।
केली प्राकृतपद्यबंधरचना रामात्मजे स्वाकृती,
तीतें सतत सद्गुणप्रिय भले पाहोत जे का कृती. ॥ ४७

१. सुवर्ण. २ पट्टराणी (रुक्मिणी) ३. गळून पडलेलें. ४. प्रेमाश्रु. ५. वन्यजीविन, कुशलें.

व्यंकटेशकविकृत[1]

१७. शांतादुर्गास्तुति.

(श्लोक)

नमो त्वं तद्रूपे असिपदपरब्रह्मस्वरूपे !
प्रिये ! सच्चित्कंदे ! सहजसुखस्वानंदअरूपे ! ।
तुझ्या भक्त्युत्कर्षे निजपदि जनानंदजनिते !
जगन्माते ! **शांते** ! भवभय हरी श्री**भ**गवते ! ॥

पहाता या विश्वीं[2] प्रकृतिपुरुषें[3] भेद गमती
अविद्या वा माया[4] जिव शिवरूपे शास्त्र प्रतिती[5] ।
परंतु स्वात्मैक्यें निज सुखरूपे त्या रमविते
जगन्माते ! **शांते** ! भवभय हरी श्री**भ**गवते ! ॥

प्रपंचीं दुर्वृत्ती विषय पर गंतव्य[6] करिती
म्हणोनीया दुर्गा विवरुनि पहाताचि शमती ।
तईं तूतें **शांता** म्हणुनि स्तविती संतकवि ते
जगन्माते ! **शांते** ! भवभय हरी श्री**भ**गवते ! ॥

अधिष्ठानीं तूझ्या स्थिरचर[7] जगद्भास विलसे
विवेकें जैं लक्षीं स्वरुप तव तैं सर्व निरसे, ।
असे तू सत्यत्वें स्वसुख निज निर्लेप जनिते[8] !
जगन्माते ! **शांते** ! भवभय हरी श्री**भ**गवते ! ॥ ४

१ ह्या कवीविषयीं कांहीं माहिती मिळत नाहीं याने (१) म्हाळसाकांतस्तुति (ग्रंथसंख्या १०), (२) भैराळस्तुति (ग्रंथसंख्या १३), (३) मार्तंडस्तुति (ग्रंथसंख्या १०), (४) कुलदैवतस्तुति (ग्रंथसंख्या १५), (५) म्हाळसास्तुति (ग्रंथसंख्या १७), (६) वासुदेवस्तव (ग्रंथसंख्या ९) इत्यादि कविता केली आहे २ जगांत ३ हे सर्व जग प्रकृति+पुरुष याच्या योगानें झालें आहे, असें सांख्यशास्त्राचें मत आहे ४ माया=प्रकृति [प्रकृतींचे दोन प्रकार आहेत एक अविद्या आणि दुसरी माया विक्षेपशक्तिरूपानें (ब्रह्मांडाचा पसारा रचणाऱ्या शक्तीच्या रूपानें) परमेश्वराच्या अधीन असणारी जी प्रकृति तिला माया म्हणतात] ५ प्रतिपादन करिती ६. गमन. ७ स्थावरजंगम. ८ 'पुनिते' असा अन्य पाठ

शिवा लक्ष्मी ब्राह्मी त्रिगुणमय[1] त्रीमूर्ति[2] धरिसी
त्रयावस्थारूपे[3] जननि! स्थिति[4] संहार[5] करिसी।
परा वा तू चौथी म्हणति परि त्याहूनि परते,
जगन्माते! शांते! भवभय हरी श्रीभगवते!। ५

स्वये ज्योतिर्बिंदु ध्वनिरुपि कळा नादरचना
सहस्त्रारी भासे दृढ धरिसि त्यामाजि सुमना।
नवी वृत्तिस्थैर्ये सुखमय समाधीस वरिते
जगन्माते! शांते! भवभय हरी श्रीभगवते! ॥ ६

असे ॐकाराचे प्रणवमय पंचाग स्फुरसी
दशा पंचावस्था तनुहि गुण सापेक्ष रमसी।
अगूणि याहूनि परतु परमानंदस्फुरिते!
जगन्माते! शांते! भवभय हरी श्रीभगवते! ॥ ७

तनू वाचा चित्ते अनुदिनि तुझी भक्ति करिती
तयाला तू होसी सफळ, महिमा वानु मी किती[6]।
दिनोद्धारे! नाथे! ब्रिद तव करी साच पुरते
जगन्माते! शांते! भवभय हरी श्रीभगवते! ॥ ८

महत्वाते तूझ्या न पवति विधी आदि सकळ
परी वाणी त्यांची स्तवन करिता होय सफळ।
म्हणोनी हे येथे स्तुति स्फुरविसी अष्टकरिती
अनन्यात्मारामी गुरुपदिच ते व्यंकटमती. ॥ ९

१. सत्व, रज आणि तम या तीन गुणानी युक्त 'मय'प्रत्ययाचा अर्थ 'विशिष्ट' 'युक्त' 'परिपूर्ण' असा आहे २ 'त्रीमत्र' असा अन्य पाठ ३ लहानपण, तरुणपण व म्हातारपण या तीन अवस्था. ४. पालन करिसी. ५ मारिसी ६. लौकिक, बडिवार.

खंडेरायकविविरचित

१८. एकनाथचरित्र.

(साकीवृत्त)

वरवी संतचरित्रे हो! । पावन परमपवित्रे हो! ॥ ध्रुवपद. ॥

प्रतिष्ठानी एकनाथ भक्तराज तुम्हि ऐका, ।
कीर्ति जयाची चराचरी हो! अजुनि राहिली देखा. ॥ वर० ॥ १ ॥

ज्ञानदेव प्रत्यक्षमूर्ति अवतरला हे सृष्टी ।
दीनोद्धारण करावयाला अवलोकी तद्दृष्टी ॥ वर० ॥ २ ॥

कोणे एके दिवशी कीर्तन करिता एकनाथ ।
जैळाची ते उपमा संता, नेला तिकडे जात. ॥ वर० ॥ ३ ॥

१ ह्या कविविषयी काही विशेष माहिती मिळत नाही, पण नाथगोपाळ हा ह्या कवीचा गुरु असावा व पद्य २३ तील 'काशी' या शब्दावरून हे गृहस्थ नागपुराकडील रहिवासी असावे असे दिसते ह्याची कविता (१) तुकारामचरित्र (अभंग ४०), (२) नामदेवचरित्र (अभंग २५) आमच्यापाशी आहे शोधकानी आणखी मिळविण्याचा प्रयत्न करावा २ एकनाथ—हा साधु ब्राह्मण कवि ज्ञानदेवाचा अवतार असे समजतात याचा जन्म शके १४७० या वर्षी झाला असे दिसते याचा मरणशक १५२१ फाल्गुन वद्य ६ असे आढळते याची कविता (१) एकनाथी भागवत, (२) भावार्थरामायण, (३) रुक्मिणीस्वयंवर, (४) स्वात्मसुख, (५) हस्तामलक, (६) आनंदलहरी, (७) चतुःश्लोकी भागवत टीका, (८) अभंग, (९) पदे—इतकी प्रकरणे मराठी असून काही कविता हिंदुस्थानी भाषेतही आहे याच्या गुरूचे नाव जनार्दनपंत होते म्हणून त्याने आपल्या कवितेत आपले नाव **'एका जनार्दन'** असे लिहिलेले आढळते याची वाणी रसाळ आणि सरळ असून वर्णन करण्याची शैली मनोहर आहे एकनाथाने मराठी भाषेवर केवढे उपकार केले या विषयाचे प्रतिपादन **'एकनाथाचें चरित्र'** नामक पुस्तकात आणि 'आमची देशी भाषा विद्यार्थ्यांनी शोभण्यासारखी आहे की नाही?' या व्याख्यानात प्रो० **रा**जाराम **रा**मकृष्ण **भा**गवत यानी केले आहे ते पाहण्यासारखे आहे महिपतीच्या 'भक्तलीलामृता'त (अध्याय १३-२४) एकनाथाचे सविस्तर चरित्र आहे याशिवाय रा० धोंडो बाळकृष्ण सहस्रबुद्धेकृत 'श्रीएकनाथ महाराज याचे चरित्र' हे पुस्तकही पाहण्यालायक आहे ३ पैठणाला 'प्रतिष्ठान' असे अन्य नाव आहे ४. स्थावरजंगमी ५ एकनाथ हा ज्ञानदेवाचा अवतार असे समजतात. ६ दीनाचा उद्धार करण्यासाठी. ७ पाणी ज्याप्रमाणे कोणत्याही वस्तूत घातले असता त्या वस्तूचा रंग धारण करते त्याप्रमाणे साधूला जसा मनुष्य भेटेल त्याप्रमाणे ते वर्तन करितात अशीच एक हिंदी भाषेत म्हण आहे—'पानीका रंग कैसा? जिसमे मिलावे वैसा'

विवेकनाक महार तेथें कीर्तन ऐके सातें. ।
बोला ऐसी करणी आहे, पाहीन मीच सातें. ॥ वर० ॥ ४ ॥
सूर्योदय होताचि, स्वामी गंगास्नाना आले, ।
जाते वेळीं विवेकनाका मार्गी भेटते झाले. ॥ वर० ॥ ५ ॥
पाणी जोडुनी अर्जी बोले, विवेकनाकहि जाणा ।
'द्वादशी माझे घरीं यावे तुम्ही भोजन करण्या.' ॥ वर० ॥ ६ ॥
तेव्हा प्रत्युत्तर तयाला एकनाथही देत ।
'अनामकावरी कसे यावे भोजन करण्यात'' ॥ वर० ॥ ७ ॥
विवेकनाक बोले, 'कीर्तनि तोयचि उपमा मती ।
तुम्हीच देउनि, ऐसे म्हणता'' खेद करी तो चित्ती. ॥ वर० ॥८॥
हृदयीचा तो भाव जाणुनी 'येतो' म्हणे तयाला ।
हर्षयुक्त तेव्हा होऊनी 'येतो' म्हणे नाथाला. ॥ वर० ॥ ९ ॥
विवेकनाके अपुले कांतेलागी आज्ञा केली ।
सर्व शुचिर्भूत होऊनि पाक लावा चौली ॥ वर० ॥ १० ॥
सर्वही मान मागे अपुले कांतेलागी ।
सव्वा प्रहर रात्री उठोनी पाक केला वेगी. ॥ वर० ॥ ११ ॥
तिकडे मठामध्ये अवघे कळलें वर्तमान ।
शिष्याचा समुदाय मिळाला 'आले' म्हणती 'विघ्न.' ॥ वर० ॥१२॥
अवघे मिळोनी त्यांनी एक मनसुबा केला, ।
तो येईल तिकडे जाता धरु हेची बोला. ॥ वर० ॥ १३ ॥
अरुणोदय होता अवघे आले स्वामीपाशी ।
'भागवतग्रंथ सोडा बैसा श्रवणासी.' ॥ वर० ॥ १४ ॥
सर्वात्मक जाणोनी स्वामी बैसले हो! तेथे ।
पाक होऊनि सिद्धता[11] जाहली कळलें हृतयात. ॥ पुर० ॥ १५ ॥

---

१ महाराच्या नावापुढे 'नाक' असा शब्द जोडण्याची कोकण वगैरे प्रांतात चाल आहे जसे—रामनाक बिन गणनाक महार २ स्वत, खुद्द ३ हात ४ शूद्राच्या घरी हा समास चिंतनीय आहे ५ 'येतो' या शब्दाचा उपयोग येथे 'जातो' या अर्थी केला आहे हे विपरीत-लक्षणेचे उदाहरण आहे कुंकू वाढले, तांदुळ वाटले, हातातील बांगड्या वाढल्या—इत्यादि वाक्यात विपरीतलक्षणा आहे ६ सायंस, बायकोस ७ चालीस लावणे=सुरुवात करणे ८ वर्तमान. ९ लवकर. १०. विचार ११. जेवणाची तयारी

सर्वाभूती आत्मा एकचि आहे तो हो[1] तेथे ।
अन्तर्गतिने गेले **स्वा**मी केले भोजन तेथे. ॥ वर० ॥ १६ ॥
येना योगे भोजन केले **वि**वेकनाकाघरी ।
ज्याचे जेवण, त्याचे ढेकर दिधले, परोपकारी ॥ वर० ॥ १७ ॥
भोजन सारुनि बाहेर आले, आचवले अंगणात ।
रत्नगीता, येत काठी ठेवुनि आले तेथे. ॥ वर० ॥ १८ ॥
विवेकनाक पाहे जव तो **स्वा**मी नाही तेथें ।
विडा घेतला नाही म्हणूनि, चित्ती हळहळित. ॥ वर० ॥ १९ ॥
कांतेलागी बोलतसे, 'गे! **स्वा**मी गेले निघुनी.' ।
पुढे पाहे गीता, काठी, ठायी गेले विसरोनी. ॥ वर० ॥ २० ॥
भार्या बोले, 'गीता, काठी, विडा, घेउनी जावे.' ।
शब्द ऐकता कानी **वि**वेकनाक त्वरेने धावे. ॥ वर० ॥ २१ ॥
जाउनि तेथें उभा ठाकला, पाहती शिष्यमंडळी ।
काय[3] काज तुज येथे धुंडकावीला[4] सकळी. ॥ वर० ॥ २२ ॥
'[6]कांजी! तुम्ही रागा येता[5] **स्वा**मिंगि धाडुन [7]देणे ।
गीता, काठी, विडा, घेउनी सुखी मग बैसणे.' ॥ वर० ॥ २३ ॥
पाहता सकळे गीता येथे कोठे जवळी न दिसे; ।
'भोजनास गेलो होतो तेथें वाटे राहीलीसे.' ॥ वर० ॥ २४ ॥
ऐशा बोला **स्वा**मीवचना शिष्य पाहू गेले ।
विवेकनाक उभा द्वारी गीता, काठी, देखिले. ॥ वर० ॥ २५ ॥
पाहुनि तेव्हां आश्चर्य करिती, '**स्वा**मी केव्हा गेले? ।
प्रातःकालापासून **भा**गवत ऐकवित बैसले.' ॥ वर० ॥ २६ ॥
साधूमहिमा नकळे कोणा निगमा अगम्यहि जेथें ।
[10]लवणपूतळी सिंधु[11] पहाता अती जीवने[12] होते. ॥ वर० ॥ २७ ॥

---

१ दुःखित २ भायेस ३ काम, कार्य ४ दरडावला ५ सर्वांनी ६ का बरे, कोणत्या कारणामुळे ७ द्या, द्यावे क्रियावाचक नामे कधी कधी काव्यग्रंथात क्रियापदाऐवजी येतात 'साराश पाठ **करणे**' याचा अर्थ 'साराश पाठ **करावा**' असा आहे दुसरी उदाहरणे–(१) सर्वज्ञाला अज्ञ मनुष्ये काय ज्ञान **शिकविणें** (शिकवावे)–मोरोपत (२) वरचेवर पत्र पाठवीत **जाणें** (जावे) ८ सज्जनाची लीला ९ वेदाना १० मिठाची बाहुली. ११. समुद्र पाहणे=समुद्रात पडणे. १२. पाणी [विरघळते–असा भाव]

नाथगोपाळे वर्णन केले अखंड परिपूर्ण ।
खंडेराया निजध्यास गातो बहु आवडीने. ॥ ब० ॥ २८

अनामककविविरचित

१०. श्रीरामदासलीला.[1][2]

(लावणी)

स[3]ज्जनगडि रा[4]मदास सुखदायक नांदतसे तो श्रीगुरुवर
तत्सेवा तू मनुजा! कर स[5]त्वरतर. ॥ ध्रुवपद. ॥

१ गोपाळनाथ हा खंडेरायाचा गुरु असावा व कवीने आपली गुरुभक्ति प्रगट करण्यासाठी येथे असा उल्लेख केला असावा गोपाळनाथकृत काही पदे आमच्या संग्रही आहेत शोधकांनी जास्ती मिळविण्याचा प्रयत्न करावा, अशी सविनय विज्ञप्ति आहे २ ह्या लावणीचे आरंभी उपोद्घातरूप पुढील लेख आहे "अथ रामदासस्वामींनी मूर्ति स्थापन केल्या. ती लीला कटावरूप प्रारंभ प्रमादबावाकडून मठ इसलामपूर येथून झाला तो लेख शके १७७७" ह्या लावणीचा कर्ता कोण हे काही कळत नाही रचनाकालही निर्णित करिता येत नाही. वर दिलेल्या शकावरून ही लावणी निदान ४० वर्षांची जुनी असावी पण अन्य प्रमाणावरून ती अधिक जुनी असावी असे दिसते ही लावणी कदाचित् राजाराम प्रासादी ऊर्फ प्रमादबावा यांनीच केलेली असावी, असे वाटते ह्या बोवांनी केलेली काही पदे, 'काव्येतिहाससंग्रह—अनेककविकृत काव्ये, भाग ३' यात अखेरीस छापली आहेत प्रस्तुत लावणीत चाफळ येथे समर्थांनी श्रीराममूर्ति स्थापना केली, त्या संबंधाने यात बरीच विस्तृत हकीकत दिली आहे विशेष हकीकत आत्मारामबावाकृत 'श्रीसमर्थरामदासचरित्र' (तेंडुलकरांची आवृत्ति) याचे अध्याय ३१,३२,३३,३४,३५ व ३६ यात आहे. ती इष्ट असेल त्यांनी पहावी ३ हा डोंगरी किल्ला साताऱ्याजवळ ३ कोसांवर आहे यालाच परळी असे दुसरें प्रसिद्ध नाव आहे. ४ शिवाजी महाराज छत्रपतींचे गुरु 'समर्थ' असे यासच म्हणतात. याचें जन्म जांबगावी श० १५३० त चैत्र शुद्ध ९ स झाले आणि श० १६०३ मध्ये माघ वद्य ९ स सज्जनगडी यांनी समाधि घेतली याचे बापाचे नाव सूर्याजीपंत व आईचे राणूबाई. याचें उपनाव ठोसर. जातीचे देशस्थ आश्वलायन ब्राह्मण हे छत्रपति शिवाजी महाराजांचे गुरु होते याचे 'दासबोधा'दि बरेच ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत विशेष माहिती भक्तविजय अ० ४७ यात पहावी या सुप्रसिद्ध भक्तवर्य कवीविषयी माहिती पुढील पुस्तकात आहे ती इष्ट तर पहावी —रामदासाची बखर, रामदासस्वामीचे समग्र ग्रंथ, अर्वाचीन (भारतवर्षीय) कोष, जुने नवनीत, काव्येतिहाससंग्रहातील रामदासाचें चरित्र, चौबळकृत रामदासाचे चरित्र ५. 'सत्वरतर'=अतिशय लवकर, किंवा तत्सेवा सत्वर कर आणि तर—असे दोन्ही अर्थ संभवतात

सद्गुरु एके दिनि अंगापुरी[1] कृष्णेतटि सध्येम बसे ।
तें मनि सुचलें उत्तमसें ।
स्थापुनि रघुनंदन करु वदन जनोद्धार करु याहि मिसें ।
तें ध्यान असो सुदरसें ।
तव कृष्णेतुनि शब्द निघाला, 'दासा! तुम्हि कल्पिलें जसें
रूप धरियलें मींहि तसें ।
सत्वर मज बाहिर काढावें सीतेसह मी आत असें ।
मारुति लक्ष्मण तोहि वसे.' ।
डोहातुनि मधुर ध्वनि इतुका ऐकुनि डोलति अतिहर्षे ।
नयनीं प्रेमामृत वर्षे ।
तेंचि क्षणिं उडि घालुनि काढिति जगदंबेसह[3] उत्कर्षे ।
पाहता रूपहि हृद् हर्षे ।
अद्भुत चरित्र घडलें ऐसें जाहलिया नाहित बहु वर्षे[4] ।
तच्चरणांबुज नमि[5] शीर्षे[6] ।
पद स्पर्शनीं जन पावन हे लोह जसें परिसा घर्षे[7] ।
चाल ॥ तेथें स्तविजे किति आर्षे[8] ।
व्यर्थ मनीं धरुनी ईर्षे[9] ॥
तोड ॥ विषय मनांतुनि काढीं, फाडी यम कांगद[10] मग चरचरचर
तत्सेवा तूं मनुजा! कर सत्वरतर. ॥ १ ॥
श्री रामचद्रमूर्ति घेऊन 'स्थापू' म्हणती सदय[11] मनात ।
निघाले शिष्यासहित वनात ।

---

१ हें गाव सातान्याचे दक्षिणेस उंब्रज व कऱ्हाड याचे दरम्यान कृष्णेच्या तीरी आहे. २. मूर्ती, तिचा टौल, सुबकपणा. ३. महिषासुरमथनी देवी. 'मूर्ती दोन आणोनी । एक स्थापिली चाफळभुवनीं । श्रीराम चापपाणी । अखडित ॥ ११ ॥ दुसरी महेशासुरी । स्थापिली परळी गडावरी । विराजमान अद्यापवरी । सदोदित ॥ १२ ॥ (आत्मारामबोवाकृत रामदासचरित्र–अ० ३४) या देवीचे नाव आगलाई असे आहे ४ यावरून ही लावणी मूळ कथानकानतर लवकरच लिहिली असावी ५. नमन करितों. ६ मस्तकाने ७ घर्षणाने ८ अयोग्य, अचरट, आपल्याला न झेपेल असे काम करणारा मूळचा अर्थ जाऊन हा अर्थ कसा आला आहे ही गोष्ट लक्षात घेण्याजोगी आहे ९ हाव १०. प्रत्येक व्यक्तीच्या पापपुण्याची खातेवही यम ठेवीत असतो अशी समज आहे त्या खात्याचे कागद. ११. रामदास.

'रामकृष्ण शिव शंकर' सुंदर मठ होतसे ध्वनि वेढनात ।
चरित्र जाहलें नवल तशांत ।
पशुरक्षकशिशुनीं पाहुनि धाउनि जाउनि कथिनि ग्रामांत ।
म्हणनि 'श्रवण करा ही मात ।
युग्म तपस्वी येउनि कृष्णेतुनि काढिला जनकजामात ।
वृत्त कळविलें आम्ही तुम्हांत ।
जा सत्वर ते मार्ग चालती आम्ही जातों अपुल्या धामांत'. ।
मिळवुनि म्हणती 'चला' जमात ।
भाविक जन 'जाउ नका' म्हणती परि ते सकळहि ऐकेनात ।
म्हणती 'होइल हासें जनांत' ।
मूर्खां बहु मनछळण अवडे वनितागण सुतकन्या नात ।
चरयामिचे मग रानांत ।
जाउनि दासा हाका मारिती कितिक जन करिती प्रणिपात ।
तव देखियला सद्गुरुनाथ ।
त्यांतुनि एक द्विज आग्रही तो बोले सद्गुरु सन्निध जात ।

चाल ॥ 'शिवे[11] आतिल अधिकार आम्हांत ।
नेता न कळविता सदनांत'. ॥

तोड ॥ दास दयाघन म्हणती, 'तुझी तर अपली मूर्ती धर धर धर'. ।
तत्सेवा तूं मनुजा! कर सत्वरतर ॥ २ ॥
सद्गुरुचरणा वंदुनि रचिलें चरित्र सुखद श्रवण करा ।
सतकथा मानसीं भरा ।
दासें ज्या स्थलिं राम ठेविला रामें धरिली दृढ ती धरा[12] ।
मूर्ति उचलती सौख्यकरा ।
निज सुखदाती[13] येउनि दांती[14] परि हि कदा ती ये न करा ।
मग म्हणती गुरु 'यत्न करा'. ।

---

१. रामदासाच्या तोंडीं २ गवळ्याचीं किंवा गुराख्यांचीं पोरें येथें 'कारकदीपक' अलंकार आहे ३ हकिकत, वर्तमान. ४ रामदास व कल्याण ५ जनकराजाचा जावई. (राम) ६ जमाव, मंडळी. ७ मूर्खांला साधूंचा छळ करणें, बायको, मुलगा, मुलगी इत्यादि आवडतात ८ अंगापूर व चाफळ यांचे दरम्यानचें जंगल पण हे नाव नीट समजत नाहीं. ९ वदन १०. मंडळीपैकीं, जमातीपैकीं ११ सीमा. १२ जमीन १३ सुखदेणारी दात्री असा शुद्ध शब्द आहे पण अनुप्रासार्थ 'दाती' अशी शब्दयोजना केली असावी असें दिसते. १४. दात ओठ खाऊन.

तारुण्यहीन वृद्ध पुरुष जे सर्वालागी अशक्त नरा ।
वदती 'पृष्ठी'[1] किनीक 'मरा' ।
ते कमरा[2] अंगि न टेविना ऊचलती मग ऐकमरा[3] ।
तव किंचित् हलविलें मुरा[4] ।
ते कुशलें[5] मग युक्ति कल्पुनी शकट[6] अणविलें करुनि त्वरा ।
ठेविति वरि जगदीश्वरा[7] ।
विधिर्दत्त[8] शक्ति खर्चुनि, परि त्या गाड्याचा जाहला चुरा ।
मग म्हणती 'तच्चरण धरा.'
धावत जाउनि सर्व समर्था म्हणति 'देव न्या स्वसुखे घरा' ।
चाल ॥ द्यावा कांही मान वरा ।
दिधला निश्चय करुनी खरा ॥
तोड ॥ एका मागुनि एक जाउनी नमिती चरण मग झर झर झर ।
तत्सेवा तू मनुजा! कर सत्वरतर ॥ ३ ॥
स्वामी तव हास्य करुनि म्हणती 'ही हि गोष्ट जगदीश! वरी ।
प्रार्थुनि मग ज्या प्रियशबरी[9] ।
पुष्पतुल्य वेउनि जाताना देखियली चंपकनगरी[10] ।
मनि आणिलें या भूमिवरी ।
संस्थापना करावी यास्तव स्थल मागितले ते वसरीं[11] ।
ग्रामस्थे ऐकुनि कुसरी ।
तंव ते स्मशानभूमी दावियली मांडनदीच्या[12] पैलतिरीं ।
पाहुनि जागा म्हणति बरी ।

१. मागे २. कमताई, कुचराई ३ एकदम, एकजुटीनें. ४ देवाला, रामाला ५. शाहण्या, हुशार माणमाने ६ गाडी ७. रामाला ८ ब्रह्मदेवाने दिलेले बळ. ९ श्रमणा नावाची भिल्लीण ज्या रामास फार आवडली होती १० चाफळ हे गाव साताऱ्याच्या दक्षिणेस १०।१२ कोसावर आहे येथे अद्यापि समर्थांचे वंशज राहतात व जहागिरीचे मुख्य गाव हेच आहे ११ त्या वेळी १२ ही लहानशी नदी चाफळखोऱ्यातून येऊन उंब्रजेजवळ कृष्णेस मिळते चाफळगावालाही हीच नदी आहे तिच्या दुसऱ्या बाजूला देवळाकरिता ग्रामस्थानी समर्थांस जागा दिली. अद्यापि देवालय तेथेच आहे येथे जो म्हसोबाबद्दल कथाभाग वर्णिला आहे त्याचा विस्तार पाहणे असल्यास आत्मारामबुवाकृत रामदासचरित-अध्याय २१ पाहावा

त्या स्थानीं बहु पिशाच्च समस्त ओढिती दारुण त्रास करी ।
परि हरि पाहता जाति दुरी ।
तेसे सर्व पळूनिया गेले स्वामी पाहुनि नयनभरी ।
आणि अद्भुत एका चतुरी ।
दैवें एक म्हसोबा बोले, 'शरण असो मी चरण धरी ।
कोणाला पीडा न करी ।
घाल काहि ते भक्षुनि राहिन दीन आता हा घ्या पदरी' ।
कृपा आली दासाअंतरी ।
तंडुल दधि चरु नारळ नेमुनि जंबुतरुतळीं ठेवि हरी ।
चाल ॥ ऐशाते भजशील जरी ।
पावशील सुखधाम तरी ॥
तोड ॥ सिंदूरर्चर्चित[1] अन्य दगड मग उदकिं फेकियले भर भर भर ।
तत्सेवा तू मनुजा' कर सत्वरतर. ॥ ४ ॥
त्या नंतर सुंदर देवालय रचुनि स्थापियलें भगवान् ।
सन्मुख[2] हि पृष्ठीं हनुमान् ।
ते स्थल शेषाकृति विलसतसे पाहतां होतेच समाधान ।
सवे मधुमास[3] आला तव जाण ।
आरंभिली मग रामजयंती अवलोकिति जन संत निधान ।
ठायीं ठायीं कथापुराण ।
साधुजना हे वृत्त समजता करित असे पथि हरिगुणगान ।
ध्याति सतत जे हनुमत्प्राण[4] ।
रंग[5]नाथ[6] शिवराम निरंजन केशव आनंदमूर्ति महान ।

---

१ शेंदूर लावलेले २. या देवालयात दोन मारुतीच्या मूर्ति आहेत रामाच्या मूर्तीबरोबर जी मारुतीची मूर्ति डोहांतून निघाली ती रामाच्या समोर स्थापिली आहे पण **स**मर्थांनी जी शेणाची मूर्ति स्थापिली आहे ती या देवळाचे मागचे बाजूस आहे ही दोन मूर्तींची बाब लक्षात ठेवण्याजोगी आहे ३. चैत्रमहिना. ४ हनुमान् आहे प्राणसम ज्याला तो राम ५ ही बहुतेक मंडळी **स**मर्थांचे समकालीन आहे यांपैकीं बहुतेकांच्या व समर्थांच्या भेटी झाल्या होत्या पण प्रस्तुत प्रसंगी ही इतकी मंडळी जमली होती अशाबद्दल आत्मारामबोवाकृत चरित्रात उल्लेख नाही ६ पंढरपुराजवळ नाझरे गावचा हा राहणारा. याचे बापाचे नाव गोपाळपंत (निजानंदस्वामी) व आईचे बयाबाई जातीचा वाजसनेयी ब्राह्मण. हा ब्रह्मचारी होता. याची समाधि श० १६०६ मध्ये निगडी येथे झाली. याची

तुकाराम जयराम हि मान ।
शेखमहमद वामनपंडित शिवदिन साधू सूर्यसमान ।
किति गायक पंडित विद्वान् ।

पदे वगैरे बरीच असून 'बृहद्वाक्यवृत्ति,' व 'योगवासिष्ठ' यावर ओवीबद्ध टीका आहे ७ पुढे 'गाटिकाख्याना'वरील टीप पहा ८ या कवीस सुमारे २५० वर्षे होऊन गेली. हा जातीचा गौड ब्राह्मण दौलताबाद येथील राहणारा याची कविता हिंदुस्थानी भाषेत आहे ९ हा कवि रामदासपंचायतनातील प्रख्यात साधु होय हा भागानगर (निजाम हैद्राबाद) येथील राहणारा याच्या गुरूचे नाव काशीराजस्वामी याने 'एकादशीचरित्र' हा ओवीबद्ध ग्रंथ केला आहे व काही पदे व अभंगही केले आहेत- हा जातीचा महाराष्ट्र ब्राह्मण हा शके १५५० मध्ये होता हा समाधिस्थ कधी झाला हे समजत नाही ह्याची समाधी कलबुर्गा येथे आहे मोरोपंताने ह्या कवीविषयी उल्लेख 'सन्मणिमाले'त केला आहे. तो असा —'मजवरि दया करो तो ब्रह्मज्ञ, रयान, केशवस्वामी । मागतसे हरिचरणस्मृतिवर या नमुनि केशवस्वामी ॥ ९ ॥' ह्या कविविषयी जास्ती माहिती 'रामदासचरित्र,' 'भरतखंडाचा अर्वाचीन कोश,' 'केशवस्वामीकृत पदे व अभंग' इत्यादि पुस्तकात पहावी १० हा भालगाव येथील राहणारा याची समाधि श० १६१८ चे कार्तिक शुद्ध १४ चे दिवशी ब्रह्मनाळी झाली

१ हा पंढरपुरच्या पांडुरंगाचा एक भक्त होता हा शालिवाहन शके १५३० मध्ये देहूस जन्मला हा जातीचा वाणी होता ह्याला दोन बायका होत्या पहिली बायको दमेकरीण होती ती लवकरच वारली दुसरी बायको जिजाबाई मोठी कर्कशा होती ह्याच्या सत्राव्या वर्षी त्याची आईबापे वारली ह्याचा मृत्यु शके १५७१ त झाला. ह्याचे अभंग पुष्कळ आहेत विशेष माहिती भक्तविजय–अध्याय ४८ व ४९ यात पहावी या कवीविषयी आणखी माहिती कै० हंस याच्या निबधात व रा० रा० **रा० वि० माडगांवकर** याच्या पुस्तकातही आहे ती जिज्ञासु वाचकानी पहावी २ हा जातीचा देशस्थ आश्वलायन ब्राह्मण याचे उपनाव केसर. याच्या बापाचे नाव भिकाजीपत व आईचे कृष्णाबाई (भिकाजीपत कात्राबाद व माडवगण येथील देशपांड्या होता) याची समाधि श० १५९४ त भाद्रपद वद्य ११ रोजी वडगाव येथे झाली याने 'सीतास्वयवर' 'रुक्मिणीस्वयवर' व 'अपरोक्षानुभूति,' हे तीन ओवीबद्ध ग्रंथ व काही पदे इतकी कविता केली आहे ३ हा कबीरपंथी अवलिया चाभारगोंदे येथे राहत होता हा तुकारामाच्या वेळेस होता- याचे अभंग व 'योगसंग्राम' नावाचा ८ प्रकरणात्मक ओवीबद्ध एक ग्रंथही आहे. ४. सातारा जिल्ह्यातील कोरेगाव येथील हा वडिलार्जित वतनदार जोशी, हा मोठा विद्वान् होता- हा श० १५९५ मध्ये वैशाख शुद्ध ६ स पाटववाडी येथे समाधिस्थ झाला याचे 'यथार्थदीपिका' वगैरे अनेक ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत ५ हा शिवदिनकेसरी या नावाने प्रसिद्ध असलेला साधु पैठणचा राहणारा, जातीचा वाजसनेयी ब्राह्मण होता. हा केसरीनाथाचा शिष्य. यास होऊन गेल्यास सुमारे १२५ वर्षे झाली याची पदे वगैरे बरीच आढळतात.

ऐसे अनंत संतहि दासा भेटुनि पाहती भगवद्ध्यान ।
जीवांतें बहुत अन्नदान ।
सनकादिक तत्प्रसाद वांछिति येती सिद्ध करुनी विमान ।
बहुत द्विजयतिंचा सन्मान ।
शिष्यहि कारिती एक एक दिन संतर्पण हे पुण्य निदान ।
सतत योजना आणि बहु मान ।
स्योत्साह ऐशा रिति जाला वर्णन करिता फणी व्हान ।
चाल ।। स्तविले लघुमति न कळे मान ।
तनर सज्जनगडि संस्थान ।।
तोड.।। श्रीराम' ……………भज यम कापे थर थर थर ।
तत्सेवा तू मनुजा! कर सत्वरतर. ।। ९ ।।

सदाशिवकविविरचित[4]
२०. उमाविलास.[5]

[6]अंकावरी धरुनि शंकर पार्वतीसी, नाना विलास करि वसनहीन[7] तीसी; ।
तो पातले सुरमुनी नमु[8] त्र्यंबकातें,[9] त्या देखुनी परम लज्जित अंबिका ते. १
तेव्हा उठोनि गिरिजा सदनात[10] गेली, ऐसे विलोकुनि वदे तिसि चंद्रमौळी, ।
शंका मनात न धरी उघडी कवाड.' दाक्षायणी[11] वदत,[12] 'लागले काय वेड?।।
आले बहू सुरमुनी तव पाद सेवू, त्या देखता कशि मि बाहिर नग्न येऊ?' ।
'त्याचे मला भय नसे' शिव वाक्य बोले 'जा जा' वधू म्हणत 'शाहणे फार झाले.'
'माझे शहाणपण पाहसि काय आता गेला असे कथुनि पूर्विच गे! विधाता.'
ऐसें वदे शिव तिते परि ते न मानी, तो पातले समयि नारद[13] त्यां मुठाणीं. ४

---

१. ब्राह्मण व सन्यासी, वैरागी, गोसावी २ सदर चरित्राचे ३५ व ३६ अध्यायात चाफळ येथील रामनवमीचे उत्सवाची व्यवस्था व्यवस्थापकाचे नावनिशीवार दिली आहे ती पाहण्याजोगी आहे ती व्यवस्था समर्थांनी लावून दिली होती तशी अद्यापि चालली आहे ३ शेष ४ ह्या कवीविषयी काही माहिती उपलब्ध नाही सदाशिवपंत म्हणून उद्धव गोसावी याचे वडील होते तेच कदाचित् हे असतील ५ हे आख्यान बरेंच सरळ व रसाळ आहे. यातील शंकरपार्वतीसंवाद, नारदाची लावालावी इत्यादि प्रसंग वाचण्यालायक आहेत ६ माडीवर. ७, वस्त्ररहित, नग्न. ८. 'शिवदर्शनातें' असाही पाठ आहे ९ त्रि+अंबक=तीन ज्याला नेत्र आहेत त्याते, शिवाते. १०. गृहात. ११. पार्वती १२. 'म्हणत' असा अन्य पाठ आहे.
१३. 'विघ्नमुनी' असाही पाठ आहे

बोले नारद, 'शांभवा' वधु बहु टाकोनि बोले कशी
नारी रे' तुजलागि वैभव गमे यासाठि तू सोसिशी. ।
कानेला पनि नोचि प्रीय हृदयी जो का असे जोडका
सपत्तीविण कांत तो वधु गणी जैसा कडू दोडका. ॥ ५
तू नीते अतिआदरे करुनिया बाह्यागणी बाहसी
ते तूझे वचनासि तुच्छ करिते हे तू कसे सोसिशी ।
जेथें कामिनिचें असे बळ बहू निर्माल्य तेथे पती
तेणे कानन सेवणे परि न त्यां यावे सुधामाप्रती.' ॥ ६
आधी कामिनिचे कठोर वचने क्रोधाग्नि तो चेतला
आज्याचा मग हो! प्रजन्य वरुता श्रीनारदे सिंचिला ।
तेव्हा स्त्रीगृह सोडुनी पशुपती कोपोनि गेला वना
ऐसे जाउनि अंबिकेप्रति मुखे त्या सागती अगना. ॥ ७
'शिवे तुला बाहिले रम्य वाचे न मानिले तू निज वाक्य त्याचें ।
'म्हणोनिया टाकुनि तूज गेला' ऐकोनि तीतें बहु कोप आला. ॥ ८
'ऐशी सख्याची परिसोनि वाणी सखेद चित्ती वदली भवानी ।
'हा तो अकर्मीक असाचि आहे मी सागतें लक्षण तेचि पाहें. ॥ ९
'मला पूर्वीहूनी मदनअरि हा ठाउक असे
'नसे पाठीपोटी सकळहि कुळी शून्यचि असे ।

---

१. 'तुशी' असाही पाठ आहे २ मिळविणारा ३ 'त्या वधू गणितसे' असाही पाठ आहे ४ बाहेर ५ बोलविसी ६ 'किती साहसी' असाही पाठ आहे ७ 'निमोल' असाही पाठ आहे ८ 'जीणे काय तथा सुधाम असुनी जावे अरण्याप्रती' असाही पाठ आहे ९. उत्तम घराप्रती १० स्त्रियेचे (पार्वतीचे) ११. तुपाचा १२. 'बरवा' असाही पाठभेद आहे १३ पर्जन्य, प्रवाह १४ 'टाकुनी' असाही पाठ आहे १५ पशूना (जीवाना) पति=शिव ['जय च सर्वविद्याना पतिराद्य सनातन । अह वै पतितो येन पशुमध्ये (जीवमध्ये) व्यवस्थित ॥ अत पशुपतिर्नाम त्व लोके ख्यातिमेष्यसि' (वराहपुराण), 'पशुपतिराणवमायीवकार्मारव्यपाशत्रयबद्धा पचकलाकलिता जना पशवस्तेषामीश' (स्तुतिकुसुमाजलि–स्तोत्र ११ श्लोक ९७ टीका)] १६. 'वनी' असाही पाठ आहे. १७. 'ऐसे देखुनि पार्वतीप्रति दुती त्या सागती येउनी' असाही पाठ आहे. १८ स्त्रिया, अबला. १९. 'मानुनी त्वा' असा अन्य पाठ आहे. २०. 'क्रोध' असा पाठ आहे २१ दुर्दैवी, हतदैव २२. 'लक्षणे याचि' असा अन्य पाठ आहे २३. मदन+अरि=शकर 'मदनहर' असा अन्य पाठ आहे २४. मागे पुढे ना लेकरू ना बाळ

'पिता माता बंधु भगिनि चुलता मातुळ नसे
'अकुळी हा आहे म्हणुनि नृकपाळा धरितसे. ॥ १०
'करी, वाघ, बैल, रथ त्यजुनि बैलावरि बसे
'सुवस्त्रे सोडुनी गजअजिन प्रावर्ण विलसे ।
'त्यजोनी कैलासासि स्थळ स्मशानी च वसतो
'पिशाच्याचे संगे अनुदिनि महा नृत्य करितो. ॥ ११
'सुरत्ने मूमुक्ते कनकमणिमाळानि न धरी
'मनुष्याची डोकी रुधिरसहित कंठि च धरी ।
'सुगंधादि द्रव्ये त्यजुनि उधळी भस्म शरिरी
'सुवर्णाची पात्रे न धरुनि करी खापर धरी. ॥ १२
'तिरस्कारोनीया सुरतरुचि पुष्पादि कमळे
'अतिप्रीतीने जो निजशिरि धरी धत्तुरफुले ।
'सुधा अव्हेरुनी विषघटचि प्याला पशुपती
'सदा मागे भिक्षा अभिनव असा गे! मम पती. ॥ १३
'मृदंगादी वाद्ये न धरुनि, करी शंखस्फुरणा
'अभावें ही ध्यातां त्वरित चुकवी जन्ममरणा ।
'अनेकां भोगाते अवगणुनिया योग करणे
'असा भगी चर्गी कुळवधु तया काय करणें? ॥ १४

---

१ मामा २ 'अकाळी' असा अन्य पाठ आहे ३ अकुलीन, ज्याला कूळ नाहीं असा ४ 'म्हणवुनि कपाळा' असा अन्य पाठ आहे ५ हत्ती ६ घोडे. ७ वाहनें. ८. अजिन=कातडें येथें संधि कर्तव्य असून केला नाहीं ९ वस्त्र १० शोभे, विराजे ११ कैलास=शिवाचें क्रीडास्थान ['**कैलासः** कनकाद्रिश्च मंदरो गंधमादन । क्रीडार्थं निर्मिता शंभोर्देवै क्रीडाद्रयोऽभवन् ॥' इति शंभुरहस्ये '**कैलासो** हिमवांश्चैव उत्तरे वर्षपर्वतौ । पूर्वपश्चायतावेतौ अर्णवान्तरुपस्थितौ ॥' इति ब्रह्मांडपुराणे] १२ 'स्थळ मग' असा अन्य पाठ आहे १३ 'सागातें' असा अन्य पाठ आहे १४ 'पहा' असा अन्य पाठ आहे १५ 'कंठी न घली' असा अन्य पाठ घली=घाली १६ 'कंठि धरिली' असा अन्य पाठ १७ खापर. 'खप्पर' असा पाठ १८ 'बकुलतरुपुष्पादि कमळें' असा अन्य पाठ आहे १९ धोतऱ्याचें फुल शंकरास फार प्रिय आहे अशी प्रसिद्धि आहे या धत्तूराविषयी 'धत्तूर धूर्त तरुणेंदुनिवासयोग्ये स्थाने पिशाचपतिना विनिवेशितोऽसि' अथवा 'महेशस्त्वां धत्ते शिरसि' इत्यादि सुभाषितें सुप्रसिद्ध आहेत २० 'प्राशी' असा अन्य पाठ २१ चमत्कारिक, विलक्षण २२. 'पार्वतिपती' असाही पाठ आहे २३ 'गृहवधु' असा अन्य पाठ

२२ अ० का०

'मला पेणूं आला नधिं जननि तातासि वदली
'असे हा म्हातारा, नृपति! न दिजे यासि अवळी।
'विरागी हा आहे निपट[2], नर संसारिक नसे
'अशाला हे देता, तरि इस पुन्हा हीं[3] भव नसे.' ॥ १५

'असे वर्जी[4] माता परि मम पित्याने न मनिलें[5]
'विधात्याने माझ्या निढळीं लिहिलें तेच घडलें।
'मुखें जे मातेने कथिलें[7] दिसते त्याहुनि दुणे
'असो आता कोठे पशुपति असे शोध करणे. ॥ १६

'सख्या! हो! जा वेगीं त्रिपुरहर[9] शोधा महितरी[10]
'असे कोणे स्थानीं श्रुत मज करा या त्वरकरी.'।
असे ऐकोनीया भ्रमण करिती त्या पिकरवा[11]
सख्या[12] जावोनीया हिमगिरिवरी[13] देखति शिवा. ॥ १७

दुरोनी देखोनी फिरुनि मग येती निज स्थळा
कथीती अंबेतें, 'हिमगिरिशिरीं तो निरखिलें[14].'।
'धरोनी रुद्राक्षा जपत वदनीं श्रीरघुविरा
'विराजे तो भूतावळिसहित ऐसा न दुसरा. ॥ १८

'उदास तूझा दिसतो पती गे! कैसा तुते वरिल तो नकळे गिरीजे!'।
त्यौं[15] दूतिका कथिति या परि रम्य वाणी येरीकडे[16] विकळ शंकर कामबाणीं[17]॥ १९
कामानळे व्याकुळ होउनीया तटस्थवृत्ती मग बैसुनीयां.।
'आलो' म्हणे 'मी त्यजुनि प्रियेसी त्या नारदे ठकविले मज निश्चयेसी ॥ २०
या पर्वतावरि स्त्रिया तरि कोण आल्या? दृष्टी पडोनि पवनापरि शीघ्र गेल्या?।

---

१ वरू, वरावयास २ पक्का, अगदी निखुक, केवळ, अशा अर्थी या शब्दाची योजना पंतानी सुद्धा अनेकदा केली आहे (अहा निपट धृष्ट मी प्रभुवरासि का लाजसी—केकावलि १६) ३ हा भव नसे=संसाराम आचवली, (पक्षी) संसारसागरातून पार झाली ४ निषेध करी ५ ऐकिले नाही, मानिले नाही. ६. दैवी ७ 'पहिले त्याहुनि' असें पाठांतर आहे ८ 'बरे आहे' असे पाठांतर आहे ९ त्रिपुरासुरास मारणारा (शंकर) १०. पृथ्वीवर. ११ कोकिळेसारखा गोड आहे शब्द ज्याचा अशा, मंजुळा १२ 'विलोकोनी येती' असा अन्य पाठ. १३ 'हिमगिरिशिरी' असा अन्य पाठ आहे १४. पाहिला १५ 'ऐशी दुती' असे पाठांतर आहे. १६ हिकडे, दुसरीकडे १७. 'पंचबाणी' असा अन्य पाठ.

त्याचे कटाक्ष नयनीं निरखोनि मानें या काननीं न करवे तपसाधनानें. ॥ २१

'विचार काही बरा न केला मम्मार हा व्यग्रचित्त व्यर्थ गेला.' ।

पुन पुन्हा बोलत शंभु भोळा, 'उगाच मी व्यापिलो' विप्रबोला. ॥ २२

'आता करावे तरि काय येथें?' तो पातला नारद शीघ्र तेथें ।

मुनी म्हणे, 'का मन भग्न केलें?' तो बोलिला 'का अव बुडविलें'? ॥ २३

'त्रीवचुनी तो मज गहवेना कालुष्यें निज जावेना ।

तेव्हा वदे नारद, 'भाडि चिना मंदाकिनी तू करि शीघ्र काता. ॥ २४

शरीर तीचें शुभ हेमवर्णी स्वरूप तीचें तरि कोण वर्णी? ।

'याऊपरी ते असे हो! अपर्णा' जाणोनिया शंकर तीस पर्णी ॥ २५

गंगेशी करिता विलास विसरे कैलासम् पार्वती

नाना नर्तन गायना करि तदा बैसोनिया पर्वती ।

वस्त्रें सुंदर भूषणे उभयता लेती नवी नित्य हो!

घेती सौख्य असे परंतु न विटे त्याचें कदा चित्त हो! ॥ २६

हे चर्या नयनी विलोकुनि मुनी आला उमाभुवनी

बोले हा 'जननी! शिवें तु त्यजुनी केली दुजी

क्रीडा रम्यवनी असंख्य करुनि भोगी सुमंदाकिनी

'हे तूत जीवन अवनी आहेसि तू आझुनी.' ॥ २७

१ अरण्यात २ विचार, स्या काही बरा' असा अन्य पाठ ३ 'व्यग्र' असे पाठांतर आहे ४ 'शंभू म्हणे त्या' असे पाठांतर आहे ५ 'पुन्हा' असाही पाठ आहे ६ भागीरथी ७ 'नीज' असे पाठांतर आहे ८ 'शुचि' पाठ ९ इतके असून आणखी. १० 'असूर्ना' असा अन्य पाठ आहे ११ कुमारी, अविवाहित १२ लग्न करी १३ 'कैलासीची' असा अन्य पाठ आहे १४ 'करितसे' असा अन्य पाठ आहे १५ घालिती, वापरिती. १६ राहाणी, वागणूक १७ 'शीवें हो जननी तुतें त्यजुनिया' असा अन्य पाठ आहे. १८ 'शिवें तु (तुला) त्यजुनी दुजी कामिनी केली' हा प्रयोग चिंतनीय आहे. अशा प्रकारचे कर्मणि प्रयोग मोरोपतादिकांचे काव्यांत वरेच आढळतात ते 'निरंकुशाः कवयः' या न्यायाने आदरणीय होत या सबबाने पुढील पंतांची पद्येही चिंतनीय आहेत —**वारलासि** मत्सखीने, स्याही **वरिलासि** तू मने, माते । पापापासुनि रक्षीं या माझ्या चालवूनि नेमाते ॥ १ ॥ जाऊनि तो सूत म्हणे, 'कृष्णे' द्यूतांत तू स्वयें धर्मे । **हारविलीस** सुयोधनसदनाप्रति ये करावया कर्मे ॥ २ ॥' १९ 'क्रीडा' असा अन्य पाठ आहे २० 'सुसौख्य' असा अन्य पाठ आहे २१ जगात

तेव्हा ते मनि आनंदे तव म्हणे, 'कर्तृत्व हे नारदा!
मी त्याते वदने अखंड परि तो चित्तासि नाणी कदा।
हे तो त्याप्रति त्याच रे! शिकविले तो तो असे [1]सांवडा.
नाही या उदमात मी' मुनि म्हणे 'तो ठाइचा जोगडा.' ॥ २८

[2]ऐसे ऐकुनि त्या हिमाद्रितनया बोले सख्यासी मुखे,
'आता येइल गे! सदाशिव तरी वर्जा तुम्ही त्या सखे!।
जो माते त्यजुनी रमे सवतिशी तो काय आता किजे?
गेल्या प्राणहि गे! परी [3]शवहि त्या दृष्टीसि ना घालिजे ॥ २९

[4]जान होति विनवू सुमतीने [5]घेतले घर कसे सवतीने?।
काय सार्थकचि [6]यावरि वाचुनी [7]वक्र त्यासि नच दाखवि लोचनी.' ३०

झाली व्याकुळ अतरी महिवरी लोळे रडे नेटकी
[8]पीटी मस्तक, हस्तकी करुनिया काढी चिरी [9]कचुकी।
ऐसे ते गिरिजेस दु:ख असता झाली मदे विव्हळा
बोले, 'हा भुलवूनिया सवतिने केला अम्हावेगळा ३१

व्याकुळा मग वदे शिवदारा, 'ना रुचेचि मज [10]विझणवारा,
'होतसे बहुत देहि [11]उबारा चद्रकीर्ण दिसती रवि [12]बारा. ॥ ३२

कोकिळासि उडवा पळवा गे! कृष्णपुत्र मदना पळवा गे!
रतिनाथ तरि हा [13]पळे वागे होतसे शरिर हे [14]पळवा गे! ॥ ३३

लौकिकी म्हणति शीतळ इदू हा तरी मज गमे विषबिंदू।
[15]हार वाटति [16]विखारचि जैसे स्वामि आजुनि न येतिच कैसे? ॥ ३४

---

१ भोळा २ यासी समानार्थक दुसरा श्लोक –सख्या! हो! मेल्याही शवहि न शिवो हे यदुपती, पती नानास्त्रीचा पतितजनही ज्यासि जपती,। नका येऊ देऊ सदनि सवतीच्या प्रियकरा, कराते लावीना मज कपटि ऐसे तुम्हि करा ॥११॥ [वामनपडितकृत काव्ये–भाग २, पृष्ठ २३] ३ प्रेत ४ 'ज्यासि वेद विनवी सुप्रितीने' असा अन्य पाठ ५ घर घेणे–घर बुडविणे. ६. या पुढे, आता. ७ तोंड ८ हापटी ९ चोळी १० पख्याचा वारा ११ सताप. १२ द्वादश आदित्याची नावे –शुक्र, विष्णु, अर्यमा, धाता, त्वष्टा, पूषा, विश्वावसु, मित्र, वरुण, अशु, भग, अतितेज (सूर्यवशावळी) (२) विवस्वान्, अर्यमा, पूषा, त्वष्टा, सविता, भग, धाता, विधाता, वरुण, मित्र शक्र, उरुक्रम. (भागवत) (३) मित्र, रवि, सूर्य, खग, भानु, पूषा, हिरण्यगर्भ, मरीचि, आदित्य, सविता, अर्क, भास्कर [सख्यावाचक कोश] १३ क्षणभर त्रास देईल, १४. पळवा=म्लान १५ कुसुमदाम १६ सर्प

बोलती जन सदाशिव भोळा त्याचि तो दिसे अगाधचि लीळा ।
तापसास म्हणती 'मुनियोगी' केवि हा सुरनदी नेणि भोगी?' ॥ २५
यापरी वदुनि मूर्च्छित ते पडे येउनि कळ मिटुनी वदनी रडे ।
प्राण तो नयनि येउनि राहिला देखुनी त्वरित नारद चालिला. ॥ २६
जाउनी मुनि म्हणे मग शांभवा. 'तुजविना बहुत व्याकुळ ते भवा ।
'प्राण सांडिल गमे हृदयी मला' ऐकुनी मग सदाशिव चालिला. ॥ २७
जाउनी मुनि म्हणे 'विरूपाक्षा! फार व्याकुळ असे हरिणाक्षा ।
वाक्य ऐकुनि उठे दृशपाणी जान्हवी नयनि ढाळित पाणी. ॥ २८
जान्हवी वदनसे मग त्याते, 'काय तू त्यजुनि जासिल माते?' ।
शंभु बोलत असे, 'शृणु गंगे! चाल तू श्रमहरे मजसंगे. ॥ २९
'नसि ते स्थळिच रे! जरि तू मला क्रोध येइल बहु गिरिजा इला' ।
'गुप्त ठेविन' म्हणे 'तुज सुदरी' दृष्टिही न पडु दे तिचि तूवरी.' ॥ ४०
ते म्हणे 'वचन द्या मज हस्तकी' ठेविली मग शिवे निज मस्तकी ।
यापरी करुनि अदृश्य गौतमी पातला शिव त्वरे गिरिजाश्रमी. ॥ ४१
आला उलथोनि गिरीकपाटे तो पार्वतीने ढिधली कपाटे ।
[15]तो पातला शंकर शीघ्र तेथे दक्षात्मजा बोलत कोण येथे. ॥ ४२
[17]बोले श्रीहर 'नीलकंठ मि असे का ओळखी सांडिसी?'
'आहे ठाउक तू मयूर मजला टाहो किति फोडिसी?' ।

१ 'हा तरी' असा अन्य पाठ आहे २ कसा मनुष्याचा स्वभाव आहे पहा' जोपर्यंत शकर पार्वतीशी नीट रीतीने वागत होता तोपयत शकराला तापसी, मुनि, योगी, अशी विशेषणें दिली तरी चालत असे मग त्याने गगेला वरिताच उलट प्रकार भासू लागला ३.'कशि' असा अन्य पाठ आहे ४ 'व्याकुल' असा अन्य पाठ आहे ५. ऊर+कृपाळ ६. हापडुनी ७ 'मग ते' असा अन्य पाठ आहे ८ भवानी, पार्वती ९ प्राण साडणें=मरणे १० 'स्थीर' असा अन्य पाठ आहे. ११ एणाक्षी १२ कार्तिकस्वामी १३ नयनी पाणी ढाळणें=अश्रुपात करणें, रडणें १४ ऐक १५ 'येऊनि शभू मग हाक मारी' असा अन्य पाठ आहे. १६ 'ती बोलली हा असे कोण दारी' असा अन्य पाठ आहे दाक्षायणी, पार्वती १७ हा व पुढील दोन श्लोक पुढील सस्कृत श्लोकाच्या आधाराने लिहिले असावेत –'कस्त्व शूली मृगय भिषज नीलकठ प्रियेऽह केकामेका कुरु पशुपतिर्नैव दृष्टे विषाणे । स्थाणुर्मुग्धे न वदति तरुर्जीवितेश शिवाया गच्छारण्य प्रतिवचनजड पातु वश्चद्रचूड ॥,' १८ शकराने हालाहल विष प्राशन केल्यामुळे त्याचा कठ काळा झाला म्हणून त्यास 'नीलकठ' असे नाव पडले, (पक्षी) मोर •

'नोहे मोर मि काळकूटधर[1] गे! प्रार्थी सुवक्त्राजळी '
'येथे का तरि पानव्यासि भुजगा[2] जावे तुवा भूतळी.' ॥ ४३
'नोहे पन्नग मी, शशांकवदने! मी एक शूळी[3] असे'
'जावे वैद्यगृहासि औषधगुणे तो शूळ नाशीनसे' ।
'मी तो शूळि नसे, मला बहु रसे[4] स्थाणु[5] असे बोलती'
'हे तो नाम वदे तरू तरि किजे वस्ती वनी पर्वती.' ॥ ४४
'मी तो स्थाणु नसे, असे पशुपती[6] तू का[7] मला नेणसी?'
'बैलाचे तरि काय काम मजला? शृंगे झणी रोविसी. ।
'जें जे नाम[8] वदे तया उडविसी मी रुद्र[9] आता प्रिये!'
'रामाचे करि दास्य वानरपती[10] मी वश्य ना निश्चये ' ॥ ४५
हे व्यंगोत्तर ऐकता पशुपती विस्मीत झाला मनी,
'आहे कामिनि हे परी मजहुनी भासे बहू शाहणी ' ।
आता [11]हे करणेचि वश्य म्हणुनी तोडोनि टाकी[12] कड्या
जाऊनी धरिताचि ते वदतसे, 'सोडी मला जोगड्या!' ॥ ४६
तीते शंभु पुसे, 'कथी बहु[13] रसे का रूसलीसी तरी?'
बोले ती, 'मजला त्यजोनि दुसरी केली कशी सुदरी?' ।
'नाही[14] जाणत मी सखे! तुजविना गेलो तपासी वनी'
आलो[15] मी तुझिया भये परि नये का येश या प्रौक्तिनी. ॥ ४७
ऐके गे! सखये! तुते त्यजुनिया गेलो तपाते वनी
तू माते नसतेच दूषण कसे ते लाविसी या जनी ।
मी तैसा व्यभिचार कर्म न करी योगास तो आचरे
देवद्वीज विधीविधान करुनी आलो विचारी बरे.' ॥ ४८
'तुझे वक्र[17] का शंकरा! म्लान[18] झाले?' 'अनुष्ठान गे! म्या निराहार[19] केले.'।

---

१ विषधर शंकर, (पक्षी) साप २ सर्पा ३ रोगी, (पक्षी) त्रिशूळ धरणारा ४ प्रीतीनें, आवडीने ५. शिव, (पक्षी) स्तंभ ६ शिव, (पक्षी) बैल ७ 'काते' असा अन्य पाठ. ८ 'वाक्य' असा अन्य पाठ ९ मारुति, (पक्षी) शिव १० 'वानरपणे' असा अन्य पाठ आहे. ११ 'ईस करीन' असा अन्य पाठ आहे १२ 'गेला' असा अन्य पाठ आहे १३ 'मज सखे' असा अन्य पाठ आढळतो १४ 'आता घेउनि तीजला निशिदिनी क्रीडा तुम्ही जा वनी' असा अन्य पाठ आढळतो १५. 'एथे काहि तुम्हासि कारण नसे भोगा नवी कामिनी' असा अन्य पाठ आढळतो. १६ देवी. १७. तोंड, १८. फिकट. १९. निरशन

'तुझे लोचनीं रक्तिमा कैसे जाहले' म्हणे 'ओठीं केलें नीर्वाच्य लाली.' ॥ ४९
'तन्न कां तुझें व्यापिलें ... ' 'दर्श ... धाम आला उन्हानें.' ।
'वधूनें दाताचा दिसे डाग ओठा' 'केले उठे ओठीं नसे मिथ्य गोष्टी.' ॥ ५०
'नखाची क्षतें दीसती ठार ठाईं' म्हणे 'खेळतो फार मनाशि पाहीं.' ।
'बहु येतसे वास तुझे शरीरीं' 'पुजा भक्ति केली सुगंधोपचारीं.' ॥ ५१
'करीं कंकणाचे कसें चिन्ह झालें' 'सखे' हे तरी मारिलें घून बेलें.' ।
अशी सर्व सवादणी नेहि केली तदा पार्वतीची[11] दिठी ऊर्ध्व गेली. ॥ ५२

पृच्छा पार्वति शंकराप्रति करी 'हे काय आहे शिरीं?'
'प्यालों मी विष ते उष्ण बहु करी स्वर्गाबु माथा धरी.' ।
'स्वर्गाबू वदसी तरी वदन कां त्या चंद्रचूडामणी?'
'नोहे आनन ते[19] मुखपंकज असे हे सत्य मानीं मनीं.' ॥ ५३
'केलें हे प्रभु' मान्य म्या, परि तया कां नेत्र हो' दीसती?'
नोहे लोचन मीन[20] ते तळपती. पृच्छा करीसी किति?' ।
'कैशा शोभति अलका कथि मुखे हे तूं मला त्र्यंबका'
'ते कांते' अतिवक्रता सुउदकीं हेलावती[21] वीचिका[22].' ॥ ५४
'[23]कां कृष्णालया वेणिका विलसते हे सांग शृंगीपते!'
'[24]हे तो पद्मपराग सेवन कराया बैसले[25] भृंगपती' ।
'श्री[26]मुक्ताफळमाळ शोभत गळां कैशी' कथी ये क्षणें.'
'हे तो सान तरंग त्यात उठती ऐके कुरंगेक्षणे'' ॥ ५५

---

१ डोळ्यात २ रक्तिमा, लाली ३ फार' असा अन्य पाठ आढळतो ४ 'वर्ती' असा अन्य पाठ आढळतो ५ भाग ६ 'ही दिसे भीनली' असा अन्य पाठ आढळतो ७ घामानें, उदकानें ८. दाताचा ९ 'उठे शखनादें' व 'उठे शग्ववाचे' असा अन्य पाठ आढळतो. १० 'पुजा भक्तिने केलि गधोपचारी' असा अन्य पाठ ११ दृष्टी. १२ वर १३ शका, प्रश्न. १४ 'ही कोण नारी' असा अन्य पाठ आढळतो १५ आग, सताप १६ पाणी १७ 'चंद्रबिंब दिसते तूं' असा अन्य पाठ आढळतो १८ कमल १९ मासे २० 'कांते अवद्धुम गे! तशास उदकीं हेलावती वीचिका' असा अन्य पाठ आहे २१ हालती २२. लाटा २३ 'कर्णी लोलक' अन्य पाठ २४ 'ऐके' व 'कांते' असे पाठभेद २५ भुंगे, भ्रमर २६ हत्तीच्या गडस्थळात मौक्तिक आढळते असा कविसमय आहे याम आधार —'करींद्रजीमूतवराहशंखमत्स्यादिशक्त्युद्भववेणुजानि। मुक्ताफलानि प्रथितानि लोके तेषां तु शुक्त्युद्भवमेव भूरि॥' [कुमारसंभव—सर्ग १ श्लोक ६ टीका पहा] याचा भावार्थ —करींद्र=गजश्रेष्ठ, जीमूत=मेघ, वराह, शंख,

'का वक्षीं दिसती? कुचद्रय शिवा! हे साग आता मला.'
'ते अवलिरि[1] चक्रवाक मिनले[2] ते अन्य भासे तुला.' ।
'मी तो सत्य समस्त सागन तुला भासे जरी अन्यथा
'देतो मी तुज दिव्य[3] आज ललने! हा शोध[4] साडी वृथा.' ॥ ९६

वदे पार्वती 'दिव्य देई पिनाकी' म्हणे शंभु 'डोहात बाधोनि टाकी' ।
'न माने तरी[5] स्नेह[6] तांवी भवानी' तयामाजि घालीन मी शीघ्र पाणी.[8] ॥ ९७
असो हेहि[9] कुंभात घालो भुजंगा[10] धरोनी करी काढितो मी निसंगा ।
जरी दक्षकन्ये! नये हेचि चित्ती[11] तरी दैव ते दाखवी उग्र आता. ॥ ९८
तयाचे पदी ठेवितो हस्त मी गे! जरी सत्य आहे तरी काय भी[12] गे!' ।
वदे पार्वती, 'बोलता फार वाचे परी मूळ शोधा तुम्ही बोलण्याचे.' ॥ ९९

घालोनी[13] कटि सर्प कोंडवु[14] तरी कर्णी गळा हस्तकी
[15]बांधोनी जळि टाकु मीं, तरि तुझ्या गंगा[16] असे मस्तकीं ।

मत्स्य, अहि=सर्प, शुक्ति (शिपा) आणि वेणु—वश यापासून उत्पन्न होणारी मोत्यें लोकात प्रसिद्ध आहेत त्यात शुक्तिजात मुक्ताफळे पुष्कळ उत्पन्न होतात [या श्लोकाचे साकीबद्ध भाषातर येथें देतों —'वारणि, शशी, जलदी, वशी, सर्पाच्या शीर्षात, । वराहि, मत्स्यी, शुक्तीमाजी मुक्ता उद्भवतात ॥१॥ सवामाजी शुक्तिज मुक्ता प्रसिद्ध लोकी फार । कविसमया या योजुनि कविते शोभविती कवि थोर ॥ २ ॥'

१ चक्रवाक—या नावाचा एक पक्षी आहे यासच 'कोक' असें म्हणतात हे पक्षी नदी, तळी इत्यादि जलशयाच्या सन्निध राहतात त्यात पुरुष नर आणि स्त्री मादी असून याचा रात्री ऋषिशापामुळे नित्य वियोग होतो त्याचा परस्परावर अनुराग फार असल्यामुळें त्याना वियोगाचे दु ख अत्यत असह्य होते पण रात्र सरून सूर्योदय झाला म्हणजे त्याची पुन परस्पर भेट होते व ती सारा दिवस एक ठिकाणी जोड्यानें राहून घालवितात—अशी कविप्रसिद्धि आहे 'त्यज चक्रवाकि शोक बधान धैर्य सहस्व समयममुम् । अयमेव वासरमणिर्हरिष्यते शापमूर्छां ते ॥' इत्यादि सुभाषितावरून चक्रवाकपक्ष्याची स्थिति सुव्यक्त होते २ 'अवले' व 'वसले' असाही पाठ आहे ३ दिव्य देणे—दिव्यास उतरणे, अग्नीतून बाहेर येणें To come safe out of an ordeal ४ 'थेइ' असाही पाठ आहे. ५. सशय ६ तेल. ७ तापव ८ हात ९ मडक्यात ['कुंभस्तु कुभकर्णस्य सुते वेश्यासुते घटे । राशिभेदे द्विपाङ्गे च कुभस्त्रिवृत्तिगुग्गुलौ ॥' इति विश्व] १० साप ११. हेही आवडत नसेल तर १२ भय १३ 'घालू मी' असाही पाठ आहे १४ 'दाखवु' असा अन्य पाठ १५ 'टाकू मी उदकात या तरि वसे मदाकिनी' असाही पाठ आहे १६ 'मदाकिनी' असा पाठभेद.

आणू तावुनि स्नेह मी तरि तुझ्या नेत्रांत वेन्ही सदा
दावू देव तरी समस्त हृदयी ते वंदिली स्वपदा.' ॥ ६०

उपसंहार.

(श्लोक)

ऐसें ऐकुनिया सदाशिव बहु संतोषला अनंग
मीठी घालुनिया कुचासि रगडी तो शांभवा सुंदरी ।
झाली ती शिवशक्ति एकचि तदा ना भाव रे! दूसरा
यासाठी पुजितो सदाशिवकवी श्रीपार्वतीशंकरा. ॥ १
'ब्रह्मेंद्रादिकविष्णुयोगि तुजला ध्याती मुनी मानसी
तो तू कामिनिशी विलास करिता ग्लानोत्तरे बोलसी.
शंभो! पार तुझा अपार न कळे तू शर्व सर्वांतरी
सद्भावे विनवी सदाशिवकवी त्याते प्रभू! उद्धरी.' ॥ २

मृत्युंजयस्वामिकृत[11]

२१. अमृतसार.

(ओव्या)

कूर्मावतारी अठ्यायशी सहस्र ऋषी । जाऊनि पुसती ईश्वरासी

१ तेल २ अशी ३ 'अवनी वदीतसे सर्वदा' असाही पाठ आहे ४. तुझ्या पायाना ५ 'अतरी' असाही पाठ आहे ६ मिठी घालुनिया तो शांभवा सुंदरा कुचासि रगडी–असा अन्वय ७ 'कंठी घालुनिया मिठी कवळिला ते शांभवा सुंदरी' असा अन्य पाठ आहे. ८ दोन पोथ्यात हा श्लोक आढळत नाही ९ 'करुनी' असाही पाठ आहे. १० 'यासाठी विनवी अनंतकवि तो त्याते विभू उद्धरी' असाही एका पोथीत पाठ आढळतो. हा पाठ खरा मानल्यास हे काव्य अनंतकृत आहे असे मानावे. लागेल परंतु तीन चार पोथ्यात सदरील पाठ आढळत नाही तेव्हा हे काव्य सदाशिवकृतच समजले पाहिजे. ११. मृत्युंजयस्वामी हा साधुपुरुष सातारा प्रांतात शालिवाहनाचे १५०० शतकाचे सुमारास प्रसिद्धीस आला यावद्दल चांगलासा शोध नाही प्रसिद्ध साधुवर्य श्रीरंगनाथस्वामी निगडीकर याणी आपल्या 'संतमालिका' (ओवी ३५ वी) नामक काव्यात या साधुपुरुषाचें वर्णन केलें आहे याची आणखीही कविता आहे असे समजते. रसिक वाचकानी ती मिळविण्याच्या प्रयत्न करावा अशी सविनय विज्ञप्ति आहे.

'आत्मा कोण? कर्ता सृष्टीसी? । तो कैसा जाणिजे?' ॥
तयाप्रति ईश्वर सांगत, । 'आत्मा चित्‌ अव्यक्त
मन करुनी निश्चित । परतोनि पाहिजे. ॥ २
या देहा सबाह्यांतरी । तो आत्मा तूंचि निर्धारी ।
देही असोनि निर्विकारी । या देहावेगळा. ॥ ३
या देहांत प्राणवायू असे । तो नासामार्गे येत जातसे ।
त्यासि जाणता जो असे । तो निराकार आत्मा तू ॥ ४
दशेंद्रिये शरीर । त्याच्या वेगळलिया व्यापार ।
जाणता जो चतुर । आत्मा तोचि तू ॥ ५
या इंद्रियांत कल्पित मन । त्याचे असे तुज ज्ञान ।
तू सर्वहि चैतन्यघन । चैतन्यरूपा! ॥ ६
आपुलिये बुद्धिचा साक्षि होसी । स्फुरतें करिसी आणि रक्षिसी ।
तो ज्ञानरूप परियेसी । शेखीं सर्व असती तो तूंची. ॥ ७
या चित्ताचे चंचळपण । तूंचि जाणसी आपण ।
निश्चळ हेही खुण । तुजचि येतसे. ॥ ८
हृदयीं मी ऐसा भाव कल्पे । तो त्याचि जाणिजे आत्मरूपे, ।
तो तूं निरालंब आपापे । जाणोनि राही निश्चळ ॥ ९
नव्हे पृथ्वी आप तेज वायु आकाश । नव्हे पांचांचे पंचवीस अंश ।
यासी जाणे स्वयंप्रकाश । आत्मा तोचि तू. ॥ १०

---

१ ज्ञानरूप २ सूक्ष्म, अदृश्य ३ जायति (उत्पन्न होणे), अस्ति (राहणे), वर्धते (वाढणें), विपरिणमते (तारुण्याचा भर येणे), अपक्षीयते (वृद्धावस्था येणे), विनश्यति (मृत्यु येणे), ह्या सहा विकारांतून कोणताही विकार देवाला नाही ४. नाकाच्या वाटेने ५ मुख, ब्रह्मरंध्र, दोन नाकपुड्या, दोन कान, दोन डोळे, शिश्न आणि गुद ही दशेंद्रिये (ओवी २१ पहा) ६. शेवटी ७. निराश्रय, शून्य ८ उदक ९ अग्नि १० पृथ्वी, आप, तेज, वायु आणि आकाश या पंचमहाभूतांचे स्थूल, लिंग आणि कारण हे तीन देह बनले आहेत प्रत्येक भूताच्या पांच भागांनी म्हणजे एकंदर पंचवीस भागांनी लिंगदेह (सूक्ष्मदेह) झालेला आहे. पुढील कोष्टकावरून प्रत्येक भूताचे कोणकोणते भाग आहेत हे कळून येईल.—

शब्द स्पर्श रूप रस गंध । या विषयाचा सर्वा आनंद
तेथें साक्षी परमानंद । स्वयज्योती. ॥ ११
या सर्वांनी त वेगळा । हे देह आत्मा तू निराळा ।
विश्वव्यापक तू वेगळा । सर्वां घटीं. ॥ १२
नव्हेसी तू नरनारी । साक्षी तू दोहींचा अंतरीं ।
तुज जन्ममरणाची सरोवरी । नाहींच जाण. ॥ १३
तू कर्म ना कर्ता । भोग्य ना भोक्ता ।
होई अज्ञानविरहिता । तू मुक्तता असेसार ॥ १४
हे 'त्वपद' जीवाचे शोधन । आता 'तत्पदी' परमात्मा तो कवण ? ।
जो ब्रह्मांडी व्यापक जाण । तोचि व्यापक पिंडीं. ॥ १५
प्रथम काहीच नव्हते शून्य । शून्य नव्हे चैतन्यघन ।
तेथे ममतेचि झाले चेतन । आदि स्फूर्ति त्या नाव. ॥ १६
'मी ब्रह्म' ऐसी ब्रह्मी भावना । उठली जाणीवेचि कल्पना
ते मूळ प्रकृति साक्षीलक्षणा । स्वयज्योतिपासाव. ॥ १७
तीयेसी सृष्टि इच्छा झाली । इच्छा शक्तिपासाव सृष्टि रचिली ।
तेचि 'महत्तत्व' ऐसी बोली । तियेचा साक्षी तो आत्मा तूं. ॥ १८
तेथें झाले त्रिविध[13] अहंकार । ब्रह्मा विष्णु महेश्वर ।

पृथ्वीचे भाग	आपाचे भाग.	तेजाचे भाग	वायूचे भाग	आकाशाचे भाग
१ शब्द	१ वाचा	१ श्रोत्र	१ व्यान	१ अंतःकरण
२ स्पर्श	२ हस्त	२ त्वचा	२ समान	२ मन
३ रूप	३ पाद	३ चक्षु	३ उदान	३ बुद्धि
४ रस	४ उपस्थ	४ जिव्हा	४ प्राण	४ चित्त
५ गंध	५ गुद	५ घ्राण	५ अपान	५ अहंकार

१ स्वयंप्रकाश २. दिसणारे ३ सर्व लिंगदेहात. ४ मनात ५ सामग्री, साहित्य. ६ 'तत्त्वमसि'—ते ब्रह्म तू आहेस—हे उपनिषद्ग्रंथातील महावाक्य आहे ७ देही ८ ज्ञान, आत्मा ९. चलनवलन, हालचाल. १० मूळमाया, आदिशक्ति ११ भक्ति, विचार. १२ ज्ञानाची १३ सात्विक, राजस, तामस १४ रजोगुणाने ब्रह्मदेव उत्पन्न करतो, सत्व-गुणानें विष्णु पालन करतो आणि तमोगुणाने शंकर संहार करतो असे समजावे.

तेचि त्रिगुण निरंतर । सत्वरजतमात्मक ॥ १९

सत्वगुणीं ज्ञानशक्ति । अंतःकरण मन बुद्धि वृत्ति ।
चित्त अहंकार स्फूर्ति । याचा स्वयंज्योति परमपुरुष. ॥ २०

रजोगुण क्रिया शक्ति । व्यान उदान समान प्राण अपान स्फूर्ति ।
श्रोत्र त्वचा चक्षु जिव्हा घ्राण उत्पत्ति । वाचा पाणि पाद शिश्न गुद ॥ २१

यांचा ठाव जो पारखी[२] । या सकळांची ओळखी ।
तोचि परमात्मा ऐसी उंखी[३]- । विखी करी ते तू निजरूप. ॥ २२

पृथ्वी आप तेज वायु आकाश । शब्द स्पर्श रूप रस गंध यास ।
हा जाणे जो दृश्यभास । तो साक्षी परमात्मा तू. ॥ २३

जो ब्रह्मांडाचा साक्षी । हिरण्यदेवताचा पारखी ।
माया महत्तत्वाची ओळखी । तोचि जाणे मूळ प्रकृतीतें. ॥ २४

ब्रह्मा विष्णु हरू । चित्ताभिमानी सर्वेश्वरू ।
याचा जाणे व्यापारू । तो साक्षी परमात्मा तू. ॥ २५

उत्पत्ति स्थिति[४] संहारू । आणि सर्वसाक्षी व्यवहारू ।
या सकळाचे ज्ञान तो ईश्वरू । पूर्णब्रह्म. ॥ २६

तैसेंचि जीवाचे देह चारी । स्थूल सूक्ष्मकारण महाकारण वरी ।
विश्व तैजस[५] सुप्रत्यगात्मा[६] निर्धारी[७] । हे अभिमानी जाण ॥ २७

जागृति स्वप्न सुषुप्ति[८] । यावरी तूर्या जाण साक्षी अर्थी ।
या सर्वांसी जाणे स्वयज्योति[९] । तोचि ज्ञानरूप तू ॥ २८

ऐसा पिंड ब्रह्मांडाचा व्यापकु । साक्षीरूप परमात्मा एकु ।
हे जाणतां तुटे कलंकु[१०] । सर्व पापाचा ॥ २९

करुनि सर्व दृश्याचा निरासु[११] । उरिजे द्रष्टा आत्मा स्वयंप्रकाशु ।
अखंड परम ईशु । अभिन्न जाण ॥ ३०

जन्मा येतां जाता पाहीं । लक्ष चौऱ्याऐशीं योनिप्रवाहीं ।
दुःख जाणुनि जिहीं । त्रासु घेतला ॥ ३१

जो आपण मोक्षभूत मुक्त । दृश्य प्रपंचाविरहित ।
ऐसा निश्चय प्रमाणां येत । तोचि उद्धरला[१२] ॥ ३२

---

१. सत्व, रज, तम २ परीक्षा करणारा. ३ वादविवाद, तर्कवितर्क ४ पालन करणे ५ तेजाळ, तेजस्वी. ६. व्यापक ७ निश्चयेकरून, खात्रीने ८. या देहाच्या चार अवस्था आहेत. ९. स्वयप्रकाश १०. दोष ११ लाग १२. जीवन्मुक्त झाला

जव विपरीत ज्ञान न सुटे । अज्ञानें नेणीव न तुटे ।
ज्ञानरूप अदटे । उगें आपण असे ॥ ३३

तें कळोनि स्वयें झाला । संकल्प विकल्प तुटला ।
तोचि मुक्तत्व पावला । येरें वोडगा शीण ॥ ३४

या वेगळी क्रियेची फळे । पुण्यें होती स्वर्ग सोहळे ।
पापें यम कटाळे । जाचु करितां ॥ ३५

पावला जरी कर्मभूमीच्या दैवतास । आणि अष्टदिक्योन्युद्भवा फळांस ।
अंतराळ स्वर्ग सत्य वैकुंठ कैलास । तरी या पदास नाश होय जाण ॥ ३६

क्षीराब्धि भैरव विश्वरूप चैतन्य । हे इतुकें मायेचें स्वरूप जाण ।
माया मिथ्या म्हणून । जाणावें स्वानुभवें ॥ ३७

म्हणोनि अविनाश ब्रह्म । पाववी कृपा निजधाम ।
तेंचि बोलिजे परम । निजानंदपद. ॥ ३८

हे सकळ गतीची परमगति । सकळ पदासी निजपदस्थिति ।
होईजे आदिमूर्ति । कैवल्य जे गा! ॥ ३९

ऐसें हे आत्मज्ञान । याचें कीजे साधन ।
सदा लयलक्षध्यान । आसन असिजे. ॥ ४०

जेव्हां प्रवृत्ति निरसे । तेव्हां निवृत्ति आत्मा प्रकाशे. ।
मग निश्चळ मनिपे । आपेआप. ॥ ४१

भक्ति ज्ञान विरक्ति । तनुमन प्राणें श्रीगुरुप्रीति ।
तयासीच असे प्राप्ति । येरा दुर्लभ सर्वथा. ॥ ४२

उपसंहार.

(ओवी)

या बेचाळिस ओविया । 'अमृतसार' मृत्युंजया ।
भावें वाची तो होय विजया । भगवत्कृपें त्रैलोकीं. ॥

१ असमर्थ होतें २ दुसऱ्याना ३ व्यर्थ ४ पाप केलें तर यम जाचण्यास का टाळील? ५ अष्टदिक्पालादिकयोनींच्या अधिकारास अनुकूल असणारीं फळे. ६. अंतरिक्ष (आकाश)

शिवरामस्वामिविरचित

२२. गंडिकाख्यान.

(श्लोक)

हेरंबे चिंतोनि आरंभ केला. की कृष्णनामा जिव हा मुकेला, ।
जें वर्णिलें सद्गुरु श्रीशुकानें तें सज्जनीं आइकिजे मुकानें. ॥ १

यत्किंचिताश्रय श्रिभागवती जयाचा गाऊं सुप्रेमरस आजि मुखें तयाचा ।
जो 'कृष्ण कृष्ण' स्मरतां स्वस्वरूप देतो माझ्या मुखें सुरस श्रीगुरुजी वदे तो.२

वरी गंडिकेमाजि हस्तीसि नक्र, हरी त्या करी मुक्त घालूनि चक्र ।
वऱ्या विष्णुमूर्ती शिळा गंडिकेच्या करीं त्याचि गोष्टी शुकाच्या मुखींच्या.॥३

सुगुणसुरुपखाणी गंडिका नाम वेश्या अनुदिनि परदेहा दे प्रिती कामतोपा ।
परि अटक स्वधर्माचार ते एक पाळी, पतिव्रत परदेहा नित्य एकासि पाळी.॥४

---

१ हा साधु पुरुष शालिवाहनाच्या १६ व्या शतकात होता हा कलबुर्ग्यांस राहत असे याचे बापाचें नाव बाबूराव हा पूर्वी मामलतदार होता पण पुढे वैराग्य पावून पूर्णानंदस्वामीचा शिष्य झाला रंगनाथस्वामीचे वडील निजानंदस्वामी व हे गुरुबंधु होते याची समाधि कल्याण येथें आहे याची पदें पुष्कळ आहेत या साधूविषयीं मोरोपतानें 'सन्मणिमाले'त असा उल्लेख केला आहे —'शमुसरसी वनदीहि न ते, जे निजवित्तज यश शिवरामी । भुललों याते जाणुनि निर्मळता, चित्तजय, शशिवरा मी ॥ १०२ ॥' याने केलेल्या ग्रंथाची नावें —(१) श्रीमंत नानासाहेब पेशवे यास उपदेश, (२) गंडिकाख्यान, (३) अपराधस्तोत्र (समश्लोकी टीका), (४) मुद्रिकाख्यान (कटाव), (५) रामजन्माख्यान (कटाव), (६) शुकाष्टक (टीका), (७) मनीषापंचक (टीका), (८) आत्मबोध, (९) रामतुळसी (अभंग ११०), (१०) पदें इतके ग्रंथ याने केले आहेत २ या आख्यानात गंडिकानदीची उत्पत्ति कशी झाली हे सांगितलें आहे, म्हणून या काव्यास 'गंडिकाख्यान' असे नाव दिलें आहे तें यथार्थ आहे. आख्यान=चरित्र, कथा ३ गजानन ४ कारण ५ 'सद्गुणी' असा अन्य पाठ आहे ६ येथे वृत्तसुखार्थ 'श्री' वर्ण ऱ्हस्व केला आहे ७ मुक्ति, मोक्ष ८ मागे पृष्ठ १७ टीप ५ पहा. [काव्यसंग्रहग्रंथमाला—वामनकृत कवितासंग्रह—भाग १—पृष्ठ २६३-२६६] ९ गंडकी शिला=गंडकी नदींतील शिला या नदीचा उगम हिमालय पर्वतांतून आहे हिला 'शालिग्रामी' नदी असे नाव आहे, कारण हींत शालिग्रामशिला सापडतात तुळजापुरच्या देवीची जी सुप्रसिद्ध मूर्ति आहे ती गंडकीच्या काळ्या दगडाची असून फार मनोवेधक आहे १० जीचे गुण चांगले होते व स्वरूपही चांगले होते अशी (गंडिका नामक वेश्या) ११. वारांगना, जारिणी १२. नियम, नेम, व्रत

(घनाक्षरी)

एकदिन एक व्रत । पाळी पत्नीला सगत ।
दिनोदयी[1] त्या जागत । नेऊनिया आळवी. ॥
दृष्टी दुजा नरदेह । पहाता आपण त्यासि देह ।
मनी नाणोनी संदेह[2] । धरी प्रीति[3] पाळवी. ॥
न्हाणी लावोनिया तेल । चंपा सुगंध चमेल ।
शाल्योदन[4] नागवेल[5] । विड्या देत [illegible]. ॥
करी नाना उपचार । नेणोनिया द्वैताचार[6] ।
दुजा[7] द्रव्य लक्ष चार । देता त्या न बोलवी. ॥ ५
असो सधन[8] अधन[9] । त्याचे न इच्छी ती धन ।
पतिभार्या त्याचि धैन[10] । पूर्ण करी भक्तिने. ॥
त्याचा सरता रात्र दि[illegible] ; मनी भावोनी[11] सुदीन ।
कोणी सधन वा दीन । त्यासी प्रार्थी युक्तीने. ॥
रंक असता येता राव । त्यासी द्वारी नेदी[12] ठाव, ।
लहान थोर नेणे भाव । भजे यथाशक्तिने. ॥
काहीकाळ नेम धर्म । ऐसा चालता स्वधर्म, ।
करी परा देहधर्म । धनाशाविरक्तीने[13]. ॥ ६

(श्लोक)

श्रीविष्णुसी हे व्रत नारदाने, सांगीतले ज्ञानविशारदाने[14] ।
हरी म्हणे, 'जाउं तिच्या घरासी, पाहोनि नाशूं सकलाघरासी[15].' ॥ ७

(घनाक्षरी)

देव स्वदासवत्सल[16] धरी स्वरूप कुत्सल[17] ।
द्विज वृद्धरूप, च्छळ । करी तीसी येउनी. ॥

---

१ सूर्योदयी २ संशय ३ प्रीतीने त्याचा पदर धरी ४ साळीचा भात ५. पानवेल. ६ भेदबुद्धी ७ दुसरा, अन्य ८ श्रीमंत, धनवान ९. गरीब, कंगाल १० उत्कर्ष. ११ मानून, समजून १२ न देई १३ वित्ताची इच्छा त्यजून १४. आत्मतत्वज्ञाननिपुणानें [विशारद=पंडित, विद्वान् 'विद्वत्सुप्रगल्भौ विशारदौ' इत्यमर । विशारद पंडिते च धृष्टे इति मेदिनी.] १५. सर्व पापाच्या राशी. १६ आपल्या भक्तावर दया करणारा १७ घाणेरडे, अस्वच्छ

आगी दिसे शुभ्र कोड । गात्रे[1] शक्तिहीन रोड ।
कफ दाटे उरी थोड । उभा ठाके येउनी. ॥
येता उदयासी मित्र[2] । येरी हाती धरूनि मित्र ।
द्वारी येउनी पवित्र । त्यासी दंत लाउनी. ॥
नेत्री विप्र जो पहात । येरी प्रीती धरी हात ।
म्हणे, 'चालणे गृहात । प्राणनाथ! येक्षणी.' ॥ ८
म्हणे, 'मी तो तुमची दास[3] । मन न करा उदास.' ।
येरी वदोनी पादास, । 'करा पावन[4] आता.' ॥
विप्रे मुजर्वाले पाय । म्हणे, 'न चले उपाय ।
देवा! आता करु काय?' । वैसे धरुनी माथा. ॥
येरी बोले, 'आजी कात! । सेजे सपादू एकात.' ।
विप्र म्हणे, 'प्राणात । देवे माडिले घाता.' ॥
वधु बोले, 'द्विजवर! । बैसू चला[5] सेजेवर.' ।
येरु म्हणे, 'तू आवर । पडे भूमी उठता.' ॥ ९
पुन्हा कवळूनि आग । करी सुगध अभ्यग ।
स्नान घालुनिया साग । पलग शेज सावरी. ॥
विप्रा चढलासे ज्वर[6] । अग कापे थर थर ।
गात्रे वाजति भर भर । मळ[7] साडी त्यावरी. ॥
मुक्त झाला मूत्रनळ । वाती करी अमगळ ।
खोकी बेडकी तुबळ । लाळ मज्जा शरीरीं. ॥
पोटी तिडकेचा लोळ । आक्रदोनिया कल्होळ ।
रात्रदिवस तीचा घोळ । अष्टौप्रहर तो करी. ॥ १०
कैचे सुख संभाषण । कैचा संगम शयन? ।
कैची सुवस्त्रे भूषण । लेणे तेथे ऊरले. ॥
नाही घडले अन्नपान । नाही ताबूलाचे पान ।
झाली चितेची झडपण । म्हणे, 'भाग्य सरले.' ॥

१ इद्रियें २ सूर्य ३ येथे 'दासी' असा शब्द असला पाहिजे. ४ पूत, पवित्र. ५ 'येता' असा अन्य पाठ ६ ताप ७ विष्टा साडणे=दीर्घ शका करणे.

नयें बोलविना बोल । वाचा शब्द गेला खोल ।
सुकली [2]मैत्रार्णीची ओल । नेत्र वरी फिरले. ॥
पसरूनि पाय हात । मागें उचक्या देहात, ।
ऐसा वेदयेच्या गृहात । [3]पंचप्राण हारले. ॥ ११

(श्लोक.)

गेला जिवें विप्र असें पहाता, प्रीतें बसे देउनिया स्वहाता. ।
जें जाहलें तेंचि निकें मनाशीं, मानोनि शोकासि समग्र नाशी. १२

(घनाक्षरी.)

म्हणे, 'अहा! प्राणनाथ' । मजसारिखे अनाथ ।
कैसें सांडुनी वनांत । पुढें तुम्ही चालिला ॥
कधी न केलें भोजन । सुखी पलंगी शयन ।
कधी सुखसंभाषण । शब्द नाहीं बोलिला'. ॥
काकुळती वेळउसास । म्हणे, 'जाता जी! [8]नभास
अन्न भक्षो आरभास'. । तव देह लाविला. ॥ १३

१ डोळे फिरविणे व शब्द खोल जाणे ही मृत्युसमयाची सूचक आहेत २ जीवनकलेची मैत्रार्णी—"इलाच साधु जीवनकला, अमृताचा झरा, कामधेनूचा पान्हा म्हणतात स्वर्धुनी, स्वर्गतरंगिणी, हठयोगात म्हणतात अशा अनेक प्रकारची नांवें देतात परंतु प्राकृतात षट-जीभ असे कथाकल्पतरूत सांगितलें आहे" [संख्यावाचक दुर्बोधशब्दार्थकोश–पृष्ठ १०८] ३. 'वायूचे प्राण, उदान, व्यान, समान व अपान असे पांच भेद आहेत त्यापैकी प्राणवायु डोक्यात वास करून ऊर व कंठ ह्या स्थानांत संचार करितो तो बुद्धि, हृदय, इंद्रियें व चित्त यांना धारण करितो व थुंकणे, शिंकणे, ढेकर देणे, श्वास घेणे व अन्न गिळणे इत्यादि क्रिया चालवितो उदान वायूचे स्थान ऊर असून तो नाभि, गळा व नासिका ह्या स्थानांतून संचार करितो, व वाचा, ऐच्छिक क्रिया, उत्साह, बल, वर्ण, स्मृति इत्यादि गोष्टी उत्पन्न करितो. व्यान वायु हृदयांत राहून सर्व शरीरांत संचार करितो त्याचा वेग फार तीव्र असून चालणे, हस्तादिकांचे आकुंचन व प्रसारण, पापण्या उघडणे, व मिटणे इत्यादि सर्व शारीर क्रिया प्राय त्याजवर अवलंबून आहेत समान वायु पाचकाग्निजवळ राहून सर्व कोठ्यांत संचार करितो अन्नाचे ग्रहण व पचन करितो व त्याचा सत्वांश मलापासून पृथक् करून मलाचें विसर्जन करितो अपानवायु गुदस्थानी राहत असून कुले, बस्ति, शिश्न व मांड्या ह्या स्थानांत संचार करितो व शुक्र, आर्तव, मल व गर्भ यांना बाहेर काढितो' (गर्देकृत वाग्भट–अष्टांगहृदय, सूत्रस्थान, अध्याय १२ वा, श्लो० ४-९ पृ० १६८-१७९) ४. जीवें गेला—मेला, वारला, देवाज्ञा झाली ५ मानेला ६ आनंदानें बोलणें ७ नवन्यास (सूतनिश्वास) ८. प्राणी मृत्यु पावला असता त्याचा जीव आकाशांत जातो, फक्त शरीर मृत्युलोकी राहतें—अशी समजूत आहे.

(श्लोक)

'म्यां[1] नेमिला निश्चय जीवनाशा, काय मृषा पाळुनि जीवनाशा'[2] ।
विलंब झाला पति! याचि ठाया, करा त्वरा सर्वहि जी! उठाया.' ॥ १४

(घनाक्षरी)

स्नान पतीचें पूजन । तनुप्राणेंसी भजन ।
प्रजा गांवींचे महाजन[3] । बोलावया पातले. ॥
दिला पतिउसा[4] हात, । 'जय राम कृष्ण' वाहात, ।
सुर विमानी पाहात । जयजयकार मातले, ॥
बिल्व[5] तुळसी चंदन । अग्निकुंडीं हे इंधन[6] ।
करुनि विप्रासी वंदन । सव्य[7] त्यासि घातलें. ॥
थोर प्रज्वळला अग्नि[8] । येरी धैर्यासी निमग्न ।
जाहाली विप्रासी संलग्न । मन दृढ रातलें[9]. ॥ १५

(श्लोक)

म्हणे, 'माझ्या नेत्रीं पतिदहन म्या पाहुंचि नये
पुढे जाते, पाठी गति घडल तैसी, घडुन[10] ये.' ।
वदोनी प्रदक्षी[11] हुतवह[12], मनें वंदन करी,
उडी जों घालावी, नवल वितलें[13] तें झडकरी. ॥ १६

चतुर्बाहु श्रीविष्णु व्यक्तीसि[14] दावी, शुकाच्या मुखीची लिला ते वदावी, ।
म्हणे विष्णु तीसी, 'न प्राणासि त्यागे, करू तूंज[15] वदीति व्योमीं सत्या गे! १७
कैवल्य[16] देतों तुज भोग दे हा, ओपू नको अग्निसि या स्वदेहा, ।
मी देव, कैचा द्विज हा वृथा गे! नाहीं पती काय मृषा[17] कथा गे!' ॥ १८
'तूं विष्णु माझा पति मी सती हो! मी वांचल्या देवहि हांसती हो! ।
ज्या[18] देवदेवा पति भाविला हो! तत्कारणे देहहि लाविला हो!' ॥ १९

---

१. खोटी २ जगण्याची इच्छा ३. शिष्ट, सभावित लोक ४. पतीच्या उशाला. ५. बेल, ६ जळवण. ७. जनरूढीत 'सव्य' ह्या शब्दाचा अर्थ 'उजवा' असा घेतात, आणि एथेही तसाच घेतला आहेसे दिसते; परतु कोशातरी ह्या शब्दाचा अर्थ 'डावा' असा घेतला आहे. ८. अग्नि, विस्तव. ९. रमले, रतले, रममाण झाले. १० येवो ११ प्रदक्षिणा करी. १२. प्रदीप्त अग्नि. १३. घडले, वर्तले. १४. देहासी १५ व्योमी तुज सत्या वदिती [असे] करू—असा अन्वय. १६. मोक्ष, मुक्ति. १७. असत्य, मायिक. १८. 'जो देह देहा' असा अन्य पाठ आढळतो.

गर्जोनिया मग असें ननु अग्निनोंडी
टाकी, हरी स्मरुनिया; ननुची मुनोटी।
साश्चर्य पुष्प सुर वर्षुनिया नमी ते
ठोकी प्रमोद भार शक्रहि दुंदुभीनें. ॥ २०

जेथें तिचा देह हुतें जळाला, तेथें वरें विष्णु करी जळाला।
तो 'गंडिका'नाम प्रवाह झाला तेथें शिळारूप वडे अजाला. ॥ २१

नक्रा गजालागुनि मुक्त केलें, तें श्रीवरें तोय वरेंचि केलें।
त्यांतील पापाण श्रिविष्णुमूर्ती येणे घडे व्यक्ति वरें अमूर्ती. ॥ २२

ऐशा लिला नाथगणेश कर्ता, जो नाममात्रे जिवक्लेशहर्ता।
तो शीवरामा स्मरणी रिघोनी, भरी स्वनामामृत नित्य गोणी. ॥ २३

राघवकविकृत

२३. वीरमणिकथा.

(घनाक्षरी)

नमन मेरा गनराज। सब सुरनके सिरताज।
दौडे भक्तनके काज। सज्जिपास फरसे ॥
बनी खुप्सुरत वनोट्। आगे देव तेतिसकोट।
कर्ता दुष्टन परे चोट। नही खोटे परेगी ॥ १

१ प्राकृतें संस्कृत शब्दाचा समास करणें अप्रशस्त होय २ भूतवळी ३ उदकाला ४ गणेशनाथ व शिवरामस्वामी याचा कांही संबंध असावा. गणेशनाथकृत कांही अभंग आमच्या संग्रही आहेत शोधकांनी तपास करावा ५ प्राण्यांची दुःखे हरण करणारा. ६ ह्या कवीचा राहण्याचा गाव पथरिया हा जबलपुर जिल्ह्यात आहे त्याचे मूळचें नाव पाडोबा, बापाचें नाव व्यंकटेश, आईचे नाव रमाबाई, उपनाम करकरे हा आपल्या आईबापाचा मधला मुलगा होय याचे वल्लाळ (बाळाजीपत?) या नावाचे गुरू होते. या कवीनें सुरथसुधन्वाख्यान, शिबिचक्रवर्त्याख्यान, गजगौरीव्रत हीं आख्यानें केलीं आहेत हा कवि ४०।५० वर्षांपूर्वी होऊन गेला ७ हें आख्यान पद्मपुराणांतर्गत पाताळखंडांत आहे, असें हा कवि म्हणतो. ८ देवश्रेष्ठ ९. धावे. १० 'मुक्तनके' असा अन्य पाठ आहे. ११ सुंदर. १२. मूर्ति, मुखवटा. १३. दुखापत. १४. असें करण्यात चूक होणार नाही.

(पृथ्वीवृत्त)

[1]ऐन्द्रायपुराणतो रघुवराश्वमेधे कथा
  नृपस्य मणिनो नतिर्नयतु वीरपूर्वस्य हि ।
पदेषु सह राधिकानलिननेत्रकृष्णस्य वै
  समाप्तिमिति चार्थये मम तु विघ्नहेतु विना ॥ २

(साक्या)

साकेती[2] श्रीरामचंद्र राजाधीराज विराजे ।
अश्वमेध यज्ञाची दीक्षा घेउनि दीक्षित साजे ॥
श्यामकर्ण सोडिला वसिष्ठें सैन्य भोवतें गाजे ।
शूर सवे नृपवीर हयाचे[3], घनरण दुंदुभि वाजे ॥
रक्षी शत्रुघ्नानुज[4] हो! । पाठी पुष्कल[5] भरतज हो! ॥ ३
अर्की[6] शत्रुघ्नासि घेउनी रमण[7] सितेचा[8] सांगे, ।
'पुरुषार्थें हय रक्षी जेणे कीर्ति[9] आपुली वागे ॥
संता नम्र, वैऱ्यासि दंडें[10], दे[11] जो याचक जे मागे ।
शरण, भयातुर[12], अशक्त पळता तव[13] शर त्यासि न लागे ॥
ऐसें करि बापा समरी[14] । म्हणिजे धन्य तुतें अमरी[15].' ॥ ४

(श्लोक)

फिरत फिरत आला देवपूरासि घोडा
  विहरत स्वगतीनें थांबला तत्र थोडा ।

---

१ हा संस्कृत श्लोक बराच अशुद्ध आहे, परंतु तो तीन हस्तलिखित पुस्तकांत जसा आढळला तसाच येथे दिला आहे २ अयोध्येत ३ घोड्याच्या (श्यामकर्णाच्या). ४. शत्रुघ्न हा रामाचा धाकटा भाऊ ५ पुष्कल किंवा पुष्कर हा भरताला मांडवीपासून झालेला मुलगा. याची राजधानी गांधारदेशात पुष्कलावत अथवा पुष्करावती या नावाची होती [वाल्मीकि-रामायण—उत्तरकांड—सर्ग १०१] ६ माटीवर ७ राम ८ 'सिता' असा शब्द लिहिणे अगदीं चूक आहे कवीला वृत्तसुखार्थ 'सीता' ह्या शब्दाबद्दल 'सिता' असा शब्द लिहिणे भाग पडले 'सिता' ह्या शब्दाबद्दल 'कुजा' असे लिहिले असते तर ठीक झाले असते ९ कीर्ति वागणे=दुष्कीर्ति न होणे, आब राहणे, लौकिक राहणे हा शब्दसमूह कोशकारांनीं टिपून ठेवण्यालायक आहे १० शिक्षा कर ११. 'दीजे' असा अन्य पाठ आहे. १२ भयभीत. 'भयार्त' असा अन्य पाठ आहे. १३. तुझा. १४ युद्धात. १५ देवांनी.

[illegible] फलित सदा [illegible] दिव्य असा तयाची
[illegible] करि [illegible] श्रृंगार कोण असा तयाचीं' ॥ ५

(सवाई)

केतकिकानन केदार कुंद कदंब कपित्थ करहेरकली
करविरी कमळें कनकादिक आणि कुमुद्र कुंदीकदली ।
चंपक चूत चमेलि मुचकुंद ताल तमाल विशाल द्रुमीं
सारस हंस मयूर मधुव्रत कोकिल शब्द सुखें करिती. ॥ ६

(श्लोक)

राजा वीरमणी सुधार्मिकपणीं ऐसा न कोणी जनीं
त्याचा पुत्र रणीं प्रतापतरणी जो वीरशूराग्रणी ।
तो रुक्मांगद सद्गुणी सिरवणी त्याची सभारंगणी
दिव्या आभरणी अनेक रमणी घेऊनी क्रीडे वनीं. ॥ ७

(दोहा)

विहरत पतसह कामिनी ज्यो गर्जनी गजमग ।
त्यो उपवन आवत तुरत देख्यो राम तुरंग. ॥ ८

(दिंडी)

स्त्रिया म्हणती 'हो! कांत! पहा वाजी । असा हयशाळेमाजि असावा जी' ।
पत्र भाळावरि हाटकी विराजे । धरा स्ववळानें क्षत्रि तुम्ही राजे.' ॥ ९
राजपुत्रें ऐकोनि असी वाणी । अश्व धरिला घालोनि गळां पाणी ।
पत्र भाळींचें वाचितां सुखेला । स्त्रियामध्यें गदगदां हांसियेला. ॥ १०

---

१ कांति २ मूक आणि लहान ३ आम्र ४ भ्रमर, सुगा. ५ 'द्रुमीं' असा अन्य पाठ आहे. ६ प्रतापसूर्य, महापराक्रमी ७ सुंदर दागिने वगैरेंनी विभूषित. ८. स्त्रिया ९ या पद्यात 'अनुप्रास'अलंकार आहे १० या वृत्ताच्या प्रत्येक अर्धात २४ मात्रा असतात. प्रथम व तृतीय चरणात तेरा आणि द्वितीय चतुर्थ चरणात अकरा मात्रा असल्या पाहिजेत असा नियम आहे या वृत्ताचें लक्षण चिंतामणिकविकृत 'छंदोविचार' ग्रंथांतून पुढे देतो —'तेरह कल पहिले चरन दूजे ग्यारह जानि । याही विधि उत्तर अरध यों दोहा पहिचानि ॥' याचा भावार्थ —दोहावृत्ताच्या पहिल्या पादांत तेरा कला म्हणजे मात्रा असतात व दुसऱ्यांत अकरा असतात. ह्याच प्रकार उत्तरार्धांत असतो ११ हत्तीण १२ घोडा १३. पाणीमध्ये १४ डोक्यावर १५ सोन्याचें १६. शोभे १७ क्षत्रिय. १८. हात १९ सुखावला सुख आलें. २०. खदखदां

(साक्या)

अंगद कहे, 'मेरे पितासे और बडा नहि कोई ।
सब देवनका देव सदाशिव जिसका रक्षक[1] होई ॥
वहा क्या राम करे रे ! । नाहक[2] गर्व भरे रे ! ॥ ११

पतकी[3] बाते सुनकर अबला लपट कठ हरखानी[4] ।
ले घोडा पुर आके नृप सो सुतने बात बखानी[5] ॥
करने जंग[6] तुंज[7] रे ! । इहकर आइ मुजे रे ! ॥ १२

रामचद्रका घोटक[8] सुनकर राजा मन पछतायो ।
जाय चदशेखरसे अपने सुतको हाल[9] जतायो ॥
खोटी करनी करी रे ! । क्या करु त्रिपुर अरी रे ! ॥ १३

(पद)

पशुपति मग बोले 'नृपाळा ! । अद्भुत कर्म सुते तव केले. ॥ ध्रुवपद. ॥
अश्व असे हा अयोध्यापतिचा । ध्यात असे मी हृदयात तयाला ॥ १ ॥
होइल की सग्राम अतुल बहु । येइल तो शत्रुघ्न हयाला ॥ २ ॥
अर्पि ययासह राष्ट्र तया पदि । भेटला राघव प्रेम जयाला. ॥ ३ ॥ १४

(घनाक्षरी)

राजा कहे भोलानाथ । मुजे हय तुम्हारा साथ ।
ऐसि कैसी कहते तात ! । बात तुरग देनेकी ॥
छत्रधर्म[10] किये छाप । रखना अपना परताप[11] ।
जो भी सामने[12] आवे बाप । तो भी चाप खेचना ॥
गये शत्रुको शरण । होवे किरतका हरन ।
आखर होयगा मरन । जिये भरन वृथा है ॥
वाहति गर्व मनुज जीव । तू तो देव मोठा शिव ।
भक्तरक्षणाची नीव[13] । कैसि कीव[14] येईना ॥
वडुनि आला अविचार । राम कोपला विखार[15] ।
यासि हाच की उतार । समर फार माजवी ॥ १५

१ रक्षक २ व्यर्थ ३ पतीची, नवऱ्याची ४ हर्षित झाली ५ वर्णन केली, सांगितली ६. लढाई, युद्ध ७. तुला ८. घोडा. ९ हकिकत, बातमी. १० क्षात्रधर्म. ११. प्रताप. १२. भगवद्गीता—अध्याय पहिला पहा. १३. पाया १४. दया. १५. सर्प.

(अभंग)

गयासि महेश म्हणे ठेवि वाजी । करीन मी आजी साह्य तूतें ॥ १ ॥
परि येतां राम धरीन मी पाय । स्वामीसि अनय करूं नये ॥ २ ॥
एका रामावीण त्रैलोक्यहि आलें । तयातें न चालें माझ्यापुढें ॥ ३ ॥
ऐकिनाचि राजा आनंदला मनीं । हयातें नेवोनी रक्षियेलें ॥ ४ ॥ १६

(साक्या)

शेष म्हणे, 'ऋषि ! ऐके केसी कथा वर्तली इकडे ।
दूत म्हणति शत्रुघ्ना न मिळे वा[१] हा आम्हा कोणिकडे ॥
रोषभरित नृप वदती विस्मय जाहला जिकडे तिकडे ।
रामअश्व ने त्यासि वधुनि करु समरीं तुकडे तुकडे ॥
अवघी खळबळली सेना । हयोत्तम[३] कोठें गवसेना.[४] ॥ १७
पुसे वीर शत्रुघ्न सुमति सचिवाप्रति नेथिल वार्ता ।
'कवण साह्य? पुर? कितिक सैन्य बन' कवण नृपति[५] हयहर्ता[६] ॥
सुमति वदे, 'अतिकठिण देवपुर वीरमणी शंकरर्ता[७] ।
तुमुल युद्ध होईल ते असल्या साह्य पार्वतीभर्ता ॥
अनुदिनि वसतो सहशक्ती[८] । पाहुनी भूप तिची भक्ती.' ॥ १८
तत्र ये नारद गात रामगुण ब्रह्मविणा वाजवुनी ।
उठुनि त्वरित शत्रुघ्ने पूजिला उच्चासनि[९] बैसवुनी ॥
म्हणे, 'अश्व नेलासे कवण तो आजी द्या दाखवुनी.' ।
पूर्व कथन मुनि कथुनि म्हणे, 'हय नृपजें नेला हरुनी ॥
रुक्मांगद नामें ख्याती । ज्याची क्षितिमंडळि गाती. ॥ १९
अत्यद्भुत संग्राम देवदानववत् घडणें आहे ।
मरति वीर बहु धीर न सोडी व्यूह रचुनि रणि राहे ॥

१ घोडा, हय. 'वाह' असा अन्य पाठ आहे २ क्रोधयुक्त. ३ चांगला घोडा. ४. सांपडेना. ५ हा विशालानगरीचा राजा याम जनमेजय नावाचा एक पुत्र होता. हा द्विष्टकुलोत्पन्न विशालवंशीय सोमदत्त नामक राजाचा पुत्र हा सूर्यवंशोत्पन्न होता. अश्वमेधयज्ञाच्या वेळेस कदाचित् रामाने ह्यास आपलें सचिवत्व दिलें असेल. 'सुमना' असा अन्य पाठ आहे सुमंत हा दशरथाचा प्रधान होता ६ घोड्याचें हरण करणारा. ७. शंकर. ८. पार्वतीसह. ९. 'अर्धासनि' असा अन्य पाठ आढळतो.

अनिकष्टे जयलक्ष्मी तुजला कवळिल[1] दोन्ही बाहे.' ।
वदुनि गुप्त झाला मुनि स्वस्थिन राहुनि कौतुक पाहे. ॥
गिरक्या देउनिया नाचे । गाई रघुविरगुण वाचे. ॥ २०

(ओव्या)

इकडे वीरमणी नृपती । रिपुवारनामे सेनापती ।
बाहोनि सांगे तयाप्रती, । 'पटह[2] पीटिजे पुरीत ॥
श्रीरामाचा यज्ञाश्व आला । त्यातें शत्रुघ्न रक्षावयाला ।
असे घेउनी बहु नृपाला । तो हय धरिला ममागजे[3] ॥
तरि त्या वीरा शत्रुघ्नासी । सिद्ध होवोनि शस्त्रास्त्रासी ।
सर्व यावे झुंझावयासी[4] । भय मानसी न धरिता ॥
पुत्र बंधु वा असो कोणी । जो हे माझी आज्ञा न गणी[5] ।
त्याते वधीन तयेक्षणी[6] । ऐसी वाणी[7] सांगिजे.' ॥ २१

(साक्या.)

सुन राजाकी अग्या[8] सेनापतने डौंड पिटाई ।
तज[9] स्त्रीधनसुत रिपुसूदनसे करने आज लढाई ॥
भाई! जलद[10] चलो रे! । चाहो आप भलो रे! ॥ २२
[11]पहिर कवच ले तेग[12] धनुक[13] सर[14] सिद्ध [15]भये सब जोधा ।
हयगजरथ पैदल[16] सो निकले राजभवन अवरोधा ॥
उमग लढनेकी है रे! । हरखता दिलकी है रे! ॥ २३
रुक्मांगदसह अनुज शुभांगद सेनापति दल[17] भारी ।
वीरसिंह नृप भ्राता भगिनी सुतबल मित्र ईभारी[18] ।
जे रणपंडित सारे । ज्याचे कीर्ति पसारे. ॥ २४
बीनारव और[19] संख[20] दुदुंभी कडकड बाजे बाजा ।
भू नभ दिसदस गुफा गिरनकी नाद सर्वत्तर[21] गाजा ॥
राजा आन खडा रे । रनमे बीर बडा रे! ॥ २५

---

१ 'कवळित' असा अन्य पाठ आहे २ दवंडी. ३ मम+अंग+ज=माझ्या+अंगा-पासून+जन्मलेला=ममात्मज. ४. लढण्यास, युद्धास ५ मानी ६. 'तत्क्षणी' असा अन्य पाठ आहे. ७ आज्ञा ८ आज्ञा ९. त्यजून, टाकून १०. त्वकर. ११ घालून, पहिरून. १२ खड्ग. १३ धनुष्य १४ बाण १५ झाले १६ पायदळ १७ फौज, सैन्य. १८ इ-भीचा शत्रु. १९. 'अरु' असा अन्य पाठ आहे. २०. शंख. २१. सर्वत्र, चोंहीकडे.

७८

पाहूनि सैन्य विशाळ अरी । तो शत्रुघ्न म्हणे, 'सुमती ! ।
कैसें यांशीं युद्ध करूनि जयप्राप्ती होइल योज मनीं. ॥
सचिव वदे परसैन्यातें । पुष्कळ वीर भिडो त्यातें ।
नीलरत्न नृप आदि करूनी दावितील पुरुषार्थातें ॥
शिवसह वीरमणीसि तरी । तूचि स्वतः झुंजे समरीं ।
शेष म्हणे वात्स्यायनमुनिप्राते कथिलीं कैशी युक्ति वरी. ॥ २६

(चोपाई)

सिद्ध भये दोउँदल[1] संग्रामा । थरथर कांपत भूपुर ग्रामा ।
वीर उठे अरिसूदनके रे[2] । मारे पैरदलके[3] बहुतेरे ॥ २७
हयगज भग भये रथ जानी । देख उठा रुकनांगद[5] मानी ।
अरुय[6] भान छोड चाप सुहावे[7] । जाको कोप गगन न समावे ॥ २८
सायक छोड हजारन[8] मारे । पुष्कल अरु[9] शत्रुघ्न पुकारे ।
आव करो संगर ममसंगा । नाहक और करत क्यव भगा ॥ २९

(सोरठ)

पुष्कल धाँयो[10] वीर । राजपुत्रकी हाक सुन तिच्छन[11][12] मारे तीर । हस हिरदे नृप सवनका. ॥ ३०

(कामदा)

भूपजें दहा बाण सोडिले । पुष्कळाचिया हृदयि ताडिले
वीरयुग्म[13] तें दक्ष संगरी । [14]शोभती गुहा[15]तार[16]कापरी. ॥ ३१

(चामर)

पुष्करे दहा शरी तयासि भूमि आणिला
[17]मारूनि चारि अश्व वधुनि दोहि सूत विधिला ।

१ दोन्हीकडील सैन्यें २ शत्रूला मारणारे वीर उठले, तयार झाले 'के' हा षष्ठीविभक्तीचा अनेकवचनी प्रत्यय होय ३ शत्रुच्या सैन्यातील ४ पुष्कळ ५ रुक्मांगद. ६ आणि. ७ सुहाना=शोभणे, विराजणें 'चढावे' असा अन्य पाठ आहे. ८. हजारों. ९. आणखी १० धावले ११ तीक्ष्ण. १२. 'नृपसुतनके' असा अन्य पाठ आहे १३. 'उभय वीरहीं बलाढ्य' असा अन्य पाठ आहे १४ 'शोभती कुमार तारकापरी' असा अन्य पाठ आहे १५ कार्तिकस्वामी. १६ तारकासुर १७ चार बाण मारून.

उभय चक्ररक्षकांसि सायकद्वये[1] खिळी
ध्वजावरीच एक, एक टाकिला उरस्थळी. ॥ ३२

(साक्या)

विरथ भयो नृपसुत संतापत जैसो भुजग[2] सतायो ।
बैठ और रथ कहे पुष्कलसो अद्भुत ख्याल[3] बतायो ॥
देख मेरा पुरुखारथ[4] जो तू हिरदे[5] मुझे जलायो ।
कह ऐसी पुन भ्रामकास्त्रसे मत्र कलब चलायो ॥
जोजन[6] उड गयो रथ छिनमें[7] । गरगर फिरत गिरो रनमें. ॥ ३३
कहे भरतसुत सुन रुक्मागद ऊर्ध्व[8] पठाऊ सरसे[9] ।
सुकृती[10] तूं जा सरगे[11] सबके देखत येहि डरसे[12] ॥
मत्र अजिह्मग छोड उडाया रथ हयसह भूपरसे[13] ।
रविमडलको[14] पहुचो स्यदन[15] भस्म भयो दिनकरसे ॥
जल गइ तन[16] रुक्मागदकी । जीत[17] भई भरतजसत्रुनकी. ॥ ३४
गिरो वीर धरनीपर सुमरो हरहर दुःख जनायो ।
पुत्र देख मूर्छित रन दौडत वीरमणी नृप आयो ॥
रोखभरित[18] अत[19] कठिन धनुकपर[20] सायक[21] खेच लगायो ।
[22]कपत भये तव जल थल नग नभ बैरी ठेर बलायो ॥
सूरन हाक सुनी ठानी । मुनिसो सेस[23] कहत बानी. ॥ ३५

(पद.)

हनुमान चला राजपर उडत । ताहे पुष्कल कहे 'मै हो लढत ।

१. दोन बाण मारून २ सर्प ३ हालहवाल, वर्तमान. ४ पुरुखारथ=पुरुषार्थ. [उत्तर-हिंदुस्थानातील लोक 'ष'चा उच्चार 'ख'सारखा करितात, जसे, भाषा—भाखा कधी कधी मराठीतही 'ष'चा उच्चार 'ख'सारखा करितात, जसे—पुरुष=पुरुख. मोरोपत—मत्रभागवत—द्वितीयस्कध गीति २८] ५. हृदय ६ योजन. [सस्कृतातील 'य'च्या जागी 'ज'कार होतो, जसे—यमुना—जमुना, सूर्य—सूरज, यशोदा—जशोदा, कारज—कार्य, यात्रा—जात्रा इत्यादि] ७ क्षणात ८ उर्ध्व पाठविणे=वरती पाठविणे, स्वर्गास पाठविणे, मारणे ९ शिराने, डोके उडवून किंवा एकदम. १०. सध्या, साप्रत ११ स्वर्गात. १२ भयाने १३ जमिनीवरून १४ रविमडळ, सूर्यमडळ १५. रथ. 'शताग' स्यदनो रथ.' इत्यमर. १६. तनु. १७. जय मिळाला १८. रोषभरित, क्रोधयुक्त. १९. अति. २०. धनुष्यावर. २१ बाण. २२. कंपित, कपायमान, चलित. २३. शेष. 'सेस भनत बानी' असा अन्य पाठ आहे.

अपरमित बल तुंव है। नहि यो बालमदल है। मुझे रामकृपा न विकल है'. ॥१॥
मारुति कहे एक वीर तु छोटा। विरमन सूर विकट है खोटा।
महादेवपुर उसके। महन गण है जिसके। क्यों फांद परत साहसके ॥ २ ॥
भरतसुत कहे गावे सिवजीसे। वोही राम मेरे हिरदबीच बसे।
जहां राम बसत बडा। तहां सब खलक खडा। तू जाय और नृप देख जडा ॥ ३६

(ओवी)

ऐकता हनुमत परतला। वीरसिंहावरी धावला।
लक्ष्मीनिधी सरसावला। आला शुभांगदावरी ॥ ३७
सुदम बल मित्रासी भिडे। कैरथ युद्धी वीर निवडे।
पुष्कल वीरमणीकडे। सुखें रथ चालवोनी ॥ ३८
राजा म्हणे, 'पुष्कला' बाला!। मज प्रचंड कोप असे आला।
तू रक्षोनी निज प्राणाला। रेल्हं वेहिल्या मजपुढोनी ॥ ३९
तुजतुल्य बालकाप्रति। मत्तुल्य राजे दणा करिती।
त्या मत्सुत मूर्च्छित केला निगुती। ते बालबुद्धी म्यां केली क्षमा.' ॥ ४०

(साकया.)

पुष्कल कहे, 'बल ज्या है अधिक है सोइ बडा सब भावे।
छत्रिनको मत उमर अधिकसे बडा न कोइ कहावे ॥
तेरा पुत्र गिरायां[10] रे। गिराऊ तेरी कायां[11] रे" ॥ ४१
कहे[12] ऐसी दस बान छोडके नृपका हृदय विदारा[13]।

१ तुझे २. पाशात, तू साहस करण्याच्या पंचायतीत कशाला पडतोस? ३. हृदयामध्ये. ४ जग ५ उभे ६ जा, चालता हो ७ लौकर, शीघ्र ८ तेजस्विजनात वय प्रमाण धरीत नाहीत, तेजस्विजनाचे बाल्यादि वयाकडे दृष्टि कोणी देत नाहीत, तर गुणावर नजर असते असाच अभिप्राय रघुवंश—सर्ग ११ श्लोक १ यांत आहे'—'तेजसां हि न वयः समीक्ष्यते' तसेच कुमारसंभवात (सर्ग ६ श्लोक १२) असाच अभिप्राय अन्यप्रकारें दर्शविला आहे 'स्त्रीपुमानित्यनास्थैषा वृत्तं हि महितं सताम्' उत्तररामचरित्रात (अंक ४) समानार्थ श्लोकांश आहे तो सुप्रसिद्ध आहे 'गुणाः पूजास्थानं गुणिषु न च लिंगं न च वयः,' 'गुणाः प्रियत्वेऽधिकृता न संस्तवः' इति किरातार्जुनीये, 'पदं हि सर्वत्र गुणैर्निधीयते' इति रघुवंशे (सर्ग ३ श्लोक ६२) रघुवंशांतील श्लोकाचें पद्यात्मक भाषांतर असे.—'तेजस्विता बहुत ज्या वसते नरात, त्यालाचि थोर म्हणुनी गणिती जनांत; तो लेकरू जरि असे तरि लोक त्यास समानिती, नचि मनी गणिती वयास' [लेलेकृत रघुवंश.] ९. क्षत्रियाला. १०. पाडविला. ११. शरीर. १२. असे सांगून. १३. विदारण केले.

तीन भाल बिच ठटे मनो गिरि तीन सिखरका [1]त्याग ॥
राजा [2]थकित कियो रे! । अत संताप दियो रे! ॥ ४२

राजाने नव बिसि[3]ख चला कर पुष्कलका उर फोडा ।
[4]अहिबिल पय पावत त्यों [5]सरने [6]रुधिर पिया नहि थोडा ॥
हरखित [7]श्वान [8]खग रे! । डरकेही न भगे रे! ॥ ४३

परम कोपसे भरतांगजने नृपपर [9]सौ सर मारे ।
कवच किरिट सिर[10]अस्त्रक रथ धनु छिन्न भिन्न कर डारे ॥
रक्तमें डूब रहा रे! । वाऱ्हा करत अहा रे! ॥ ४४

धन्न बीर तू रामपदांबुज [11]मधुकर रनअधिकारी ।
[12]टळजा अब सन्मुखसे मेरे कालरूप मैं भारी ॥
अपने प्राण [13]बचा रे! । रोवे तेरो [14]चचा रे! ॥ ४५

(चूर्णिका)

अन्य रथीं बैसोनि नृपती । असख्य शर सोडीत दशदिशा क्षिती । [15]अंबरें व्याप्त बाण दीसती । अनेकाश्व[16]दंती रथ जवन सूतसह सहार गजस्थ हयस्थ रथस्थ अपार वीरशिरें तटतटा तूटती । रक्तसरिता लोट वाहती । मांसकर्दम [17]इभकलेवर गिरिकूटवत्केशशैवाल उष्ट्रमकरकरचदनविलिप्त मुद्रिकायुक्त मणी भोगीव [18]तळपती । आजानुपदशिरें मच्छकच्छपतुल्य चमकती । [19]शिवादि मांस भक्षोनि अति भयप्रद शब्द करिती । सहस्रावधि [20]योगिनीकृत मांसाहार पीत रक्त हर्षोनि गर्जती गाती [21]नर्तती । तत्र पिशाचादि प्राणी मस्तकीं धरोनी ताल मृदंगवत् वाजविती । कितेक भयभीत पळोनि [22]कुंजरोदरीं लपती । ते प्रधान पापी समजोनि तयातें योगिनीगण भक्षिती । ऐसी वीरमर्णाची ख्याती विलोकोनि उभय दळीं वीर शीर्षे डोलविती. ॥ ४६

---

१. निराळा. २ विस्मययुक्त, अचंबित. 'व्यथित' असा अन्य पाठ ३ बाण 'विशिखा खनित्रिकाया रथ्याया विशिख शरे' इति हैम .] ४ बिळातील सर्प ५ शराने, बाणाने ६. रक्त. ७ कुत्रीं ८ पक्षी ९ शंभर बाण १० शिरस्त्राण, टोप ११. भ्रमर. १२. निघून जा, काळें तोंड कर, १३ बचाव, वाचव १४ काका, चुलता १५ आकाश ['अंबर वाससि व्योम्नि कार्पासे च सुगंधके' इति विश्व] १६ दंती=हत्ती. १७ हत्तीचे प्रेत. १८ शोभती [मकरकुंडलें तळपती श्रवणीं–तुकाराम] १९ कोल्हा वगैरे २० प्रेताक्षी, डाकिणी. २१. नाचती. २२. हत्तीच्या पोटात

(कामद)

वीर पुष्कल याच पद्धती । करुन मांडल समराग्रना ।
शोणित चम सव न्हाणरा फुल्ल किंशुकातुल्य भासली. ॥ ४७

नृपतिचे पुन्हा कवच दशशरे । छेदिना नृपेंद्र शमला त्वरें ।
मोडिना बहु मार्गणाग्रनी । होय धावरा वीर भारती. ॥ ४८

(घनाक्षरी)

तनका कवच पडा टूट । करका धनुक गया छूट ।
अगसे रकत कढा फूट । भई लूट अकलकी ॥
पडा सरपजर वीर । रहातनक नही धीर ।
हिरदे[11] सुमरे रघुवीर । अतुल पीर[12] हरनको[13] ॥
पिठा भूजोपर हस्त । मारे तीर जबरदस्त ।
विसिर्गजाल महामस्त । किया पस्त टोरके ॥
कहे राजासो ददार । हो जा अब तु खबरदार ।
बडे फौजका सर्दार । न मुरदार सुरनमें ॥
कियो पुरुखारथ खूब । अभी देख मेरा रूप ।
करो मूर्छित तुझे भूप । मर अनूप तीनसे[20]. ॥ ४९

(श्लोक)

यदा मीना ऐसे करि मज वडो पातक तदा
सदा निंदी गंगा अणि न संपरे[21] जो खळ कदा ।
पदां मी त्या भोगी वदुनि शर घेत प्रतिगदा
नदावाणी गर्जे सुभट चढला जो रणमदा. ॥ ५०

ऐकोनिया मग नृपे शर सोडियेले ते पुष्कळोदर[22]चि भेदुनि पार गेले ।
भूमी अधोगति पडोनि तळी जिराले की रामभक्तिस्नि पराङ्मुख काय जाले. ५१

---

१. युद्ध २. सैन्य. ३ फुललेल्या, बहार आलेल्या ४ पळसाप्रमाणे ५ 'तापला' असा अन्य पाठ आहे ६ बाणाग्रनि ७ रक्त, रुधिर ८ झाली ९ शरपंजर [आंगावर पुष्कळ बाण पडल्यामुळे शरीराभोंवती पिंजऱ्याप्रमाणे वेष्टण होते त्यास 'शरपंजर' म्हणतात] १०. थोडासुद्धा, किंचित ११ हृदयांत १२ पीडा, क्लेश १३ टळण्यासाठीं. १४. बाणांचें जाळे. १५ तोडून १६ सावध १७. उत्तम रणांत १८ पुरुषार्थ. १९ ज्याला उपमा नाहीं असे २०. तीनशे. २१. स्नान न करी २२ भरताचा पुत्र जो पुष्कल त्याच्या पोटांत बाण शिरला.

(दिंड्या)

बाण पहिला पुष्कल सोडियेला, नृपे स्वशरें तत्काळ तोडियेला ।
मातृभक्ती पुण्य स्थापुनी शरातें, मोचिताची नृप मोडि की तयातें. ॥ ९२
दुजा गेला जाणोनि व्यर्थ घाला, म्हणे करु काई वीर कष्टि जाला ।
स्मरुनि रामासी तिजा[1] मोकळीला[2], नृपाहृदयीं तो बाण आदळीला. ॥ ९३

(साक्या)

मूर्छित भयो नृप जैसा नभसे[3] टूट पडा रवि खेटा ।
हा हा कर सेना सब भागी जीत भरतका बेटा ॥
दुंदुभि ठोक रहे रे' । मुनिसो सेस कहे रे' ॥ ९४

(चौपाई)

इधर लटे हनुमत नृपभाई । बहु शर छोड करे चपलाई ।
बरख अमाढढरे[4] जलधारा । कपिने त्यौं मरजुक्त निहारा ॥ ९५
कोप कपीश मुष्टि[5] वह मारी । लागी हृदय बज्रसम भारी[6] ।
बीरसिंह मूर्छा तब पायो । ऐसी देख सुभागद धायो. ॥ ९६
हो सावध रुक्मागद दौरे । दोउ[7]मार चले रन औरे ।
मारुति पै दो उभाय चपेटे[8] । कपिने पूछ पसार लपेटे[9]. ॥ ९७
रथसह भूप उठाके पठके[10] । भये अचत[11] फकत[12] असु[13] अटके ।
सुदमहुको बल मित्र गिरावे[14] । पुष्कल ताहे कटक पठवावे[15]. ॥ ९८

(कबित्त.)

ऐसा देख वक्त[16] । धायो शंकर बिरक्त ।
येक छोड गिरितख्त । फक्त आस निज भक्तकी ॥
रथ हो आसक्त । किये नयन आरक्त ।
लिये सात गण[17] सक्त[18] । घटि कर बे कंबख्तकी ॥
जटाजूटजुक्त । दृढ हलाहल भुक्त ।
जाके देनेको मुक्त । सरहवनासक्तकी ॥

---

१ तिसरा. २. मोकळिक दिली, सोडला ३ आकाशातून ४ आषाढ महिन्यातील पर्जन्याप्रमाणे. ५. मुटका. ६ पुष्कळ, जोराने ७ दोहोकडून मारा सुरू झाला. ८. बालक. ९ गुंडाळून घेतले १० मारी. ११ अचेत, चलनवलनादि व्यापाररहित. १२ केवळ १३ प्राण १४. पाडवी. १५ हापटी, आदळी. १६. वेळे, समय. १७. सशक्त गण नौकर. १८. 'पुख्त' असाही पाठ आहे. पुख्त=सशक्त, पोक्त.

कोथकी सक्त । देव बिर्चा न चले उक्त ।
जाकी क्षुधा अमित । पैयास बैरीत्रदरक्तकी. ॥ ५९

(साकया)

ते अजगव धनु विस्फरुनि सांब रणांगणि आला ।
तो शत्रुघ्न पुढें ये त्यातें शंभु बोलता झाला ॥
म्हणे, 'तुझा पुष्कल रे! कोठें मारुनि सैन्य पळाला ।
दुष्ट नष्ट मद्भक्तछळक जो मारिन आजि तयाला ॥
होइल सुख माझ्या हृदयीं । मन्युप्रशमन ते समयीं. ॥ ६०

वदुनि असें पुष्कलावरि गण वीरभद्र पाठविला ।
नंदीगण हनुमंतावरि सुदमावरि चंड सुकटिला ॥
कुशध्वजावरि अचंड भृंगी सुबाहुकावरि झटिला ।
महारुद्रसम वीरभद्र पाहुनिया पुष्कल उठिला ॥
ताडित पंचशरें समरीं । तेणें धरिला शूल करीं. ॥ ६१

शूल छेदिना खट्वांगें भरता गज मूर्छित केला ।
सावध होउनि खट्वांगाप्रति तोडुनि निर्भय ठेला ॥
गणें तोडिता स्यंदन भिडला बाहुयुद्धिं भुमिकेला ।
उरुजानुपदमुष्टि परस्पर हाणिति न करुनि क्षमेला ॥
दिवस चतुष्टय आणि निशी । झुंजता पहाती सूर्यशशी. ॥ ६२

(छंद)

दिन पांच वे भरतांगज गण भद्र अवर ले उडो ।
वह झुंझ दानव देव मोहन दुनन अद्भुत लढो ॥
पद खेंच पुष्कल कोतवे गरगर फिरा पटको मही ।
अतकोप करहु त्रिशूलसे सिर काटके गरजोसही ॥ ६३

सिरपेंच मुकुट बिराजहिलकलकीत कुंडल कानमें ।
सुंदर सुहावन मुख गिरोल खवीर रनमैदानमें ॥

१ तहान, तृषा २. रागाची शांति ३ नंदी हा शंकराचे गणापैकीं एका गणाचा नायक म्हणजे जमादार आहे हा शंकराच्या प्रीतीतला असल्यामुळे व सदा त्याची नोकरी हुजुरात असल्यामुळे त्याचें नाव वारंवार पुढें येतें ४ 'झुकविला' असा अन्य पाठ आहे. ५. खट्वांग नामक शिवाचा एक दंड होता ६ शोभन

हा हा करत मेना भगी मन छूट सब धीरज गयो ।
सिर अंकधर सत्रुघ्न वनर अतम्रोक कर रोवत भयो ॥ ६४

(पद.)

बाळा ! काय गती तुज जाली । कवि उपेक्षा केली ।
तुजविण माझी तनू उबेली[1] । वाचुनि काय असेली ॥ ध्रुवपद. ॥
सखया ! जन्म तुझा जं जाला । हर्षविलें जननीला[3] ।
संभ्रम अवधपुरी लोकाला । उत्सव रघुनाथाला ।
याचक तृप्त तया समयाला । ये समयीं हा घाला ॥ १ ॥
बापा ! तुज रामें निरवियलें । मज स्वाधिन केलें ।
तुज म्या समरपटीं झुजविलें । परि नाहीं रक्षियलें ।
म्हणउनि मानस कीं कोपविलें । मौनचि का धरियेलें ॥ २ ॥
वदली मम माता सुमित्रा. । 'विजयी हो पुत्रा ! ।
पुष्कल बाळ रणीं नवगात्रा । न विसंबे क्षणमात्रा ।
त्यासह येई गृहा गुणपात्रा ! । तरिच सुफळ तव यात्रा ॥ ३ ॥
वत्सा ! बोल मशी काहींतरि । का हर्षविला वैरी ।
सांगू काय तुझ्या मातृवरीं । पुत्र निमाला समरीं ।
धिगधिग माझें जिणें ये अवसरीं । दृगिं[11] वाहे वारी[12].' ।
ऐसा दाशरथी शोक करी । राघव गहिंवर भारी ॥ ४ ॥ ६५

(साक्या)

महादेव, 'सुन् रनम सूर नसोके[13]
लढत मरे सो धन्न[14] कहावे पूत[15] बाप[16] ठोके ॥
ऐसी रीत यही रे ! । जो धन नीत[17] कहीरे ! ॥ ६६
दच्छजग्यविधवंसो[18] जीने त्रिपुरकि चमू भगाई[19] ।
दीन पाचतक[20] वीरभद्रसो कीन्ही खूप लढाई ॥
पुष्कल वीर बडा रे ! धन तुव भाग खडा रे ! ॥ ६७

१. उद्विग्न झाली. २ जीवन असली तरी तिचा काय उपयोग ३ मातेला, जन्म देणारी जी जनना. ४ आनंद, उत्साह ५ भिक्षुक ६ संकट ७ गुणग्रामा, गुणसमूहा ८ मातेला ९ पडला, मेला १०. समर्या. ११. नयनीं १२ अश्रु १३ शोक न करी १४ धन्य. १५. पुत्र १६ मारी १७. नीति. १८. दक्षयज्ञाचा विध्वंस केला. १९. हाकलून लावली २०. पाच दिवसपर्यंत

सुन ऐसी शत्रुघ्न सकोदिन संकरको सर मारे ।
शिवने सर छेडे दोनोंके बन '…म पसारे ॥
सरसों सर झगरे रे । मुरमुन तेज खिरे रे ! ॥ ६८
जुद्ध करत ग्याग दिन बीते कोउ न जीता हार ।
तब अरिमर्दनने संकरपे ब्रह्मअस्त्रको डार ॥
हरने सुख उकलो रे । हसके अस्त्र गिळो रे ! ॥ ६९
भरतानुजके हिरदेपर सर मारे गिरिजानाथा ।
कर मलिन शत्रुघ्न गिरत्यो फौज करे सब 'हा हा' ॥
गनने घाव दिये रे । मलिन वीर किये रे ॥ ७०

(अभंग)

शेष बोले, 'वात्स्यायना ! । पुढे आणीक वानी मना.' ॥ १
आला धावोनी हनुमंत । म्हणे रुद्रासी गुणवंत, ॥ २ ॥
'पूर्वी ऐकिली म्या मात । की तू होसी रामभक्त ॥ ३ ॥
ते तो सर्व मिथ्या झाले । रामदासाला गांजिले ॥ ४ ॥
तरी तुते शिक्षुनि गर्व । हरिन, होई सावध शर्व.' ॥ ५ ॥ ७१

(श्लोक)

ऐसें बोलुनि मारुती अतिगती हाती शिळा घेउनी
दाती चावुनि ओष्ट ते शिवरथी टाकी बळा सेवुनी ।
जाला मृत चुरा रहवर बरा केतू पताका तुरा
अश्वाचाहि खरा उरे न नखग आश्चर्य जालें सुरा. ॥ ७२

(गीति.)

विरथ सदाशिव पाहुनि नंदी ये त्यावरी असे शर्वे ।
मारुति शिळा विमोची शूली शूलास्नि पाहती सर्व. ॥ ७३
तो तोडिता कपीशे, शक्ति हरे मोडुनी विकळ केला ।
हरि ताडि द्रुमें हृदयीं ज्याच्या असुरेंद्र भीति हेंकेला. ॥ ७४

१. आकाशात २. 'धरे' असा अन्य पाठ आहे ३ अकरा. ४ मोडले. ५ शत्रुघ्न. ६. हृदयावर, छातीवर ७ पार्वतीपती (शंकर) ८. हकिकत ९. मोटे. १० लवकर ११ रथ १२ शंकर, महादेव १३ महादेवाच्या हातातील शूलास १४ वानर. ['हरिश्चंद्रार्कवाताश्वशुकभेकयमाहिषु । कपौ सिंहे हरेऽनेऽशौ शक्रे लोकांतरे पुमान् ॥' इति मेदिनी.] १५. वृक्ष, झाड. १६ दानवश्रेष्ठ १७. ओरडण्याला.

(ओव्या.)

भूपल घेओनी उमापती । गर्जोनि म्हणे मारुतिप्रती, ।
'पळ मर्कटा! अधम जाती । प्राण जातील आता तुझे.' ॥ ७५
ऐसे वदोनि भूपल टाकिले । हनुमते तत्काळ चुकविले ।
शस्त्र रसातळी गेले । व्यर्थ जाले प्रेरण. ॥ ७६
मरुत्सुत कोपला भारी । पर्वत टाकिला शिवावरी ।
तो छेदावा जो झडकरी । तरु झुगारी हनुमत. ॥ ७७
ते भव छेदू पाहे । तो शिलावृष्टी करिताहे ।
पुच्छे शिवासी लवलाहे । वेष्टोनिया ताडित. ॥ ७८
ऐसे मृडासी घाबरे केले । शशांकाची जाली शकले ।
नंदीचे मानस त्रासिले । पळो इच्छिले भुजगी. ॥ ७९

(गीति)

पाताळी वास अही गेले शेषासकट करायाला ।
की जाय कुंन्छू पडता, संपदि विदेशास कटक राह्याला. ॥ ८०
शंभु म्हणे, 'उचित कसे मुनितें प्रहरण मला असे व्यरणी ।
स्पर्शाहिनिकर्मी जो यज्ञी कै मान्य तो असेव्य रणी. ॥ ८१

(छद)

कहे रुद्र मरुतपुत्रसो तुव देख विक्रम अत घनो
संतुष्टमे नहि रुष्ट तुंबर पुष्ट जाच सुभावनो ।
हनुमत् भने मोहे रामके परतापसे है कुल भन्यो
पर देत है वर, दे यही 'नर रच्छ भरतज है मन्यो.' ॥ ८२
जे बीर पाये पतन ते कर जतन गनसे रतनसे
तन गत न होय न हतनभखपस भुतनसे रखसुतनसे ।
मै द्रोनगिरी ल्याऊ झपट तबलो करो हर बिध यही
जा तूर्त सबकी अर्त हरकर नर्त यह संकर कही. ॥ ८३

(घनाक्षरी)

सेना राखे सिव गंभीर । वहासे उडा माहाबीर ।
सातों दीपनका तीर । गयी छीरसिंधके ॥

---

१. नीचा. २ धरातळी, पृथ्वीतळीं ३. वृक्ष. ४. शेपटीने. ५. सत्वर ६. भय पावले. ७. सकट. ८. तत्काल, लगेच. ९. सप्तद्वीपाच्या. १० क्षीरसिंधूच्या.

आया द्रोनाचलके पास । लपटि पूछ आसपास ।
किया हेलाके[1] कपास[2] । गले फास पडे ज्यो. ॥
ऐसि देखके करतूत[3] । उटे रच्छक[4] देवदूत ।
सबने घेरा पवनपूत । बडा तूंत[5] बताया. ॥
मारे शस्त्रनके घाव । कोपा वंदर[6]का राव ।
ठोके दूत चला ढाव । हातपावसे सबै. ॥
कैक दूत डारे मार । भागे[7] छोडके[8] हेतयार[9] ।
आये इंद्रके दरबार । समाचार कहनेको. ॥ ८४

(पद)

इंद्रा! अनुभवले अनुभवले । महद्भुत उद्भवले ॥ ध्रुवपद. ॥
कपीरूप एक आला । 'नेऊ' म्हणतो द्रोणनगाला. ॥ इंद्रा!० ॥ १ ॥
त्रास आम्हा बहु जाले । युद्धी कितिकहि दूत निमाले[10]. ॥ इंद्रा!० ॥ २ ॥
पूर्वपुण्य की आमुचे । म्हणउनि दर्शन जाले तुमचे. ॥ इंद्रा!० ॥३॥ ८५

(साक्या.)

दूतवाक्य ऐकुनियां शक्रे सुराप्रति पाठविले ।
'बाधुनि आणा कपि तो.' आज्ञावाक्य येरिती कथिले ॥
सुरे येउनी हरिवरि[11] शस्त्रप्रहरण अति मोकळिले ।
पवनसुते करपदनखघाते अमरां फार विकळिले ॥
गेले शचिरमणापाशी । पावुनि बहु संतापाशी[12] ॥ ८६
मग शक्रे सक्रोधे कपिवरि सर्व धाडिले सुर हो! ।
त्याते पाहाता वदे प्लवगम[13] जो युद्धा आतुर हो! ॥
'का तुम्हि वारवार मराया येता मूर्खोऽमर[14] हो!' ।
तव पट्टीश शूल खड्गादिक वर्षति ते निर्जर[15] हो! ॥
कपिने टाकुनि दीर्घशिला[16] । सुरसमुदाय बळे चुरिला. ॥ ८७

---

१ हालवून २ कापसाप्रमाणे हलका ३. कर्तृत्व, करण्याची शक्ति ४. रक्षक ५ 'तूर्त' असे पाठातर ६ वानरश्रेष्ठ ७ पळाले ८. टाकून ९. हत्यारे, शस्त्रे १० मेले, पतन पावले ११. वानरावर. १२ सताप=राग, क्रोध. १३ वानर, मारुति. १४. मूर्खोऽमर हो!=हे मूर्ख अमर हो!. असा सधि करणे अप्रशस्त आहे. १५. देव. १६. मोठे दगड.

(पद)

भाग आये कोउ लेहुसे भिगे सारे। बोले हमारा नहि दाव राजा रे!।
देख उन्हे भय मान सुराधिप। सुरगुरुसे पुछे भाव राजा रे!॥ १॥
कोन कहाको आयो बाढरयो बली। जिने हमारे मारे देव हो गुरुजी!।
द्रोनागिरिको बांधे पुन्छसे लेजाता। ये सब मोहे सुनादेव हो गुरुजी॥ २॥८८

(साक्या)

कहे बिरसपत, 'सुन सुरराजा! जिसने रावन मारा।
निसंका है सेवक यह जिसने लंकनगर सब बारा॥
वो हनुमान बली रे!। नहि वासो जुंझ भली रे!॥ ८९
राममखाचा हय धरिला नृप वीरमणीनें पाहे।
युद्ध तुंमुल जालें रणि आला सांब साह्य लवलाहे॥
वधिली रघुसेना रे!। पडिले कुंठ्ठ जना रे!॥ ९०
वीर जिवत कराया आला द्रोणाचल नेयाला।
शीघ्र औषधी देउनि टाळा करुनि प्रसन्न तयाला॥
वाचा सकळ तधी हो!। न जीता तुम्ही कधी हो!॥ ९१

(दोहा)

सेस भने मुनि पीयहु अब रामकथारस तोय।
इंद्र कहे गुरु! गिरि गये सुरजीवन किहि होय.॥ ९२

(कुंडरिया)

कारज होवे रामको कपि पावे संतोख।
देव सुखी सब हो रहे ऐसी कर निर्दोख.॥ ९३
ऐसी कर निर्दोख वो सुनि सुरगुरुने बानी।
चल्यो विबुध ले साथ सक्रको कर अँगवानी.॥ ९४
हतो रामको दूत तहा आयो करि आरज।
कहे धंन्न तुव भाल लगत सियपतपदका रज.॥ ९५

१. रक्ताने. २ भिजलेले. ३ देवश्रेष्ठ (इंद्र) ४ बृहस्पतीला ५ बलवान्. ६ गुरु—अंधकारनिरोधक 'शब्दगुस्त्वंधकारश्च रुशब्दस्तु निरोधक। अंधकारनिरोधत्वाद्गुरुशब्दो निगद्यते॥' [सौरपुराण–अध्याय ६८ श्लोक १०] ७ त्याना ८. त्याबरोबर. ९ युद्ध, लढाई १० घोर, भयकर ११ सकट. १२. देव १३ बरोबर १४. पुढारी. १५. धन्य १६. सीतापतीच्या पायाची धूळ.

(पद)

जानो जानो नहि देवन तेरो बल पार कछू ॥ ध्रुवपद. ॥
कोप समाय छिमा करिये सब । पोखिय[1] अब सुरराजा[2] ॥ १ ॥
आये हो कोन काम तुम वातज । कर रहेंगे हम तुव काजा. ॥ २ ॥ ९६

(साक्या)

वाचस्पतिचे वाक्य ऐकुनी मारुति वदता झाला, ।
'राम सैन्य शिवहत जिवैवाया[3] नेतो द्रोणनगाला[4] ॥
मातें सुरीं[5] उपद्रव करिता म्या शिक्षिले तयाला ।
द्या पर्वत की औषधि मज मग निर्भय असो तुम्हाला.' ॥
ऐकुनि दिधले अमरीं ते । संजीवन औषध कपिते. ॥ ९७
औषधि घेउनि अंजनिसुत रणि येता विस्मय करिती ।
'साधु साधु' नर उभय दळींचे बोलुनि मान तुकविती[6] ॥
कपिनें पुष्कळ तनूसि शीर लावुनिया औषधि ती ।
घालुनि म्हणे, 'रामासि जरी मी प्रभु मानीं दृढ चित्तीं ॥
तरि या औषधिनें वाचो । पुष्कर उठुनि रणीं नाचो.' ॥ ९८
ऐसी कहतहि उठो भरतसुत[7] कहे, 'धनुक कह मेरो[8]' ।
कहा गयो गण बीरभद्र[9] वह मारो ताह भगेरो ॥
फिर आयो सत्रुघ्नपास कपि ताउर बोखद पेरो ।
कहे, 'ब्रह्मचारी जो मै सच उठ सत्रुघ्न सबेरो[10]' ॥
सावध हो लागे चितेहू[11] । कहे, 'हर भाग गया कितहू[12].' ॥ ९९

(दोहा.)

ऐसे सब जोधा[13] तबे मारुत उठवे ताहे ।
सिद्ध[14] भये रथ बैठके सज[15] आये रणमाहे. ॥ १००

---

१. पोखणे=रक्षण करणे २ इंद्र, देवाधिप ३ जीवत कराया ४ द्रोणागिरी पर्वताला. ५ देवानी. ६ डोलविती ७. भरताचा मुलगा (पुष्कल-पुष्कर) ८ माझे धनुष्य कोठे आहे? ९ वीरभद्र=एक शिवपार्षद. यानेच दक्षयज्ञाचा विध्वस केला [वीरभद्राने दक्षयज्ञाचा विध्वस केला व त्याचे शिर तोडून पुन्हा दक्षप्रजापतीस मेढ्याचे शिर लावले या कथानकास अनुसरून गेल्या शतकात हेबळीकर मोरेश्वर या कवीने 'श्रीवीरभद्रचरित्र' नावाचा ७००० ग्रथसख्येचा वीररसपरिपूर्ण असा ग्रथ केला आहे हा ग्रथ ओवीवृत्तात रचलेला आहे] १०. लवकर ११ निरखायला लागला १२ कोणीकडे, कोठे १३. योद्धा. १४. तयार झाले. १५ सज्ज. 'सह' 'सब' असे अन्य पाठ आहेत

(ओव्या.)

पूर्ववत युद्ध होउ लागले । शत्रुघ्ने शिवासि पाचारिले
तो वीरमणीने धावणे केले । शर सोडिले तयावरी. । १०१
शत्रुघ्नाचे शतरथ । भग्न करी नृपनाथ ।
शत्रुघ्न कोपोनि अत्यत । अग्न्यस्त्र सोडीत त्वलाहें. ॥ १०२
ते वारुणास्त्रे निवारिले । शत्रुघ्ने वायव्यास्त्र सोडिले ।
नृपे पर्वतास्त्र टाकिले । नगातें फोडिले वज्रास्त्रे. ॥ १०३

(श्लोक.)

क्षोभुनियां ब्रह्मास्त्र विमोची नृपतापी
वाण योगिनी दत्त योजुनी दृढचापी ।
तो रिपुसूदन मोहनास्त्रके शर तोही
तोडुनी मूर्च्छा आणुनी भूपाप्रति मोही ॥ १०४
बाण शतावधि सोडुनि गण मूर्छित केले
वीरासह ते सांबपदा शरणा गेले ।
कोपुनिया शिव शस्त्रास्त्रे त्या समयाला
शत्रुघ्नाप्रति अति विव्हळ करिता जाला. ॥ १०५

(साकी.)

पडा वीर संकटमें सुमरो राम अजुध्याबासी ।
आहा नाथ! दौडो रनमें हर प्राण लेत, दे फासी ॥
भाई दौर करो रे! । दुख मेरो आज हरो रे! ॥ १०६

(पद)

रघुराज कौन[3] आज मेरी लाज रखावे[2] ॥ ध्रुवपद. ॥
तुज बीन अब कौन तुर्त अर्त मिटावे । दुखके जजाल कौन छुडावे ॥ १ ॥
आयो हर बाघ, प्राण मृगपर धावे । रघुबर बिन सिहके कौन बचावे ॥ २ ॥
बिलपत नर शत्रुसूदन मन न डुलावे । अंतर धर ध्यान टेर बुलावे ॥३॥ १०७

(साकी)

[5]झनक परी सत्रुघ्नकि कानन प्रगट भये रघुराई ।

---

१. बोलाविले. २. लवकर. ३. कोण. ४. ध्वनि. ५. कानात

नीलकमलदलश्याम अजब छत्र कर धनवान सुहाई ॥
कैट मृगसिंग सुहो रे! । दिक्षितरूप लसो रे! ॥ १०८

(घनाक्षरी.)

सुनसे कहेताहे अैनत । ऐसा प्रगटा भगवत ।
पालनेको साधुसंत । जाको अत लगेना. ॥
देख रनमें श्रीराम । भया सबको आराम ।
सक्त आई सग्राम । करन धाम अतुलकी. ॥ १०९

(चौपई)

उठ सत्रुघ्नसहित हनुमाना । वंद रामपद सीस लुभाना ।
कहे मारुत हम धन्न भये रे! । अब छिनमें रिपु जीत लिये रे! ॥ ११०

(लावणी)

सगुण स्वरुप श्रीराम जिवा विश्राम रणीं प्रगटला ।
असा पाहोनि धावोनि शंभु जाओनि पदि लॅगला ॥ ध्रुवपद. ॥
उभय जोडुनी हस्त करुनि मन स्वस्थ म्हणे तू प्रकृतिचाहि उपरणा ।
असासि बा! सत्य जगत्कारणा ॥
येक असुनि बहुरूप दाविसी खूब निजांश कला विश्वकारणा! ।
पुरुष साक्षात्परधारणा ॥
ब्रह्मरूप सृष्टीसि स्वयें पुष्टिसि नटसि मद्रुपकसहारणा! ।
भक्तभवभयनिवारणा! ॥
ईश तूचि सुसमर्थ तुला हें किमर्थ ब्रह्महत्येचें पातक रणा ।
हेतु हयमेध की विचारणा ॥
ज्या पदनिर्गत गांगवोघ शिर सांग पापशांत्यर्थ मला विनटला ।
त्यासि पापाचा अणुमात्र भाग मग डाग कुठुनि लगटला.॥सगुण०॥१॥
म्या तरि केले कर्म तूं वागवि धर्म जाणसी मर्म परि करि क्षमा ।
सत्य रक्षाया चॅरलों क्रमा ॥

१. कमरेमध्ये मृगाचें शिंग शोभत होतें २ यज्ञाची दीक्षा घेतल्यामुळे राम दीक्षितरूपाने प्रगट झाला ३. शेष. ४. क्षणात. ५. 'झगटला' व 'लगटला' असे अन्य पाठ आहे. ६. आचरलो.

हा नृप पूर्वी स्वकाजि उज्जनीमाजि येउनी महाकाळआश्रमा
तपस्या केली अद्भुतोपमा ॥
मी प्रसन्न होउनि देवपूर राज्य तया देउनि करुनि संभ्रमा ।
ज्यो ऐसे कल्पद्रुमा[1]
जो रामअश्व येईल तवचि होईल त्रास रक्षाया तव पुरि आम्हा ।
दिले वरदान उत्तमोत्तमा[2] ॥
म्हणुनि भक्तरक्षार्थ समर[3] म्या सार्थ करुनि परमार्थ मार्ग सुघटला ।
आता हा राजा हय देईल तुज सेविल वैरी[4] निपटला.' ॥सगुण०॥ २ ॥
शर्ववाक्य परिसुनि मञ्जुळ ध्वनि धीर गभीर वदे रघुपती, ।
'शिवा! त्वा केले उत्तम अती ॥
भक्ता करणे शर्म[5] सुराचा धर्म, नर्म[6] ना साक्ष निगम[7] बोलती ।
नसावी खती की तुजप्रती ॥
मद्धृदयी[8] तव ठसा पूर्ण भरवसा तुझ्या मी वसतों अंतरगती ।
ऐक्य उभयाचे मूर्ख नेणती ॥
तुझे भक्त ते मला भक्त, माझे तुज प्रिय वाटती ।
असी दोघाचि परस्पर मती ॥
तुज मज करि जो भेद वडे त्या खेद, असा भवभेद शब्द उमटला ।
पडे शठ नर्की तो भुक्तिमुक्तीपासोनि जाण निसटला.' ॥ सगुण०॥ ३ ॥
शेष म्हणे, 'मुनिवर्य! परमगुण! आर्य! एक आश्चर्य कसें वर्तले ।
सैन्य जे होते संवर्तले[9] ॥
कर स्पर्शुनी शिवे उठविले किंवा तयाचे गतजीवन परतले[2] ।
हर्षयुक्त तत्र नर्तले[10] ॥
वीरमणी सुतसहित उठविला ज्याशी मूर्च्छेनें व्यावर्तले ।
त्यासि श्रीकडे आज्ञापिलें ॥
पुत्रपौत्र परिवार घेउनी दार रामपादि सहय राष्ट्र अर्पिले ।
रणी रामाशि नृपे तर्पिले ॥

---

१ कल्पवृक्षा. २. उत्तमात उत्तम, फारच उत्तम. ३ युद्ध ४ 'वैरा' असा अन्य पाठ आहे ५ सुख ६ लज्जा ७. वेद ८ मत्+हृदयी=माझ्या हृदयात ९ गतप्राण झाले. १०. नाचले.

'धन्य भूप तूं' म्हणुनि स्यंदनावरुनि गुप्त राघव होता दाटला ।
मनीं विस्मय, तो सर्वांसि तया पर्वांसि द्वेष सुटला. ॥सगुण० ॥४॥ १११

(छप्पै)

सुन सम अस्तुत सबहि सबनकी पुनि सीतापत ।
भये गुप्त तत्काल होत अचरज सबहू अंत ॥
राम न मानुख जान सरनप्रतपाललोकवर ।
गावत बेद पुरान सिद्ध जोगी सुरमुननर ॥
व्यापो आकासपतालले सो नही रीतो कहू ठावही ।
ईक बाल जाके ख्यालको सो मर्म न काहू पावही. ॥ ११२

(कवित्त)

जानो कहता है जानो न जाय जाकी करतूतका मै कैसो समानो ।
मानो तो एक नातो बिफर अनेक जो न थोडो बहुत हाटवाट न बिकानो ॥
कानोके कुरस्यानो कुबरो सुहानो जाको राघव परत पार कहूं न दिखानो ।
खानो गरम श्रीराम रमन पावे विध क्या है फकिरी क्या अटल खजानो. ११३

(दिंडी)

जगद्यापि श्रीरामदर्शनेन । जन्यते वै सर्वतः प्रमोदेन ।
मिथ सैन्य मीलितं महाप्रीत्या । अवादत वाद्यानि एकमत्या. ॥ ११४
शिवोऽप्यापृच्छ्य क्ष्माभृत जगाम । तिरोभूत्वा प्रमथादिभिः स्वधाम ।
वीरमणिना शत्रुघ्नसमेतेन । कृत गमनमश्वानुसारकेन ॥ ११५

(साक्या)

रामचरित जे ऐकिति नर त्या अणु भवदुःख न बाधे ।
इहपर सौख्य घडुनि निजदेही आत्मरूपता लाधे ॥
ऐसी व्यासध्वनी हो! । निश्चय धरा मनीं हो! ॥ ११६
बल्लाळ श्रीसद्गुरुपदपंकजि निज ठेउनि माथा ।
पद्मपुराणांतर्गत सुंदर संपविली रघुगाथा ॥
गाउनि गोड करा रे! । जिवि शिशुवाक्य धरा रे! ॥ ११७
मज्जनिता श्रीव्यंकटेशवर दिव्य रमा मन्माता ।

---

१ रथावरून २ आश्चर्य ३. अति, पुष्कळ ४ मनुष्य. ५ शरणाचे प्रतिपालन (रक्षण) करणारे जे लोक आहेत त्यामध्ये श्रेष्ठ ६ रिकामा ७ आल्हादेन ८. तिळमात्र, थोडे देखील. ९. व्यासवाणी. १०. 'जिविशि सुवाक्य धरा' असा अन्य पाठ. ११. माझा पिता.

मध्यममुत कविराघव रघुवरअश्वमेध गुणगाता
बुधजन काव्य कथा हे । लावा मान्य पथा हे. ११८

अनामकविकृत

२४. राधाकृष्णसंवाद.

(गीतिवृत्त)

गोविंदा! गोपाळा! कृष्णा! विष्णू! मुकुद! घननीळा!
धृतकौस्तुभवनमाळा[1]! पीतांबरधारि! देवकीबाळा! ॥ १

कोणी एके दिवशी रतिसुख देऊनि सत्यभामेला।
गेला तो राधेच्या सदनीं, जो का बहूत घामेला[2]. ॥ २

(श्लोक.)

राधा प्रितीने पुसते हरीसी, 'आरक्त[3] ते लोचन का तुम्हासी?।
कोणे स्त्रियेशीं रतिभंग केला? मुखीं असे पिंगट वर्ण आला?' ॥ ३

(गीतिवृत्त)

श्याम मुखीं, नरवरमुखक्षतचिन्हें[4] पाहिलीं तिनें सकळ।
'न कळत मज सवतीशी रतला' म्हणऊनि जाहली विकळ. ॥ ४

पडता विकळ सकळगुणसंपन्न हरी म्हणे, 'अहो! राधा!।
आता साग सखे! मज कैशी इतुक्यात जाहली बाधा?' ॥ ५

(श्लोक)

'चिरा मस्तकीचा कसा चोळला[6]से, विचारे कधीं पेच का मोकळासे?।
मुगधादिकीं केश ते सिक्त होती, बहू वेळ तू रे! कुठे गुतलासी?' ॥ ६

(गीतिवृत्त)

'कैरितीस कलह कां तू? कथितो मी ऐक धरुनि विश्वास।
होतांचि स्मृति[8] धांवत आलों म्हणऊनि दाटला श्वास.' ॥ ७

---

१ कौस्तुभ व वनमाला धारण करणारा २ ज्याला घाम आला होता असा. ३ लाल, तांबडे ४. नर+वर+मुख+क्षत+चिन्हे=मनुष्य+श्रेष्ठ+तोंड+क्षत, छिद्र+खुणा=मनुष्यश्रेष्ठ जो कृष्ण त्याच्या तोंडाला क्षतें पडली आहेत असे राधेला वाटले. [कोणी स्त्रीने कृष्णाचे चुंबन घेतल्यामुळे क्षत पडले असावे] ५ हे राधेचे भाषण आहे. ६. 'ओळलासे' असा अन्य पाठ आहे. ७. हे कृष्णाचे भाषण आहे. ८ आठवण.

कोठे गेला होता माधवजी! घर्म कवि अगाला?
सागा, लाज नका धरु, पाहा द्या काय लागल गाला?' ८

(श्लोक)

'वनी पोवळी गाय माझी पळाली, तियेलागि आणावया रात्र झाली।
अशा जागणे नेत्र आरक्त झाले, मुखी तेज नाही असे कष्ट केले. ॥ ९

(गीतिवृत्त)

गाई चारित उष्णी फिरलो म्हणऊनि घर्म अगाला।
कस्तूरीतिलकाते लावीता हात लागला गाला.' ॥ १०
मग ती विभुलागि पुसे, 'तुमची विपरीतसगर्मी चर्या।
मर्यादेची मजहुनि कोण मिळाली तुम्हास यदुवर्या!' ॥ ११

(श्लोक)

'मध्यान्ही अतिगंधि ती सुमनसे आणावया पातलो
आकाशी घन दाटले म्हणउनी जाईतळी बैसलो।
पुष्पांचे रसबिंदु जाण पडले तेणे सुगंधू सये!
पागोटें जरि गुतले तरुवरी हे ठाउकेही नव्हे.' ॥ १२
'ओष्ठी दिसे अजन का तुम्हासी, ठसावले कंकण पृष्ठिकेसी।
वक्षस्थळीं माळ हि रूतलीसे.' अशा विनोदे हरिलागि पूसे. ॥ १३
'वनी जाबुळे भक्षिली येतयेता, दिसे ओष्ठ काळा सखे! तूज आतां, ।
अकस्मात येता तुझे मंदिरासी, तुझे द्वार गे! लागले पृष्ठिकेसी.' ॥ १४

(गीतिवृत्त)

'माझे दुर्दैव सख्या! म्हणउनि तुज गोष्ट हे बरी सुचली।
जारा! बारा घरच्या चोरा! तुज साग कोण ती रुचली?' ॥ १५
'घरी गाय वत्सें असे मोकळी गे! तयाचे लघू शृग तें लागले गे!'।
अशीं उत्तरे देत तो राधिकेसी, 'पुरे बोलणे कृष्णजी! तूजपाशी.' ॥ १६

---

१ हे राधेचे भाषण आहे. २. हे कृष्णाचे भाषण आहे ३ पोवळी हे गाईचे नाव आहे.
४. पुष्पे. ५. हे राधेचे भाषण. ६ बोचले ७. पाठीसी. ८ उरी ९. हे कृष्णाचे भाषण.

[1]मोरेश्वरकविविरचित

२५. [2]चंद्रावळीचरित.

(गीतिवृत्त)

[3]कुटिला [4]विमला मतिनें [5]वंचितसे जो [6]व्रजात [7]जायातें ।
नमु त्या श्रीहरिचरणा दुर्धर [8]संसारव्रजिन [9]जायातें. ॥ १
श्रवणीं [10]वंशी [11]वंशिध्वनि संचरतां स्मरोनि कुजातें ।
[12]युवतिजन चालिला त्या [13]सुरभिसमयसमलता निकुंजातें. ॥ २
त्या [14]एकसरे उठल्या वाटति [15]गोकुलवनातुनी [16]चंपला ।
किंवा व्रजकुंडातुनि निघति स्मरवन्हिच्या [17]शिखा [18]चपला. ॥ ३
[19]स्वस्वगृहाहुनि सर्वहि गोरसविक्रय करावया रमणी ।
निघता सत्वर मार्गी पाहति सहसा मुकुंद [20]जारमणी. ॥ ४
[21]गोपावृत गोपाळा पाहुनि, गोपी सशंक चालाया ।
होउनि, 'काय करावें?' म्हणती, 'पशुपाळका [22]कुचाळा या. ॥ ५
चंद्रावळि या नावें [23]मुखरिण गोपी बहीण [24]राईची ।
[25]धीट सुरूपा, चतुरा, संगति अवघ्या दृढा धरा [26]ईची.' ॥ ६
यापरि निश्चय करुनी, चालति मार्गें समस्तही [27]वनिता, ।
वनि तांडव करि [28]खांडवरिपुचा सारथिहि [29]आत्मभूजनिता. ॥ ७

१. हा कवि कोण होता, काय करीत असे, किती वर्षांपूर्वी होऊन गेला इत्यादि माहिती मुळींच कळत नाहीं ह्या कवीनें आपणास 'धुंडिकुमार' असें म्हटलें आहे यावरून त्याच्या बापाचें नाव धोंडोपंत किंवा धुंडिराज असावें. धुंडिराजकृत 'प्रल्हादचरित्र' या भागांत मागेंच आम्ही छापविलें आहे (पृ० ४३-४८ पहा) २ ही कथा 'अग्निपुराणा'त आहे. याच कथानकावर भिंगारकर नागेश कवीनेंही एक श्लोकबद्ध काव्य रचिलें आहे चंद्रावळी ही राधेची बहीण होती हे आख्यान बरेंच सरळ व रसाळ आहे. ३ कपटी ४. पवित्र, शुद्ध ५. फसवीत असे. ६ गोकुळात. ७ स्त्रियांतें ८ संसारांतील पाप. ९. जावें म्हणून १० मुरली, पावा. ११ मुरलीरव १२ स्त्रीसमूह १३ वसंतकाळ १४ एकदम. १५ येथे 'उपमा' अलंकार आहे १६ विद्युल्लता १७ ज्वाळा १८. चापल्ययुक्त. १९. आपापल्या घराहून. २०. व्यभिचार करणाऱ्यामध्यें श्रेष्ठ २१ गोपानीं आवृत (वेढिलेला), ज्याच्या सभोंवती गोप आहेत असा. २२ कुचेष्टा करणाराला २३ श्रेष्ठ, पुढारी. २४ राधेची २५ ही चंद्रावळीचीं विशेषणें आहेत २६. चंद्रावळीची. २७ स्त्रिया, बायका २८. अर्जुनाचा सारथी (कृष्ण) यांत **पर्यायोक्त** अलंकार झाला आहे. २९. ब्रह्मदेवाचा बाप. (कृष्ण.)

नो पंथि[1] पेंधाप्रमुखा धावति शिशु मुररिपु दयालु गडी ।
अवरोधुनि[2] तरुणीजन, झोंबनि अर्वाच्य[3] फेडुनी लुगडीं. ॥ ८
सरकुनि चंद्रावळिनें पेंधा वडवुनि सवेग टाळीला, ।
स्फुंदत स्फुदत सागे, 'हरि! चल आणू तये खटाळीला[4]. ॥ ९
अतिरूप सुवय यानीं मानी तृणतुच्छ[5] ऊर्वशी रंभा ।
हसगती पदि चमके गमती नमिताति[6] ऊरुशी रंभा[7]. ॥ १०
सूच्यग्रापरि मुळिचा खंडित दिसतो वलित्रया मांज[8] ।
विश्रुत मदनास तशा जपुनि चला, हरि हरी तिचा मांज[9]. ॥ ११
[10]पीनोन्नत कुच[11] वर्तुल स्मरदुर्जयदुर्गयुग्मसे[12] दिसती, ।
तनुवाङ्मन[13] अति चंचल, म्हणवी कुटिलालका[14] अनादिसती. ॥ १२
अतिमृदुला करवल्ली[15] सल्लील हि जी सनाल[16] की कमळे ।
अद्भुत वदनश्रीची सुषमा[17] जी पाहता मृगांक[18] मळे. ॥ १३
विद्रुमभगाचे[19] परि शोभे अधरोष्ठ, नासिका[20] सरला, ।
तिलसुम शुकचंचूचा[21] पाहुनि मदगर्व सर्व ओसरला[22]. ॥ १४
सर्वोत्कृष्ट विराजे चपलायतदृष्टि ते निकी[23] लाली ।
लज्जित शतपत्रश्री[24], मज्जन[25] करिते गभीर [26]कीलाली. ॥ १५
यापरि सौंदर्याची सीमा कथितां हरि त्वरे उठिला, ।
खंडिन गर्व तियेचा, दाखवि मजला कुठे उभी कुटिला[27]? ॥ १६
पेंधा श्रीकृष्णाते दाखवि दुरुनी सगोरसा[28] महिला[29], ।

---

१ रस्त्यात, मार्गी २. अडवून ३ चावट. हे पेंदाप्रमुखा शिशूचे विशेषण ४ टाळगीला ५ तृणतुच्छ मानी=क्षुद्र पदार्थ समजे, कस्पटाप्रमाणे मानी ६ नमिताति=श्रेष्ठत्व कबूल करितात ७ केळी, कदली ८ कंबर ९. उर्मटपणा. १० पुष्ट व उच्च. ११. स्तन. १२ स्मर+दुर्जय+दुर्ग+युग्म=मदन+जय मिळण्यास कठिण+किल्ले+द्वय. दोन=जय मिळण्यास कठिण असे हे स्तन मदनाचे दोन किल्लेच आहेत असे दिसते, १३. तनु+वाङ्+मन=शरीर, वाचा आणि अंतःकरण १४ कुरळकेशी १५ हस्तरूपी लता १६. देठासकट १७. शोभा १८ चंद्र १९ विद्रुम=पोवळे २०. नाक. २१. पोपटाच्या चोचेचा २२. नाहीसा झाला २३ खरोखर २४ कमळाची शोभा २५. स्नान. २६. पाण्यात. २७. कपटी २८. जिच्यापाशी गोरस (दूध) आहे अशीला २९. स्त्रीला.

जीच्या सौंदर्याते साम्यचि न मिळे ससागरा[1] महिला'. ॥ १७
चंद्रावळिच्या रूपा पाहुनि इच्छी हरी मनी सुरता ।
ते क्षणि मूर्च्छित होउनि देवहि दवडी समग्र तो सुरता[2]. ॥ १८
ऐशा मतिने यदुकुलभूषण तेव्हा सवे किशोराशी[3] ।
वेडनि, गोपस्त्रीला मागत दधि[4], दुग्ध[5] तो यशोराशी. ॥ १९
मस्तुमिषे[6] निजवस्तुसि याचित निस्तुलगुणी[7] स्त्रियाजवळी ।
कस्तुरिलिप्त स्तनिचा चित्ते [हरुनी] हरी समाज वळी. ॥ २०
'शपथपुरःसर[8] करिसी जरि तू संकल्प देहदानाचा ।
तरिच घडेल सुकृत[9] बहु, नातरि यापरि धना सदा नाशा.' ॥ २१
'बोलुनि[10] मिथ्या पदरी दुष्कृत[11] का व्यर्थ घेसि वाचाळा[12]! ।
ठकविसि गोकुळतरुणी या तो स्थळि सोड सर्वही चाळा.' ॥ २२
'नायिकसी[13] चंद्रावळि! जरि साधुत्वे[14] मदुक्ति या परमा[15] ।
दाविन जनदृष्टीसी निरसुनि चैलौ[16] दिगबरा परमा[17].' ॥ २३
'सर[18] सर परता दुष्टा! क्लिष्ट[19] न बोल वरिष्ठ[20] मी जाया[21] ।
काय वदू तुजसंगे? पशुपा[22]! तटले[23] निजाश्रमी जाया. ॥ २४
दुर्धर[24] सर्पिणिदेहा स्पर्शिल हस्तानि कोण तो भलता? ।
रक्षक असता विपिना[25] रका लाभेल कवि पुष्पलता? ॥ २५
गरुडध्वजगारुडिया! भारुड हे तूं किमर्थ दाखविसी? ।
तुजविषयी मी न ढळे, पंचाक्षरिमंत्र[26] ज्या सदा खवीसी[27]. ॥ २६
अर्भक गगनफळाते रडता श्रमले, करोनि लोळणिसी ।
त्यापरि यत्न मृषा[28] ते मज तू करिसी समर्थ गौळणिसी. ॥ २७

१ समुद्रवलयांकित पृथ्वीला २ देवपणा ३ मुलास ४. दही ५ दूध ६ लोण्याच्या मिषाने 'मस्तु' याचा आजकाल हिंदीभाषेत 'मस्का' असा अपभ्रंश झाला आहे. ७ निरुपम आहेत गुण ज्याचे असा ८ हे कृष्णाचे चंद्रावळीपाशी भाषण आहे. ९ पुण्य. १० हे चंद्रावळीचे कृष्णाशी बोलणे आहे ११ पाप १२ चावटा, वडबड करणाऱ्या. १३. हे कृष्णाचे भाषण आहे. १४ नीटपणे, सरळपणे १५ उत्तमा १६ वस्त्रा १७ शेवटी, अखेरीस अन्वय–परमा (शेवटी, माझे पूर्वार्धातील सांगणें न ऐकशील तर) चैला निरसुनी (तुझे वस्त्र फेडून) दिगंबरा (नग्न) जनदृष्टीसी (लोकांना) दावीन (दाखवीन) १८ हे चंद्रावळीचे भाषण आहे १९ अनिष्ट, आचरट २० श्रेष्ठ २१ स्त्री. २२. पशूंचे पालन करणाऱ्या! (कृष्णा!) २३ अडले २४ हे अर्ध सुभाषितरूप आहे. २५. वनी. २६. 'नमः शिवाय' हा पंचाक्षरी मंत्र. २७ जखीण. २८. व्यर्थ.

एक पदाही न पुरे त्या सुरवर्या फळे कसी जगती[१] ।
रवि शशि तारागण हे मुष्टित अवघी धरील हे जग ती. ॥ २८
विधिवर्जित पुरुषाते लाभेल कि काय खाणि परिसाची[२] ।
दैवहता! गुणहीना! करिसी तृष्णा तयापरी साची. ॥ २९
नानापरि बडबडुनी मिरविसि लोकी मृषा सदा शीला[३] ।
परिसाची मी सदने बांधुनि दिधली स्वदासदाशीला. ॥ ३०
'श्रोत्रियशालातरिची अरणी कैसी मिळेल मांतगा[२] ।
अथवा सिंहवधूसी संगम कैचा घडेल मांतगा" ॥ ३१
'जगरक्षणयज्ञी मी दीक्षित अध्वर्यु वीतिहोत्राही ।
नरसिंह मि, तव वदने वदविन, 'हरि! तू अम्हासि हो! त्राही.'॥३२
यापरि केशिनिहता या सकेतासि गोपजायाते ।
बोलुनि सत्वर उठिला, निजसदनाप्रति सगोप जायाते. ॥ ३३
गोपाळहि गोरक्षक संनिध बसवुनि 'अनेकधा त्यांसी ।
गोष्टी बऱ्या शिकविल्या, सृष्टिक्रमयुक्ति तेंवि धात्यासि. ॥ ३४
'मायामयची तेची मी धरितो साग जगत्सूत्रा मा ।
रुचिराकृति राईची नुमजे ते व्यक्ति विशद सूत्रामा. ॥ ३५
नटवेषाकृति योषा होउनि दास्यत्व अंगिकारावे ।
सर्वहि अतिसौंदर्ये भासति जीतें तिला स्विकारावे.' ॥ ३६
सर्वाधीश निदेशे वनितावेषे शिशूतती व्रजिची ।
चंद्रावळिच्या मागे निघति अहंकृतिमदोर्मि तीव्र जिची. ॥ ३७
श्रीमद्वृष्णिकुलेशे सुंदर वरिले स्वरूप राईचे ।
लीलानिधिगर्भीचे रत्नचि निर्मळ नवे पैराईचे. ॥ ३८

१ दैवहीन २ हे अर्थ सुभाषितरूप आहे परिस=याच्या स्पर्शाने लोखंडाचे सुवर्ण बनते—अशी समजूत आहे ३ शील=उत्तमाचार, सद्वर्तन, यथाशास्त्रवर्तन ४ अग्निहोत्र्याच्या शालेतील ५. समीध ६ मातंगा=अतिशूद्रा, मांगाला ७ हत्तीला. ८ हे कृष्णाचे भाषण आहे ९. रक्षण कर १०. केशिदैत्याचा नाशकर्ता (कृष्ण) ११ गोपाळासह, गवळ्यासहवर्तमान १२ नानाप्रकारच्या १३ सुंदर शरीर १४ इंद्राम १५ आज्ञेप्रमाणे, आज्ञेने. १६ किशोरसमूह १७ अहंकृति+मद+ऊर्मी=गर्व आणि उन्माद याच्या लाटा १८ यादवकुलातील श्रेष्ठाने (कृष्णाने) १९ [कृष्णाची] लीला हाच निधि (ठेवा) त्याच्या गर्भातील (पोटातील) रत्न. २०. कौतुकाचे.

श्रीहरि चंद्रावळिच्या कृत्रिमवेशे गृहा करी गमन ।
भगिनी[1]आश्लेषाची उत्कट धरितो स्पृहा[2] करीगमन[3]. ॥ ३९

प्रेमालिंगन घडतां ठसली दृढताष्ट सात्विका भावी ।
चंद्रावळि भगिनीच्या मोहे ते मूर्ति आत्मिका[4] भावी. ॥ ४०

'शिणली बाई' म्हणउनि, घडिघडि कुरवाळुनी वरा ईतें ।
घेत असे, परि न कळे सुरवरकृपि मोहिनी बलाईते. ॥ ४१

'[6]व्रतदानादिक सुकृते देवहि जाले वसुंधरे वरिले ।
तुज पाहता त्रिभुवनिचे वाटे साम्राज्य सुंदरी! वरिलें. ॥ ४२

[7]अष्टावष्टसहस्रा असता युवती करीत जो जारी[8] ।
म्हणवी श्रेष्ठ नि[9]यंता खळजनहता[10] बहूत जोजारी[11]. ॥ ४३

तंव वदने ऐकावी वाटे मनि कांतलोभवार्ता ते ।
पुण्यश्लोका[12] [13]ललिता ऐकत सुख देति कीं भवार्तीते[14]. ॥ ४४

श्रीवल्लभ तुजसंगे रतिविरतीते कसा धरी सांगे, ।
[15]अनुमत होउनि विवरी[16] बहु दिन राहे प्रबुद्ध रीसा गे!' ॥ ४५

'[17]असती बहु जरि योषी[18] तोपा मजविण नये, सये! हरिला
गर्व [19]प्रमदावलिचा मजसीं [20]अनुरक्तअन्वये [21]हरिला. ॥ ४६

भामाप्रमुखा सवती शिकविति कुमती हरीस एकांती ।
परि [22]अनुरागे माझ्या, न दिसे [23]अणु [24]वक्रता सये! कांतीं.' ॥ ४७

पडता वदनें जडली तत्पतिसुखकर कथावलीश्रवणे ।
प्रेमोत्कर्षें हृदयीं चंद्रावळि बहु [25]सुखावली [26]श्रवणे. ॥ ४८

'[27]अतिशयअनुरागत्वे कौस्तुभपद्मादि [28]उत्कटा ठेवी ।
हरि ठेवी मजपाशीं, कां करिसी या सये! उठाठेवी?' ॥ ४९

---

१. बहिणीच्या आलिंगनाची २ इच्छा ३. हत्तीसारखे चालणे आहे ज्याचे असा ४ मागे पृष्ठ १६ टीप २ पहा. ५ आप्तसंबंधी ६. हे चंद्रावळीचे भाषण आहे. ७. सोळा हजार ८ जारकर्म करणारा, व्यभिचारी ९ स्वामी, धनी, शासनकर्ता. १० दुष्ट लोकांस दंड करणारा ११ ज्याचा संसार मोठा आहे असा १२ पवित्र १३. स्त्रिया. १४ संसारानीते १५. आपली संमती देऊन १६ बिळात १७ हे राधारूपी कृष्णाचे भाषण आहे. १८ स्त्रिया, प्रमदा. १९ स्त्रीसमूहाचा २० मजवर प्रीति करून २१ नाहीसा केला २२ प्रीतीने २३ तिळमात्र, थोडासा देखील २४. वाकडेपणा २५ सुख पावली २६ ऐकून २७. फार प्रीतीच्या योगाने. हेही राधारूपी कृष्णाचे भाषण आहे. २८. उत्तम, श्रेष्ठ

प्रक्षाळुनि पदकमला कमलाक्षी ते न लाविता उशिरा ।
[1]शिशिराबु प्राशविते [2]एलाकर्पूर वोळुनी [3]उशिरा. ॥ ५०
पाय धुता पायाते पाहुनि, पुसते [4]स्वसेस पर्याई ।
‘[5]हरिपदपद्मिचि चिन्हे दिसती तरिही कसीच [6]पर्याई?’ ॥ ५१
‘आगी लाउनि बाई! लेप चमेली [7]सुगधरायाचा ।
ठेउनि वसने व्हावे, नाही मशय दुजा धरायाचा. ॥ ५२
स्वकरे [8]ग्रथि खुणेची दिधली हरिने निरीस [9]कचूला ।
विघड पडे जै त्याते जाचिल मजला धरूनि कचूला. ॥ ५३
विचरुनि वेणि करितो हरि तो [10]घनकातिजित्वरा केशा ।
[11]मृगमदतिलक ललाटी स्वकरे करिताति वक्र [12]राकेशा. ॥ ५४
[13]वदती उत्तम हे की लोकी पतिचा [14]निदेश मानावा ।
त्यात यशश्रीकीती चढते [15]सुपमा पराक्रमा [16]नावा. ॥ ५५
अस्ता दिनमणि जाता जनार्दना तू [17]विवचना रीते ।
उठवी [18]भुक्तिसि, जीची [19]करणे सुरती [20]विवचे नारी ते. ॥ ५६
गोष्टि असो हे जाली भुक्तिचि तुझिया बहु त्वरा माते.’ ।
म्हणुनि कराब्जी धरुनी ये निज सदनात [21]गोपरामा ते. ॥ ५७
बहुविध पक्वान्नोदन खीरहि लेह्यादि, पडसे भरित ।
कर्मटि, पापड, शाका, कोशिंबरि, [22]तिक्ते फारसे भरित. ॥ ५८
तिखटे विविध [23]वरान्ने रुचिकर वडिया किसूनि [24]कुष्माड ।
जेववितें बहिणीते, ते जरि आली करोनि [25]कुष्माड. ॥ ५९
पक्तिसि सारुनि भुक्ती बोलत युक्ती [26]स्वकेलिगेहात. ।
‘स्वस्थ निजू वो! सखये! तेथ’ म्हणत धरुनि चाल गे! हात. ॥ ६०

---

१ हिमाबु, थड पाणी २ एला=वेलदोडा, वेलची ३ वाळा (पाण्यात घालण्याचा). ४ बहिणीस ५. हे चद्रावळीचे भापण आहे ६ आश्चर्य, कौतुक ७ सुगधराय=एक प्रकारचें सुगधि तेल ८ गाठ ९ चोळीला १० काळे कुळकुळीत मेघाच्या कातीला जिकणाऱ्या अशा ११ कस्तुरी १२ चद्राला १३ हे अर्थ उत्तम सुभाषितरूप होय ह्या अर्थाप्रमाणे वागणाऱ्या आजकाल किती बायका आढळतील? १४ आज्ञा १५ शोभा, सौदर्य १६. नावाला. १७ काळजी १८ भोग, उपभोग १९ इद्रिये २० वचक, धूर्त, फसव्या २१. अहीरभार्या, गौळीण २२ तिखट [‘तिक्त’ याचा मूळ अर्थ ‘कडू’ असा आहे] २३ उत्तम अन्ने. २४. कोहळा. २५. खोटा आळ. २६. आपल्या क्रीडागृहात

रात्रीं राहुनि विपिनीं[1] रक्षिति पति साभिमान गोशाला[2] ।
व्याघ्रवृकादि[3] ससेही जागृत चढवुनि कमान गोशाला[4]. ॥ ६१
ऐकुनि वचनें राई लीलासदनात सत्वरा गेली ।
पूर्विल चंद्रावळिचें पाहुनि जे नामसत्व[5] रंगेली[6]. ॥ ६२
सरस सुपारी चिकणी, वीड्या करुनी सुपक्क पानांच्या ।
भगिनीस देत जीच्या तृष्णा[7] दिसताति ओष्ठपानाच्या[8]. ॥ ६३
विविध सुगंध द्रव्यें, शय्या मृदु गेह चित्रशालेचे ।
प्रावर्णहि[9] ज्या स्थानीं कार्पासान्वित[10] विचित्र शालेचे[11]. ॥ ६४
सुखगोष्टी विमलांगी वसुनि पलंगीं परस्परें करिती ।
स्वस्वपतीची[12] चरितें प्रणयाचरितें[13] तशाच लोकरिती. ॥ ६५
झोपेस जाता गोपी जगदाटोपी[14] त्यजोनि वेपातें ।
जो पीनस्तनि[15] वोपी कर, अति सोपी करोनि योषा तें. ॥ ६६
गाढालिंगन[16] ओष्ठग्रह कुचपीडा क्रमें रमाकांतें ।
सुरतारंभण केलें वंचकमतिनें मनोरमाकांते. ॥ ६७
निधुवन[17] निजकांताचें मानुनि, बोले खलद्गिरा[18] पतिला, ।
'राहि असे शेजारीं, पाहुनि विधि हा चढेल कोप तिला. ॥ ६८
दुजिया संनिध रमता दोष विशेषें अयोग्य हें करणें ।
त्यातहि माझे बहिणीदेखत अवाच्यता[19] कशी करणें?' ॥ ६९
सुरतायासें तरुणी जागृत होउनि बरें विलोकी जो ।
हृदयावरि मुरलीधर रमतो, व्रजवेष दावि लोकीं जो. ॥ ७०
थरकुनि सरकुनि पाहे, परी मुकुंदें चहू भुजीं धरिली ।
निरखुनि, रागें गरकुनि, बोले बरि खुण समग्र उद्धरिली. ॥ ७१
'शिव! शिव! करुणामूर्ते! सांबा! मति घोर संकटीं पडली,
विपिनामाजी निशि या व्याघ्रकरीं जेवि धेनु सापडली. ॥ ७२

१ अरण्यात. २ गोषाला, अंत पुराला ३ वाघ, लाडगे वगैरे. ४. गाईचा गोठा ५ कीर्ति आणि सदाचरण ६ रागावली, क्रुद्ध झाली ७ तहान ८ अधरपानाच्या (चुंबन घेण्याच्या) ९ पांघरूण १० कापूसाचे ११ शाल=काश्मिरातील लोकरीचे उत्तम वस्त्र. १२ आपापल्या पतीची १३. नेमचरिते १४. जगत्+आटोपी=जगाला आटोपणारा (कृष्ण) असा प्राकृत संस्कृत शब्दाचा संधि करणे अप्रशस्त आहे १५ पुष्टस्तनि १६ दृढ आलिंगन. १७ सुरत. १८ खलत्+गिरा=दुष्ट वाणी, रागाचे शब्द. १९. चावटपणा.

कृष्णा! पुरविलि तृष्णा लावुनि माझ्या कलंक वंशातें।
वंचाया[1] कुलयुवती[2] फिरसी स्वकरीं धरूनि वशातें[3]. ॥ ७३

आज्ञापावी तनु ते श्रीहरि हरिसुतनुता सुवास्तव्या।
स्थिरचर विश्वव्यापक मूर्ती जे हीच मानवा स्तव्या[4]. ॥ ७४

भरता मन्मथ देहीं, सुरती[5] तेही रती[6] धरी दुपटा[7],।
निष्कपटा श्रीहरिसी विहरे, गतवास[8] कंचुकी दुपटा[9]. ॥ ७५
चतुरधिकाशिति[10]विधे करुनि मुकुंदे बृहत्तरा रजनी।
रत केलें, परि कोणा न कळे तिळमात्रही विचार जनीं. ॥ ७६
गोपि सकामा केली, अतिशय निष्काम पूर्णकामाने।
दीनोद्धरतनुसंगें युवती अपवर्ग[11] कामुका मानें. ॥ ७७
श्रीमच्छ्रीपतिहस्तस्पर्शे गोपांगना सदाचरणीं।
राहुनि, नटली कुटिला मति ते त्यागुनि सुखें सदाचरणी. ॥ ७८
सदसद्वस्तुविचारें चिन्मयपदलाभ जोडला सहजे।
अद्वयवातें उडती, आनंदाब्धित तरंग त्यासह जे. ॥ ७९
सुरताती हृदयावरि ठेवुनि कर चीर[12] सत्रपा[13] हुडकी[14]।
वस्त्र न दे हें जाणुनि म्हणते, 'हा नंदपुत्र पाहुड की.' ॥ ८०
नम्रमुखें सखि विस्मित होउनि सुस्मित हरीस मागतसे,।
'देइ दयाळा! लुगडें उघडे वपु नष्टकांति भासतसे.' ॥ ८१
वास[15] न दे तो कालियशासन[16] ललना कृशानु[17]सी दिसते,।
कुतुके बोले तिजला, 'नाठविसी काय मानसी दिसे[18] ते. ॥ ८२
सामर अमरावतिचे जेणे वैभव दिले शतक्रतुला।
त्याप्रति नेणसि म्हणसी, 'नेदी दधि, दुग्ध, लेश तक्र तुला.' ॥ ८३
'सर्व असो ते प्रस्तुत घडलें हें मान्य कर्मयोगानें।
देउनि वसनें माझीं सुकृत तनू हो गृहोपयोगानें.' ॥ ८४
त्यानंतर यदुराजें त्या व्रजभाजेस देउनी वासा।
प्रेमें हृदयीं धरुनी, इच्छित गमनासि देव नीवासा[19]. ॥ ८५

१. फसवाया, ठगवाया २ गृहिणी ३ मुरलीते ४ स्तवण्यास योग्य ५ चंद्रावळी ६ प्रीति ७. दुप्पट ८ नग्न ९ उत्तरीय वस्त्र, शेला १० चौऱ्यायशी आसनें (हीं कामशास्त्री प्रसिद्ध आहेत) अनंगरंग—दहावा भाग पहा ११ मोक्ष १२ वस्त्र १३ लज्जेनें १४ शोधी. १५ वस्त्र १६ कालियनामक सर्पाला शासन करणारा (कृष्ण) १७. कृशानु= अग्नि १८. दिवस १९. गृहा, वसतिस्थाना

'धन्य तुझी करणी हे कृष्णा! जननी तुतेंचि हो! व्याली[1] ।
'व्रजजन यापरि सर्वहि गाती विटचौर्यशौर्यओव्याली[2].' ॥ ८६

'तुटती यातायाते जे नर मज ते अनन्य वोळगती[3] ।
निरसुनि दुरहङ्कतिने देइन त्याते सखे! विशाल गती.' ॥ ८७

'बकशकटादिक कपटा असुरेंद्रकृता निवारि घोपाच्या[4] ।
उभवति कामें गुढिया, उभवति इहपर सुकीर्ति घोपाच्या.' ॥ ८८

[5]यमनियमाद्यष्टागे जें पद न मिळे महर्षिसिद्धाते ।
ते गोपींप्रति दिधलें, धुडिति जे शास्त्र, वेद, सिद्धातें. ॥ ८९

यापरि करुणापागें सुख करि अज्ञान [6]बधुरा जीवा ।
तोपवि[7] सर्वा, जैसा [8]समुदित [9]शतपत्रबधु राजीवा. ॥ ९०

बहुविध युक्ति विचारें बोधुनि [10]आभीरभीरु [11]मांकातें ।
दर्शविता निजरूपा, त्यजिना मग सर्वहि भ्रमा का ते? ॥ ९१

चंद्रावळिसह सुरतें क्रमिली राहुनि तिचे गृहीं दोषा[12] ।
जगदीशें या कलिच्या विलया ने जो समग्रही दोषा. ॥ ९२

आश्वासुनि गोपस्त्री अभिरत जी कात नाथ गोकुळिचा ।
निजसदनाप्रति जाया उठिला [13]निस्तुळ शिशू शशीकुळिचा. ॥ ९३

शिशुपालातक शिशुते अवघ्या जागे करुनि वेशाला ।
सोडुनि सत्वर गेला, [14]सार्भक सूर्योदयी [15]निवेशाला ॥ ९४

हरि तो प्रातःकाळीं कालिंदितटीं [16]निकुंजकांतारी ।
गोप शिशूसह विहरे जो निजभजनेंचि [17]भावुका तारी. ॥ ९५

कर्कश रूप [18]सितेचें, प्रथमचि अम्लस्वभाव [19]गोस्तनिचे ।
चंद्रावळिचरितार्ग्री क्षीरहि नीरस समग्र [20]गोस्तनिचे. ॥ ९६

[21]क्षैण्यविगर्हित लोकीं एकचि सकलक चंद्रमा विधिनें ।
जाणुनि, चंद्रावळि ही [22]सृजिली निर्दोप अब्द या विधिने. ॥ ९७

---

१ प्रसवली २ जारकर्म, चोरी, शौर्य याविषयींच्या ओव्याचा समूह. ३ प्राप्त होती ४ गोकुळाच्या ५ मागे पृष्ठ १४८ टीप ५ पहा ६ बधुर=बहिरा. ७ आनदित ८ सूर्य. ९. कमलास १०. गवळण ११ कृष्णं १२ रात्र १३ अनुपमेय १४ मुलासह १५ घरी. १६ कातार=वन. १७ भाविकभक्तास. १८ खडीसाखरेचे १९. गोस्तनी=द्राक्षा. २०. गाईच्या स्तनातील २१. क्षीणत्वामुळे निद्य २२. निर्मिली

उपसंहार.

(गीतिवृत्त)

बहुत चरित्रे बहुता कविनी केली तथापि या चरित्रीं[1] ।
गुणरसिका पुरुषाचे अद्भुत श्रद्धादि भाव आचरिती ॥ ९८

पर्युषितत्वे[2] कथना साडुनिया जरि दुजेचि वर्णावे[3] ।
'धीरोदारगुणोत्तर[4] यासम तरि कोण' दाखवा नावे. ॥ ९९

धुडली धुंडिकुमारे हिडुनि निगमादिके[5] भ्रमें[6] श्रमुनी ।
परि फळ ते व्रजि लाभे शोधिति जे निग्रहे[7] अजस्र[8] मुनी[9]. ॥ १००

अग्निपुराणी[10] कथना सागे जे सूत शौनकप्रमुखा ।
त्या कथनी आज्ञापी श्रीहरि मोरेश्वराख्य[11] विप्रमुखा[12]. ॥ १०१

१ या 'चद्रावळीचरित्रा'त २ पर्युषितत्व=शिळेपणा ३ वर्णावे ४ चातुर्य व औदार्य या गुणानी युक्त ५ वेदादिक ६ भ्रमाने, भटकून, हिकडे तिकडे फिरून ७ जबरीने, मुद्दाम ८ निरतर ९ दु खेष्वनुद्विग्नमना सुखेषु विगतस्पृह । वीतरागभयक्रोध. स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥५६ ॥ दु खामध्ये ज्याचे मन सत्रस्त होत नाही, सुखासाठी जो उच्चळ होत नाही, आवड भय क्रोध ही ज्याची निवृत्त झाली, त्या विवेकी मनुष्याला स्थितप्रज्ञ ह्मणतात १० अग्निपुराण—हा १६००० ग्रथ असून त्यात ईशानकल्पातील कथा आहेत त्यात अग्नीने वसिष्ठास सागितलेल्या ज्या कथा व्यासास मिळाल्या त्याच सूतानी पुन सागितल्या आहेत — 'यत्तदीशानक कल्पवृत्तातमधिकृत्य च । वसिष्ठायाग्निना प्रोक्तमाग्नेय तत्प्रचक्षते ॥ तच्च षोडश साहस्र सर्वक्रतुफलप्रदम् ॥' यात तान्त्रिक कर्मे पुष्कळ असून बीजे, दीक्षा, गुरूचे माहात्म्य, गयामाहात्म्य, काही इतर पुराणातील अध्याय, काही स्मृतीतील अध्याय, काही वैद्यक ग्रथातील श्लोक, काही व्याकरणशास्त्रातील माहिती, राजनीति व धनुर्वेदातील काही अध्याय वगैरे अनेक प्रकारच्या प्रतिपादनानी भरले आहे ११. मोरेश्वर ज्याचे नाव आहे त्याला १२ ब्राह्मणश्रेष्ठ. (मुख=प्रमुख, श्रेष्ठ, 'मुखं तु वदने मुख्यारम्भे द्वाराभ्युपाययो' इति यादव..

अनेककविकृत लघुकाव्यमाला.

भाग पहिला.

परिशिष्टें.

(१) शुद्धिपत्र.

पद्य.	चरण	अशुद्ध.	शुद्ध	पृष्ठ.
		१. द्रौपदीस्वयंवराख्यान.		
२	३	(टीप ८) ह्यागेच जनमेजय राजाला	ह्यानेच जनमेजय राजाला	१
११	२	सिंहमाजी	सिंहमार्जा	३
१४	१	ते	तो	४
,,	४	निर्वळा लस्करा	निर्बळा लस्करा	,,
१८	३	यत्रसि क्षिती	यत्र शिक्षिती	,,
२२	२	विभवेही	विभवेहि	५
२३	३	सुलक्षणी नृपगुणी	सुलक्षणी नृपगुणी	,,
२७	४	देखों न ते पावले	देखेन ती पावले	६
२८	२	नृप हृदयिं	नृपहृदयिं	,,
,,	,,	विजयिं	विज किं	,,
,,	६	दिठितें	दिठीते	७
,,	,,	घटीते	घोटीते	,,
३०	२	पाहे	पाहे	,,
३१	१	(टीप ४) राधेने पळलेला	राधेने पाळलेला	८
,,	३	पार्थिव	पार्थिव	,,
५०	२	श्रम लोकपाल शूळा	श्रमलो कपाळशूळा	१२
,,	५	नमिती मस्तक	नमितों मस्तक	,,
६०	१	तू करि	तू करि	१५
६३	३	पति	पती	१६
६५	१	यादवपति	यादवपती	,,

पद्य.	चरण	अशुद्ध.	शुद्ध	पृष्ठ

२. गजेंद्रमोक्ष.

पद्य.	चरण	अशुद्ध.	शुद्ध	पृष्ठ
१३	४	मार्नी	मानी	१९
१६	१	राहे	राहे	,,
२०	४	गेले	गेले	,,
२१	२	हाणे	हाणी	,,
२२	४	मरोवराने	सरोवरात	,,
२७	२	सेवू	सेवू	२०
३१	१	झुगारे	झुगारी	,,
३३	१	आसुर्डा	आसुडी	,,
६१	४	वीसरे	वीसरे	२३
९३	३	मुक्ति कैवल्यदार्ना	मुक्तिकैवल्यदानी	२६
९५	,,	नेणे	नेणे	,,

३. सुदामचरित्र.

पद्य.	चरण	अशुद्ध.	शुद्ध	पृष्ठ
८	४	हळहळे	हळहळे	२८
१४	,,	(टीप ३) जाच	जाचात, काचात	२९
२०	२	(टीप २४) भट्टाचे (भटाचे=वीराचे)	भट्टाचे (भटाचे=वीराचे)	,,
३८	,,	आयकोनि वचनोक्तिसुवा	आयकोनि वचनोक्तिसुधा	३१
४१	३	(टीप ७)=याय ठेवण्याची	पाय ठेवण्याची	३२
,,	४	(टीप ८) ७ बिल्लोराचे आगण	८ बिल्लोराचे आंगण [पुढे २५ व्या टीपेपर्यंत आकडे फिरवून घ्यावे]	,,
१०२	१	जयाशी	जयासी	३८
१०७	३	न कळचि	न कळेचि	३९

४. पारिजातकाख्यान.

पद्य.	चरण	अशुद्ध.	शुद्ध	पृष्ठ
१४	४	दीसे	दिसे	४२
२०	२	लेववीले	लेवविले	,,
२५	४	सच्चिदानंद	सच्चिदानद	४३

पद्य.	चरण.	अशुद्ध.	शुद्ध.	पृष्ठ.
		५. प्र्‍हादचरित्र.		
११	२	न गणी	न गणी	४४
१९	१	शूलारोपण	शूलारोपण	४५
२०	१	माता हाते	माताहाते	,,
२४	१	वंदे	वंद	,,
२५	२	धरिजे—जे	धरितो—जो	,,
२९	१	स्थाणुत	स्थाणुत	४६
३१	२	ते	तें	,,
४५	१	जयजय	'जयजय	४७
		६. नारदीचरित्र.		
९	३	तो या	तोया	५१
१०	३	उसंत=विलब	उसत=विसावा, आराम	५२
११	२	बृहदुदरी धुनि धून	बृहदुदरि धुणी धुवून	,,
१२	६	क्षणइक	क्षणैक	५३
		७. गयगंधर्वाख्यान.		
२	१	पारिक्षता	पारीक्षिता	५३
३	१	ते,	ते	,,
८	१	रमाकाता!	नारद–'रमाकाता!	,,
१३	४	अर्घ	अर्घ्य	५४
१४	१	सुत	सूत	,,
१६	१	ह्मणो–जणो	म्हणों–जणों	५५
१७	३	करि	करी	,,
१८	,,	हरिकरार्घसधी	हरिकरार्घ्यसधीं	,,
२५	१	अर्घ देता	अर्घ्य देता	५६
२६	२	भामाते	भामा ते	,,
२७	,,	निजोक्ति	निजोक्ती	,,
३०	१	त्राही त्राही	त्राहि त्राहि	५७
३१	१	परियेसी	परियेसी	,,

पद्य.	चरण.	अशुद्ध.	शुद्ध.	पृष्ठ.
३२	४	धरिलि	धरिली	५७
३७	२	शराणगत	शरणागत	५८
४८	१	भूपति	भूपती	६०
४९	१	काष्टाते	कष्टाने	,,
,,	२	त्वद्रिपुविलयन	त्वद्रिपुविलय न	,,
,,	,,	काष्टाते	काष्टाते	,,
५०	२	करि त्याचि	करि त्याचि	,,
,,	,,	कठिण तान कोपविला	कठिणता नको पविला	,,
६१	२	'हा वीर पाहा	'वीर पाहावा'	६१
६४	,,	हरिक्षयार्थ	अरिक्षयार्थ	,,
,,	,,	पद् भक्तये	पदभक्त ये	,,
६५	१	विप्र भवाटे	विप्रभ वाटे	,,
६६	१	पळला ।–अर्घ त्वराते	पळाला ।–अर्घ्य त्वरा ते	६२
,,	४	हरि	हरि	,,
७०	२	करवि	करवि	६३
,,	३	वदु	वदु	,,
७४	२	नदात्मजभगिनि	नदात्मजभगिनी	६४
७५	१	निजमनि	निजमनि	,,
,,	३	सोडीन–हेची	सोडी न–हेची	,,
,,	,,	गुरुवरवरदभी	गुरुवरवरद मी	,,
७६	१	होउनी	होउनि	,,
७७	३	होसील	होसिल	,,
७८	२	दाटुनिया	दाटुनि	६५
७९	३	वधि न	वधि न	,,
८२	२	पाडवसदर्नी	पाडव सदनी	,,
८३	१	सागतो	सागतो	,,
,,	३	तसातरि	त्यजा तरि	६६
८६	४	भिडे	भिडे	,,
८८	१	स्वस्त	स्वस्थ	,,
९५	४	धुळीने	धुळिने	६७
९९	१	शिशु!	शिशू!	६९

पद्य.	चरण.	अशुद्ध	शुद्ध.	पृष्ठ.
११३	३	पाहे	पाहे	७१
११४	१	यापरी	यापरि	,,
११६	२	करि	करि	७२
१२३	२	उठविल	उठविला	,,
१२५	१	मदहासा	मदहासा	,,
,,	,,	विरघोष	वीरघोष	,,

८. सत्यभामाविनोद.

पद्य.	चरण.	अशुद्ध	शुद्ध.	पृष्ठ.
		(टीप १) मगलवाचक लोक	मगलवाचक श्लोक	७३
१	२	समरसलिल्या लागि	समरसलिलयालागि	,,
९	३	पुसताहे	पुसताहे	७४
११	१	त्वद्दास	त्वद्दास	,,

९. गजगौरीव्रताख्यान.

पद्य.	चरण.	अशुद्ध	शुद्ध.	पृष्ठ.
३	१	कोणि—गाधारी	कोणी–गाधारि	७५
८	१	ततक्षणी	तत्क्षणीं	७६
१०	२	कल्लोळी	कल्होळीं	,,
१३	,,	येऊनी	येउनि	७७
२३	२	पांडु त्रिभुवनी नदन	त्रिभुवनीं पाडुनंदन	७८
२७	१	दिधला	'दिधला	७९
३८	२	द्रौपदी जवळा	द्रौपदीजवळा	८१

१०. सारीपाटकथा.

पद्य.	चरण.	अशुद्ध	शुद्ध.	पृष्ठ.
१२	४	ज्ञानकळाहि	ज्ञानकळा हि	८३
१३	२	जी !	जी !'	,,
,,	३	भीड—वनाला	'भीड–वनाला'	,,
१९	२	नगमेळी	नगमेळी	८४
३०	१	काम	कामे	८५
४६	४	द्विजाती	द्विजां ती	८७

पद्य.	चरण.	अशुद्ध	शुद्ध.	पृष्ठ.
		११. मंत्रमयध्रुवचरित्र.		
१४	१	विद्याबळ कांति तेज रूपादि	विद्याबलकातितेजरूपादि	८९
१८	१	नृपासविध	नृपासविधें	,,
४१	२	व्हावे	व्हावें	९१
४८	२	भजे	भजें	,,
५८	१	देहा हंते–करी	देहाहतें–करी	९२
५९	२	मानि	मानि	,,
७२	१	जे	जें	९३
,,	२	पासरते	पाझरते	,,
७३	,,	तु	तु	,,
७५	१	मदहासाते	मदहासातें	,,
,,	२	ते	ते	,,
७७	१	करी	करी	९४
,,	२	होइ	होइ	,,
८८	,,	संस्मरे	सस्मरे	,,
९०	,,	खेचराशि	खेचरासि	९५
१००	२	विशे	विशे	,,
१०१	१	प्रविशे	प्रविशें	,,
१		त	त	९६
,,	१	यशास्त	यशास	,,
१११	२	क्रमे	क्रमें	,,
११३	१	गर्भी	गर्भीं	,,
१२४	,,	अगाते	अगातें	९७
१२५	२	जाणो	जाणों	,,
१३८	२	मीन	मी न	९९
१५६	२	यदगे	यदगें	१००
१७१	१	मोहे	मोहें	१०१
१८६	२	तदति	तदंति	१०३
१९७	,,	निजपुरी	निजपुरी	१०४
२०६	१	प्रभावार्तो	प्रभावातें	,,
२१५	१	सुगर्जेनि	सुगर्जती	१०५

पद्य.	चरण.	अशुद्ध	शुद्ध.	पृष्ठ.
२२०	२	हनिती	हाणिति	१०६
२३३	२	रणावनी	रणावनी	१०७
२४०	१	यक्षाणी	यक्षानी	,,
२५८	२	व्हावे	व्हावें	१०९
२६९	२	नमनाते	नमनानें	११०

१२. द्रौपदीवस्त्रहरण.

पद्य.	चरण.	अशुद्ध	शुद्ध.	पृष्ठ.
७	१	अहाकार	हाहाकार	११३
,,	४	रक्षि	राक्षि	,,
८	९	नेसली	नेसली	११४
,,	१०	त्यागिली	त्यागिली	,,
१३	१	महाफणी	महाफणी	११६
,,	१०	धरे	धरें	,,
१५	७	दुषी	दूषी	११७

१४. शिवरात्रिकथा. (प्रसग पहिला)

पद्य.	चरण.	अशुद्ध	शुद्ध.	पृष्ठ.
		(टीप ६) क्षानें उपवास केला	त्यानें उपवास केला	१३१
१०	४	पुण्याकरू	पुण्या करू	१३३
१२	३	आम्हासी	आम्हासि	,,
३८	२	योनी	योनी	१३७
४२	२	स्तन दे	दे स्तन	,,
४४	१	कुरगी	कुरगि	,,
५६	२	तूजलागे	तूजला गे	१३९
५८	४	राहोच ना	राहेच ना	,,
६१	१	निशित्रये	निशित्रय	१४०
६२	३	कीं	कि	,,

(प्रसग दुसरा)

पद्य.	चरण.	अशुद्ध	शुद्ध.	पृष्ठ.
५	४	आइका यासि	आइकायासि	१४२
७	१	सांगतो	सागतें	,,
२२	४	कैसे	कसे	१४५

पद्य.	चरण.	अशुद्ध.	शुद्ध.	पृष्ठ.
		१६. कृष्णदानकथा.		
४	२	शुभार्गी	शुभागी	१५०
११	३	कृत्यविशेषे	कृत्यविशेषे	१५१
१३	१	वाचे	वाचे	,,
१५	२	अर्पीतसे	अर्पी तसे	,,
१६	३	तरू तरू	तरू तरू	,,
		१७. शांतादुर्गास्तुति.		
५	३	परा	परा	१५७
		१८. एकनाथचरित्र.		
१५	२	हृदयात	हृदयातं	१५९
२४	१	पाहता	पाहता	१६०
		१९. श्रीरामदासलीला.		
४	९	समथ	समथ	१६५
,,	११	तैसे	तैसे	,,
,,	१७	ठेवि	ठेवी	,,
५	१	स्थापियले	स्थापियले	,,
,,	९	(टीप ५) समर्थाचे समकालीन	समर्थाची समकालीन	,,
		२०. उमाविलास.		
१	३	त्र्यंबकाते	त्र्यबकाते	*१६७
६	४	त्या	त्या	१६८
८	३	गेला !	गेला !'	,,
९	१	ऐशी	'ऐशी	,,
११	४	अनुदिनि	अनुदिनि	१६९
१२	१	सूमुक्तें	सुमुक्त	,,
,,	३	सुगधादि	सुगधादी	,,

पद्य.	चरण.	अशुद्ध.	शुद्ध.	पृष्ठ.
१३	२	(टीप १९) धोतऱ्याचे फुल	धोतऱ्याचे फूल	१६९
१५	,,	अवळी	अवळी	१७०
१६	,,	निढळी	निढळि	,,
१८	१	स्थळा	स्थला	,,
२४	२	काकुळतीही	काकूळतीही	१७१
,,	३	साडि	सांडि	,,
२२	१	(टीप २) विचार	'विचार	,,
३७	२	(टीप १८)**वारलासि** मत्सखीनें	**वरिलासि** मत्सखीनें	,,
२८	४	नाही	'नाही	१७२
४३	४	भुजगा ?	भुजगा !	१७४
४४	३	स्थाणु	स्थाणू	,,
४५	,,	वंदे	वंदे	,,
४८	,,	व्यभिचार कर्म	व्यभिचारकर्म	,,
५१	४	भक्ति	भक्ति	१७५
५२	,,	उर्ध्व	ऊर्ध्व	,,
५३	,,	मानी	मानी	,,
५४	२	किति	किती	,,
५५	१	कृष्णालया	कृष्णालय	,,
,,	३	(टीप २६) शखमत्स्यादि	शखमत्स्याहि	,,
,,	,,	(,,) [या श्लोकाचे	[या श्लोकाचे	१७६
५९	१	तयाचे	तयाचे	,,
५६	४	(टीप १) जलशयाच्या सन्निध	जलाशयाच्या सन्निध	,,
२	,,	(टीप १०) मानावे; लागेल	मानावे लागेल;	१७७

२१. अमृतसार.

पद्य.	चरण.	अशुद्ध.	शुद्ध.	पृष्ठ.
		(टीप ११) ती मिळविण्याच्या	ती मिळविण्याचा	१७७
२	४	पाहिजे	पाहिजे	१७८
३	२	निर्धारी	निर्धारी	,,
५	,,	त्याच्या वेगळलिया	त्याचा वेगळाला	,,
७	३	परियेसी	परियेसी	,,
९	१	कल्पे	कल्पे	,,

पद्य.	चरण.	अशुद्ध	शुद्ध.	पृष्ठ.
१६	४	आदि स्फ़ूर्ति	आदिस्फ़ूर्ति	१७९
२२	१	(टीप २) परिक्षा करणारा	परिक्षा करितो	१८०
२७	२	स्थूल सूक्ष्मकारण	स्थूल, सूक्ष्म, कारण	,,
,,	३	निर्धारी	निर्धारी	,,
२८	२	अर्था	अर्थी	,,
३५	३	कटाळे	का टाळे	१८१

२२. गंडिकाख्यान.

पद्य.	चरण.	अशुद्ध	शुद्ध.	पृष्ठ.
		(टीप १) निजानदस्वामी व हे	निजानदस्वामी व हा हे	१८२
४	१	(टीप १०) जीचे	जीचे	,,
५	२	पतीसा	पतीस	१८३
,,	६	अर्पि	अपी	,,
६	३	त्याचि	त्याची	,,
,,	४	दीन–सुदीन	दिन—सुदिन	,,
८	३	च्छळ	छळ	,,
२०	४	प्रमोद भरि	प्रमोदभरि	१८७

२३. वीरमणिकथा.

पद्य.	चरण.	अशुद्ध	शुद्ध.	पृष्ठ.
१	४	सज्जिपास	सज्ज पास	१८७
,,	५	खुप्सुरत बनोट्	खूब सूरत बनोट	,,
,,	७	पेर चोट	पर चोट	,,
४	१	(टीप ७) राम	नवरा (राम)	१८८
,,	३	सता नम्र	नम्र सता	,,
५	४	आभा तयाची ?	आ भात याची ?	१८९
८	२	त्यो	त्यो	,,
१२	३	तुजे रे! ।–मुजे रे !	तुझे रे? ।–मुझे रे ?	१९०
१५	१	मुजे हय	मुझे है	,,
१८	५	भूप तिची	भूपतिची	१९१
२०	२	सोडी—राहे	सोडी—राहे	,,
२८	३	(टीप ६) आणि	अक्षय	१९३
३४	२	सकृती	सकृत	१९४

पद्य	चरण.	अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठ
३४	२	(टीप १२) भयाने	याच रीतीने	१९४
३५	४	ठेर वलायो	टेर बुलायो	,,
३६	१	राजपर	राजापर	,,
४१	,,	ज्या हैं	जाहि	१९५
४३	२	अहिबिल	अहि बिल	१९६
,,	,,	(टीप ४) बिळातील सर्प	बिळात आयते दूध मिळाल्यावर	,,
४६		योगिनीकृत मासाहार	योगिनी कृतमासाहार	,,
,,		(टीप १९) कोह्या	कोल्ह्या	१९७
४८	३	बहु	बहू	,,
४९	१०	(टीप २०) तीनशे	फक्त तीन वाणानी	,,
५७	३	(टीप ८) बालक	चोपले, मारले	१९८
५८	१	पठके	पटके	,,
,,	२	अचत	अचेत	,,
,,	४	(टीप १५) ह्यापटी, आदळी	धाडले, पाठविले	,,
५९	१	(टीप १६) वळे	वेळ	,,
,,	७	सात	साथ	,,
६२	,,	भरता गज	भरतागज	१९९
,,	३	तोडिता	तोडिता	,,
६३	,,	पुष्कल कोतवे	पुष्कलको तबे	,,
६४	१	बिरजहिलकलकित	बिरजहि लकलकीत	,,
६६	३	जो धन	जोधन	२००
६९	२	अरिसूदनने	अरिसूदनने	२०१
,,	३	हेरने	हरने	,,
८१	२	यज्ञी–रणी	यज्ञी–रणी	२०२
८४	१	सिव	शिव	,,
,,	४	गयी	गयो	,,
१००	१	ताहे	ताहि	२०५
,,	२	रणमाहे	रणमाहि	,,
१११	४	सर्वांसि	सर्वांसि	२०९
११६	१	ऐकिति	ऐकति	,,
,,	२	निजदेही	निजदही	,,

पद्य	चरण	अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठ
		२४. राधाकृष्णसंवाद.		
८	१	कोंठें	कोठें	२१०
१०	,,	गाई	'गाई	,,
१६	१	अमे	अशी	२११
,,	२	तयाचे	तयाचें	,,
		२५. चंद्रावळीचरित.		
१५	२	कीकाली	कीलाली	२१३
२७	१	श्रमले	श्रमलें	२१४
२८	,,	फळे	कळे	२१५
३४	२	गोष्ठी–शिकविल्या–धाल्यासि	गोष्टि–शिकवील्या–धाल्यासी	,,
४०	१	दृढताष्ट सात्विका	दृढताष्टसात्विका	२१७
४१	,,	कुरवाळुनी वरा ईते	कुरवाळुनीच राईते	,,
,,	२	सुरवरऋषि माहिनी वलाईते	सुरवरऋषिमोहिनीवरा ईते	,,
५१	१	पर्याई	पर्याई	२१७
५३	,,	कचूला	कचुकिला	,,
,,	२	कचूला	की चुकिला	,,
५८	,,	कर्मटि	कर्कटि	,,
५९	,,	(टीप १८) भोग, उपभोग	जेवणाला	,,
७७	,,	अपवर्ग कामुका	अपवर्गकामुका	२१९
७८	१	सदाचरणी	सदा चरणी	,,
८८	,,	निवारि	निवारि	२२०
९४	,,	करुनि	करूनि	,,
९५	२	गोप शिशूसह	गोपशिशूसह	,,
१००	६	धुडिली	धुटिलि	२२१

(२) पाठभेद.

पद्य.	चरण	मूळपाठ	पाठभेद	पृष्ठ
		१. द्रौपदीस्वयंवराख्यान		
३	१	सांगे-पितामहपिता	सांगा पितायमपिता	१
५	३	दिसे	दिजे	२
६	४	धराधिप	धरापति	,,
८	३	नृपाळ कपाळ	नृपाळक भाळ	३
१०	२	लोपला अंशुमाळी	लोटला हंसमाळी	,,
१२	१	शोभे	बैसे	,,
,,	४	सकुमार फार	सबळ पुढे	,,
१३	२	माजी	आजी	,,
,,	४	मानसीं	आरंभि	,,
१४	३	तस्करा	अस्करा	४
१८	१	सुधापानिही नभा	सुधापान हीन भा	,,
२१	१	त्र्यंबककोदंडमित्र	त्र्यंबककोदंडचाप	५
२२	३	पावति	पाहति	,,
२३	,,	नृपगुणी	रुपगुणी	,,
२४	४	कीर्तिभास्कर तस्करामम	कीर्ति लोपुनि भास्करापरि	,,
२८	२	बहु वदनीं	अति वधुनी	६
,,	,,	नमनि नृप	नमुनि भुप	,,
,,	५	नृपसमूह	नृप समूळ	७
,,	६	घटीतें	धुटितें	,,
,,	,,	करिणिवरुनि	करिणिहुनी	,,
२९	४	रकापरी	रकापुढें	,,
३०	३	मोजूनिया	मोजूनि हो	८
३२	,,	मत्स्याचिया	मत्स्यास या	,,
३४	२	कोण आहे पृथिवीस	ऐसे कोण वे विष	९
३७	१	ही हारे	परिहारे	१०
,,	,,	मम	मनि	,,
,,	२	आले	आलो	,,
३८	,,	नृपा त्रास या	नृपाळास त्या	,,
,,	३	असे	अहो	,,
४४	४	हेतचि राहिला-पाहूनि	एकचि राहिले-पावोनि	११

पद्य	चरण	मूळपाठ.	पाठभेद.	पृष्ठ.
४५	१	पावुनि	पाहुनि	१२
,,	३	सुटला	सुटता	,,
,,	४	आपापरी	काकापरी	,,
५०	२	वरुनि श्रमलो	वरुनि बसलो	१३
,,	५	वदर्ना	वदोनी	,,
५१	२	हा श्लोक ह्या पोथीत असा आहे —	धृष्टद्युम्न द्विशीर्षउद्भव सभे गर्जोनिया तेधवा, 'भेदा यत्र' म्हणे 'उभारुनि धनू व्हा नोवरी तेधवा'। झाले दग नृपाळ भगति मनी अष्टोत्तरादी मुखे, व्याधी सागति ते, कितेक नवरी मानूनि माता सुखे ॥	,,
५२	३	चापयत्रा अशाला	यत्रचापा कशाला	,,
५४	२	त्याही	त्याची	१४
५५	१	दे लक्ष	देईल	,,
५७	३	येता मनी	येताचि की	,,
,,	४	भेदील	विधील	,,
५८	२	अन्य यथास्थित धन्य म्हणों ये	अन्यायास्तव धन्य म्हणा या	१५
५९	,,	इक्षुदडा	इक्षु पूढे	,,
६०	१	धनु हे मी	वोढुनि	,,
,,	३	करी	कळवि	,,
६२	–	करुनि सुमनहार	वरुनि सुमनभार	१६
६३	१	सजोगुनी	शृगारुनी	,,
६४	४	विस्तरे	प्रस्तरे	,,
६७	,,	पठणे	मनने	१७

९. गजगौरीव्रताख्यान.

पद्य	चरण	मूळपाठ.	पाठभेद.	पृष्ठ.
३	२	बीजे	ओजे	७५
९	१	ऐक–सागते	काय मि—सागू	७६
१०	,,	अकापासुनी	तुझिये अकापासुन	,,
,,	४	समुळी	सगळी	

पद्य	चरण	मूळपाठ	पाठभेद	पृष्ठ
१२	१	सहदेवेशी	सहदेवापाशी	७७
,,	२	तव ते सखेद क्लेशी	सखेद चित्ती दिवशी	,,
,,	४	ज्वर सोसी	जल शोषी	,,
,,	५	कैसे कळले हे ।–हे	केवी कळणे हो ! ।—हो !	,,
१३	१	पृथा म्हणे हो ।–मी	पुत्राते म्हणे—मग	,,
,,	३	सर्व चरण	पुत्राहार्ती आणुनि मानी केला हस्ती अभंगे ।	,,
,,	४	वोवसिले तिणे त्रिजग	तोपविली की त्रिजगे	,,
१४	३	वीर—करिती	विजय–करी	,,
,,	४	सर्व चरण	नेणो जन्म कवणे देखिला आता हे व्रत करणे	,,
,,	५	पाहे	पाहणे	,,
१८	१	कर्णी	कानी	,,
,,	२	केवि पाय दे धरणी	येतो कैसा ? ये धरणी	,,
,,	४	देखिला	आणिला	,,
,,	५	आक्रमी	आणिशि कर्म	,,
२०	१	पत्र मुखी	पत्रिका	,,
,,	२	सद्गुरु	सदृढ	,,
,,	३	चकचक सर्वहि झाले	चकीत झालि सभा ते	,,
,,	४	इंद्रासमिपे	स्वामिसमीपे	,,
२२	१	सवेचि	रावेग	,,
,,	३	ऐसा हा अदेशा	अध्वरेशा	,,
,,	४	हो देवेशा !	हानि नरेशा	,,
२६	२	सर्व चरण	शैलाची म्या मुळे कुठारे वज्रे खुडिली पाहे	७९
,,	४	भिडो	भाङ्गू	,,
२८	१	सगुणराशी	सद्गुणराशी	,,
२९	,,	सुरगणपाळी	सुरनरपाळी	,,
,,	२	बधूच्या सम मेळी	बधू व्यास मौळी	,,
,,	४	मेघजळासम	मेघजलापरि	,,
३०	३	लाहे	पावे	८०

पद्य	चरण	मूळपाठ	पाठभेद	पृष्ठ
३०	४	सोमवंशकुलतीलक मदन	सोमवंशकुलमंडन किरिटी ॥	८०
३३	१–२	पहिले दोन चरण	तव तो दिग्गज हस्ती सोडुनि चंद्रसे उटणे केले। अर्कादिसे रत्न स्वर्गिचे तेव्हा कैसे जडले ॥	,,
३५	१	तो वारण पुजोनि सर्व आले मिरवत	ती वायन घेउनि मिरवत आली तेव्हा	,,
,,	२	पाडुरायाचे महाद्वारी	मिरवत गांधारीच्या द्वारी	,,
,,	४	गांधारी पूजाविधिने सारी	गांधारीते दे ती वायन सारी	,,
३७	१	पूर्ण	तो	८१
,,	२	ऐरावत सन्माने	सन्मानेशी हस्ती तो	,,
,,	३	ऐशी पूर्वजकीति वैशंपायन	पूर्वजकीर्ति व्यासशिष्य तो सांगे	,,
,,	४	सर्व चरण	दानदक्षिणा देउनि विप्राहस्ती धाडुनि दिधला	,,
,,	५	बाळक राम अनन्य हो!	**राघव** सर्वा धन्य हो	,,

१३. परमप्रकाश.

पद्य	चरण	मूळपाठ	पाठभेद	पृष्ठ
१	४	आत्मस्वरूपाय नमो नमः	श्रीविठ्ठलरखुमादेवीभ्या नमः	१२२
५	१	जी! तुमचा	मी तुमचा	१२३
१४	१	पहिले तीन चरण	एक वाचासिद्ध जाहले, अंधा देती डोळे। एक वांझेसि पुत्र देऊ लागले। ऐसे सिद्ध जगी मिरवले।	१२४
३६	४	देखिजे पैं	ऊर्वरित देखिजे पैं	१२७
६९		पहिले तीन चरण	आद्य अनुविकार पुरीचा। अनुविकार भारतीचा। अर्थ अनुविकार सरस्वतीचा ॥	१३०
७०	१	उल्लेख विकार	उरला विकार	,,

(३) अधिक पद्ये.

१. द्रौपदीस्वयंवराख्यान.

पृष्ठ १३ पद ५० तिमऱ्या कडव्यापुढे.—

मान्ये पुढिला दाविति बोटे। 'का बसले? न उठा?'।
'अशक्त लागोनि व्यथा खोटी'। 'का बसले? न उठा?'।
'आमुचेन तव वदवेना ओठी'। 'का बसले? न उठा?'।
'उठती तिडका माझ्या पोटी'। 'का बसले? न उठा?' ॥ ४ ॥

९. गजगौरीव्रताख्यान

पृष्ठ ७५ साकी ३ ऱ्या पुढे:—

रत्नसिंहासनि गांधारी मग बसवी योगाधीशा।
षोडश उपचारे त्या पूजुनि तोषवि वस्त्राभूषा।
काही श्रीकर व्रत सांगुनिया तोडवि या भवपाशा।
नित्यानंदा! सुखकंदा! वा! पुरवी माझी आशा॥
सांगे सुव्रत काही हो! । भव हा तरणे नाही हो! ॥ २ ॥

पृष्ठ ७६ साकी ४ ऱ्या पुढे:—

ऐसे सांगुनि भवगजकेसरि गेला स्वसुख बोधे।
वीणा पाणी नामस्मरणी नाचे जो निजछंदे।
दर्शनमात्रे त्रिताप हरती कलिमल होती शुद्धे।
निजदैवे हा लाभ जयावरि पावति जे निजस्वपदे॥
रमारमण ज्याचे हो। पतीतपावन साचे हो॥ ४ ॥
ऐसे असता स्वसुख बोधे। वर्षर्तू तो आला।
भाद्रपदी हस्तनक्षत्री रविदिन शुद्ध उदेला।
कृष्णपक्ष तो सुमुहूर्ताशी नारद सांगुनि गेला।
बोलावुनि पुत्रा गांधारी म्हणे मान्य करा मम बोला! ॥
आणा सर्वहि हो! माती। बरवा करवा रे! हस्ती ॥ ५ ॥
एकोत्तर शत मिळोनि गेले सर्वहि अरण्यवासा।
खाणुनि माती केली गोळा अणिला पर्वत जैसा।
सर्व मिळोनी केला हस्ती ऐरावत शिशु जैसा।

---

१. ह्या काव्यातील साक्या राघवकविकृत व पद बस्वलिंगकृत आहे ह्या काव्यात ह्या परिशिष्टातील अधिक साक्या मिळविल्या म्हणजे राघवकृत साकीबद्ध 'गजगौरीव्रताख्यान' पुरे होते राघव व बस्वलिंग या कवींनी केलेली काव्ये कोणी लेखकाने एके ठिकाणी मिळविल्यामुळे अशी गडबड झाली

सालंकृत विधिमंत्रें पूजुनि गांधारिस म्हण बैसा ॥
वरची दीजे वाणें हो ! कुंतिशि लाजिरवाणे हो ! ॥ ६ ॥

पृष्ठ ७६ साकी ७ च्या पुढें:—

ऐसें व्रत गांधारी कथिता कुंती सखेद चित्तीं ।
अत्रीनंदन परमाल्हादें पंचपुत्र मज देती ।
पांच गोळे माती आणुनि हत्ती कैसा करती ? ।
पुत्रवती गांधारी म्हणुनी या जगीं केली ख्याती ॥
दैवें अपुल्या यावें हो ! । म्यां कवणातें रुसावें ? हो ! ॥ ८ ॥
जरि मी वाणें घेऊं हीची देऊं कवण्या जन्मीं ? ।
म्हणुनी बाहेर नयेचि कुंती लज्जा झोंबे वर्मीं ।
गांधारी घरिं टाकुनि वायन अहंकारें दशमी (?) ।
धन्य जगीं मी मानि श्लाघ्यता पुत्रवती ते हो ! मी ॥
ऐसी ती अभिमानेसी । गेली निजभुवनासी ॥ ९ ॥
इकडे पांडवकुलवल्ली झाकलि कळली असता ।
पुत्रवती गांधारि म्हणावी, व्यर्थ मि पांडुवनिता ।
येरिति क्लेशा मानुनि हर्षाविरहित केली चिंता ।
वनांत पांडव खेळुनि पारथ भीम पुढें ये त्वरिता ॥
नलिनी जिवनाविण ती हो ! । तैसी झाली कुंती हो ! ॥ १० ॥
पूर्णचंद्र अमावास्या येउनि उडुगणें प्रकाश केला ।
अस्ताचळिं रवि हर्षें येउनि पूर्वोदरें उदेला ।
कां क्षिरसागर दैन्या मारू क्षीराब्धि घरीं आला ।
केवि घडे हें सांग तु जननी ! सिंह तो कांपे गजाला ॥
मजला सांगे तू माय ! । भीम धरी दृढ पाय ॥ ११ ॥

पृष्ठ ७८ साकी १८ च्या पुढें:—

लिहिलें पत्रहि भूपसुरेशा भूपामंगलधामा ।
बाणाग्रीं स्थापुनिया सुदृढ वोलें यदुवरनामा ।
घेउनि गांडिव वोढी काढुनि धाडी अमरग्रामा ।
की तो खगवर ज्यापरि पावे अमृतप्रचुरकर्मा ॥
तैसा शर पथ पावे हो ! । जेथें विबुध बसावे हो ! ॥ १९ ॥

पृष्ठ ७८ साकी १९ च्या पुढें:—

घेउनि पत्रिका वाचे सुरगुरू सुक्षत्रिया गुरूवचना ।
'स्वस्तिश्रीसालंकृत देवराया ! दीनोद्धरणा ! ।
पाकशासना ! अमरआसना ! कृपा करी मज दीना ।
संकट मम मातेशीं पडलें यास्तव लिहिली सुचना ॥

कुलेश पाणी नमना हो' । माधवेनी जाणा हो! ॥ २१ ॥
ऋषि नारद व्रत मागुनि गेला मातेप्रति दिनबंधू ॥
नेणो जन्म पुढील कवणा कारण हा निजबोधू ।
पुढील जन्मी प्राप्त होय हा ऐरावत अगाधू ।
.... ॥
पुरवी कुंतीव्रता हो' । धाडा ऐरावता हो! ॥ २२ ॥

पृष्ठ ८० साकी ३० च्या पुढे:—

पार्थे नमिले त्या कुंतीते सद्गुरु धर्मासहिते ।
अठवुनि कृष्णचरणा गांडिव धरिले हाते ।
केली स्वर्गापासुनि वाट बाधुनि शर दृढ पथे ।
पुन्हा बाण पत्रिका लिहुनिया पाठवितो अमराते ॥
लिहिले, शरपथ केला हो! । धाडा ऐरावताला हो' ॥ २९ ॥
शुक्रारि म्हणे शकाधीशा' पार्थे अघटित करणी ।
केली की हे स्वर्गापासुनि पायवाट ते धरणी ।
आता तुम्ही काय पहाता आणा दिग्गज खाणी ।
तव साक्षेपे शृंगारुनिया अमरावतिची लेणी ॥
कैचें या भूलोकी हो' । पार्थे आणिले त्यासी हो! ॥ ३० ॥
देउनि ऐसें पत्र भीमा पाठविले सुरनाथा ।
जाउनि भीमे नमन केले त्या म्हणे वायुसूता! ।
काय म्हणउनी येणे केले ते मज सांगें आता ।
तव तो बोले वृकोदर, 'जाणुनि का हो! वेडे होता? ॥
कोठे दिग्गजखाणी हो! । ते मज सांगा स्वामी हो' ॥ ३१ ॥
ऐकुनि बोले सहस्राक्ष कर ऐरावत आहे ।
धरूं जाता भीमसेन तो शष्टायन पाड्र पाहे ।
बाधुनि चारी पाय गदा ती घालुनि खादी वाहे ।
देखुनि आश्चर्य करिती सुरगुरु धन्य म्हणे, 'तव वाहो!' ॥
सोडा ऐरावताला हो' । मानें न्या तुम्हि त्याला हो' ॥ ३२ ॥

पृष्ठ ८० साकी ३३ च्या पुढे:—

अर्जुन म्हणे जननी! आज तू पाहें अपुल्या नेत्रीं ।
स्वर्गीचा ऐरावत प्रचंड चालवितो धरत्रीं ।
तरि पंडूकुमर आम्ही म्हणवितो कि क्षत्री ।
नाही तरि वृथाचि भूभार वागवितो स्वक्षेत्री ॥
ऐसा केला न्या पण हो' । नलगे आताही क्षण हो' ॥ ३४ ॥

पृष्ठ ८० साकी ३५ च्या पुढें:—

मग ती ब्राह्मणसुवासिनीसी घेउनि जाते गजरें ।

नाना वाद्यें वाजति जेथें नेत्रधामही न पुरे ।
सुरवर घेउनि पुष्पें वर्षति सुमनवृष्टिसी भारे ।
पुत्रवती कुंतीसी म्हणती त्रिजगीं कीर्ति प्रसारे ॥
स्वर्गी देव पहाती हो! । सुंदर कीर्ति गाती हो! ॥ ३६ ॥

१३. परमप्रकाश.[1]

पृष्ठ १२४ ओवी ११ च्या पुढें:—

एक अष्टांगयोग साधिती । एक पंचाग्निधूम्रपान करिती ।
एक ऊर्ध्व बाहू करिती । परि वस्तु न पावती येणेंकरून ॥ १२

पृष्ठ १२८ ओवी ४२ च्या पुढें:—

ऐसा तो सद्गुरु तत्पर जाण । ऐसा प्रवर्तें नित्य तें ध्यान ।
स्वरुपीं असावें तल्लीन । ती उघडी समाधी शिष्यराया! ॥ ४४ ॥

१. ह्या ग्रंथाचें 'पावनप्रकाश' असेंही दुसरें नाव आहे.

KÂVYASANGRAHA. 23.

A

COLLECTION OF MARÂTHÎ POEMS.

BY

VARIOUS MARÂTHÎ POETS.

"A true poem is a gallery of Pictures"

SIR JOHN LUBBOCK
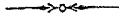
PART II.

EDITED WITH

CRITICAL AND EXPLANATORY NOTES

BY

VÂMANA DÂJÎ OKA,

HEAD MASTER, HIGH SCHOOL, RAIPORE.

PRINTED AND PUBLISHED

BY

TUKÂRÂMA JÂVAJÎ,

PROPRIETOR OF JÂVAJÎ DÂDÂJÎ'S "NIRNAYA-SÂGARA" PRESS

Bombay

1896

Price 14 Annas

काव्यसंग्रह. २३.

अनेककविकृत

लघुकाव्यमाला.

भाग दुसरा.

'कविवाक्यामृततीर्थस्नानैः पूता भृशं यशोदेहाः ।
येषां त एव भूपा जीवन्ति मृता वृथैवान्ये.' ॥
सुभाषित.

हा

वामन दाजी ओक,

हेडमास्तर, हायस्कूल, रायपुर;

यांनीं अर्थनिर्णायक व अवांतर माहितीच्या टीपा देऊन
जुनाट हस्तलिखित प्रतींच्या आधारें
तयार केला.

तो

मुंबईत जावजी दादाजी यांच्या 'निर्णयसागर' छापखान्याचे मालक
तुकाराम जावजी यांनी छापून प्रसिद्ध केला.

१८९६.

किंमत १४ आणे.

हा ग्रंथ,

कैलासवासी महादेव मोरेश्वर कुंटे, बी. ए.,

हेडमास्तर, हायस्कूल, पुणें; व 'षड्दर्शनचिंतनिका'कार;

ह्यांच्या आत्म्यास,

त्यांच्या आंगच्या विद्याव्यसन, सत्यप्रीति, कर्तव्यदक्षता,

स्वराष्ट्राभिमान इत्यादि गुणांच्या

अभिनंदनार्थ

अर्पण केला असे.

'काव्यसंग्रह'कार.

प्रस्तावना.

आज आम्ही आपल्या प्रिय वाचकास लघुकाव्यमाला-भाग २ अर्पण करीत आहों. मं-गलरूप परमेश्वराने अशी सुसधि लौकर आणली ही त्याची कृपा होय. पहिल्या मालेप्र-माणे या मालेतही पचवीस पुष्पे गुंफिली आहेत त्यापैकी सोळा अनाघ्रात म्हणजे आज-पर्यंत कोणीही वास न घेतलेली आहेत या मालेत एकदर तेराशे मोळा पाकळ्या आ-हेत, त्यापैकीं नवीन फुलाच्या एक हजार तेवीस आहेत.

(१) या मालेत गुफलेली नवीन पुष्पे कोणाकडून व कोणती मिळाली हे पुढे दर्शविलें आहे—

रा. रा. कृष्णाजी विष्णु आचार्य (म्हसवड)-रामगौरव व चद्रावळीवर्णन.

रा रा श्रीनिवास नीलकठ सरमोकादम (वणी)-शुकरभामवाद व दामाजीपतचरित्र.

रा रा पांडुरग आबा जोगी मोघे (वसई)-नौकाक्रीडनाख्यान व शबर्याख्यान.

रा. रा गणेश कृष्ण देशपाडे (धारवाड)-बलिदानकथा व रावणगर्वपरिहाराख्यान.

रा रा. भगवत बाळकृष्ण पै रायकर (होडावडे)-पंचीकरण व नि सदेहदिवाकर.

रा रा. गोविद विष्णु श्रीखडे
रा रा. नारायणराव मास्तर } (खाडवा)-शिबिचरित्र व गोपीकृष्णाख्यान.

रा. रा. पांडुरग केशव ओव्हरसीयर (कोल्हापूर)-सुभद्राहरण.

एक मित्र (गोवे)-सत्यभामाविनोद, विठ्ठलस्तुति व स्थालीपाककथा.

(२) तसेंच रा. रा. गोविद विष्णु श्रीखडे व चिंतो गोविंद वैशपायन (पालशेत) यानी 'सुविचारमाला' व श्री रा. गणेश काळबा गाडेकर (वेगुर्ले) यानी 'व्यकटेशस्तुति' व 'सीतास्वयवर' या काव्याच्या लेखी प्रती जुन्या छापील प्रतींशी ताडून पाहण्यास दिल्या.

यास्तव या सर्व सज्जनाचे फार फार आभार मानून 'वारंवार असेच साहाय्य करीत असावे' अशी सविनय प्रार्थना करून तूर्त रजा घेतो

पहिल्या मालेप्रमाणे हीही रसिकांस मान्य होईल अशी आशा आहे, ती परमेश सफल करो.

काव्यसग्रहकार.

अनुक्रमणिका.

१. या काव्यांच्या कर्त्यांची नावे माहीत नाहीत.

अनेककविकृतलघुकाव्यमाला.

भाग दुसरा.

पांडुरंगकविविरचित[१]

१. रामगौरव[२].

(श्लोक)

श्रीरामकृष्णगुरु सौख्यद[३] वंदियेला, प्रारंभ दिव्य मग काव्यरसासि[४] केला; ।
हा 'रामगौरव' धरा स्वमनीं सदाही देऊनि उत्तमगती[५] अघसंघ[६] दाही[७]. ॥ १

विश्वाद्या[८]! करुणाकरा! बहुत मी योनी[९] पहा हिंडलो,
कोठेही सुख पाहिले न नयनी, नानापरी दडलो; ।

---

१ हा कवि कोण होता, कोठें राहात होता इत्यादि माहिती मिळत नाहीं या कवीनें केलेली पुढें लिहिलेली काव्ये आमच्यापाशी आहेत —(१) द्रौपदीस्वयंवराख्यान–ग्रंथसंख्या ६७, (२) शिवनिशाख्यान–ग्रंथसंख्या ५१, (३) स्थालीपाक–ग्रंथसंख्या ४७, (४) पार्थहनुमतसंवाद–ग्रंथसंख्या ३२, (५) रामगौरव–ग्रंथसंख्या १००, (६) नारायणरावपेशवेचरित्र–ग्रंथसंख्या २२३, (७) अश्विन्याख्यान–ग्रंथसंख्या १५१, एकंदर ग्रंथसंख्या ६७१ व काहीं पदे ह्याशिवाय पांडुरंगाची आणखी कविता मिळविण्याचा आमच्या शोधक वाचकानी प्रयत्न करावा, अशी सविनय विज्ञप्ति आहे. २. ह्या काव्यात कवीने रामाची मनोभावपूर्वक स्तुति करून, आपणास मुक्ति मिळण्यासाठी प्रार्थना केली आहे. हे काव्य बरेंच सरळ, रसाळ व सुबोध आहे. ३. सुख देणारा. ४. शृंगारादि रस. येथे मुख्य भक्तिरस. ५. मोक्ष. ६. पातकराशि ७. भस्म करी ८. जगाच्या अगोदरच्या! ९. कीटकपश्वादिजन्म: एकंदर योनी चौऱ्यायशी लक्ष आहेत या चौऱ्यायशीं लक्ष योनीची संख्या अंशी.–२१ लक्ष अंडज खाणीत [९ लक्ष योनि सर्प मुंगी इत्यादि, ४ लक्ष योनि जळचरात, ८ लक्ष योनि पक्षिकुळात,–मिळून २१ लक्ष], २१ लक्ष जारज खाणीत [९ लक्ष द्विपद योनि, ४ लक्ष चतुष्पद योनि, ८ लक्ष श्वापद योनि,–मिळून २१ लक्ष], २१ लक्ष उद्भिज्ज खाणीत, [९ लक्ष अन्नधान्यादिक, ४ लक्ष सुगंधादिक पदार्थ, ८ लक्ष वृक्ष तृण इत्यादि,–मिळून २१ लक्ष]; २१ लक्ष स्वेदज खाणीत [९ लक्ष तारागणादिक, ४ लक्ष मेघमाला, ८ लक्ष हिरे रत्न माणिकादि, मिळून २१ लक्ष]; याप्रमाणे प्रत्येक खाणींत २१ मिळोन चार खाणीत ८४ योनि होतात. दुसऱ्या मताप्रमाणे २१ लक्ष वृक्षयोनि, ११ लक्ष कीटकयोनि, ३० लक्ष पशुयोनि, ९ लक्ष जलचरयोनि, १० लक्ष पक्षियोनि, आणि ४ लक्ष मनुष्ययोनि, मिळून ८४ लक्ष योनि होतात.

कांहीं पुण्य उभारितां [1]अवचटें आलो [2]नृदेहाप्रती
आता जन्म पुन्हा नको रघुपते! दे [3]मुक्ति कीं शीघ्र ती. ॥ २

बालत्व हें अज्ञदशेत गेले, तारुण्यकाळी हित नाहिं केले ।
[4]वार्धक्य आलें क्षिण होय शक्ति, सारांश **रामा**! घडली न भक्ति. ॥ ३

झाला नृदेह परि कांहि घडे न सेवा, आता [5]गती मज तरी कसि होय देवा! ? ।
मी [6]तो अशक्त न घडे **हरि**! तीर्थयात्रा, कोणा स्मरू ? तरि तुम्हाविण सौख्यपात्रा! ॥

चित्तें कसी टाकिलि आत्मशुद्धि ? [7]भवार्णवी मग्न सदैव बुद्धि, ।
दारासुतानी मन [8]गोंवियेले, आलो नृदेहा हित काय केले ? ॥ ५

कामाग्नि जाळी, बहु कोप वाढे, मदोन्नता मत्सर टाकि दाढे ।
[9]लोभाभिमानें कृतदीर्घतृष्णा यापासुनी सोडवि **रामकृष्णा**! ॥ ६

[10]कुमती न ढळे, बहु घात करी, शिण होय मला **हरि**! धांव तरी, ।
बुडतो [11]भवसिंधुजळी उघडा तरि काय तुला न कळे ? [12]सुघडा! ॥ ७

संसार हा परमघातक गोड वाटे, झाला मना भ्रम कसा मद मोह दाटे, ।
आशा न जाय, मज भेद[13] अखंड जाची, **रामा**! 'तुझा' म्हणवितो तुज लाज याची. ८

[14]कुटिल परम बुद्धी, निंदिले [15]विप्रसंत
[16]दुरित बहुत झालें, काहि लागे न अंत; ।
म्हणुनि शरण आलों मी तुला **रामराया**!
शरधनुसह धावे मुक्त मातें कराया. ॥ ९

---

१. अकस्मात. २ मनुष्यदेहाप्रती. ३ मोक्ष मुक्ति चार प्रकारची आहे.—सलोकता, समीपता, सरूपता व सायुज्यता उपास्य देवतेच्या लोकी राहणे ती सलोकता, उपास्य देवतेच्या सनिध राहणें ती समीपता, उपास्य देवतेचें व आपले स्वरूप व गुण सारखें होणे ती सरूपता, आणि उपास्य देवतेमध्ये (ब्रह्मी) मिळून लीन होणे ती सायुज्यता. ४. वृद्धपणा. ५. सद्गति. ६ तर. ७. भवसमुद्री. ८ गुंतविले, मोहिले. ९. लोभ आणि अभिमान यानी वृद्धिगत केली आहे वासना ज्याची असा मी आहे त्या मला. १०. या श्लोकाचे वृत्त **'तोटक'** आहे. यात चार सगण असतात. 'याचें लक्षण —'सकारैरन्वित वृत्त चतुर्भिर्युगपत्स्थितैः । उदित तोटक नाम वृत्तैर्द्वादशाक्षरम् ॥' [श्रीक्षेमेंद्रकृत सुवृत्ततिलक—१।२५]; 'द्रुततालल्यैरेव व्यक्त रूक्षाक्षरै पदै । प्रनतर्यंति यच्चित्त तत्तोटकमभीप्सितम् ॥ ' [सुवृत्ततिलक—२।१६.] ११. ससारसमुद्राच्या पाण्यांत. १२. बुद्धिवाना, चतुरा, शहाण्या. १३. द्वैत. १४. वाकडी. १५. ब्राह्मण व साधू. १६. पातक.

मी तों पतीत, तुज पावन नाम साजे; हे [1]ब्रीद होय तरि ये, ढकलूनि लाजे ।
चिंता तुझी तुज असो, विनवूं कशाला? येसी गमे [2]भरवसा [3]त्रैयलोकपाला!॥ १०
तूं आपला म्हणविला न धरूनि शंका, केला क्षपाचर सुखी [4]हरि! [5]दत्तलंका ।
मी तो मनुष्य तव सेवक घोप लोकीं **रामा**! म्हणोनि मजला [6]सकृपा विलोकीं ॥ ११

[7]दयार्णवा! तू मम [8]तातमाय, दावीं तुझे सुदर दिव्य पाय, ।
ते मी मनी ठेविन आवडीनें, गोष्टी सख्या! सिद्धिस एवढी ने. ॥ १२

[9]रामा! मी तव [10]दासदास म्हणवी, माते कशाचे भय?
रामा! जाइन जे स्थळी सुखघना! होईल तेथे जय, ।
रामा! या भुवनत्रयीं तुजविणे नाहीं दुजा [11]तारक,
रामा! तू [12]सकळार्थ पूर्ण करिसी, तू तात मी [13]बाळकं. ॥ १३

---

१. कर्तव्य, प्रतिज्ञा, बाणा, लौकिक २ भरवमा=भरवश, भरोसा [भरवशो महान् प्रत्यय· । 'भरोसा' इति भाषया । स्तुतिकुसुमाजलि—स्तोत्र ११, श्लोक ३२ टीका; पृष्ठ १७० पहा] ३ स्वर्ग, मृत्यु व पाताळ या तिन्ही लोकास पाळणाऱ्या। ४ हे हरि जो जडजनाचीं दु खे हरितो तो हरी ['हरि जडदु ख म्हणूनि की हरि तो' वामनपडित—जटायुस्तुति ३६.] ५ दत्तलका हे क्षपाचर (बिभीषण) याचे विशेषण करावे. ६. सकृपा रामा=दयाळू रामा—किंवा कृपेसह=कृपेने ७. दयासागरा! ८. बाप आणि आई ९. ज्याच्या योगानें मुनीची मने रमती तो राम ['मुनिमने रमती रघुनदना! तुजमधे दशकंधरसूदना! । म्हणुनि निर्गुणीं जानकिनायका! म्हणति **'राम'** तुते गतिदायका! ॥' वामनपडित—रामस्तव १] १० दासाचा दास ११ तारणारा, तारणकर्ता १२ सर्व हेतु. १३. या श्लोकाचे वृत्त 'शार्दूलविक्रीडित' आहे याचे लक्षण असे आहे.—'मसजै' सततैगेंन युक्तमेकोनविंशवत् । शार्दूलक्रीडित प्राहुश्छिन्न द्वादश सप्तभि ॥ ३६ ॥' [सुवृत्ततिलक—प्रथम विन्यास] 'साकाराद्यक्षरै. पादपर्यंत· सविसर्गकै । शार्दूलक्रीडित धत्ते तेजो जीवितमूर्जितम् ॥ ३५ ॥ विसर्जनीयस्योत्वेन पदैर्निम्नोन्नतैरिव । शार्दूलक्रीडित याति पाठे सायासतामिव॥३६॥ विच्छिन्नपाद पूर्वार्धे द्वितीयार्धे समासवत् । शार्दूलक्रीडित भाति विपरीतमतोऽधमम् ॥ ३७ ॥ आद्यतयोर्गुणोत्कर्षकात्या सर्वातिशायिनो । शार्दूलक्रीडित धत्ते मध्ये तद्गौरवोन्नतिम् ॥ ३८ ॥ आद्यंताकारविरहात्पर्यंते चाविसर्गत । शार्दूलक्रीडित स्वस्य रूप नैवोपलभ्यते ॥ ३९ ॥' [सुवृत्ततिलक—द्वितीय विन्यास] 'शौर्यस्तवे नृपादीना शार्दूलक्रीडित मतम् ॥ २२ ॥' [सुवृत्ततिलक—तृतीय विन्यास.] याचा भावार्थ असा —ज्या वृत्ताच्या प्रत्येक चरणात १९ अक्षरे असतात आणि बाराव्या आणि त्यानतर सातव्या अक्षरावर यति असतो आणि ज्यात म-गण, स-गण, ज-गण, स-गण, त-गण, त-गण आणि एक गुरु अक्षर अशी रचना असते त्यास **शार्दूलविक्रीडित** वृत्त म्हणावे. अकारादिपासून विसर्गापर्यंत प्रत्येक चरणात अक्षरे गोविली असली तर ते **शार्दूलविक्रीडित** मोठे भारदस्त आणि सतेज असें समजावें. जागोजागी वि-

रसना तव नाम गातसो गुणसिंधो! तनुधर्म हा वसो ।
हृदयीं तवरूप की ठरो, सुखधामा! मन पूजनीं भरो. ॥ १४

तूं 'विश्वंभर' बोलती श्रुति, तरी मी काय विश्वापर?
विश्वीं मी असलो तरी रघुपते! तारीं मला लौकर, ।
दीनोद्धार मुनि प्रशस्त वदले मी थोर झालों कसा
संरक्षी निजभृत्य सत्वर विभो! रक्षी ब्रिदाचा ठसा. १५

न जाणे मी पूजा, न मज समजे ध्यान करणे,
न जाणे रूपाते, न कळत कशी प्रीति धरणें, ।
न जाणे पायातें न मज तरि सत्संग घडला,
तुझे नामी रामा! दिननिशि मम प्राण जडला. ॥ १६

सर्गयुक्त पदे आल्याने **शार्दूलविक्रीडित** म्हणताना खालउच चालण्याप्रमाणे हिसके बसतात पूर्वार्धात वेगळाली पदे असली व द्वितीयार्धात समासयुक्त असली तर ते **शार्दूलविक्रीडित** विपरीत आणि निकृष्ट समजावे आरंभ आणि अंत हे सुंदरतम साधता आले तर गुणोत्कर्षांच्या सौंदर्याने मध्यभागी **शार्दूलविक्रीडिता**स गौरव आणि श्रेष्ठत्व प्राप्त होते. आरंभी आणि शेवटी 'आ'कार नसला व अंती विसर्ग न आला तर **शार्दूलविक्रीडिता**स आपलें स्वरूप प्राप्त झाले नाही असे समजावें राजे वगैरे भुजबलशाली वीराच्या शौर्याची प्रशंसा करावयाची असली तर **शार्दूलविक्रीडित** योजावे, असे ज्ञात्याचें मत आहे.

१. जीभ ['**रसना** काचिजिव्हयो' इति विश्वप्रकाश] २ सुखाचे घरच अशा. ३ विश्वाहून इतर ४ मुनीचे लक्षण –'दुःखेष्वनुद्विग्नमना सुखेषु विगतस्पृह । वीतरागभयक्रोध. स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥ ५६ ॥' [गीता–अ० २] दुःखामध्ये ज्याचे मन सत्रस्त होत नाही, सुखासाठी जो उच्चबळ होत नाही, आवड भय क्रोध ही ज्याची निवृत्त झाली, त्या विवेकी मनुष्याला स्थितप्रज्ञ (मुनि) म्हणतात. [सुबोधचंद्रिका] ५ आपला सेवक ६. योगाचें एक अंग योगाची अंगे आठ आहेत. तीं येणेप्रमाणें —यम, नियम, आसन, प्राणायाम, प्रत्याहार, ध्यान, धारणा, समाधि ध्यान याचें लक्षण असें आहे —"ध्यान–सर्व विषय वर्ज्य करून परमात्म्याकडेच एकाग्रतेने मन लावून चिंतन करणे याला ध्यान म्हणतात पातंजलयोगसूत्रात ध्यानाचे लक्षण असे केले आहे'–'तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम्' [पाद ३, सूत्र] याचा अर्थ इतकाच की नाभिचक्र, हृदयपुंडरीक, नासिकाग्र इत्यादि स्थली चित्तवृत्तीची जी एकाग्रता होते त्या स्थितीला ध्यान असे म्हणायाचे प्रस्तुत सूत्रात 'एकतानता' असा जो शब्द आहे, त्याचा अर्थ एकाग्रता आहे ध्यान हे एक प्रस्तुत विषयाचें महत्त्वाचे अंग आहे. ध्यानापासून ज्या शक्ति प्राप्त होतात त्याचे वर्णन गोरक्षनाथाचे ग्रंथात फार केले आहे' [सरलार्थबोधिनी गीता–पृष्ठ ३५७.] ७. साधुसमागम. ८. दिवसरात्र.

भवाब्धीत तारी, तुझे नाम पुण्यध्वजातें उभारी; ।
तुझे नाम रूपाहुनी श्रेष्ठ झाले, म्हणोनीच रामाश्रया चित्त आले. ॥ १७
राजीवलोचन[2]! विभो! तव नाम गोड, वाचा पवित्र करुनी पुरवीत कोडे[3], ।
ते नाम नित्य जपतां नलगेचि मोल, तारील नामतरणी[1] भवसिंधु खोल. ॥ १८

नामाचा महिमा तुलाहि नकळे वेदादि मौनावती[4]
तेथे मी नर मूर्ख अल्पमतिचा[5], ताटस्थ[6] जाली मती ।
तूं बुद्धिप्रद होसि जानकिपते! कांही न तेव्हा उणें
वेष्टी चित्त, अखंड भक्तवरदा! तू आपुलीया गुणे. ॥ १९

सकामकर्मे[7] फल मात्र देसी, परंतु कैवल्यपदी[8] न नेसी, ।
निष्काम[9] ते मेळविले[10] स्वतेजीं निष्कामपथात मलाहि योजी. ॥ २०
असत्य माया, तव नाम सत्य, म्हणूनि नामीं जडलो अगत्य, ।
श्रुतिस्मृति श्रेष्ठहि नाम[11] गाती, ध्याईन नामास दिवाहि राती. ॥ २१

स्मररिपु[12] तव नामे शांत झाला निवाला,
स्मरण करुनि नामे वाल्मिकि[13] श्रेष्ठ झाला, ।

---

१. नाम हीच नौका २. राजीव+लोचन=कमल+नयन=हे कमलाक्षा रामा! ३ कौतुक. ४. मुके होतात. मौनावणे हा नामापासून साधलेला धातु होय. ५. अल्प आहे बुद्धि ज्याची असा ६ काहीच कळेना म्हणून विस्मयाने निश्चळ ७ सहेतुककर्मांच्या योगानें. ८. परमेश्वरस्वरूपी मिळणे ९ कोणताही हेतु न धरिता कर्म करणारे १० सायुज्यपदाला पोंचविले, सायुज्यतामुक्ति पावले ११ नामाचे माहात्म्य आनंदतनयानें असें वर्णिलें आहे—'नामे समस्त दुरिते हरिती क्षणाने, नामे महाभय हरे बरवेपणाने । नामीं असा अजि असे महिमा स्वभावे, यालागि नामगुणकीर्तन नित्य गावे ॥ १ ॥ [गणिकोद्धार—काव्यसंग्रहग्रंथमाला—पृ० ५५] मोरोपतकृत नाममाहात्म्य, वामनपंडितकृत नामसुधा हीं प्रकरणे इष्ट तर पाहावी. १२ शिव रामनामाचा जप करिताच महादेवाच्या शरीराचा विषप्राशनाने झालेला दाह शांत झाला अशी पुराणप्रसिद्ध कथा आहे १३ **वाल्मीकि**=वाल्मीक= रामायणाचा कर्ता प्रख्यात ब्रह्मर्षि. पूर्वी प्रचेते म्हणून कोणी दहा बंधु होते त्या सर्वांत हा कनिष्ठ बंधु होय पुढे हा मरण पावल्यावर एका ब्राह्मणाच्या पोटी जन्मास आला त्यास त्याचे आईबापानी बाळपणीच तप करण्यासाठी म्हणून अरण्यात सोडून दिले पण हा दुर्दैवानें काही दिवस तपोनिष्ठाचा स्तेयनिष्ठ झाला हा जेथे होता तेथे काही भिल्ल आले, त्यानी त्याचें दयेने संरक्षण करून धनुर्विद्या व चौर्यकर्म यात त्याला पटाईत केले. नंतर हा आपल्या कुटुंबाच्या उदरभरणार्थ सतत पांथस्थास लुटू लागला नित्याप्रमाणे हा फिरत असता त्यास कोणीएक महर्षि भेटला त्यास हा आपल्या नित्याप्रमाणे 'आपल्याजवळ काय आहे ते मला निमुटपणे द्या, नाही तर प्राणास मुकाल' असे म्हणू लागला, तेव्हां त्या मह-

अघटित तव रामा! देखिली नामशक्ती
म्हणउनि मन माझे गुतले नामभक्तीं. ॥ २२
कोण्या मिसें ये वदनासि नाम, होईल तो मानव पूर्णकाम,[1]
मुमुक्षुला[2] नाम करील मुक्त, श्रुत्यर्थ[3] ईत्यर्थ असाचि युक्त. ॥ २३

र्षीस दया येऊन तो म्हणाला, 'अरे, तू ज्या बायकापोरासाठी ही अघोर पातकें करितोस त्याना असें विचार की, तुम्ही माझे पापास विभागी आहा काय?' तेव्हा तो महर्षीचे आज्ञेवरून आपल्या कुटुंबास विचारावयास आला, तेव्हा त्यानी असें सागितले कीं, 'पाप तवैव तत्सर्व वय तु फलभागिन,' म्हणजे 'पाप तुझे तुला, आम्ही केवळ तुझ्या द्रव्याचे वाटेकरी आहोंत' याप्रमाणे हे भाषण ऐकून त्यास फार वाईट वाटले, व पश्चात्ताप होऊन त्याच महर्षीस अनन्यभावानें शरण गेला तेव्हा त्या महर्षीने त्यास रम् म्हणजे भक्तास रमविणारा, आराम देणारा म्हणून ज्यास श्रीराम हे नाव आहे त्या नामाचा जप करण्यास सागितलें. पण रामनामाचा जप करण्यास त्यास अधिकार नसल्यामुळें 'मरा' असा उलटा जप करण्यास सागितलें व आपण अतर्धान पावला. महर्षि जाताच या चोराने अचल आसन घालून जप करण्याचा असा सपाटा लावला की काही वर्षानी त्याच्या आगावर वारुळे (वाल्मीक) वाढली. पुढें त्याच महर्षीने दर्शन देऊन, त्यास वारुळातून काढिलें नतर या चोराची गणना ऋषीत होऊं लागली. ह्याचा आश्रम तमसानदीतीरी होता व याजपाशी अध्ययन करणारे अनेक शिष्य होते, त्यात भारद्वाज हा मुख्य होता नित्यक्रमाप्रमाणे एक दिवशी हा नदीतीरी स्नानास गेला असता त्याने क्रौचपक्ष्याचे एक जोडपे (मिथुन) पाहिले, त्यातील नर आपल्या मादीविषयी कामासक्त झाला असता व्याधाने त्यास मारिले. तेणेकरून मादीस फार दुःख झाले. हिकडे ऋषीच्या मुखातून दयेने व्याप्त झाल्यामुळे साहजिकपणे अनुष्टुभ्वृत्तात अशी शापोक्ति निघाली.—'मा निषाद प्रतिष्ठा त्वमगम शाश्वती समाः। यत्क्रौंचमिथुनादेकमवधी. काममोहितम् ॥' ही उक्ती त्याचे तोंडातून निघताच त्यास फार आश्चर्य वाटले. इतक्यात ब्रह्मदेव प्रगट झाले व त्यानी त्यास असे सागितले की, 'तू ह्याच वृत्तात स्त्रीविरहपर काव्य कर या काव्यात तू जसे वर्णन करशील तसेच वृत्त पुढे घडून येईल.' असे बोलून ते अतर्धान पावले पुढे वाल्मीकीनें शतकोटी काव्य केले. सीतेला रामाने टाकल्यावर ती गरोदर असता याच्या आश्रमी येऊन राहिली तिच्या दोघा पुत्रास (लवकुशास) जे काव्य पढविलें ते सर्वाच्या पाहण्यात आहेच. त्याच काव्याला 'रामायण' असे म्हणतात वाल्मीकीला मागील जन्माचे सबधाने **प्र**चेता व **प्रा**चेतस अशी नावे आहेत चालू मन्वतरात प्रथम काव्यकर्ता हा होता म्हणून, यास **आ**दिकवि व त्याचे आगावर वाल्मीक (वारुळ) वाढले म्हणून **वा**ल्मीकि व उरफाटा जप करी म्हणून **उ**फराव्या असे लोकात म्हणण्याची रूढि आहे. हा उरफाटा जप करीत असे त्यासबधाने **आ**नदतनयाने एके ठिकाणी म्हटले आहे, 'कैसेही कीर्तन करिता। कल्याण बरवे आहे॥ **वा**ल्मिकि उफराव्या नामाने। पावन झाला वक्ता मानें.॥'

१. तृप्तेच्छ. २. मोक्षाची इच्छा धरणाऱ्याला. ३ वेदाचे तात्पर्य.

विद्याकलापाठक पूर्ण झाला, न नाम घेतां न शमेल धाला[1]; ।
साराश नामाहुनि थोर नाहीं, रामा! मला अतरिबाह्य पाहीं. ॥ २४

जें दृश्य तेथें परिपूर्ण माया अदृश्य तू एकचि रामराया! ।
भावें भजे, जो गुरुवाक्य मानी त्या तुष्टसी तारिसि मोक्षदानीं[2]. ॥ २५

त्रैगुण्य[3] माया पसरोनि ठेली तू सच्चिदानंद तुवांचि केली, ।
इच्छावशे झाकिसि हा पसारा, तेव्हां न माया न दुजे उदारा! ॥ २६

सर्वेंद्रियाचा मन होय राजा, तें गुतवीं आपुलिया स्वकाजा; ।
मनेंद्रियातें धरिसील जेव्हां रामा! सुखी होइन जाण तेव्हां. ॥ २७

जे पातले शरण गा! तुज रामराया! ते ठेविले स्वजन नेउनि पूर्ण ठाया ।
हे ऐकुनी शरण मी तुजला रिघालो तू ब्रीद रक्षण करीं तव दास झालो. २८

जे शात दांत[4] करुणाकर[5] नामधारी, जे वद्य चंदनसमान[6] परोपकारी, ।
जे आत्मरूप जग पाहति सौम्यदृष्टी[7], ते धन्यधन्य जगतारक योग्य सृष्टी.॥ २९

जे संग सांडुनि जगी तुजला पहाती, रूपी तुझे जग म्हणोनि सुखे रहाती, ।
रामा! तुज प्रिय खरे तरि तेचि संत तूही सदा प्रिय तया अससी अनंत!३०

देहीं असोनि नसती, तवरूप झाले स्वानदचिद्रस[8] पिओनि अखंड धाले[9], ।
जे निर्लेमक्त[10] [11]परिपूर्ण मनी उदास, त्यांचाचि तूं रघुपते! तरि होसि दास.॥३१

वदातवक्त श्रवणाधिकारी जे सत्यवादी शुभ जे विचारी, ।
भूतांतरी[12] पाहति एक आत्मा वाणी[13] तयांच्याचि वदे महात्म्या. ॥ ३२

जे सुज्ञ वेत्ते[14], विषयीं विरागी[15] चतुर्थ[16] मुक्तिप्रति जे विभागी ।
त्याचा सदा संग मला घडावा, त्याचे पदीं भाव सुखे जडावा. ॥ ३३

अनामिकाचे[17] परिपूर्ण भक्त अविधसंगे[18] रमती विरक्त ।
ते वद्य, मी दास असें तयांचा, ते गाइल्या होय पवित्र वांचा[19]. ॥ ३४

---

१. डाव, सकट. २. मोक्ष देण्याने. ३. सत्व, रज आणि तम हे तीन गुण आहेत. ४. इद्रियाचें दमन केलें आहे ज्यानी असे. ५ करुणा+आकर=दया+खाण=दयाखनि. ६. चदनाचे परोपकारित्व तुकाराममहाराजादिक अनेक कविजनानी सुरस वर्णिले आहे. ७. समान दृष्टीने म्हणजे आत्मा व परमात्मा एकच म्हणून हे सर्व जगत्स्वरूप आत्मरूपच आहे अशा दृष्टीने ८. 'अह ब्रह्मास्मि' एतद्रूप स्वानदाचे जे ज्ञान तोच रस. ९. तृप्त झाले. १०. ससारव्यथेपासून कधीही बाधले न जाणारे. ११. ज्ञानाने पूर्ण. १२. प्राणिमात्रीं. १३. सरस्वती. १४ सर्वज्ञ. १५ विषयाच्या ठिकाणीं विरक्त. १६. कैवल्यमुक्तीस. १७ ज्यास नाव नाही असे परब्रह्म, (पक्षी) अत्यजादि याचे भक्त म्हणजे सर्वत्र ब्रह्मदृष्टि ज्याची असे. १८. ज्यास विधन नाही असे ब्रह्म, (पक्षी) यवनादि. वरीलप्रमाणे भावार्थ. १९. वाणी.

ब्रह्मादिदेव....इच्छिति साधुसंग, तो सत्समागम मलाहि घडो[1] अभंग ।
रामा! तुम्ही करितसां बहु साधुसेवा, ते मी सुखे करुनि गाइन सत, देवा!॥
जे भक्त ते तारिसि जानकीपती! अभक्त ते दु:ख अनेक पावती, ।
तस्मात्[2] तुझी भक्ति मला दिसे वरी, दे आमुते भक्ति जगत्प्रभो! हरी!॥३६
कोणी[3] करी श्रवण कीर्तन, एक गाय, कोणी स्मरे, चरणसेवनि एक धाय, ।
पूजी, नमी, करिति दास्यचि सख्य कैसें! आत्मा निवेदिति हरी! तव भक्त कैसे. ॥

नवविध तव भक्ती त्यातुनी सार[4] साची[5]
ठसलि बहुत चित्ती आवडी कीर्तनाची, ।
म्हणुनि विनवितो मी आदरे रावणारी[6]!
सततचि मज देई कीर्तनप्रेम भारी. ॥ ३८

ज्या कीर्तनें[7] नारद धन्य केला, ज्या कीर्तने वाल्मिकि मुक्ति नेला; ।
ज्या कीर्तने 'तारिसि' घोष ऐसा त्या कीर्तना साडिन सांग कैसा? ॥ ३९
साराश कीर्तन कलींत[8] विशिष्ट केले, मच्चित्त कीर्तनरसा म्हणुनी भुकेले, ।
माते असे भरवसा हरिकीर्तनाचा ऐसाचि हा सबल निश्चय की मनाचा.॥४०
तूं सेव्यं[10], मी सेवक योग्य नाते, तू गेयं[11] मी गायक तारि मातें; ।
तू जप्य[12], मी जपक[13], पूर्णकामा! सायुज्यदाता[14] तरि तूचि रामा! ॥ ४१
मातापिता बधु सखाहि पाही, रामा! तुम्हावाचुनि अन्य नाही; ।
त्राता जगी एकचि तू दयाळा! त्राहि[15] स्वदासाश्रय तूं कृपाळा! ॥ ४२

शिवविधिरविदेवीइंद्रचंद्रादि सारे
सकलहि जगसृष्टी पाहता हे पसारे, ।

---

१ निरतर. २. तस्मात्=यासाठी ३ ह्या श्लोकात नवविधा भक्ति सागितली आहे. नवविधा भक्ति ह्या –'श्रवण कीर्तन विष्णो स्मरण पादसेवनम् । अर्चन वदन दास्य सख्यमात्मनिवेदनम् ॥.' ४ उत्तम. ५ खरी. ६ हे रावणशत्रो रामा! ७ मोरोपताने कीर्तनाचे माहात्म्य असे वर्णिले आहे –'कर्षणे जशि कृषीवलमुक्ती, कीर्तने कुशल साधिति मुक्ती,। त्यागिती न बुध मौक्तिकशुक्ति, हे वरा स्वहृदयी शुचि उक्ती ॥ कीर्तनेचि पुरुषार्थ साधिती, पातके हरिजना न बाधती, । या युगी गुण असे असा, रहा स्वस्थधी; कलि नव्हे असार हा ॥' [मोरोपतकृत स्फुटप्रकरणे–भाग १ कृष्णामाहात्म्य–सर्ग १ श्लोक ७-८; काव्यसग्रहग्रथमाला–पृष्ठ १०९] ८. कलियुगात–कलौ तु हरिकीर्तनम् ९ दृढ. १०. सेवा करण्यास योग्य ११. गाण्यास योग्य १२ जप करण्यास योग्य १३ जप करणारा. परमेश्वर सेव्य व मनुष्य हा सेवक हे वैष्णवाचे द्वैतमत होय. १४. मोक्ष देणारा. १५. रक्षण कर.

क्षणिक असति जाती शेवटीं हे लयासी
उरसि कुशल[1] रामा! ब्रह्म तू की उदासी[2]. ॥ ४३

मुळी शून्य तेथेचि तू राम एक, तुझी विस्तरे विश्वमाया अनेक, ।
'अहंब्रह्म'[3]तें शब्द हा मूळमाया, तिला देसि इच्छा पुढे रामराया! ॥ ४४

तेव्हा ते 'महतत्व'[4] होय सखया! झाले त्रिधा[5] हे गुण
ते ब्रह्मा हरि शंभु की विचरती सृष्टयादि कर्मे खुण ।
भूते[6] पच नभादि सर्व दिसती तत्वे[7] तदा जाहलीं
तें ब्रह्माडहि पिड दिव्य रचना हे सृष्टि विस्तारली. ॥ ४५

केले स्थावरजंगमादि[8] जग हे त्वा आत्मइच्छेस्तव
यामध्ये तरि देह हा बहु बरा केला असे मानव; ।
या देही हरि अर्जिती तरि तया देशी बरी मुक्तता,
येथें जे चुकले तयासि पुढती चौऱ्याशिची[9] योग्यता. ॥ ४६

त्रितापतापे[10] बहु तप्त झालो, दयाघना! त्वच्चरणीं रिघालो, ।

---

१. खुशाल, निर्विकार २ कर्तव्याकर्तव्यातीत ३ 'अहब्रह्म'=मीच ब्रह्म असा अहकार. ४ पुरुषाने (ईश्वराने) प्रकृतीच्या ठिकाणी आपली चैतन्यशक्ति स्थापित केली तेव्हा तिच्यापासून अतितेजस्वी 'महत्तत्त्व' उत्पन्न झाले [भागवत—स्क० ३ अ० २६ श्लो० १९] हे महत्तत्त्व जगताचा प्रथम अकुर होय (श्लो० २०) ५. त्रिधा=तीन प्रकारचे गुण सत्व, रज आणि तम ६ आकाश, वायु, अग्नि, पाणी, पृथ्वी ही पचभूते ७. साख्यशास्त्रप्रणेता जो सुप्रसिद्ध कपिल महामुनि त्यानें आपल्या मातेला—देवहूतीला—प्रकृतीचे विकार जी चोवीस तत्त्वे व पुरुष धरून एकदर पचवीस तत्त्वे याचे निरूपण केले आहे पुरुष, प्रकृति, महत्, अहकार, तन्मात्रा, एकादशेद्रिये व स्थूलभूते याचेही वर्णन केलें आहे हीच जड सृष्टीच्या उत्पत्तीची बीजरूप पचवीस तत्त्वें होत पुरुषाचे जीवात्मा आणि परमात्मा असे दोन भेद मानतात पुरुष व प्रकृति याच्या सयोगापासून 'महत्तत्त्व' उत्पन्न झाले या महत्तत्वापासून सात्विक, राजस आणि तामस असा त्रिविध अहकार उत्पन्न झाला सात्विक अहकारापासून मन उत्पन्न झाले, राजस अहकारापासून दशेद्रिये उत्पन्न झाली, व तामस अहकारापासून सूक्ष्मभूतें व महाभूते उत्पन्न झाली 'साख्यप्रवचन' नामक ग्रथात वर्णन आहे ते असे.— 'सत्वरजस्तमसा साम्यावस्था प्रकृति , प्रकृतेर्महान् महतोऽहकारोऽहकारात्पच तन्मात्राणि उभयमिन्द्रियम्, तन्मात्रेभ्य. स्थूलभूतानि, पुरुष इति पचविंशतिर्गण ' ८. अचलचल पदार्थादि. ९ चौऱ्यायशी योनीची (मागे श्लोक २ टीप पहा) १०. ताप तीन प्रकारचे आहेत, ते·— आधिदैविक (देवतांच्या क्षोभापासून होणारा—जसा वीज पडणे, भूतबाधा, ग्रहपीडा), आध्यात्मिक (मनाच्या क्षोभापासून अथवा शरीराच्या रोगापासून होणारा—जसा खरूज, ताप, भूक, शोक), आणि आदिभौतिक (पृथ्वी, आप्, तेज, वायु आणि आकाश या पचमहाभूतांच्या क्षोभानें होणारा—जसा भूकप, अतिवृष्टि, समुद्रमर्यादोल्लघन)

नामामृतप्राशन पूर्ण केले संतापवारें सहमूळ गेले. ॥ ४७

जे चालतो तें तुज हो प्रदक्षिणा, जे बोलतो स्तोत्र जगाद्यसाक्षिणा ! ।
हस्ते घडे तें तव सर्व पूजन, पावो तुला भक्षिन तेचि भोजन. ॥ ४८

जे बोलवीसी तितुकाचि बोलतो, तूं वर्तवीसी तितुकाचि वागतो, ।
सत्ता तुझी, जें करिशील ते घडो, परतु मच्चित्त तुझे पदीं जडो. ॥ ४९

त्वा मत्स्यरूप धरिले **विधि** तुष्ट केला, **शंखासुरा** वधुनि मुक्तिस शीघ्र नेला; ।
त्याचे [1]कलेवर तरी करि वागवीसी, मी काय निंद्य ? मज दूर कसा धरिसी ?॥ ५०

[2]पृष्ठावरी धरिसि **मंदर** तू दयाळा ! देवासि होय सुख तै घडि विश्वपाळा ! ।
तारात्रयासि मज काहीच कष्ट नाहीं, **सीतापते** ! मनि विलोकुनि हेचि पाही.॥ ५१

हिरण्याक्ष [3]नेतां मही, धावलासी **रमावल्लभा** ! संकटीं पावलासी, ।
तदा [4]सूकरासाम्य झालासि **रामा** ! मला भेटि देता न कैसा रिकामा ?॥ ५२

पिता [5]कोपे जाची नि[6]जसुत करी भक्ति म्हणुनी
करी नाना पीडा **रघुपति**! तुझा दास [7]गणुनी, ।
तया **प्रन्हादाचे** [8]ऋण तुजवरी त्यासि जपसी
मला **सीतानाथा** ! विसरुनि कसा दूर लपसी ? ॥ ५३

बळी तो बळी जाणुनी तू कृपाळा ! तयाचे गृही होसि कीं द्वारपाळा ।
मला निर्बळातें दुजा कोण तारी ? पहा **राघवा** ! कोण दुःखा निवारी ? ॥ ५४

[9]भृगुकुळवर **रामा** ! तूंचि झालासि जेव्हा
थर थर थर राजे कांपले सर्व तेव्हा, ।
जिं[10]णुनि सकल राजे भूमि नि[11]क्षत्रि केली
म[12]म्मनन्रृप का हा नावरे ? शक्ति गेली ? ॥ ५५

पदरज पडता स्त्रीरूप [13]पाषाण झाला
तव [14]वधु हरता तो [15]दुष्ट मुक्तात आला, ।
वनचरगण सारा भक्त हे [16]स्फीति लोकी
विसरसि मज **रामा** ! ब्रीद नोहे विलोकी. ॥ ५६

---

१. प्रेत. २ पाठीवर. ३. पातालात पृथ्वी नेता. ४ सूकर=डुकर. ५. त्रास देई ६ प्रन्हाद. ७ समजून ८ रिण, कर्ज ९. भार्गववशवतसा रामा ! १०. जिकून. ११ क्षत्रियरहित १२ मनरूपी राजा १३ येथे 'अहिल्योद्धार' कथेकडे कवीचा कटाक्ष आहे. १४. 'वधू'शब्द बायको अथवा सून या अर्थाचा वाचक आहे. १५. रावण. १६. कीति

गोकुळीं बहुत दावुनि लीला द्वारकेसि वससी गुणशीला! ।
पांडवासि सुखकारक होसी, माझिये समइं कां लपतोसी? ॥ ५७

कली पापरूपी भये व्यापिलासी म्हणोनी सख्या! बौद्ध बोधावलासी ।
कलीमाजि तारी तुझे दिव्य नाम तथापी मला भेटि दे तूंचि राम! ॥ ५८

देहांत हे म्लेंच्छ सदैव सारे [१]गोइंद्रियांते छळिती पहा रे! ।
आत्माहि तू कल्कि असोनि सिद्ध, मारीस ना कां खळ हे प्रसिद्ध? ॥ ५९

'[२]दशावतारी' तुज नाम झालें '[३]अनाम' हें वाक्य असे बुझालें, ।
तू नामरूपात्मक होसि आत्मा [४]आश्चर्य हे दाविसि तू महात्मा. ॥ ६०

नामरूप तुजला न गणावें, राघवा! तुजचि शुद्ध ह्मणावें, ।
कर्म ते करितसे तव माया तू वि[६]लक्षण तिला रघुराया! ॥ ६१

जसें जसें कार्य निघेल कांहीं तसें तसें दाविसि सोंग पाहीं, ।
सपादणीची करुनी [५]समृद्धी सारांश केली निजभक्तिवृद्धी. ॥ ६२

पूर्णाधिकारी बहु पुण्य गाठीं निरं[६]जनी घालिति तेंचि गांठी, ।
अनाधिकारी तरणार्थ कैसे रामा! तुझे हे अवतार ऐसे. ॥ ६३

आणीक चोविसँ तुझे अवतार देवा! तेची जगा सतत लाविति पूर्ण सेवा, ।
रामा! अनत तवरूपहि साधु झाले तारावयासि जग कर्मभुमीस आले. ॥ ६४

पूर्वी तुझे भक्त सख्या! [९]अनन, अनेक सध्या वसताति संत, ।

---

१ वाणी आणि अवयव यांते २ दहा अवतार आहेत ज्याला तो ३ नामातीत, नामरहित ४ आश्चर्यकारक ५ विपुलता ६ मायारहित ७ मुख्य अवतार –१ मत्स्य, २ कूर्म, ३ वराह, ४ नृसिंह, ५ वामन, ६ परशुराम, ७ राम, ८ कृष्ण, ९ बुद्ध आणि १० कल्की असे दहा आहेत याशिवाय आणखी चौदा अवतार भागवतकारानी वर्णिले आहेत·—१ सनक, २ यज्ञ, ३ नारद, ४ दत्त, ५ कपिल, ६ नरनारायण, ७ हरि, ८ पृथु, ९ ऋषभदेव, १० हयग्रीव, ११ हस, १२ धन्वतरी, १३ मोहिनी आणि १४ व्यास. या सर्व अवतारांचें वर्णन मोरोपतानी 'अवतारमाला'नामक स्वप्रणीत काव्यात केलें आहे. तसेच या अवतारांचें वर्णन पंताच्या 'मत्रभागवता'तही आहे [मत्रभागवत–द्वितीय स्कध] ८. या श्लोकाचे वृत्त 'वसततिलक' याचे लक्षण –'अभिज्ञात तभजजैरतासक्तगुरुद्वयम् । चतुर्दशाक्षर वृत्त **वसंततिलकं** विदु ॥ २९ ॥ [सुवृत्ततिलकम्–प्रथमविन्यास], **वसंततिलक**स्याद्ये साकारे प्रथमाक्षरे । ओजसे जायते क्रांति सविकासविलासिनी ॥ २० ॥ आकारेऽपि कृते पूर्व बंधेऽल्पपदपेशले । **वसंततिलकं** धत्ते निर्ग्रंथि रमणीयताम् ॥ २१ ॥ [सुवृत्ततिलकम्–द्वितीयो विन्यास] **वसंततिलकं** भाति सकरे वीररौद्रयो । कुर्यात्सर्गस्य पर्यंते मालिनी द्रुततालवत् ॥ १९ ॥ [सुवृत्ततिलकम्–तृतीयो विन्यास.] ९. पुष्कळ, (पक्षी) हे अनता!

होती पुढे साधु बहूत **रामा**! साराश हा [1]पंथ नसे रिकामा. ॥ ६५
कोणी जगा दाविति संत [2]सिद्धि, कोणी सदा गुप्त, नसे प्रसिद्धी, ।
कोणी [3]विरागी [4]विपिनी रहाती, कोणी प्रपंची तुजला पहाती. ॥ ६६
कोणी स्वयें बोधिति शिष्यवर्ग, कोणा रुचेनाहि [5]जनोपसर्ग, ।
अनंतरंगे रमसी **मुरारी**! साजे तुझे हें तुज **दानवारी**! ॥ ६७

[6]कोठे माहिषअंतरात शिरुनी वेदांतही बोलसी,
स्कंधीं कावड वाहसी, निजमुखें कोणापुढे जेविसी, ।
कोठे कागद तारिसी, दळिसि तू, कोठे पशू ओढिसी,
कोणाचे ऋण वारिसी, परि मला का [7]हातचा सोडिसी? ॥ ६८

कोणामुळे होसि सुशील नारी, कोठे पिसी तू विष **रावणारी**! ।
कार्यें [8]अनेकें करिसी अनंत माझा न पाहे तरि सत्य अंत. ॥ ६९
मला आपणातूनि बाहेर केले, म्हणोनी दिसे द्वैत **रामा**! उदेले, ।
मुळी दृष्टि देता न ते द्वैत राहे असें ऐक्य मी तू तरी केंवि साहे? ॥ ७०

पूज्य पूजक जगात दिसाया भेद कल्पिसि बळे **रघुराया**! ।
जीव मी तुजचि ईश्वरनाम [10]बद्ध, [11]मुक्त अवघा प्रभु **राम**. ॥ ७१

माते जीव करूनि काय सखया! [12]देहत्रया गोविले?
[13]**'देहोऽहं'** असि बुद्धि जाड्य करुनी [14]कारालयी ठेविले, ।

---

१ भक्तिपंथ २ जन्ममरणापासून शेवटची मुक्ति ती, तपश्चर्या, ईश्वरभक्ती इत्यादिकांची फलप्राप्ति ती ३ ज्याला इहलोकाच्या वस्तूसंबधी वासना राहिली नाही असा ईशभक्त पुरुष. आपण केलेल्या सत्कृत्याबद्दल फलाची इच्छा न करिता आपण केलेली कृत्ये ईश्वरार्पण करीत सदाचरणाने वागणाऱ्या पुरुषालाही 'विरक्त' असे म्हणतात सुखदुःख, लाभालाभ, जयापजय, शत्रुमित्र या सर्वांना समान मानणाऱ्या पुरुषालाही 'विरक्त' अशी संज्ञा आहे ४. वनात ५. जन+उपसर्ग=जनाचा उपद्रव ६ ज्ञानदेवानी रेडा बोलविणे, एकनाथाच्या घरी कावडी आणणे, नामदेवाबरोबर भोजन करणे, तुकारामाच्या वह्या तारणे, जनीसवें दळू लागणे, चोखामेळ्याबरोबर ढोरे ओढणे, दामाजीपंताचें ऋण फेडणे, अर्जुनासाठी स्त्रीरूप धरणें, मिराबाईसाठी विष पिणे, इत्यादि भगवल्लीलास उद्देशून वरील म्हणणे आहे ७. या श्लोकातील वर्णन चित्तवेधक असून 'हातचा' हा फार खुबीदार आहे ८. अनेक. ९ भेदबुद्धि. १० बांधलेला, दाबलेला ११ सुटलेला, सोडलेला १२ स्थूलदेह, लिंगदेह आणि कारणदेह हे तीन प्रकारचे देह. १३. मी देह आहे. १४. कारागृहात.

तेणे हा भव गोड गोड दिसतो जाईल शेवीं[1] लया,
तेव्हा कोण दुर्जेपणासि मिरवी? मीं तू नसे, [2]पाळ [3]यां. ॥ ७२

अज्ञानयोगे न कळेचि वर्म, पुन्हा पुन्हा जन्म पुन्हाहि कर्म ।
असा प्रवाहीं वुडतो [4]भवाचे, कैं सोहळे दाविसि वैभवाचे? ॥ ७३

वैभवा जग म्हणे धनदारा, ते नसो मम मनांत उदारा! ।
ज्ञान मोक्ष मम वैभव साचे तेंचि दे पुरवि [5]आर्त मनाचे. ॥ ७४

ते ज्ञान [6]हाटीं न मिळे कदापी श्रीमोक्ष तो ग्राम नसे तथापी, ।
[7]गुरूविना ज्ञान कधीं न साधे, ज्ञानाविना मोक्ष कधीं न लाधे. ॥ ७५

जयराम! जगत्पति! चापधरा! नयनांत निरंतर बैस वरा, ।
मन चंचळ जाइल हे जिकडे वस दृष्टिपुढे सखया! तिकडे. ॥ ७६

[9]कमलावर! तू वससी हृदयीं तरि निर्भय मी तुझिया उदयीं, ।
[10]करुणालय हे तुज नाम असे मजला तुजवाचुनि कोणि नसे ॥ ७७

[11]गणिका तुजला हृदयात धरी, सहजे दिधली [12]गति दिव्य हरि!
[13]शरणागतशोकविनाशकसा जगतीवरि घोष [14]अखंड असा. ॥ ७८

धाव रे! रघुपते! [15]अविलंबे, माधवा! पळ मला न विसंबे, ।
जीव भाव धरुनी तुज बाहे, मूर्ति मी मनिं निरंतर वाहें. ॥ ७९

मच्चित्त जेथें करिल [16]प्रयाण तेथें बसे घेउनि चापबाण, ।
या युक्तिनें हे [17]तवरूप होय [18]भिन्नत्व गारा परि [19]शेखि [20]तोयें. ॥ ८०

१ शेवटी २ रक्षण कर ३ या मला (भक्ताला) ४ ससाराचे ५ इच्छा ६ बाजारात. ७. गुरूचे माहात्म्य असे आहे—'गुरुविणे न घडे परमा गती गति शुकादि गुरूसचि मागती ॥' 'विदलयति कुबोध बोधयत्यागमार्थ सुगतिकुगतिमार्गौ पुण्यपापे व्यनक्ति । अवगमयति कृत्याकृत्यभेद गुरुर्यो भवजलनिधिपोतस्त विना नास्ति कश्चित् ॥ १४ ॥ पिता माता भ्राता प्रियसहचरी सूनुनिवह' सुहृत्स्वामी माद्याकरिभटरथाश्व परिकरः । निमज्जन्त जन्तु नरककुहरे रक्षितुमल गुरोर्धर्माधर्मप्रकटनपरात्कोऽपि न पर ॥ १५ ॥ [सोमप्रभाचार्यविरचिता सूक्तिमुक्तावली—गुरुप्रक्रम्—काव्यमाला—गुच्छ ७, पृ० ३७] ८ या शेवटील दोन चरणात 'सार' नांमक अलकार आहे ९. लक्ष्मीपते' १० करुणा+आलय=दया+निवास ११ गणिका=वेश्या (पिंगळा) पिंगळेला स्वकर्मांचा पश्चात्ताप झाला तेव्हा ती विरक्त झाली. ती परमेश्वर हाच उत्तम परपुरुष असे समजून त्याला शरण गेली, तेव्हा तिला उत्तम गति प्राप्त झाली—अशी कथा आहे १२ मुक्ति १३ शरणागत+शोक+विनाशक+सा=शरण आलेल्याचा शोक नाहीसा करणारा असा १४ निरतर १५ विलबाशिवाय, लवकर. १६. गमन. १७ तुझे (रामाचे) रूप १८ गारा आणि पाणी यात फरक दिसतो पण खरोखर पाहता गारा हे पाणीच असते. १९. शेवटी, अखेरीस २०. पाणी

देह नश्वर[1], कदापि न राहे, कायसा भरंवसा तरि आहे? ।
जो असे तवचि साधन साधे, साधने करुनि ऐक्यहि लाधे. ॥ ८१

प्रारब्धयोग बॅरवा[2] तव दास झालो, रामा! तुझ्या अनुभवे असुनी निमालो, ।
[3]द्वंद्वासि ठाव न दिसे सहजात गेले मी व्यापलो सकळ हें निजदृष्टि ठेले ॥ ८२

हेमभूषण[4] तसा पटततु ऐक्य तेवि तरि ईश्वर जतु, ।
हाचि भाव ठसता भ्रम[5] गेला एक राम परिपूर्ण उदेला. ॥ ८३

सर्वेंद्रियें पावुनिया विरामा, सर्वत्र झाला प्रभु एक रामा! ।
तेथ[6] दुजा काय पदार्थ राहे? दुजे म्हणाया तरि कोण आहे? ॥ ८४

जे जे दिसे ते रघुराजरूप द्वैता[6] नसे ठाव निजस्वरूप, ।
सर्वस्वये आपण एक झाला द्वंद्वप्रकारार्थ असे बुझाला[7]. ॥ ८५

जगाकार भासे परी राम सारा, तयावाचुनी अन्य कैचा पसारा? ।
जसे बिंदु सर्वत्र एका जळाचे तसे सव[8] सारे सख्या राघवाचे. ॥ ८६

देवभक्त दिसती द्वय भाव, मुख्य एक अवघा रघुराव. ।
द्वैतभास परि हा भ्रम सारा, एक राम नटला अवधारा[9]. ॥ ८७

एकापासुनि हे अनेक दिसते, लाटा समुद्री जशा
व्यक्ती भिन्न विचित्र भासति, परि वेदी श्रुती या तशा; ।
भासे जो गुरुशिष्यभेद परि तो आत्माचि[10] सारा असे
झाली दृष्टि अभेद ऐक्य मग तो द्वैतार्थ काही नसे. ॥ ८८

जो द्वैत तो शबलदृष्टि[11] कधी न मोडे, शुद्ध प्रबोध घडता निजऐक्य जोडे; ।
ब्रह्मस्वरूप अवघा प्रभु शुद्ध धाम[12], ही बुद्धि जेथ वसली मग तेथ राम. ॥ ८९

नसोनी असे जो असोनी दिसेना स्वयबोध होता दुरी तो असेना, ।
असा ब्रह्मरूपी चिदानद राम तयाकारणें शीघ्र केला प्रणाम[13]. ॥ ९०

---

१ नाशवन २ चागला, उत्तम ३. परस्परधर्मविरुद्धपदार्थयुग्म, (शीत उष्ण). ४ सोने व सोन्याचे दागिने, वस्त्र व वस्त्राचे ततू ही ज्याप्रमाणे एकच होत, त्याप्रमाणे देह व परमेश्वर हीही एकच होत ५ सशय, सदेह ६. भेदबुद्धीला ७ समजला ८ समुदाय. ९ जाणा, समजा १० तुझा आत्मा–जीवात्मा, ईश्वराचा आत्मा–परमात्मा; परमात्मा व जीवात्मा भिन्न नाहीत विद्येच्या उपाधीने युक्त जे ब्रह्म तो परमात्मा व अविद्येच्या उपाधीने युक्त जे ब्रह्म तो जीवात्मा. दोहोची उपाधि माया तिच्या स्वरूपात फरक आहे, परतु तिचे अधिष्ठान जे ब्रह्म ते एकच आहे. ११. गतानुगतिक, अनुकारी हे 'दृष्टी'चे विशेषण. शबल=चित्रविचित्र, कसरा, यथामत करणारा. १२. तेज. १३. नमस्कार.

स्तंभा[1]वांचुनि हें उभें नभ असे, पृथ्वी जळीं कीं तरे,
देहो हा बहु छिद्रमग्न असतां त्यामाजि वायू ठरे ।
ऐसा खेळ अचाट दावुनि पहा तू भिन्न सर्वाहुनी
तूते स्वानुभवे विलोकिति जगीं नैराश्य[2]वेत्ते मुनी. ॥ ९१

क्षराक्षरा[3]हूनिहि भिन्न होसी तो तू जग व्यापुनि राहनोसी, ।
काष्टात[4] अग्नी परि भिन्न जैसा रामा! जगीं नादसि तूंहि तैसा. ॥ ९२

घटा मठा व्यापुनियां निराळे[5] राहे स्वये आपण की निराळे, ।
सर्वांतरी राहुनि तूं तसाची वेदात बोले असि गोष्ट सांची[6]. ॥ ९३

योग्याचिया हृदयि नादसि तू दयाळा! वेदात राम म्हणुनी कवि विश्वपाळा! ।
सर्वांतरी वससि यास्तव वेदवाणी, 'सर्वेश्वरोत्तम[7]' म्हणे तुज चापपाणी[8]!॥९४

ते धन्य जे तुज निरतर चिंतितातीं, ते धन्य जे तव गुणास अखड गातीं, ।
ते धन्य जे सतत बोधनि पूर्ण झाले, ते धन्य जे तुजचि पावुनिया निवाले.९५

कालत्रयाबाध्य[9] तव स्वरूप जाणेल तो ज्ञान जया अमूप[10] ।
सर्वाद्य[11] हा तू श्रुतिभाव सारा त्वद्भिन्न[12] तो सर्व तुझा पसारा. ॥ ९६

जैशा घृत[13] कणिका अनेक ज्ञाने पहाता घृत सत्य एक ।
शाखा[14] अनेका तरु एक जैसा सर्वस्वरूपी प्रभु! तूहि तैसा. ॥ ९७

आम्नाय[15] 'तत्त्वमसि' हे तुज वर्णिताहे 'सच्चित्सुखोत्तम' असे तुज वेद वाहे;।
तो तू निरंतर सखा सकलैक राम आनदरूप अससी परिपूर्ण राम. ॥ ९८

'सत्य[16] ज्ञान अनत' हे श्रुति वदे तूं राघवा! चिन्मय[17]
उत्पत्ति स्थिति अंत हा भ्रम खरा सर्वत्र तू अद्वय[18], ।
आद्यतीं[19] अवघाचि तूं मग विभो! मी तूचि जालो पहा
आता काय वदू? यदुत्तर[20] दुजे साराचि तू राम हा. ॥ ९९

---

१. खावाशिवाय. स्तभ=Stump. २. निराशा जाणणारे. ३ चलअचलाहून. ४. अरणीत. ५. भिन्न ६. खरोखर, ठीक ७. सर्व ईश्वरामध्ये श्रेष्ठ ८ हे चाप धारणकर्त्या रामा! ९ भूतकाल, भविष्यकाल आणि वर्तमानकाल या तीन कालानी अबाधित १०. पुष्कळ. ११. सर्वाहून पहिला. १२ तुझ्याहून निराळा १३ तुपाच्या १४. फाधा, खाधा. १५ वेद. १६. 'सत्य ज्ञानमनन्त ब्रह्म' असे श्रुतिवचन आहे. १७. ज्ञानमय. १८. एक. १९. प्रारभी आणि शेवटी. २०. याचे उत्तर.

उपसंहार.

(श्लोक)

हा 'रामगौरव' पहा श्रुतिशास्त्रसार, चित्तीं धरा परम सौख्य घडे अपार, ।
श्रीरामकृष्ण गुरुचा[1] मज पूर्ण संग तो हा प्रसाद वदला कवि पांडुरंग. ॥ १००

विश्वनाथकविकृत[2]

२. सुदामचरित्र.[3]

(श्लोक)

मंगलप्रद[4] समस्त मंगला,[5] कीर्तिहार[6] हरिचा धरूं गळा, ।
जो कृपाघन[7] सुदामचातका,[8] वर्षला हरि दरिद्रपातका.[9] ॥ १

वृथा[10] गोष्टि ही बोलता काय वाचा, पुराणश्रुतीची[11] अभिप्रायधाचा ।
वदा वाङ्मने[12] कृष्ण सर्वार्थ धारे, तरी भक्तिसंपन्न[13] सर्वार्थता[14] रे ! ॥ २

परीस चिंतामणि सिंधु काचा, कोट्यावधी कोठडिया फुकाच्या ।
हा त्या तरी तो हरिनाम बा ! गा, कल्पद्रुमाच्या[15] जरि होय बागा. ॥ ३

अद्यासिने वर्जित जो सुदामा, दृष्टी न पाहे परि एक दामा ।
चित्ती हरीचीं दृढ पादपद्मे[16] धरी, बरीं मानुनि सौख्यसद्मे.[17] ॥ ४

जाया[18] सुशीला[19] पति मानसाची, पतिव्रता केवळ शुद्ध साची ।

---

१ गुरु=अधकारनिरोधक 'शब्दगुस्त्वधकारश्च रुशब्दस्तु निरोधक । अधकारनिरोधत्वाद्गुरुशब्दो निगद्यते ॥' [सौरपुराण–अध्याय ६८ श्लोक १०] या उत्तरार्धावरून रामकृष्ण नावाचा कोणी साधु पुरुष पाडुरगकवीचा गुरु असावा असे दिसते. २. हा कवि वामनपडिताचा शिष्य असावा असे वाटते. या कवीस वामनाची काव्यरचनाशैली बरीच साधली आहे, असे त्याच्या वर्णनपद्धतीवरून दिसून येते ३. हे प्रकरण श्रीमद्भागवत–दशमस्कध–अध्याय ८०-८१ यात आहे [मोरोपतकृत कृष्णविजय–उत्तरार्ध पृष्ठे २१६-२४३ पहा.] सुदामचरित हा प्राकृत कविजनाचा आवडता विषय दिसतो या विषयावर अनेकाची अनेक महाराष्ट्र लहानमोठी काव्ये आहेत. ४. मगलकारक ५ सकल मगल असा ६. यशोहार ७ कृपेचा मेघ. ८. सुदामारूपी चातकाला ९ दरिद्ररूपी पातकाला. १०. व्यर्थ ११. पुराणे आणि वेद यांची. १२. वाणी आणि मन यानी. १३ भक्तीने युक्त (तो). १४. कृतकृत्यता (त्याला). १५ कल्पवृक्षाच्या. १६. पदकमळे १७. सुखाची गृहे. १८. बायको. १९. उत्तम स्वभावाची.

उपाय नाहीं जरि [1]जीवनासी, तरी न [2]वची [3]पतिसेवनासी. ॥ ५

म्हणे, 'जा, या' [4]जाया, 'उशिर झणि [5]जायास न करा,
झणी लाजा लाजा तुज न हरिला गातचि भजा. ।
म्हणा, '[6]दाता [7]त्राता तुजविण [8]अनाथास न [9]दुजा
चला मागा भागा मगहि हरिला जाउनि भजा.' ॥ ६

[10]रिजना [11]उदरार्थिक [12]कामना, परि न वाटतसे बरवी मना, ।
आग्रह फार करीतसे, द्विज म्हणोनि [13]हरिप्रति जातसे. ॥ ७

स्वभार्येपुढें विप्र बोले सुवाणी, म्हणे, 'त्यास भेटू कसा [14]रिक्तपाणी ?' ।
फिरे चारपांचा गृहीं होय कष्टी, मिळाले प्रयत्ने [15]फवे चार मुष्टी. ॥ ८

बांधावया [16]स्वपदरी जव विप्र पाहे, तो ठाव देखत [17]स्ववास [18]सछिद्र पां हें ।
तो चौघडी करुनि बांधियले स्त्रियेनें, जातो हरीजवळि पाहिन तो दयेनें. ॥ ९

धन्य आजि [19]हरिदर्शनजोडी, रुक्मिणीसहित पाहिन [20]जोडी ।
पारणें मम घडे नयनाचें, याचि [21]चिंतनि [22]निरामय नाचे. ॥ १०

तो [23]मोक्षदायक [24]पुरी [25]द्विजवर्य पाहे, शोभे [26]सुरेंद्रनगरी [27]प्रतिइंद्र पाहे ।
[28]वैकुंठनाथ हरि आपण नांदताहे, ध्यानीं [25]द्विजेंद्र सुख मानुनि नांदताहे. ॥ ११

देखिले हरिचिया [29]सदनासी, पाहतां [30]परम सौख्य मनासी ।
स्वस्थ चालत [31]निवारण नाहीं, भाग्य हे न करवे [32]गणना ही. ॥ १२

दूरूनि देखत असे हरि तो सुदामा, आत्मा च कीं म्हणतसे 'प्रिय हाचि आम्हा.' ।
धावोनियां झडकरी हृदयी धरूनी, [33]प्रेमाश्रुबिंदु गळती उभयावरूनी. ॥ १३

---

१ उपजीविकेला. २. अंतर करीत नसे ३. पतीच्या सेवेला ४. पत्नी, भार्या. ५ कृष्णाकडे जाण्याला. ६. देणारा ७ रक्षण करणारा ८. गरीबाला. ९ दुसरा. १० हरिभक्ताला, ११. पोटाला मिळवण्याची. १२. इच्छा १३. कृष्णाकडे १४ रिकाम्या हातीं. गुरु, राजा, आणि देव याच्या दर्शनास रिकाम्या हाताने जाऊ नये, काही तरी त्यास देण्यासाठी हातात घेऊन जावे—असे स्मृतिवचन आहे. 'रिक्तपाणिर्न पश्येत राजानं देवतां गुरुम्' असे एक वचन सुप्रसिद्ध आहे. हाच अर्थ पंतानी 'पृथुकोपाख्याना'त दर्शविला आहे.—'रिक्तपाणिने न विलोकावा गुरु ऐशी स्मृतिवाणी' [पृथुकोपाख्यान—साकी ११]. १५ पोहे १६. आपल्या पदरात १७. आपले वस्त्र. १८ फाटके, भोकांनी युक्त. १९. जोडी=प्राप्ती २०. दोघेजणे २१. चिंतनामध्ये २२. निर्+आमय=निर्गत+रोग=चिंतारहित २३. मुक्ति देणारा २४ द्वारकेत २५ ब्राह्मणश्रेष्ठ—सुदामा २६ त्याची नगरी अमरावतीसारखी. २७. (तो) प्रतिइंद्र—दुसरा इंद्र २८. वैकुंठाचा स्वामी २९. घराला. ३०. फार. ३१ दूर करणे, नको म्हणणे, मज्जाव. ३२. गणती. ३३ प्रेमाश्रूंचे बिंदु.

[1]वंद्य जो [2]सनकादिकनंदना, [3]तो निवे द्वि[4]जपदाब्जवंदना, ।
हस्तके धरुनि आदरे वरी, बैसवी द्विज नि[5]जासनावरी. ॥ १४

[6]दिव्य [7]हंसतुलिका [8]मृदु भारी, बैसवूनि निजभक्त उभारी ।
आणवूनि बहु [9]शीतळ [10]वारी, [11]क्षाळुनी [12]पदं [13]पथाश्रम [14]वारी. ॥ १५

दिव्य चंदन [15]तनूसि चर्चिले, आदरे द्विजवरासि [16]अर्चिले. ।
हार [17]कल्पतरुच्या सुमनाचे, अर्पि जेवि निज सौख्य मनाचे. ॥ १६

अन्न [18]षड्रस [19]सुधेहुनि गोडी, ब्राह्मणा प्रथम हे बहु गोडी ।
रुक्मिणी परम सावध वाढी, दाखवी पतिस [20]आदरवाढी. ॥ १७

[21]बैसका द्विजवरासि पलंगी, [22]वीटिकासहित कातलवंगी ।
श्रीहरि परम सादर देतो, सज्जनासी पदवी निज दे तो. ॥ १८

'भेटि हे परम दुर्लभ तूझी, सांग की कुशल होइ न माझी ।
अंतरीच नमिले मज जीणे, भेटि काय दिधले मज तीणे? ॥ १९

[23]लज्जाडोहीं विप्र चित्तात [24]पोहे, कैसे देऊं? भाग्यवंतास पोहे ।
तो देखिले ग्रंथिसी कृष्णनाथे, भावार्थे घे दीधले जे [25]अनाथें. ॥ २०

धाडिले म्हणुनि वाट पाहतो, अर्पिशी म्हणउनी च राहतो ।
विप्र तो निज [26]कुचेल ओढतो, श्रीपती त्वरित गांठ सोडतो. ॥ २१

[27]पत्र पुष्प फल तोय भक्तिने, अर्पिता परम तृप्ति भक्ति ने ।
ते फवे त्रिभुवनेश्वरे मुखीं, घालितां; निज कुचेल तो सुखी. ॥ २२

---

१ वंदन करण्याला योग्य २ सनक सनंदन आदिकरून (ब्रह्मदेवाच्या) नंदना (मानस पुत्राम) ३. येथे वर्णन पर्यायाने केले आहे म्हणून हे 'पर्यायोक्त' नामक अलंकाराचे उदाहरण आहे. ४. ब्राह्मणाच्या (सुदाम्याच्या) पदकमलाला वंदन करण्याला ५ आपल्या आसनावर ६ उत्तम ७. हंसाचे पराची गादी ८ मऊ. ९. गार. १०. उदक ११ धुऊन. १२. पाय. १३. रस्त्यातील श्रम, चालण्याचे श्रम. १४ नाहीसे करी १५. शरीराला. १६. पूजा केली. १७ इच्छिले फळ देणारा वृक्ष त्याच्या फुलाचे १८. गोड, खारट, कडु, तुरट, आंबट आणि तिखट असे सहा रस आहेत 'रसो बहुविध प्रोक्त ऋषिभि प्रथितात्मभि । मधुरो लवणस्तिक्त' कषायोऽम्ल. कटुस्तथा ॥.'] १९. अमृताहून २०. आदराची वृद्धि, आदरबाहुल्य. २१. बैठका २२. विड्याचे पानाची विडी (पट्टी) २३ लज्जारूप डोहात २४ तरंगे २५. गरीबाने २६. फाटके (वाईट) वस्त्र २७. पान, फूल, पाणी. द्रौपदीने भाजीचे पान दिले होते. गजेंद्राने फूल (कमळाचे) दिले होते. बळीने दान देताना पाणी हातावर सोडले होते. 'पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति' या गीतेतील श्लोकावर कवीचे लक्ष आहे.

एकदां स्वमुखि मुष्टिहि ओतिली, [1]मागुती मुष्टिहि भरोनि घेतली ।
[2]रुक्मिणीनं मग हातहि घातला, आपुला मग विभागहि घेतला. ॥ २३

कृष्णाची [3]वनिता पयोनिधि[4]सुता सादृश्य [5]सालंकृता
[6]विद्युत्सन्निभ [7]अंबरी [8]परिवृता [9]चंद्रानना [10]संस्मिता ।
[11]आश्चर्याब्धिनिर्धात पोहति मुनी कीं पाहती ब्राह्मण
याचे भाग्य [12]अगम्य ज्यास भजतो सर्वेश नारायण. ॥ २४

सत्य [13]हंसतुलिका सुकुमारा, ठाव तेथ न दिसे सकुमारा ।
ब्राह्मणा [14]निजसुखासन देतो, [15]बाळमित्र कथने हि वदे तो. ॥ २५

म्हणे, 'आम्ही तुम्ही गुरुसदनि अभ्यास करितां
कथा झाली कैशी वनि उपवनामाजि फिरतां ।
तुम्हा आम्हा धाडी [16]गुरुगृहिणि [17]काष्ठास्तव वनी
निशा झाली तेथे [18]तम [19]निविड अदृश्य [20]अवनी. ॥ २६

पर्जन्यवृष्टि अतिघोर तयाच काळीं, [21]दिङ्मोह [22]नेत्रयुगली अतिरात्रिकाळी ।
[23]शीते प्रकप सुटला [24]परिहार नाही, [25]के [26]निस्तरेल भय वाटतसे मनाही. ॥ २७

उभयवर्गमनीं गुरुही मनी, परम संकट पावतसे तिन्ही ।
करिल संकट [27]मित्र निवारण, म्हणुनि पाहतसो [28]तम दारुण. ॥ २८

'झाला' म्हणे, गुरु, अकल्पित घात मोठा, झाल्या [29]जडा अपयशे [30]अपकीर्तिमोटां ।
प्राणाहुनी [31]मदिय आवडता मनासी, का धाडिले [32]तयास मूर्खपणे वनासी? २९

---

१. छदोभग. 'मागुती भरुनि मुष्टिहि घेतली' असे केल्यास छदोभगदोष नाहीसा होतो हे 'यूथिका'वृत्त आहे परतु याच्या चारी चरणात 'हि' हे पादपूरणार्थक अव्यय आलें आहे. ते काढल्यानें द्विरुक्ति नाहींशी होऊन अर्थात बदल होत नाही वृत्त मात्र बदलून 'रथोद्धता' होते. २. हा दोषच रुक्मिणीने ३. बायको समुद्राची मुलगी—लक्ष्मी—तीच रुक्मिणी झाली होती. ४ सुता=मुलगी. ५ अलकारानी युक्त. ६ वीजेप्रमाणे. ७. वस्त्री. ८ वेष्टिलेली ९. चद्रासारखें जिचें तोड आहे अशी. १०. हास्यवदन. ११ आश्चर्यसमुद्रात. १२. जाणण्याला कठिण. १३. हसाच्या पराची गादी. १४ आपल्या मऊ गादीवर बसवितो १५. लहानपणचा सोबती १६. गुरुपत्नी. १७ लाकडें—सर्पण जमवून आणण्यासाठीं १८. काळोख १९. अत्यत. येथें वृत्तभग झाला आहे. 'अदृश्य' यात ऋ हा स्वर आहे त्यामुळें मागल्या अक्षरास दीर्घत्व येत नाहीं. २०. भूमि. २१ दिशाचा मोह २२ डोळ्यात. २३. थडीने. २४. उपाय. २५. केव्हा. २६. नाहीसे होईल. २७ सूर्य २८ काळोख २९. जड ३०. हा समास चिंतनीय आहे. ३१. माझा. ३२. येथे छदोभग झाला आहे.

सांदीपनी[1] गुरु विचारुनियां मनासी, घेओनि शिष्यसमुदाय निघे वनासी।
तो भेटलो उभयअंतरि हर्ष मोठा, झाला; हळू उतरल्या अपकीर्तिमोटा ॥ ३०
जाओनि धर्मसदनीं[2] गुरु पुत्र मागे, होता बुडोनि मृत जो बहु काळ मागे।
आणूनि देउनि मनोरथ पूर्ण केला, जो मानसी बहुत काळ असे भुकेला.३१
हे च म्यां उचित काळ दक्षिणा, कल्पुनी मग करूनि प्रदक्षिणा।
वदुनी मग गृहासि पातलो, त्यावरी स्वसदनी च राहिलो. ॥ ३२
रंतलो[3] पर बहू दिवसाचा, होतसे स्वमनि आठव साचा।
हें अपूर्व न गमे मुनिवर्या! कृष्णपादरजतत्पर[4] आर्या! ॥ ३३
कर्में अनत[5] दृढ बद्ध[6] अनत जाती, कर्मानुरूप[7] नियमी जन सर्व जाती.'।
'ते काळिंच्या[8] हरि! वदे न अपूर्व गोष्टी, होत्या मुखीं प्रकट त्या सहजेंचि ओष्टी.'
म्हणे, हरी, 'जें कथिले तुला म्या, ठाऊक आहे तुजला सुदाम्या!।
कुटुंब माझे तुजलागिं ठावे, यातून कैसे मन हे उठावे? ॥ ३५
याच्या पोषणतोषणाविण दुजा धंदा नसे बा! मला,
जें उत्पन्न सवे च ते न असतें हे ही कळावे तुला।
जें जे कृत्य तयासि आपणविणे नाही दुजा सोयरा,
मी जाणें दुसराहि जो अनुभवी[9] तो शब्द मानी खरा. ॥ ३६
मागेल तेंहि कळले धनधान्य काही, देईन दुर्लभ सुरेंद्रअंजादिकाही[10]।
याकारणे द्विजवरा[11] पुसिलेंच नाही, देणार वैभव अगोचर[12] जे मना ही.' ॥ ३७
सुदामयाच्या हरि आशयाला[13], जाणोनि काहीं न वदे तयाला।
हरीच या तो वचनामृतानें[14], झाला असा स्तन्य[15] पिऊन तान्हें. ॥ ३८
गोमतीस करि मज्जन[16] संध्या, आपुल्याचि मग घेउनि चिंध्या।
श्रीपतीप्रती निरोपचि घेतो, श्रीपती मग निरोपहि दे तो. ॥ ३९
सुदामा स्वचित्ती विचारूनि पाहे, म्हणे, 'रिक्त[17] हस्तेंचि जातों त्रपा[18] हे।
परी श्रीहरीची दया पूर्ण मातें, न शीवों दिले द्रव्यलोभा[19] तमांते[20].' ॥ ४०

---

१. कृष्णाच्या गुरूचे नाव २ यमधर्माच्या गृही. ३ रममाण झालों. ४. कृष्णपादरजीं लुब्ध ५. पुष्कळ. ६. वळकट बाधलेले. ७. कर्माप्रमाणें ८. हे सुदाम्याचे भाषण आहे. ९ अनुभव घेतलेला १०. देवेंद्र व ब्रह्मदेव व शूकरादिक. ११ ब्राह्मणश्रेष्ठाला. १२. अतर्क्य १३. हेतूला. १४ वचनरूप अमृतानें. १५ दूध १६. स्नान १७. रिकाम्या हातानी. १८. लज्जा. १९. द्रव्यलोभाला २०. अज्ञानाला.

वोलाविला जवळि तो मग विश्वकर्मा[१], आज्ञा करी, हरि म्हणे, 'निज शिल्पकर्मा[२] ।
वेगी उभारुनि वरी नगरी करावी, संपत्तिने परम दुर्लभ ती भरावी.' ॥ ४१

होता आज्ञा हरीची अभिनव[३] नगरी निर्मिली भासमान[४]
नाही जोडी त्रिलोकी अणुभरि न पवे स्वर्गशोभा[५] समान[६] ।
ऐशी चित्रे विचित्रे मणिमय[७] विविधे हाट[८] भांडार[९] नाना
लोका आनद मोठा हरिगुण नटती गायकाच्या तनाना. ॥ ४२

त्यामाजि एक गृह थोर सुदामयाचे, जे राजमंदिरनिरूपम[१०] भाग्य याचे ।
रत्ने अमूल्य[११] वहु हाटक[१२]संडि तेजे, दूरूनि त्या लकलकी[१३] रविरश्मि[१४]तेजे. ॥ ४३

अनत देणें कमलापतीचें[१५], तेथें किती वर्णन संपदेचे ? ।
सुदामया जात असे अगारा[१६], झाला पुढें एकसरें[१७] नगारा. ॥ ४४
तो देखिली एकसरें पुरी ते, आश्चर्य वाटे मन जे करीतें ।
तो देखिले लोकहि पूरवासी[१८], आले पुढें ते नृपआर्जवासी[१९]. । ४५

जी ही कोण पुरी सुदामनगरी[२०] राजा सुदामा भला,
होता भिक्षुक हें खरे, परि[२१] तया श्रीकृष्णजी तुष्टला ।
त्याला काय दिले मुठी न पृथुका[२२] ब्रह्मण्यभावे तया,
अर्पा अल्पहि आदरे तरि करी संपूर्ण भावे दया. ॥ ४६

अमात्य[२३] मंगलतुरेसह[२४] सर्व येती, राजा अलंकृत[२५] सुखासनि[२६] वैसवीती
आरूढता नृपति आसनि त्या करीती, केले तसें च अभिवदन[२७] राजनीती.॥४७
कोशादि[२८] वासहयवारणरत्नशाला[२९], पाकालयादि[३०] विविधा अठरा विशाला[३१] ।
सौभाग्यपूर्ण[३२] परिचारक[३३] दास दासी. न्यूनत्व[३४] एकचि उणे[३५] अमितप्रदासी[३६].॥४८
येऊनि त्या स्वभवनी[३७] द्विजराज पाहे, आश्चर्य मानुनि म्हणे, 'हरिची कृपा हे ।

---

१ देवाचा कारागीर. २ कौशल्याला. ३ नवी–सुदर ४ शोभायमान ५ स्वर्गीची शोभा ६ साम्यता ७ अनेक. ८. बाजार. ९. द्रव्यकोश, खजिना १०. उपमारहित ११ ज्याची किमत नाही अशी १२. सोनें. १३ चकाकी, तेजी १४ रश्मि=किरण. १५ कृष्णाचे १६ घरी १७. एकदम १८ शहरात रहाणारे. १९. राजाचें आर्जव करण्याकरिता २० सुदाम्याची नगरी २१. परतु. २२ पोहे. २३ प्रधान २४. शुभ वाजन्त्र्यासह २५ अलकार घातलेला २६ गादीवर. २७. नमन. २८ कोश–खजीना–आदिकरून. २९ वस्त्रशाला, अश्वशाला, गजशाला व रत्नशाला. ३०. स्वयपाकघर. ३१ मोठ्या. ३२ वैभवानें पूर्ण ३३. सेवक जो सेवा करितो तो सेवक ३४ कमीपणा ३५. कमी ३६. पुष्कळ देणाराला. ३७. आपल्या वाड्यात.

नीराजना[1] करि मुखें स्मितयुक्त[2] राणी, स्वामीस वंदुन म्हणे मधुरस्ववाणी[3]. ॥४९
'हा कृपाघन[4] हरी अवधारा[5], वर्पला[6] निज कृपारसधारा[7]'. ।
तो म्हणे द्विज, 'खरें च वरा हा, भाव तच्चरणि ठेवुनि राहा. ॥ ५०

उपसंहार.

(श्लोक.)

भक्ती न मुक्ति अशि भक्ति सुदामयाची, पाहा विचित्र करणी करुणालयाची[8]।
वर्णून आदर वरा बरवा मनाचा, हा विश्वनाथ निज किंकर[9] वामनाचा. ॥ १

अनामकविकृत

३. शुकरंभासंवाद[10].

(श्लोक.)

आतां सावध स्वस्थ चित्त करुनी श्रोतेजनीं सादरें
रंभाशूकविवाद पूर्ण रचना ऐका महाआदरें. ।
ऐसी पुण्यकथा सदैव वदतां पापे लया[11] पावती[12],
नाना दुष्कृत[13] दूरि होय सहजे, कर्मे[14] लया पावती. ॥ १
सुरेश्वरें असें विचारिले तपक्षया
स्वनायिकेसि धाडिजे तपोधना उठावया ।
असा विचार नारदाप्रती वदे शतक्रतू
'तथास्तु' तो म्हणे, 'त्वरा करूनि धाडि शीघ्र तूं.' ॥ २
पाचारिली त्रिजगमोहिनीरूप रंभा, सौंदर्य पूर्ण विलसे[15], रति धिक्[16] शोभा ।
तीतें म्हणे[17], 'परिसिजे, धरुनी शुकासी, तू जाउनी करि तपक्षय आक्षपेसी.॥३

१. आरती. २. हास्यभरित. ३. आपल्या मधुरवाणीने. ४. कृपेचा मेघ. ५. पहा, ऐका. ६. पडला—कोसळला. ७. *कृपारसाच्या धारा. ८ करुणागृहाची. (कृष्णाची) ९. सेवक. ११. हें प्रकरण शांतिपर्वातर्गत 'मोक्षधर्म' नामक पोटपर्वांत आहे यात शुकाचार्य व इद्राने पाठविलेली रमा याचा सवाद आहे. याच कथानकावर वामनपडित, विठ्ठल व कविकिंकर यानी कविता रचली आहे. ११. या शेवटील दोन चरणात फलश्रुति सागितली आहे. १२. नाश पावती. १३. पापें. १४. बरीं वाईट कृत्यें. १५. शोभे. १६. रतीचें सुद्धा सौंदर्य तिच्यापुढे तुच्छ होय—असा भावार्थ. १७. इंद्र म्हणे.

ते[1] वोलिली [2]शतदशानयनासि [3]वक्त्रें, मी तापसी क्षय करीन पळार्धमात्रें ।
साधू विरक्त असती [4]पवनाशनी जे, तेही कटाक्षें······· हरिले यती जे ॥ ४
तुम्ही स्वस्थ चित्तें असावें नृपाळा ! क्षणार्धें शुका आणितें मी कृपाळा ! ।
आम्हा भूलले संतसाधूविवेकी, तुम्ही सर्वदा चित्ति चिंता [5]त्यजा कीं. ॥ ५
आतां असो सकळ हे परिसें दयाब्धी ! आज्ञा किजे मधुकराप्रति, जाय आधी ।
पुष्पे फळीं लसलसीत विराज येथें तैसा सुरेंद्र वदला मग माधवातें. ॥ ६
रंभा निघे झडकरी [6]गमनस्थलासी, सौंदर्य पूर्ण विलसे जशि तेजराशी ।
वक्त्री [7]मृगांक न [8]तुळे, लघु अर्कबिंबी, नेत्रासि [9]मीन न पवे, [10]हरिही [11]नितंबीं. ॥ ७
गंडस्थळीं करिकपोल कधीं न साजे, [12]नासाग्र देखुनि मनीं [13]शुक फार लाजे ।
[14]जंघा सुवर्ण कदलींहुनि [15]ओप देती, तेजें समान न दिसे [16]वनिता दिगंतीं. ॥ ८

करीं जडीत कंकणें, पदीं अनेक भूपणे
सतेज किंकिणीस अमोल्य कंकरीचिं सूमनें (?) ।
करांगुळीस मूदिका, स्वचित्त रत्न शोभती
मयूरयुक्त [17]नासिकामणी, पाचही विराजती. ॥ ९
माथा चंद्रचुडा, ····मनगटीं, भांगीं टिळा शोभला
वाळ्या, कांप विराजती, बिजवरा तो मस्तकीं बिंबला, ।
वेणीला मुदभोवरीजडित ते गोंडे अती शोभती
चरणीं घुंघुर साखळ्या पइजणें [18]सप्तस्वरें वाजती. ॥ १०

---

१. रंभा. २ दश शते (हजार) नयन (नेत्र) आहेत ज्याला त्यास=सहस्त्रनयनास (इंद्रास). ३. तोंडानें ४ फक्त वायू भक्षण करून राहणारे. ५ टाका. ६ जाण्याच्या ठिकाणी. ७. चंद्र. ८. बरोबरी करू शकत नाही ९ मत्स्य, मासा. १० सिंहसुद्धा ११. नितंब=कंबर, कटि १२. नाकाची बोंडी. १३ पोपट १४ मांड्या १५. शोभा १६ स्त्रिया. १७. नथ. १८. स्वर सात आहेत.—'निषादर्षभगांधारषड्जमध्यमधैवताः । पंचमश्चेत्यमी सप्त तंत्रीकंठोत्थिता स्वरा ॥' (अमरकोश) 'षड्ज रौति मयूरस्तु गावो नर्दति चर्षभम् । अजाविमें च गांधार क्रौंचो नदति मध्यमम् । पुष्पसाधारणे काले कोकिलो रौति पंचमम् । अश्वस्तु धैवतं रौति निषादं रौति कुंजर ॥' १ नि—निषाद—हा शब्द हत्तीचा, याचें नाभिस्थान, २ रि—ऋषभ—हा शब्द गाईचा, याचें नासिकास्थान, ३ ग—गांधार—हा शब्द शेळीचा, याचें स्थान गाल; ४ सा—षड्ज—हा शब्द मोराचा, याचें नाभिस्थान. ['नासा कंठमुरस्तालु जिव्हा दंताश्च संस्पृशन् । षड्भ्यः संजायते यस्मात्तस्मात्षड्ज इति स्मृत. ॥' नाक, कंठ, ऊर, तालु, जिव्हा आणि दांत या सहा स्थानापासून होणारा तो षड्ज] ५ म—मध्यम—हा शब्द क्रौंचपक्ष्याचा, याचें हृदयस्थान, ६ ध—धैवत—हा अश्वाचा, याचें ललाटस्थान, ७ प—पंचम—हा

शोभती कुच[१] कसे पदकानें, शीशफूल रवितेजसमानें ।
कुंकुमातळवटी मृगनाभी[२], दर्पणीं[३] मुख विलोकित ऊभी. ॥ ११
नेत्री कज्जल[४] रेखिलें स्मर जसे भ्रूचाप सज्जी दृशा
चाले हंसगती[५] कुरंगनयना[६] वा मालत्यगी[७] कृशा[८] ।
सौंदर्ये गिरिकन्यका[९] महिसुतादि[१०] .... दिव्यांगना
सावित्री, शचि लज्जिता सकळही जाल्याति चद्रानना. ॥ १२
'आतां करा गे! वहु वेग भारी, केले अलकार बरे शरीरी ।
आणीक जे भोग असेति कांहीं, तेही करा गे! न विलंब[११] काहीं.' ॥ १३
विरूद्या वन्या जोडवी घालिताती, तसें आगतोले बळे बैसवीती ।
अहो पोकळे आंत घालूनि गुडे, झणत्कारणे हो! करीती वितडे. ॥ १४
पाई पैजण घाघुऱ्या, अतिशया ज्या वाजती गभिरा
वाकी तोडर घालिती, रुणझुणा शब्दार्थ[१२] होतो बरा ।
मांजी[१३] त्या लघु किंकिणी अतिशये मजूळ ज्याचा ध्वनी
घाली कठिहि सूत्रजीं[१४] हिरकणी नाना मणी जोडुनी. ॥ १५
कठीं हार हमेल है कलवरे (?) एकावळी घातली
रत्ने जे जडली अशींच पदके सर्वांउरी[१५] शोभली ।
मोत्यांचे सर दूलटे उपरि त्या खाब्या गळ्या बांधल्या
चित्ताकावर शोभली गळसरी, दूजा सऱ्या घातल्या. ॥ १६
कानी तानवडी विचित्र जडली, नेणो कौळाकूसरी[१६]
बाळ्या आणिक बूगड्या मग तसी घाली बरी भोंवरी ।
बाजूबंदही घातले सुललिता[१७] गोडे तया लाविले
शेंबी आणिक आंवळे तंव बरे त्या आंगि हो! ओंविले. ॥ १७

शब्द वसतकाळात कोकिलाचा, याचे कठस्थान, [नाभीपासून उत्पन्न झालेला जो वायु, ऊर, हृदय, कठ आणि मूर्धा यामधून जातो तो पचम] हे सात स्वर तत्रीपासून आणि कठांतून उत्पन्न होतात.

१. स्तन. २ कस्तूरी ३. आरशात ४ काजळ ५. हसाच्या गतीने, हसाप्रमाणे. ६. हरिणाक्षी ७ मालती+अगी=मालतीच्या फुलाचा जिच्या अगास वास येत आहे अशी. ८. बारीक, सडपातळ ९ पार्वती १०. सीता वगैरे ११ उशीर १२ ध्वनि. १३. कमरेत. १४. मगळसूत्रात. १५ सर्वांच्या उरावर. १६. कौशल्य. १७. सुदर.

करीं कंकणें मुंदरे घालिताती, नशा [1]मुद्रिका अंगुळ्या शोभवीती ।
अनेका परीचीं [2]चिरे नेसताती, बहू लाव [3]सोगे बरे मोडिताती. ॥ १८
अहो! त्या स्तनीं काय अन्याय केले? म्हणोनी बळें कंचुकीबद्ध झाले? ।
बहू योगियाचे गळां फास हेही समस्तासि हे ठाउके काय नाहीं? ॥ १९
स्वयें थोर हे मैंद आलेति कैसे[4] कितीकां गळां बांधले काम फासे ।
अकस्मात हे प्राप्त झाले तयासी म्हणोनी बळें कंचुकी बांधि त्यांसी. ॥२०
भाळीं कस्तुरि रेखते स्तनतटीं लावोनियां चंदनें
नेत्रीं घाल्ति अंजनें म्हणति हो! ऐसे जगा मोहणें, ।
माथा वीचरती सुगंध बरवीं तेलें वरी घालिती
बांधोनी सकळीं गुडेवरि कसा त्या केतकी खोंविती. ॥ २१
नाकीं वेसर घातलें [5]अधर जे [6]तांबूल त्या दीधले
तेणे ते अति रंगले [7]दशनही शोभा बहू पावले ।
पूढे ठेवुनि आरसा रुप तसें पाहोनिया चालली
मार्गी पंथ क्रमीत रंभा'''' पहा ते हंसवेगावली. ॥ २२
गजगती मग चाललि ते सती, पदयुगीं कल किंकिणि गर्जती ।
क्षणभरी [8]न ललना न [9]विसावली, [10]त्वरि तपोवन समीप पावली. ॥ २३
पदीं चालतां पैंजणाचेनि नादें, वनीं कोकिला कुजती मंद नादें ।
जळीं पद्मिनी डोलती [11]भृंगभारें, सुखें चालतां गर्जती ती मयूरें. ॥ २४
ऐसी वनांत अवलोकित जाय [12]मानें, तों तो सरोवर निके नलिनीदलानें ।
आरक्त पीत कमळे अति शुभ्र जाती, नाना [13]अलीतति मदें वरि डोलताती. ॥२५
विस्तीर्ण [14]पुष्पवटिका भरल्या फुलानें, वायू सुशीतल [15]सुगंधयुत'''' तेणें ।
कंदर्पधाम वन शोभत माधवेसी, तों देखिले स्वपुर तो शुक आश्रमासी. ॥२६
मनीं थोर आनंदली [16]पंकजाक्षी, करी नृत्य नाना विलासें कटाक्षी ।
पदीं नाचतां किंकिणीच्या निनादें, वनीं [17]कोकिळा स्तब्ध झाल्या विनोदें. ॥२७

---

१. आंगठ्या, मुद्या. २. वस्त्रे ३. पदर, शेवटे, टोंके. ४ फांसेगार, ठग, नीच. ५. ओठ, ओष्ठ. ६ विडे, पानपट्या. ७ दातही ८ या चरणांतील दोन 'न' पैकीं एक 'न' निरुपयोगी आहे. ९. विश्रांति घेती झाली १०. त्वरेने, लौकर ११ भ्रमरसमूहानें. १२ गर्वानें, आढ्यतेनें. १३. भ्रमरपंक्ति. १४ पुष्पोद्यान १५ गंध=सौरभ, सुवास ['गंधस्तु सौरभे योगे गंधके गर्वलेशयो. । स एव द्रव्यवचनो बहुत्वे पुंसि च स्मृत ॥' इत्यभिधानात् शिशुपालवध—सर्ग ८ श्लोक ३० टीका पृष्ठ २३९ पहा] १६ कमलाक्षी. १७ श्लोक २४ पहा.

नाना स्वरे मधुर गायन गात चाले, कोयाळ[1] मजुळ वदे तशि मद बोले ।
मोरे मृगे विकळ भोवति भोवताली, पक्षीकुळे अचळ होउनि सर्व ठेलीं. ॥२८
वसंतासि अत्यत उल्हास झाला, विकासे फळी पुष्पगंधारसाला ।
शुकासंनिधा येउनी देवदारा, उभी पैलवे घालिते मद वारा. ॥ २९
परी चेतं नोहे मुनीच्या मनासी, म्हणोनी असे प्रेरिले मन्मथासी ।
विसर्जूनियां ध्यान मुद्रा तपासी, तेव्हा पाहि तो उभी रूपराशी. ॥ ३०
असंभाव्य हा ज्ञानसिधू तपस्वी, गुणातीत तो ब्रह्मनिष्ठ स्वभावी ।
विवेके बळें आवरूनी मनाला, वदू लागला काय त्या गोरटीला. ॥ ३१
'कवण गांव तुझा तरुणी! असे? कवण कार्य वनाप्रति या असे? ।
तरुण एकलि तू कवणे गुणे फिरसि भीमभयानक ही वनें?' ॥ ३२
तंव बोलिली चचलाक्षी तयाते, म्हणे, 'योग हा सर्व एकांत येथें ।
वसंतें वनीं पुष्पवल्लीफुलानें, सुगधीत हो गंध उन्माद तेणे. ॥ ३३
अकल्पीत हे लाधली यौवनागी, सुखी स्वस्थ ते मसी सौख्य भोगी ।
असे योग हा सर्व संताप पाहे, विना भोग संतापिल्या केवि होय?' ॥३४
म्हणे शूक, 'चांडाळिणी! जाय आतां.' म्हणे, 'हानि योगा तुझा संग होता ।
नको गे! वदूं सर्वदा कर्म खोटे, महा तापसी भगिले त्वाचि [11]नेटे.' ॥ ३५
मग वदे [12]तरुणाबुजलोचनी, धिग्जीत्व [13]नरावृतीचे जनी ।
रतिसुखे भोग न भोगिजे, पशुसमान नर व्यर्थहि [14]जीत जे. ॥ ३६
पाहे सुगंधित तनू मलयागिरानें, जाती फलान्वित लवग सकर्पुरानें ।
पानें [15]सुपक्क विडिया रतिभोगकाळीं, नेघे तयासि जननी भुमिभार [16]व्याली. ३७
[17]वक्षोज वर्तुळ तयावरि हेमकाती, [18]शृंगोपमावरि नवग्रह विराजताती ।
एकातभोगसमयीं [19]करिं जो धरीना, ती मानवें पशुसमानहि व्यर्थ जाणा. ॥ ३८

---

१ कोकिला २. स्तब्ध, तटस्थ ३. पदराने. ४. चेतना, हालचाल, चलनवलनादि क्रिया. ५. मौन. [यच्छति वाचि मुद्राम्=वाचि मौन ददाति–असा 'मुद्रा'शब्दाचा मौनार्थक प्रयोग संस्कृत काव्यातही आढळतो. स्तुतिकुसुमांजलि–स्तोत्र ११ श्लोक ७६] ६ निर्गुण. गुणापलिकडचा. ७. अत्यत भयकर. ८. ध्यानी मनी नसतां, चमत्कारिक रीतीने ९. तरुणी. १०. माझ्याशीं ११ दृढनिश्चयाने, जोराने. १२. तरुण आणि अबुजलोचनी (कमलाक्षी) १३ नरावृत्तीचे (मानवी वृत्तीच जनी (लोकात) धिग्जीत्व (जगणे धि.कारयुक्त) आहे. १४ जीवत. १५ चागली पिकलेली. १६ प्रसवली. १७. उरोज, कुच. १८. शृगाची (शिगाची) ज्याला उपमा दिलेली आहे त्या स्तनावर १९. हातात धरीना.

न ऐश्वर्य रूपलावण्य तूझे, वृथा वाहसी हृदयीं मांस ओझें
किती वाणिसी[2] पापिणी रक्तगोळे, मुखाशेवटीं लोंबती [illegible]झोळे.॥३९
तृषाक्रांत[3] जैसा करीतो असाशा[4], मृगांबू[5] हरी काय त्याची पिपासा[6]।
परब्रह्म आत्मा जयाला सदाही, प्रपंची सुखा नातळे[7], तो कदापी. ॥ ४०
पहा दक्षिणावर्त हे नाभि कैशी, कटी सिंह, जंघा जशी कर्दळीची[9]।
तनू कोंवळी रम्य हे हेमरंगी[10], जगीं व्यर्थ जीणें[11] अशी जो न भोगी.॥४१
तू देख चंद्रवदना नवयौवनांगी, पीनस्तनी[12] मृगदृशा[13] उभि हाटकांगी।
देवांसि दुर्लभ असे रतिसौख्य माझे, ध्यान, समाधि, तप, योग उगाचि ओझें[8]॥
'मुखे श्लेष्मा[14], प्राणी अशुचि तुळिसी इंदुसि कसें?
म्हणोनी हे तूझे वचन अवघें व्यर्थचि दिसे, ।
भगीं[15] दुर्गंधी हे कृमि[16] बहुत पोटांत असती
रमे ऐशा ठायीं मुनिजन तया व्यर्थ म्हणती.' ॥ ४३
रंभा म्हणे, 'शुकमुनी! वनिता[17] तशा या, तू जाणसी नृपसुतादिक लोकजाया[18]।
मी तो तयासम नसें उदरांत पाहे.' फोडोनिया निज करें मग दावितांहे.॥४४
नाना सुगंध हरिचंदन[19] कस्तुरीचा, जांतीफुलें[20] अगरु[21] कर्पुर केशराचा।
दाही दिशा परिमळें[22] भरल्या समीरें[23], प्रत्युत्तरासि वदला शुक तो विचारें.॥ ४५
'योनी अनेक फिरतां बहु शीणलो मी, दुर्गंध मुत्र मळ जो जंतु अखंड वर्मी।
ऐसा सुगंध उदरीं जरि जाणतो वो! पोर्‍या[24] तुझ्याच उदरीं तरि जन्मतो वो!'॥
ऐसें उत्तर ऐकुनी स्वहृदयीं रंभा विराली असे,
चित्ती सुकविराजमांदि[25] हरिखे, शांती शचीमानसें।

---

१ ह्या श्लोकात वृत्ताविषयी घोटाळा आहे २ वर्णिसी, वाखाणिसी ३ तृषित, तहानेला. ४ इच्छा, आशा, असोशी ५ मृगजळ ६ तहान, तृषा ७ स्पर्शत नाही, सुख मिळत नाही—हा भाव. ८ माझ्या. ९. केळीची १० सुवर्णरंगी, सोनेरी ११. जगणे. १२. पुष्टस्तनी १३ हरिणाक्षी १४. शेंबुड. १५. भग=छिद्र, भोंक १६ किडे. १७. स्त्रिया १८ जाया=भार्या १९ एक प्रकारचे मलयदेशांत होणारे चंदन यालाच 'गोशीर्ष' असे म्हणतात. [**हरिचंदन**—(इंद्रस्य विष्णोर्वा प्रिय चंदन) 'घृष्टं च तुलसीकाष्ठं कर्पूरागुरुयोगतः । अथवा केशरैर्योज्यं **हरिचंदन**मुच्यते ॥' (पद्मपुराण) '**हरिचंदन**मस्त्री स्यात्रिदशानां महीरुहे । नपुंसकं तु गोशीर्षे ज्योत्स्नाकुंकुमयोरपि ॥' इति मेदिनी. 'हरि कपिलं तद्वर्णत्वात् । हरेरिंद्रस्य वा चंदनं **हरिचंदनम्**' इति रायमुकुट्याम् स्तुतिकुसुमांजलि—स्तोत्र ८ पृष्ठ ९५ श्लोक ४ टीका.] २०. जाईची फुले २१. कृष्णागरु, एका जातीचा चंदन. २२. वासाने. २३. वार्‍याने. २४. मुलगा. २५. मांदि=समुदाय.

ते काळींच मनीं समाधिसुवनीं योगासनीं बैसुनीं
रंभा दीन, वनीं उभी, विचरुनी शकीत झाली मनीं. ॥ ४७

उपसंहार.

(श्लोक)

विरक्तासि हा काम बाधू शकेना गुणातीत योगी कदापि ढळेना ।
जगत्रीं[1] शुकाची अशी कीर्ति झाली शिरीं सूमनीं[2] निर्जरीं[3] वृष्टि केली. ॥

मुद्गलकृत[4]

४. रुक्मिणीस्वयंवर.[5]

(श्लोक)

केला प्रश्न परिक्षितीक्षितिपती[6][7] योगींद्र[8] शूकाप्रती
श्रीकृष्णें भिमकात्मजाहरण[9] हे केलें कथीजे स्थिती[10] ।
देखोनी दुतप्रश्न[11] आदर मुखें बोले महाकौतुकें
उल्हासें मग भूपतीप्रति मुनी[12] सांगे महाकौतुकें. ॥ १
येओनी नट[13] नृत्य तो करि सभे, श्रीकृष्णकीर्ति ठसा
ऐकोनि, भिमकात्मजा लय[14] धरी त्या श्रीहरी डोळसा[15]. ।
पाहे चंचळ विव्हळा बहु असे राजा विचारी मनीं
श्रीकृष्णा सगुणा दिली परम हे संकल्प केला मनीं. ॥ २
राजाचे वचनोत्तरे खवळला रुक्मा[16] कुपुत्र कसा?
कृष्णा गोवळआत्मजासि[17] भिमकी पित्रार्थ हा कायसा? ।

---

१. जगत्रयी २. फुलानी ३ देवानी [नि + जरा = ज्याना जरा (वार्धक्य) नाही ते निर्जर] ४. ह्या कवीच्या वडिलाचे नाव अनत असे होते (श्लोक १७ पहा) अनतात्मजकृत 'विठ्ठलस्तुति' (श्लोक ७) आमच्यापाशी आहे. मुद्गल हाच वरील अनतात्मज असावा ५. ही कथा श्रीमद्भागवत–दशम स्कध–अध्याय ५२-५४ यात आहे. याच कथानकावर एकनाथ, विठ्ठल, सखारामतनय, नागजोशी, दिनकर, जयरामस्वामी व अमृतराय या कवीनी काव्ये केली आहेत पैकी शेवटील तीन अनुपलब्ध आहेत ६. हा अभिमन्यूचा पुराणश्रोता पुत्र ७. राजा. ८. योगिश्रेष्ठ ९ भीमक + आत्मजा = भीमकराजाची मुलगी (रुक्मिणी). १० सध्या, साप्रत. ११. येथे काही अपपाठ आहे येथे 'भुपप्रश्न' असा तर पाठ नसेल ना? १२. शुक. १३ नृत्य करणारा. १४. आपले ध्यान कृष्णाकडेच लावी. १५. सुदरा, चपळ. १६. रुक्मिणीचा भाऊ. १७. गवळ्याच्या मुलास. येथे संधि कर्तव्य असून केला नाही.

चैद्या[1] नेमिलि रुक्मिणी, परम ते खेदासि ते पावली
कृष्णासी मग पत्रिका[2] द्विजवराहाती[3] तया ३
'श्रीकृष्णा! मनमोहना! निधिगुणा[4]! निर्गूण! गूणातिता!
भक्तोद्धारकरा[5]! कृपा हरिहरा! दीनोद्धरा! अच्युता[6]! ।
पत्नी केसरिची[7] तियेसि करिती जंबूक[8] नावे वरा
ये काळी जरि पावसी नरहरी! कीर्ती तुझी दुर्धरा[9].' ॥ ४
श्रीकांते मग वाचुनी बहुश्रुती[10] संतोष तो मानिला
वारू[11] जुपुनि स्यदना[12] द्विजवरा आरूढ तो जाहला ।
कौंडण्येपुर पावला हरि त्वरे बाहेरि तो राहिला
ऐकोनी बळराम सैन्य सबळे[13] कृष्णाप्रती पावला. ॥ ५
चैद्यासी सह मागधादि[14] प्रमुखे सैन्यें दळे चालिले
कौंडण्याधिपती तयास नृपती येवोनियां भेटले ।
सन्मानें करुनी तयासि नमुनी जानीवसा[15] आणिले
आले ऐकुनि रामकृष्ण नृपती धावोनि आलिंगिले. ॥ ६
राजा तो सुख मानुनी मग म्हणे, 'जानीवसा येइजे
बोले कृष्ण फुका विरोध, स्थळ हे अंबालयी देइजे ।
जाणोनी मनिचे तदां बहु बरे मानोनिया भीमके
अंबेच्या निज स्थानकी[16] हलहरी[17] नेले महाकौतुके. ॥ ७
बोले शुद्धमती[18] नृपासि पुढती, 'न्या रुक्मिणी अंबिके'
ते पुत्र श्रवणातरीं दचकला[19] हें तो दिसेना निकें[20] ।

१ . चैद्य=चेदिदेशाचा राजा शिशुपाल. २ 'मला स्वीकृत करा' इत्यादि मजकुराची 'श्रुत्वा गुणान्भुवनसुंदर' इत्यादि सात श्लोकाची प्रणयपत्रिका रुक्मिणीने कृष्णाकडे एका चतुर विप्राबरोबर पाठविली ही कथा भागवत–दशमस्कंध–अध्याय ५२ यात आहे. [मोरोपंत–कृष्णविजय–अध्याय ५२ पद्ये ३४-४० पहा] ३ सुदेव नावाच्या ब्राह्मणाबरोबर ४ गुणाच्या पलिकडल्या, निर्गुणा ५ भक्ताचा उद्धार करणाऱ्या ६ कृष्णा! [अच्युत=विष्णु (कृष्ण). 'भक्तेभ्योऽच्युतपूर्वत्वात् अच्युत. परिकीर्तित. । आश्रिताना च्युतिर्यस्मान्नास्ति सोऽच्युत ईरित. ॥' विवृत्तिसहित विष्णुनामसहस्रम् पृ० ८] ७ सिंहाची. ८. कोल्हा. ९ बहुत, असह्य. १० बहुविध ११ घोडा. १२ रथास १३. बळा (सैन्या)सह १४ मगधदेशचा राजा जरासंध. १५. जानीवसा=वऱ्हाडी उतरण्याची जागा. १६. घरात (देवळात). १७. बलराम आणि कृष्ण. १८. रुक्मिणीची आई. १९. भ्याला. २०. बरे, चांगले.

श्रीकृष्ण कपटी [१]सुशक्तिसदनी तो ते स्थळीं राहिला
ऐसा [२]भ्याड वहू म्हणोनि भिमके धिक्कारुनी टाकिला. ॥ ८

वर्मी खोचुनि रुक्मया मग म्हणे, 'मी तो न मानीं असे
आतां येतिल रामकृष्ण समरीं लावीन त्याला [३]पिसे.' ।

ऐसें बोलुनि रुक्मया, [४]भगिनिसी नेले त्वरे अंबिके
होता दर्शन स्पर्शनें भिमकिसी माळा दिली कौतुके. ॥ ९

[५]उल्हासें निघतां पुढें यदुपती [६]न्याहाळिला [७]सत्वरी
दृष्टी देखुनि धावरी निजकरी माळा त्वरे सांवरी ।

वीरांचा अभिमान मोह निरसे झुंजोनिया सोडिला
[८]वैदर्भी रथि वाहुनी [९]नरहरी [१०]रामाप्रती पावला. ॥ १०

होती सावध पाहती भिमकिसी तो ना दिसे पै विरा
हाका देउनि चालिले [११]गवसिती श्रीकृष्णदामोदरा ।

दोनी ते दळभार संगरि महा संघट्टणी भीडले
श्रीरामे [१२]हल घेउनी [१३]धिरविरां [१४]घायातळीं आणिले. ॥ ११

घेओनी हल चालिला तव जरासंधू पुढे सूदला
तो वाटा म्हण आपुला म्हणुनिया युद्धा पुढें राहिला ।

पाहे सैन्य सभोंवतें हलधरे खडोनियां पाडिले
दृष्टी बुद्धि विचारुनी मग [१५]जरे [१६]गतव्य आरंभिले. ॥ १२

वैदर्भीप्रति पावला तव शिशूपाळा पुढे देखिले
त्यातें घेउनि मागधे निजदळे चैद्यापुरा पावले ।

रुक्मीया श्रुत होउनी मग तया क्रोधाग्नि तो [१७]आहला
रागे [१८]नीकट चालिला हलहरी जेथें असे राहिला. ॥ १३

शस्त्रास्त्री वरुषे तया मग हरी सन्नीध तो भीडला
बाणें वर्षत पावला निज हरी देखोनिया भूलला ।

---

१ अंबेच्या देवळात. २ मित्रा. ३. वेड. ४. बहिणीस (रुक्मिणीस) ५. आनदाने ६ देखिला. ७. लवकर. ८. विदर्भ देशचा राजा भीम याची कन्या रुक्मिणी. ९. कृष्ण. १०. बळरामाजवळ ११. पाठलाग करिती १२. नागर १३. शूर वीरास १४. घायातळी आणिले=घायाळ झालेल्यामध्ये आणिले=घायाळ केले. १५. जरासधाने. १६. गमन. १७. फार राग आला. १८. जवळ.

सर्वस्वें दुसरा करोनि धरिला [1]वीटबिला बांधिला
 देखोनी दि[2]नरूप राय बळिनें सोडोनियां दीधला. ॥ १४
गेला आपण भोजकोटनगरा वस्तीस तो राहिला
 ते वेळीं भिमके मनीं निजसुखे कृष्णासि तो भेटला ।
लग्नासी मु[3]ळ. माधवे यदुविरे जागा नि[4]का नेमिला
 बोलावूं त्व[5]रि द्वारकादिकरुनी आणावया धाडिला. ॥ १५
येता भूपवरें तयासि गजरें घोषे बहू आणिके
 वाद्यांचे गजरे स्वयंवर निके नेले महा [6]कौतुकें ।
आज्ञा घेउनि श्रीहरी भिमकिसी नेले त्वरे द्वा[7]रका
 ऐसें येउनि द्वारके तव हरी सिंहासनी बैसका. ॥ १६
[8]वामाकी भिमकात्मजा, मुनिजना देखोनि संतोषला
 ते काळी हरिने तदा सकळिकां सन्मान तो दीधला ।
आनतूसुत मुद्गल मग मनी देखोनि संतोषला
 ऐशी **'रुक्मिणिची स्वयंवरकथा'** अष्टादशा नेमिला. ॥ १७

[9]उपसंहार.

(श्लोक.)

कथा संपली येथुनी सैवराची, क[10]था जाण तूं [11]वाक्यदिव्याबराची ।
सकाळी पढे त्यासि मुक्तीसि ठावो, सुखे संपदा नांदती पुत्र रावो ॥

१. निर्भर्त्सना केली. २ दीनाप्रमाणें ३. आमत्रण. येथे 'धाडिले' हे क्रियापद अध्याहृत आहे ४. चागला. ५. त्वरेनें, लौकर ६ कुतुहलें [**'कौतुकं** नर्मणीच्छायामुत्सवे कुतुके मुदि । पारपर्यागतख्यातमगलोद्वाहसूत्रयो ' इति हैम , **'कौतुकं** त्वभिलाष स्यादुत्सवे नर्म-हर्षयो. । कुतूहलेऽपि तत्प्रोक्तम्' इति मेदिनीकर ॥ **'कौतुकं** मगले हर्षे हस्तसूत्रे कुतूहले' इति शाश्वत] ७. द्वारकेस ही कृष्णाची राजधानी हे बेट गुजराथच्या पश्चिमेस आहे. ८. डाव्या माडीवर. ९. 'वरदानस्य उक्तिर्या सा काव्य उपसहृति.'—ज्या श्लोकात वरदानाचा उल्लेख असतो त्याला 'उपसहार' असे म्हणतात, या न्यायाने प्रस्तुत श्लोकाच्या द्वितीयार्धात वरदानाचा उल्लेख आहे. १०. कथा, गोधडी, रजई. ११. वाक्यरूपी दिव्य अबराची (वस्त्राची).

[१]कावकृत

५. [२]नौकाक्रीडनाख्यान.

(साकीवृत्त.)

एके दिवशीं [३]कृष्णव्रजवधू वृंदावनिं खेळाया ।
गेली असतां, खेळत खेळत जाती [४]रविजाठाया. ॥ १

थाट हरीचा दाट गोपिका पाट नदीचा वाहे ।
तेथें होति एक जुनाटशी नौका पाहुनि, हरि म्हणताहे. ॥ २

'ऐका तुम्हि शशिवदना!' [५]मित्रें म्हणे मदनारि ।
या [६]तरिमध्यें सर्व बसोनी जाउ चला परतीरीं. ॥ ३

कृष्णाप्रति राधिका म्हणतसे नम्रवचन त्या काळीं, ।
'आम्हां नकळे निरगति कैसी यमुना फार खळाळी. ॥ ४

तूं बालक अम्हि सर्वहि अबळा न बसावे [७]उडुपांत.' ।
कान्हा त्यास म्हणे, 'तुम्हि चिंता न करावी हृदयात.' ॥ ५

---

१. हा कवि बीडकर विठ्ठल, विठ्ठलनाथ व विठ्ठलनृसिंह या कवीहून निराळा होय ह्याच्या गुरूचें नाव 'केशव.' या कवीने केलेली आख्याने.–(१) सखूचरित्र, शबर्याख्यान, नौकाक्रीडन व भानुदासचरित्र ही आमच्यापाशी आहेत. २ कृष्णाने बालपणी गोपीसह-वर्तमान यमुनानदीच्या जळात नौकाक्रीडन केले त्याचे वर्णन या काव्यात आहे म्हणून याला 'नौकाक्रीडनाख्यान' असे अन्वर्थक नाव दिलेले आहे एका समयी गोपी बालकृष्णाला घेऊन नावेत बसून यमुनाजलात विहार करण्यासाठी गेल्या असता एकाएकी नौकेला छिद्रे पडून पाणी भराभर आत शिरू लागले, मेघगर्जना होऊन वारा सो सों वाहू लागला आणि विजा चमकून पच महाभूते क्षुब्ध झाली की काय अशी स्थिति प्राप्त झाली. गोपी घाबरून गेल्या. तेव्हा 'नावेचें छिद्र बुझविण्यासाठी आपल्या चोळ्या आणि वस्त्रे सोडा' असें कृष्णानें त्यास सागितलें, त्याप्रमाणे त्यानी केलें. तथापि पाणी नावेत शिरण्याचे राहीना. मग कृष्णाने त्यास क्षणभर डोळे मिटण्यास सागितले. तसें करून डोळे उघडून पाहतात तों आपण यमुनातीरावर आहों आणि आपली वस्त्रे कोरडी आहेत असे गोपीस दिसून आले नतर हा सर्व खेळ कृष्णाने बुद्ध्या करविला असें समजता त्या विस्मयान्वित मनाने आणि अनन्यभावाने कृष्णाची स्तुति करून, व आपले मदमतित्व आणि अल्पत्व जाणून कृष्णपदीं लीन झाल्या—असा कथाभाग या काव्यात आहे ३ कृष्ण आणि गोपी. ४ सूर्यतनया, यमुना. ५. मदनारिमित्र= शकराचा मित्र (कृष्ण). ६. नावेत, होडीत, ७ नावेत.

ऐकुनि हरिउत्तरा व्रजवधू बसल्या नौ[1]कापोटी ।
वेष्टित तारागणी शोभला शशि जैसा [2]जगजेठी. ॥ ६
[3]तरणिजानिरी [4]तरणि लोटता तरुणी वसुनि व्रजाच्या ।
लाजति रतिदमयतिशारदा पाहता मुखशशि ज्याचा. ॥ ७
यमुनेच्या मध्यभागि नौका जाता काय मुरारी ।
करिता झाला कपट [5]अरीने आच्छादीत [6]तमारी. ॥ ८
देखुनि तम लोचनि मग अबला चिंतातुर बहु झाल्या ।
'आता काय करावे येथे?' कृष्णाकरिता भ्याल्या. ॥ ९
कैसी नाव तरूनी जाइल कैसा वाचेल कान्हा ।
अशा उपायी काहि न देखो विचार करिती नाना. ॥ १०
यापरि चिंता करितां [7]रजनी प्रकट झालि डोहात, ।
कृष्णाने [8]पवनाप्रति म्हणता [9]ठाके जोडुनि हात. ॥ ११
आज्ञा करि यदुराज [10]बिडौजा, 'वर्षे मेघ तू चारी.' ।
[11]झुंजा मारुत सुटला, मेघहि [12]रिचविति शुंडाधारी. ॥ १२
मेघोदर गर्जना करितसे कडकडती [13]चपळा ते ।
भडभड भडके फुटती तडके धीर नसे [14]अबळाते. ॥ १३
झाली जळमय [15]रसा दिसतसे गमला [16]कल्प विधीचा, ।
ऐसें करि कौतुक [17]जामात तेव्हा [17]क्षीरनिधीचा. ॥ १४
डळमळ करि [18]वनि नौका गोपी हरि झाकिति [19]अंचळानें ।
बळकट कवळुनि हृदयी धरिती हरितें करकमळानें. ॥ १५
पाहे मन गोपिचे यदुपती, 'काय भिती मरणाला, ।
की मजला रक्षिती, कृपण जन जैसे [20]आभरणाला.' ॥ १६
ऐसें मनि आणुनी [21]नगारीसुतसारथि करि काये ।

---

१ नौकेच्या पोटात, नौकेत २ जगश्रेष्ठ, सर्वांत श्रेष्ठ ३ यमुनेच्या पाण्यात. ४ नाव, ५ चक्राने ६ सूर्य ७ रात्र ८ वाऱ्याप्रती ९ प्राप्त होई, हजर होई. १० इंद्रा ११ तुफान, मोठा वारा १२ रिक्त करतात, ओततात (पाणी) १३ वीज १४ स्त्रियाते. १५ पृथ्वी १६ कल्पांत, प्रलयसमय १७ कृष्ण हा 'पर्यायोक्त' अलंकार होय १८ पाण्यात १९ पदराने, वस्त्रप्रांतभागाने २० अलंकाराना, दागिन्यास २१ नग+अरि+सुत+सारथी=पर्वत+शत्रु+पुत्र+सारथी=पर्वताचा शत्रु जो इंद्र त्याच्या पुत्राचा (अर्जुनाचा) सारथी (कृष्ण) हा 'पर्यायोक्त' अलंकार.

नौकेच्या दारुकास[1] छिद्रे पाडी मग जळ वाहे. ॥ १७
भळभळ वारी[2] आतचि भरतां, रामाजन[3] बोभाट ।
करित्या झाल्या महाध्वनीला, झाली असि वहिवाट[4]. ॥ १८
मोठे संकट पडले तेव्हा म्हणती काय करावें? ।
कृष्णा आधीं आपण उदकीं होउनि नग्न मरावें. ॥ १९
झाल्या सिद्ध उड्या टाकाया ऐसा निकर[5] स्त्रियांचा ।
पाहुनि हरि म्हणतसे बुजाया छिद्रे उपाय साचा. ॥ २०
'फेडुनिया सर्वही कचुक्या दाटा जहाजभंगाजा[6].' ।
कृष्णोक्ती ऐकुनिया नारी काढिति त्यजुनी लाजा. ॥ २१
केला यत्न परी ना चाले, चढले बहुतचि पाणी ।
बाळा त्या सकळांस विनविती, 'पाव अम्हा शुळपाणी[7]! ॥ २२
'आतां नाव[8] बुडाया कांहीं विलंब उरला नाहीं ।
या कृष्णाप्रति वाचवि गिरिजापति! तू ये लवलाहीं[9].' ॥ २३
या परि करुणा करिती अबला तों बोले मदनारी[10], ।
'प्रिय चिर फेडुनि सर्व तुम्हि बुजा[11] जायाला परपारी. ॥ २४
व्रीडात्याग[12] करुनि मग नारी मुक्त करिति लुगड्याते ।
दाटति छिद्रांमधे, वाचवूं पाहति गोपगड्याते[13]. ॥ २५
बुजली छिद्रे, परि जळ भळभळ नौका भरभर झाले ।
गोपीचा कटिभाग उलघुनि वारी तें वर चाले. ॥ २६
शौरीच्या कठा पोचत[14] निर तेव्हां काय करीती ।
उचलुनि सत्वर व्रजपाळा मग स्कंदावर[15] बसवीती. ॥ २७
निर नौका सारिखीच दिसते जसि घटि पूर्ण जळानें, ।
ऐसा समयो निरखुनि नयनी काय किजे अबळानें. ॥ २८
मग मदनाच्या[16] जनका[16] स्मरती, 'धाव त्वरे या काळीं.' ।
तो जळ गोपी कठ व्यापुनी स्पर्शायास कपाळी. ॥ २९
धांवे तो व्रजवधू ठेविती उचलुनि शिरीं कृष्णाला, ।
आता ठाव नसे कोठेही उरला, अतचि झाला. ॥ ३०

---

१ लाकडाला, फळीला २ पाणी, जल ३ स्त्रीसमुदाय ४ वार्ता, हकीकत. ५. विचार, नेट, आग्रह. ६. छिद्रात ७ शकरा ८ होडी. ९ सत्वर, त्वरित १०. शकर. ११ समजा १२. व्रीडा=लज्जा १३ गोपाचा गडी (मित्र) कृष्ण त्यास १४. पोचे, लागे. १५. खाद्यावर. १६. कृष्णाला (मदनाचा बाप) हा 'पर्यायोक्त' अलकार.

सद्गद कंठीं, अश्रू नयनीं, करिती स्तुति गजगमना[1], ।
'केशव! माधव! मुकुंद! विष्णु! नारायण! मधुसुदना! ॥ ३१
वाचविले, प्रल्हादालागुनि आणि नक्र गजेंद्रा ।
गाजीतां, धावलासि मग तू लोटुनि मागे खगेंद्रा[2]. ॥ ३२
मंडुकबाळी[3] कढई असता तापेना तें पाणी ।
द्रौपदिबाळा लज्जानदितुनि काढियली निर्वाणीं[4]. ॥ ३३
ऐसा दीनदयाळू होसी ब्रिदें[5] अपुलें रक्षाया ।
वाचविले नंदालागुनि तूं आला अजगर भक्षाया.' ॥ ३४
यापरि करिता धावा हरिचा काढियले रवि चक्रा[6] ।
मरुत निवाला, मेघहि सरला, आज्ञा होता शक्रा[7]. ॥ ३५
नौका रिक्त[8] जळाने झाली. वोसरला[9] रविजेचा[10] ।
पूर. कडाका होतचि असता शमला तोहि विजेचा. ॥ ३६
ऐसें कौतुक पाहुनि तेव्हां गोपी लागति पाया ।
हरिच्या वृंदावनासि तेव्हा येउनि अपुल्या ठाया. ॥ ३७
हरि ऐसा नाटकी व्रजजना दावितसे नवलाते ।
विठ्ठल गुरुचरणाप्रति वदुनि मागे मुखकवळाते[11]. ॥ ३८

१. हत्तीसारखे ज्याचे चालणे आहे त्या २. गरुडाला. ३. बेडकी. याविषयी पुढील उतारा पहा.—"लोहकढईत भरले उदक । तळीं प्रज्वळीला पावक । त्यामाजि मडूकबालक । लाहे तळीं लागले. ॥ १ ॥ ते सस्कारे स्मरे कृष्ण । तळीं धडकल्या हुताशन । उदक अणुमात्र नोहे उष्ण । तेणे आश्चर्य समस्ता ॥ २ ॥ पर्वतप्राय जळता काष्टें । तोयशीतलता न पालटे । आकाशवाणी महा नेटे । गगनोदरी होसरली ॥ ३ ॥ म्हणे, 'मडूक असता भीतरी । जाळ घालिता अहोरात्री । उष्ण नोहेल तिळभरी । रिचवा झडकरी जळाते ॥ ४ ॥ तळीं रिचवूनिया जळ । कडे काढा मडूकबाळ । उदक तापेल तात्काळ। हे निश्चये जाणिजे ' ॥ ५ ॥ तळीं रिचविता जीवन । पाहती मडूकबाळ सान । मुखे म्हणे, 'कृष्ण! कृष्ण!' । विस्मित मन जनाचे. ॥ ६ ॥ विष्णुविमान येऊनि पाही । दर्दुर केला दिव्यदेही । तो ठेविला वैकुंठगेही । [श्रीकृष्णाने] कौतुके ॥ ७ ॥" [मुक्तेश्वर—वनपर्व—अध्याय ११ ओव्या ५८-६४] ४. शेवटी, सकटी. ५ लौकिक, बाणा. ६ सूर्यावर टाकलेल्या सुदर्शनचक्रा ७ इंद्राला. ८ रिकामी. ९. सरला, निघून गेला, उतरला. १०. यमुनेचा. ११. कवळ=ग्रास, घास

चिंतामणिविरचित

६. सीतास्वयंवर.[2]

(गीतिवृत्त)

होते [3]अधीच सीतास्वयंवरोत्सव [4]महीपजन काने ।
ऐकुनि, गमनोत्सुक तो पाठविलें लग्नपत्र जनकाने. ॥ १

झाली [5]भोगार्ह वये, गुणेहि, [6]महिजा नवीन [7]कनकलता ।
[8]यापरि धावति [9]यावद्भूगत [10]भूपालभृगजन कळता. ॥ २

होते सुरूप आधी, परि भूपविती स्वदेह कनकाने ।
[11]नृप, की पाहुनि रूपा द्यावी सीता अम्हास जनकाने. ॥ ३

येता नृप जनकानें वैसविले सर्व माडवामाजी, ।
तो पाहति खिडकीतुनि सीतेसह सर्व [12]माड [13]वामा [14]जी. ॥ ४

सिहासने नृपति ते आक्रमिती, जेवि [15]केसरी [16]शिखरे, ।
याला [17]अनुगुण उपमा हेच मला भासली बरीशि खरे. ॥ ५

पाहत असता तनया विकसितनयना वरोन [18]वसुधेची ।
सर्व म्हणति, 'हे धारा क्षितिपतिनयना वरो नव [19]सुधेची.' ॥ ६

चित्ते सीतेवर नृप होते केवळ सभेत देहानी, ।
मग सहज बाह्य विपयी पदोपदी [20]अनवधान दे हानी. ॥ ७

---

१ ह्या कवीने केलेले 'ध्रुवाख्यान' (दिंडीवद्ध) प्रसिद्ध आहेच. शिवाय काही पदे आमच्यापाशी आहेत ह्या कवीचा जीवनवृत्तात माहीत नाही २ ही कथा रामायणाच्या बालकाण्डात आहे ह्या कथानकावर, अनतकवि, वामनपडित, अमृतराय, विठ्ठल व जयरामस्वामी याची कविता आहे परतु जयरामस्वामिकृत कविता अजून प्रसिद्ध झालेली नाही. ह्या काव्यात कवीने वृत्तसुखार्थ शब्दाची हवी तशी ओढाताण केली आहे, तरी हे काव्य सरस आणि चित्तवेधक उतरले आहे यातील स्वयवरवर्णन इदुमतीच्या स्वयवरवर्णनाची आठवण देतें ३. आधींच, पहिल्यापासून ४ राजेलोक, राजाचा समूह ५ उपभोग घेण्यास योग्य. ६ सीता ७ सुवर्णवल्ली ८ असे वर्तमान ९ सर्व पृथ्वीवरील १० राजे हेच कोणी भ्रमर त्याचे समुदाय ११ नृप [म्हणती] की जनकाने रूपा पाहुनि (आमचे सौंदर्य पाहून) आम्हास सीता द्यावी–असा अन्वय १२ थाट १३ सुदर स्त्रिया. तो माड सीतेसह सर्व वामा खिडकीतून पाहती–असा अन्वय १४ हे पादपूरणार्थक अव्यय समजावे. १५. सिह. १६. गिरिशिखरे १७ योग्य. १८ पृथ्वीची. १९. अमृताची. २० दुर्लक्ष्य. 'अनवधान दे हानी' हा भाग सुभाषितरूप समजावा.

मग आणविलें धाडुनि गज हय वृषभाद्यनेक सामानें ।
चाप तयाचे, होतो जो[1] सत्वर तुष्ट देवसा मानें. ॥ ८

कथिता काय पशूची पाहु नका यातना थको दडा ।
अणिति असे जन यत्ने शकटशते भूतनाथ[2]कोदंडा[3]. ॥ ९

त्यजिता सभागणी तो जनके हरचाप सापसा पडला, ।
भूपतिगणही संज्जीकरणव्याधींत[4] साप सापडला. ॥ १०

तो येउनि चारानी[5] कथिले जनका बहूत मोदाने[6], ।
की तो गाधिज[7] आला ज्या लाजावे बहू तमोदानें[8]. ॥ ११

मग तो सत्वर भूपति जाय पुढे की तप पद घराशी ।
आले सुकृते दुर्लभ, तरि गेला सत्य सापदघराशी[9]. ॥ १२

वदुनि पूजुनि मग त्या जनक पुसे, 'बा! मुनीश! सकुमार ।
सुगुण सुरूप सुलक्षण हे कोणाचे लसत्प्रभ[10] कुमार? ॥ १३

'ज्याचा न शत्रुहृदया त्यजुनि स्वप्नीहि भयद शर थारे ।
त्यालाच[11] हे सुत नृपा! बाप असे मानिती दशरथा रे! ॥ १४

नामें करूनि बापा! सद्गुणसौजन्यधाम[12] हा राम ।
हा लक्ष्मण दोघेही शौर्यश्रीचे नृपा महाराम[13]. ॥ १५

येणेचि पूर्ण केला मखयज्ञ[14] वधूनिया अनीक[15] वनी, ।
याच्याच सतत रिझला भूपा! वल्मीकभू[16] मुनी कवनी. ॥ १६

याच्याच मार्गणा[17] ती भूपा! सत्कारि ताटका[18] असुनी[19] ।

---

१. शकर लौकर तुष्ट होतो म्हणून त्यास 'आशुतोप' असे नाव आहे. २ शिव. ३ धनुष्या. ४ धनुष्य सज्ज करणे हीच कोणी व्याधी तीत ५ हेरानी, दूतानी. ६. आनदाने. ७. विश्वामित्र ८. सूर्याने (तमोभक्षक सूर्याने) ९ स+आपत्+अघ+राशी=विपत्तिसह पापपर्वत. १० वीजेप्रमाणे सुदर चमकणारी आहे प्रभा ज्याची असे. ११ 'त्यालाच हे सुत' व 'ते दशरथा बाप मानिती' असे दोन शब्दसमूह या गीतीत एकाच अर्थाचे वाचक योजिले आहेत, ही वर्णनशैली लक्ष्यात ठेवण्यालायक आहे १२. सत्+गुण+सौजन्य+धाम=चागले गुण व भलाई याचे घरच. १३ मोठे बाग. १४. माझा यज्ञ. १५ सैन्य (राक्षससैन्य) १६ वाल्मिकी १७. बाणा. १८ ताटका सुकेतु नामक यक्षाची कन्या होती. ही मोठी बलवान् असून, जभपुत्र सुद याची स्त्री होती हिला त्यापासून मारीच आणि सुबाहु, असे दोन पुत्र झाले, विश्वामित्राने रामाकडून हिचा वध करविला. पुढे यज्ञकाली सुबाहु मरण पावून, रामबाणाच्या पिसाऱ्याने मारीच उडून समुद्रात जाऊन पडला. तेव्हापासून तो लकेत जाऊन राहिला. (भा० प्रा० ऐ० कोश) १९. प्राणानी.

पावे सद्गति की ते पावति दुर्गति न देति जे असुनी. ॥ ७

येणे सुबाहु वधिला, हें तरि किति शौर्य रामरायाचे. ।
एतत्करेच सर्वहि राक्षसगण भूवरा! मरायाचे. ॥ १८

जे स्त्री होय शिला[1] ते कौशल याच्याच बा! पदरजाचे[2], ।
हा तोच नृपा! धरितो घननादाचाहि[3] बाप दर[4] ज्याचे. ॥ १९

भूपवरा! हे आले स्वयंवरमहोत्सवा पहायास, ।
न कळे बाल्ये दुष्कर की सुकर ज्याधिरोप[5] हा यास.' ॥ २०

मग तो शौर्यश्रीधर[6] अवडे रघुराज तेंवि जनकमना ।
देश जसा ज्यात स्त्री वररूपा राजते विजन[7] कमना[8]. ॥ २१

बहुवार रघुवरा मग पाहे वर्णुनि, मनातही अपणा ।
निंदी, जनक स्मरुनी अविचारकृतेशधन्वभंगपणा[9]. ॥ २२

मग आदरे बसविला सभेत कौशिक सशिष्य सर्षिगण[10], ।
तै तीत शोभती ते रविशशिसे भास्करान्वयाभरण[11]. ॥ २३

गुरुसह सभेत येउनि बसता सूर्यान्वयाय[12]हीरमणी ।
म्हणति मनीं भूप, 'दुज्या लभ्य न, रामाशिवाय ही, रमणी.' ॥ २४

तै एक सखी वर्णुनि गुण भूपां दाखवी धराजेतें[13], ।
ते ऐकुनि तोषविती चित्ता क्षणमात्र विविध राजे ते. ॥ २५

आपले प्राण देऊन तिणें रामाच्या बाणाचा सन्मान केला अर्थात् रामाच्या बाणाने ती गतप्राण झाली. ही वर्णन करण्याची शैली प्रेक्षणीय आणि चिंतनीय आहे

१ अहल्या ही गौतममुनीची पत्नी. हिचे इंद्राने धर्षण केले, म्हणून तिला 'तू शिला हो' असा शाप मुनीने दिला. पुढे हिच्या प्रार्थनेवरून 'दाशरथी रामाच्या पदरज कणानें तुझा उद्धार होईल' असा उ शाप दिला. त्याप्रमाणें रामानें तिचा उद्धार केला—अशी कथा आहे. २. पायाच्या धुळीचे. ३. घननाद हा रावणाचा पुत्र. येथे रावण असे न म्हणता पर्यायानें तोच अर्थ दर्शविला आहे म्हणून येथे 'पर्यायोक्त' अलकार झाला आहे. घननाद=मेघनाद. अशा रीतीनें विशेषनामे छिन्नभिन्न करण्याचा सस्कृत कवीचा सप्रदाय आहे, त्याचेच हे अनुकरण. ४. भीति. ५ ज्या+अधिरोप=दोरी+चढविणे. धनुष्याला दोरी लावणें ६. शौर्य आणि सपत्ति यानी युक्त ७. एकात. ८. सुदर ९ अविचार+कृत+ईश+धन्व+भग+पणा=शिवाचे धनुष्य मोडण्याचा अविचाराने केलेला पण. १०. ऋषीसह. ११. सूर्यवंशकुलतिलक. १२. अन्ववाय=वंश. १३.

'[1]हा तूं पहा महा गे! गुणशाली [2]गुर्जरावनीप, कधीं ।
न त्यजुनि यास, सीते! विषय करी [3]निर्जरावनीपकधी. ॥ २६
यद्दंडभयें परधनवस्त्रा न शिवोन वायु वावरतो, ।
जो नाथ [4]अवंतीचा रुचल तरी गे! नवा [5]युवा [6]वर तो. ॥ २७
हा [7]शौर्यौदार्यश्रीसदन मदनसा कलिंगनवराजा, ।
सत्वर वर हाच दिसे सीते! तुज योग्यसंग नवरा जा. ॥ २८
हा तरि पहा सुलक्षणशौर्यनिधी नाथ [8]वंगवसुधेचा, ।
हाच तुझा भोग करो, एक जसा [9]देवपुंगव सुधेचा. ॥ २९
हा तैलंगमहीपति ज्याच्या राज्यात विप्र [10]तांकास ।
प्राशुनि; राखिति अमृतद [11]सुरभीची जेंवि विप्रता कास. ॥ ३०
तो दावितो पहा, वर सारुनि भूपाल [12]अंगदे [13]शाला ।
यातें वरूनि सीते! शाश्वत तू पाल अंगदेशाला. ॥ ३१
तो निषधनाथ सीते! जो झेलितसे महीप हारमणी, ।
याची हो तू, हाची येक जगीं [14]रिपुमहीपहा, रमणी. ॥ ३२
हा काश्मीरमहीपति ज्याची पिळदार परम ही पगडी ।
वक्र, तुला हाच दिसे योग्य सये! [15]विजितपरमहीप गडी. ॥ ३३
[16]किंचिद्वक्रितकंधर सखि! तोच नरेंद्र माळवा, वाहे ।
मन्मन याजवळ तुझा [17]ह्रीनें मुखचंद्रमा लवावा हे. ॥ ३४
केरलभूप पहा सखि! बसलासे धरुनि तो कटार करीं, ।
जो बाल्यींच रिपुगणा करिस जसा सिंहतोक ठार करी.' ॥ ३५
यापरि नाना भूपां दावुनि मग ते रघूत्तमा दावी ।

---

१. हे वर्णन वाचून रघुवंशाच्या सहाव्या सर्गातील सुनंदा+इंदुमती यांच्या भाषणाची आठवण होते. मराठी वाचकास प्रस्तुत प्रसंगाचा परिचय रा० लेले यांच्या रघुवंशाच्या भाषांतरानें होणार आहे २. गुर्जर+अवनी+प=गुजराथचा राजा ३. इंद्राचें मन. या राजाचें मत घेतल्याशिवाय इंद्र कोणतीही गोष्ट करीत नाही. ४. अवंती=उज्जनीसभोंवतालचा मुलुख ५. तरुण. ६. पाणिग्रहण कर. ७ शौर्य, औदार्य व संपत्ति यांचें जणु काय घरच. ८. बंगाल प्रांताचा. ९. देवश्रेष्ठ. १० तैलगाना ताक, चिंचेचें सार–ज्याला ते लोक फुलसू म्हणतात–इत्यादि आंबट पदार्थ आवडतात हे प्रसिद्धच आहे ११. कामधेनूची. १२. बाहुभूषणे. १३. शालजोडी. १४. शत्रुनाशक. १५ जिंकिले आहेत शत्रुरूपी राजे ज्यानें. १६. किंचित्+वक्रित+कंधर=ज्याची मान थोडीशी वाकडी आहे असा. १७. लज्जेने.

तें **सी**तेचें किंचित् ऱ्हीनें आतचि [1]मुखाब्ज मो[2]दा [3]वी. ॥ ३६

'किति मधुर पहा दिसतो **सी**ते! [4]वीरासनस्थ हा **राम**, ।
[5]धामनिधि [6]श्यामतनु [7]क्षाम नसे **का**मसा [8]महाराम. ॥ ३७

कुंडलमंडितगंड [9]श्रीखंडक्षोदलितभुजदंड ।
[10]चंडद्युतिकुलमंडन शोभवि यत्तनु अखंड कोदंड. ॥ ३८

भूप त्वदर्थ सारे वहति मनीं जरि वहोत देवाचे ।
ध्यान; परी मन्मानस याचेंनि तुझेंच हो '[11]तदेवाचे' ॥ ३९

सीता वदे, 'मलाही रुचला **रा**घव [12]शरत्सुधाकर हा ।
परि हे [13]तातपणस्मृतिसवत वदे दाखवून धाक रहा. ॥ ४०

अतिमधुरमृदुलतनु हा **र**घुनंदन [14]वज्रसार हे चाप, ।
उचली कसा अशा गे! का फसला घालुनी पणा [15]बाप.' ॥ ४१

तो कथिले, 'घ्या हे **शि**वधनु [16]सगुण हि भूपजन! करा, ज्याने
करिजेल, तद्वधू ही **सी**ता' हे स्पष्ट **ज**नकराजानें. ॥ ४२

ऐकुनि तें वच पाहुन चडहि कोदंड नृप विचारात ।
पडले, किति किति म्हणती,'जाउ पळुन, तरि असे दिन, न रात'. ४३

किति वदति, 'अम्हा बांधुनि **सी**तावरणोत्सवे न दाव्यानें ।
अणिले इथें हराया [17]तेज, कशाचा विवाह, दाव्यानें. ॥ ४४

थकले ज्यास अणाया अनेक [18]हस्त्यश्ववृषभकासर हा ।
ते धनु सज्ज कराया नृप हो! कसता कशास [19]कास, [20]रहा. ॥ ४५

---

१ मुखकमल २ आनदा ३ प्रसवे ४ वीरासन—डावा गुडघा मोडून उजवा गुडघा वर करून जे बसणे ते याचें लक्षण —'एक पादमथैकस्मिन् विन्यस्योरौ तु संस्थितम् । इतरस्मिंस्तथैवोरु **वीरासन**मुदाहृतम् ॥' ५ तेजोराशि ६. कृष्णशरीर ७ सडसडीत, सडपातळ. ८ महा+आराम=फार आनंद देणारा. ९ चदनाची पूड ज्याच्या बाहुदडाला चोपडली आहे असा १० सूर्यवशभूषण ११ मगलाष्टके म्हणताना 'तदेव लग्नं सुदिनं तदेव' हा श्लोक म्हणतात हे प्रसिद्धच आहे तदेवाचे हो=लग्न होवो १२ शरदृतूतील चद्र १३. ताताच्या पणाची आठवण हीच कोणी सवत ती धाक दाखवुनी 'रहा' (चूप रहा) असे वदे १४ वज्रासारख्या कठिणाशाने भरलेले १५ तात, जनक १६ गुण=धनुष्याची दोरी १७ अभ्रू, मान, काति, शोभा १८ हस्ति+अश्व+वृषभ+कासर=हत्ती+घोडे+बैल+रेडे १९ कास कसणे=कमर बाधणे, सज्ज होणे, काचा मारणे, तयार होणे हा शब्दसमूह कोशकारानी टिपून घेण्यासारखा आहे २०. रहा=स्वस्थ रहा, चूप बसा.

सीतामिष करुनि पुढें घालू पाहे धनुष्यभंग गळां ।
प्राण हराया, कळला जनकाचा बेत हा अम्हां सगळा.' ॥ ४६
किति वदती, 'सीतेस्तव काय म्हणुन हे धनू सजा[1], उचला, ।
पडली न वोस पृथ्वी, मिळेल दुजि स्त्री पुरास जाउ चला.' ॥ ४७
तो रावण नासीरस्थित[2] वाद्यग्रांम[3] कडकडा गाजे, ।
ते दचकले नृप तसे पशुहि न ते प्रास कडक डागा[4] जे. ॥ ४८
अभिमुख[5] जाउनि मग त्या बैसविलें अणुनि यातुरायास[6], ।
सत्कारुनिहि नृप म्हणे, 'हार तसा लावु या तुरा यास.' ॥ ४९
पडता दृष्टि अकस्मात् दशवदनाचा विरूप काय[7] मेहा[8], ।
पळती[9] दडती मानुनि सीतेसह सर्व बायका यम हा. ॥ ५०
मग तद्गुरू[10] वदे, 'हा सीतार्थ अला स्वयें च, दे[11] यास, ।
जोड नृपा! सख्य[12], सुता कोणास तरी हवीच देयास[13]. ॥ ५१
परि जनकें सूचविता मन्त्रिमुखें ज्याधिरोप[14] दशवदनें ।
करुनि स्मयें[15] हि विस्मय केली प्रोत्फुल्लगल्ल दशवदनें[16]. ॥ ५२
बोले जनका, 'न कशी मत्कीर्ति अली श्रुतींत सुरसा[17]? रे! ।
की घातले दशमुखें जिंकुनि कारागृहांत सुर[18] सारे. ॥ ५३
म्यां तो शैल[19] उचलिला सेश्वर[20] ही भूप जो नगामाजी[21], ।
मग या न काबटावर शक्ति नृपा! चढल काय गा! मांजी[22]? ॥ ५४
अणि सांगतो नृपा! हे धनु गुरुचें शंभुचे जरी नसतें, ।
तरि म्यां मघाच उचलुनि मोडुनही टाकिले कि रे! असतें[23].' ॥ ५५

---

१. सज्य करा २ सर्व सैन्यातून शत्रूवर हल्ला करण्यास जे सैन्य पुढे जाते त्यास नासीर असे म्हणतात. ३. ग्राम=समूह ४ गुराना डाग देतात हे प्रसिद्धच आहे ५. सामोरे. ६ राक्षसश्रेष्ठास. ७ शरीर, देह. ८ मोठा, अगडबब ९ येथे 'बायका' ह्या कर्त्याचा दोन क्रियाशीं सबध असल्यामुळे येथे '**कारकदीपक**' अलकार झाला आहे १०. शतानद नामक उपाध्याय ११ सीता या रावणाला दे १२ सख्य जोड=मैत्री प्राप्त कर. १३ कन्या ही परक्याला दिलीच पाहिजे 'अर्थो हि कन्या परकीय एव तामद्य सप्रेष्य परिग्रहीतु ' असे वर्णन शाकुतल नाटकात आहे [अभिज्ञानशाकुतल—अक ४ श्लो० २१] १४. धनुष्य सज्ज करणे. १५. स्मय=हसणे १६ दहा मुखे. १७. उत्तमा. हे कीर्तीचे विशेषण १८ देव १९. कैलास पर्वत. २०. ईश्वरासह, शकरासह. २१ पर्वतामध्ये २२ हे **काव्यार्थापत्ति** नामक अलकाराचे उदाहरण आहे. २३ हे **संभावन** नामक अलकाराचे उदाहरण आहे.

मग नृप वदे हसुनि, 'तुज आली येथेंच रावणा! शंका ।
गुर्वपमानाचि नगोद्धारी न वदतोस काय निःशंका'. ॥ ५६

मग रोषभरे[1] रावण उचलूं धनुरुत्तमा[2] जवर धांवे, ।
तों विघ्नार्थ हराचे आरंभी स्त्रीसमाज वर धांवे. ॥ ५७

लावुनि विंशति[3] भुजही कष्टे तेणे धनू उभे केले, ।
परि गरिमगुणें[4] रावणबला न गणुनी अनल्प[5] घे झोले. ॥ ५८

तितक्यांत तो, 'उचलिले धनु, द्या सीतेस, म्यांच शर्वाचे[6]' ।
गर्वाचे सदन[7] वदे, तो होय म्लान तोंड सर्वांचे. ॥ ५९

परि त्या झोल न साहे, मग धनुसह भूतली अपटला, जें ।
दुःख न तें त्यास परी स्मितमुख भूभृद्गणा[8] निपट लाजे. ॥ ६०

रावणगतितें पाहुनि सर्व नृपाच्या भरे उरी धडकी[9], ।
रडकी होय मुखश्री, म्हणति, न 'गति आज हो! दिसे धडकी[10].'॥६१

हृद्गत[11] धनु मग काढुन सावधही करुनि तोषवी राजा ।
त्या, अणि सचिवा सांगे, 'उठिव अता या अशेष[12] वीरा जा'. ॥ ६२

मग तै सचिवे कथिता, 'नृप हो! धनुला गुणास योजावें.' ।
कथुनि निमिल्या वदले, 'न उठू आम्ही तुम्ही पुढें जावे.' ॥ ६३

ते नृपदशा विलोकुनि बोले मिथिलेश, तप्त रागानें, ।
'राहो धनु हे ऐका नृप हो! सोडुनि तरी दरा गानें, ॥ ६४

राहो गुणाधिरोपण[13], परि एकहि भूप उचलु ही न इला ।
शक्त धनुर्वल्लीला[14], झालि कशी हत वीरहीन इला[15]. ॥ ६५

'झाली निर्वीर धरा' हें वच रामा न शल्यसे साहे[16], ।
राहे विमनस्क[17] क्षण, आज्ञेच्छू मग गुरूकडे पाहे. ॥ ६६

'द्या आज्ञा, या धनुतें उचलुन वोढुन गुणाहि चढवीन, ।
कढवीन हृदय रिपुचे, न वद कुवच हे नृपाहि[18] पढवीन. ॥ ६७

१. रागाने २. धनुश्रेष्ठा ३. वीस ४ मोठेपणाने ५. अनल्प=थोडे नव्हत=पुष्कळ, मोठे ६. शिवाचे ७. रावण येथे **पर्यायोक्ता**लंकार आहे ८ राजसमूहास. ९. उरी धडकी भरे=भय वाटे. हा शब्दसमूह कोशकारास उपयोगी आहे १०. बरी. ११. उरावर पडलेले १२. बाकीच्या, शिल्लक १३ दोरी १४ चापलतेला लतेचा लवचीकपणा चापांत असतो या सादृश्यावरून चापलता, धनुर्वल्ली इत्यादि शब्द प्रचारात आले आहेत. १५ पृथ्वी १६. सहन होई. १७. दु.खी. १८. जनकालाही

हे जीर्ण धनुष्य किती? न पुरल माझ्या बलास हे[1]मगिरी, ।
परि सा[2]नुकप द्यावा गुरुजी! कर वरद हा मदीय शिरी.' ॥ ६८

गुर्वाज्ञा मग घेउनि उचलाया चाप राम तो कौ[3]स ।
कसि, ते होय मुनिजना मु[4]द्भर तदधिक तदीय तो[5]कांस. ॥ ६९

मग दडपिता पदाग्रे अग्रीं रामे उभेच ते राहे ।
धनु, म्हणती मुनि भासे जा[6]या मुनिचीच नीट हेरा हे. ॥ ७०

वाकवि वैरिमुखासह कीर्तिसहहि त्या गुणास मग जोडी ।
वोडी सीताचित्तासह भृ[7]गुजाहंकृतीसहित मोडी. ॥ ७१

होतां भग धनूचा कडकड भी[8]म ध्वनी जगी पसरे ।
घ[9]सरे रविरथ, विसरे रामजपा जानकी वरूहि सरे. ॥ ७२

मिटले डोळे, किटले कां[10]न जगाचे, समुद्रही अटले, ।
तुटले नभ, तो फुटले ब्रह्मांड, भये झरे नगा सुटले. ॥ ७३

भ्या[11]ले दिग्गज, बोले नभ, मेले भीरु, भूमितल डोले, ।
झोले अ[12]हिशिर, न्हाले, घर्मभरे लोकपति भया ल्याले. ॥ ७४

धनु मा[13]तृहिंसकाच्या शिवले ते बहुत ह[14]स्तराजीवा ।
शुद्ध्यर्थ म्हणुनि वा[15]टे रा[16]मकरी करुनि दे त्वरा जीवा. ॥ ७५

वधिले तद्योगे बहु नृप रा[17]में करुनि जि[18]त्वराजीवा ।
शुद्ध्यर्थ म्हणुनि वाटे रामकरी करुनि दे त्वरा जीवा. ॥ ७६

जातां प[19]ण सिद्धिस तो नृप कौसल्यादि सर्व ज्या माता ।

१ मेरुपर्वत. २ सकृप (अनुकपा=कृपा) ३ हाच शब्दसमूह मागें ४५ व्या गीतीत आला आहे ४ मुद्+भर=आनदातिशय ५ बालकास ६ भार्या ७. भृगुजाहकृति=परशुरामगर्व. हे **'सहोक्ति'** नामक अलकाराचे सुरेख उदाहरण आहे ८ भयकर शब्द. ९ यातील **छेकानुप्रास** चित्तवेधक आहे १० हा प्रयोग कोशकारानी सग्रह करण्यालायक आहे. ११ यातील **वृत्त्यनुप्रास** सुरेख आहे १२ शेषाचे मस्तक. १३ आईला मारणारा (परशुराम) त्याच्या १४ हस्तकमला १५ ही **उत्प्रेक्षा** आहे रामाने धनुष्याचा भग केला असे नव्हे तर पापी रावणाच्या करस्पर्शाने जडलेल्या पापाच्या क्षालनार्थ चापाने आपला जीव रामाच्या स्वाधीन केला अशी कवीने उत्प्रेक्षा योजिली आहे. 'वाटे' हा शब्द उत्प्रेक्षा-द्योतक आहे. 'मन्ये, शके, ध्रुव, प्रायो, नूममित्येवमादिभिः । उत्प्रेक्षा व्यज्यते शब्दैरिवशब्दोऽपि तादृश ॥' [दण्डीकृत काव्यादर्श-परिच्छेद २ श्लो० २३४] १६. दाशरथि रामाच्या हातांत १७. परशुरामाने अनेक क्षत्रिय मारले १८. जित्वर+आजीवा=जयशील, यशस्वी +जीविका, उपजीविका, वृत्ति, वर्तन. १९ नियम

अणवि दशरथाही कीं [1]हो राघव शास्त्रपूर्व [2]जामाता. ॥ ७७

मग आनदे जनक स्वसुतेचा [3]सविधि हो! विवाह करी, ।
तै वाटले समस्तां पडली साक्षाद्रमा [4]विवाहकरीं. ॥ ७८

जाता विवाह अटपुनि राम स्वपुरास, होय हो! अडवा ।
कडवा बहु तो भार्गव, नृपकुळजलधीस मूर्त जो [5]वडवा. ॥ ७९

तै रामाते सूचवि लक्ष्मण, 'ते कार्तवीर्यबाहु तरू ।
झाले यत्परशु[6]दवीं दशशतही त्वरित जेवि बा! [7]हुत [8]रू. ॥ ८०

वधिता जेवि [9]हरीनें [10]पंति कापति बहु [11]करेणुकापोत ।
तेंवि नृपस्त्री म्हणुनी झाला जो एक रेणुकापोत. ॥ ८१

जेणे रुधिरक्षालित केलि करुनि भूमिमृद्गण [12]कु ठार, ।
ज्याचाच ख्यात जगी एक नृपति [13]शोणितारुण कुठार. ॥ ८२

तो हा गुरुधन्ववधक्षुभितमना पातला असे वाटे ।
जमदग्निसूनु तरि त्या साधुत्वचे लाव राघवा वाटे.' ॥ ८३

तो [14]भज्यद्धनुरारवरुष्ट वदे भार्गवर्षि रामातें, ।
'वरिली कोणी शिवधनु मोडुनि [15]भावर्गवर्षि' [16]रामा ते.' ॥ ८४

---

१ होवो. २. जावई ३ विध्युक्त ४ विवाह=विष्णु (गरुडवाहन) ५. वडवाग्नि, समुद्रात राहून त्याचे जल शोषण करणारा अग्नि याची कथा अशी –और्व नामक एक मोठा भार्गववशोत्पन्न मुनि होता त्यास असे कळले की, कार्तवीर्यकुलोत्पन्न राजानी भार्गवसततीचा उच्छेद करून आपल्या कुळातील स्त्रियास द्रव्यनिमित्त बहुत पीडा दिली. तेव्हा याने त्याच्या नाशासाठी तप प्रभावाने भयकर अग्नि उत्पन्न केला त्यामुळे क्षत्रियास फार त्रास झाला, तेव्हा ते और्वपितरास शरण गेले नतर पितराच्या आज्ञेवरून और्वाने आपला कोपानल समुद्रात टाकिला यासच 'वडवाग्नि,' 'वडवानल' असे म्हणतात, कारण याचे मुख वडवे(घोडी)सारखे आहे वडवाग्नीच्या उत्पत्तीविषयी दुसरी कथा अशी आहे – शिवाच्या भालनेत्रातून निघालेला वह्नि, मदनाला जाळून, विश्वाचा नाश करू लागला. या अग्नीपासून विश्वाचे सरक्षण करण्याकरिता ब्रह्मदेवाने त्याला वडवेचे (घोडीचे) रूप दिले. वडवा वह्नीला घेऊन पितामह समुद्राजवळ गेले व लोकहितार्थ वडवेला आपल्याजवळ ठेवण्यास त्यानी समुद्रास सागितले अग्नि जरी समुद्राचा स्वाभाविक शत्रु होता तरी समुद्राने लोकहितार्थ पितामहाचे म्हणणे कबूल केले व वडवानलाला आपल्याजवळ जागा दिली. (कालिकापुराण–अध्याय ४१ पहा.) ६. दव=अग्नि. ७ ज्वलित ८. कापूस. ९. सिहाने. १० यूथपति. ११. हत्तिणीचे बच्चे १२. पृथ्वी १३. शोणित=रक्त. १४. भज्यत्+धनुर्+आरव+रुष्ट=मोडलेल्या धनुष्याचे आवाजाने रागावलेला १५ कातिसमूहाची वृष्टि करणारी, अत्यत तेज:पुज, अतितेजस्विनी, विभ्राजमाना. १६. स्त्री, भार्या.

राम म्हणे, 'धनु मोडे मत्करयोगें स्वयेंच किडकें की ।
नसतां [1]मतु वदाया गरुडाही धरिल काय भिड [2]केकी[?]' ॥ ८५
'रे! भगिलेस रामा! [3]व्यर्थ शिवधनू न ते अघ स्मरतां ।
परि जाण म्या न धरिली अजुनी क्षत्रियकुलीं अघस्मरता.' ॥ ८६
राम वदे, 'ते च न या द्विजभगद शक्ति भार्गवा! रामी ।
होइल तें हो, हा तव परशूद्धृत भुजगमार्ग वारा मी.' ॥ ८७
मग मुनि बोले, 'कोपुनि घे नव मच्चाप राम! हा मोड ।
मग तुज म्हणेन राघवकुलात रिपुवातसह महा मोर्ड.' ॥ ८८
मग तेहि धनू चढवुनि दावाया राघव प्रताप संता ।
ईशत्व हरी मग तो अवलबी भृगुज विप्र तापसता. ॥ ८९
मग तो निर्विघ्नपणे सवधू श्रीराम पावला गावा, ।
गावा ध्यावा वाटे हाचि मला सत्स्वभाव लागावा. ॥ ९०

[11]चतुरसाबाजीकृत

७. [12]बलिदानकथा.

(श्लोक)

[13]प्रऱ्हादपौत्र बलिराज महा प्रतापी, जो दानशूर वचनी न फिरे कदापी, ।

---

१. अपराध २. मोर हे अर्थ सुभाषितरूप आहे ३ स्त्री+अर्थ=बायको मिळविण्यासाठी. ४ पाप. ५. घातुकपणा ६. अकुर ७. साधुजनाला ८ स्त्रीसह, भार्येसह ९. येथें 'दामयमक' आहे. १० 'इति श्रीज्योतिर्विद्राजजीवसूनुचिंतामणिविरचित सीतास्वयवर: समाप्त' असा अंतिम लेख आहे यावरून हे काव्य 'चिंतामणिकृत' असावे असे वाटते ११ ह्या कवीचे नाव साबाजीराव ह्याच्या बापाचे नाव विश्वनाथ हे चतुर असल्यामुळे लोक यास 'चतुरसाबाजी' असे म्हणू लागले हे पुण्यास पेशव्याच्या पदरी होते त्याची दृष्टी मद होऊन ते जेव्हा आपल्या गावी जाऊन राहिले, त्यावेळी त्यानी आख्याने व पदें वगैरे पुष्कळ कविता करून लिहवून ठेविली होती ह्या कवीने केलेले 'रावणगर्वपरिहार' हे आख्यान व चार पदें आमच्यापाशी आहेत. आणखी कविता मिळविण्याचा शोधकानी प्रयत्न करावा. अकबरबादशाहाच्या पदरी कोणी चतुरसाबाजी नावाचा पुरुष होता. तो ह्या साबाजीहून भिन्न समजावा १२. प्रऱ्हादाचा पौत्र बळी याने दैत्यकुलगुरु शुक्राचार्य याच्या साहाय्याने विश्वजिन्नामक याग करून इद्राचे पद बळकाविले. ते त्यास परत देण्यासाठी श्रीविष्णूनी वामनरूप धारण केले आणि बटुवेषाने बळीपासून यज्ञ करीत असता त्रिपादभूमिदानाचे उदक स्वहस्ती घेतले. बळीने उदक सोडताच वामनाने विराटरूप धारण करून एका पावलात पृथ्वी

राजे समस्त करभार तयास देती, ऐका तुम्ही कथन हें बरवें सुचित्तीं. ॥ १
पृथ्वी समुद्रवलयांकित जिंकुनीयां, रत्ने अपार धनकांचन आणुनीयां ।
यागासि सिद्ध करुनी तिरि नर्मदेच्या, ऋत्वीजश्रेष्ठ करिती स्वाहा आहुतीच्या. ॥ २
बली यज्ञ हा सिद्ध होताचि जाणा, सुरेंद्रापदीं मुख्य होईल राणा, ।
असे जाणुनी श्रीहरीसी विनती, करी शक्र येवोनिया म्लानचित्ती. ॥ ३
कृपाळू घनश्याम सांगे तयासी, 'तुम्ही आपुल्या स्वस्थ जावे स्थलासी; ।
चमत्कार होईल जो यागस्थानी, विलोकीतसा बैसुनीयां विमानी.' ॥ ४

(मत्तगयदवृत्त)

यावरि ते क्षणि वामनरूप धरूनि हरी बटुब्राह्मण झाला,
तेज न साहे जसे रविमंडल पाहति विप्र कि सूर्य उदेला, ।
दंड कमंडलु कौपिन मेखला पादुका, तोडर वाजति पायीं,
ठेवुनि आहुती तटस्थ पाहाति मौनपणें बलिराजसभा ही. ॥ ५

(श्लोक)

चिमणा वेश धरूनिया यदुपती यागाचिया मंडपी
आला पाहुनिया विरोचनसुते बद्धांजळी साक्षपीं. ।
प्रार्थोनी हरिला करी धरुनिया सिंहासनी बैसवी,
आनंदे करि अर्घ्य पाद्य सुमनें गंधाक्षता तोषवी. ॥ ६

आणि दुसऱ्या पावलात आकाश व्यापून, तिसरे पाऊल बळीच्या मस्तकी दिले आणि त्यास पाताळी लोटिले ही कथा श्रीमद्भागवत–स्कंध ८ अध्याय १६-२३ यात वर्णिली आहे प्रस्तुत आख्यान बरेच सुरस आणि सुबोध आहे तरी त्यात कोठे कोठे छंदोभंग, रूपभ्रंश, स्वरलोप इत्यादि अग्राह्य प्रकार आढळतो, त्यामुळे काव्याची योग्यता काहीशी उतरली आहे याच कथानकावर वामनपंडित व विठ्ठल याची कविता आहे १३. नातू. प्रऱ्हादाचा पुत्र विरोचन–त्याचा पुत्र–बली

१. मोने २ कुलाचार्य, कुलगुरु ३ विश्वजिन्नामक याग ४ सुरेंद्राच्या स्थानी. ५. राजा. ६ विष्णु ७ नीचरूप, क्षुद्ररूप वामन=नीच, ठेंगणा. ८ उदय पावला. ९ कमरपट्टा मेखला हा कमरेचा दागिना आहे. कमरेच्या दागिन्याची नावे —"कांची–सोन्याची एकसरी साखळी, मेखला–सोन्याची आठपदरी साखळी, रसना–षोडशपदरी कटिवेष्टण, कांचिदाम–चार बोटे रुंदीचा गोंडे व गुंग्रु असलेला सोन्याचा पट्टा. (देशी हुन्नर–पृष्ठें ४९-५०) १० बटु, लहान, वामन ११ रूप, पोशाख. १२. अर्घ्य= या शब्दाची व्याख्या आढळते ती अशी –(१) आप क्षीर कुशाग्र च दधि सर्पि सतंडुलम् । यव सिद्धार्थकश्चैव अष्टांगोऽर्घ्य प्रकीर्तित ॥ [तंत्रग्रंथ] (२) आप क्षीर कुशाग्राणि घृत मधु तथा दधि । रक्तानि करवीराणि तथा रक्त च चंदनम् । अष्टांग एष अर्घ्यो वै

पूजा सांग करोनिया म्हणतसे, इच्छीतसा जे मनी
　　मागा, देइन दक्षिणा प्रितिकरे, शंका नसावी मनी.' ।
ऐसें ऐकुनि श्रीहरी म्हणतसे, 'त्रीपाद भूमी जरी
　　देशी दान, करोनि सत्य वचना, होईल कीर्ती बरी'. ॥ ७

बली हासुनी काय बोले तयासी, 'त्रिपादा भुमी काय गा! मागतोसी? ।
जरी देश किंवा तरी ग्राम मागा, नसे न्यून भांडारखाना तुझा गा!' ॥ ८
असे ऐकुनी शुक्र बोले बलीसी, 'नव्हे विप्र हा काय गा! भूललासी? ।
महाविष्णु हा नाटकी द्वैत पोटीं, त्रिपादामधे तीन लोकांस आटी.' ॥ ९

शुक्राते बलिराज सांगत असे, 'ज्या कारणे यज्ञ हा
　　तो हा ब्राह्मणवेशधारण करी आश्चर्य कैसे पहा! ।
विश्वाचा जनिता असोनि भिक्षणे मागावया पातला,
　　'नाही' हें म्हणणे उचीत न दिसे पाहोनि सांगा मला. ॥ १०
जन्मापासुनि सत्वधीर वचनी नाही कदा भ्रष्टलो,
　　आतां लोभ धरोनि वाक्य फिरतां दोहीकडे मूकलो. ।
प्रारब्धीं विधिनें असेल लिहिले तेंही कदा नांटळे
　　आतां निश्चय एक हाचि धरणे विष्णूपदासी बळे.' ॥ ११

(सवाई.)

ऐकुनि श्रीहरि बोलतसे, 'मज कांचनद्रव्याचे कारण नाहीं,
　　त्रीपदभूमिसि बांधुनियां मठ राहिन स्वस्थ मि येथ सदाही. ।
धार्मिक तू वचनासि खरे करि, पावशि उत्तमलोक, बढाई
　　सांगति दुष्ट तुला जरि ऐकसि लंडिपणा तुज येइल भाई!'॥ १२
टाकुनि वामनरूप धरीत विशाळस्वरूप कुणासि कळेना,
　　तेज जसें शतसूर्यप्रभा पडे यापरि अंबरि दृष्टि ठरेना; ।
　　..
　　पाहुनि कुंठित होति सुरासुर धाक पोटीं पडे काहीं सुचेना. ॥ १३

भावने परिकीर्तित ॥ (काशीखंड), (३) रक्तबिल्वाक्षतैः पुष्पैर्दधिदूर्वांकुशैस्तिलैः । सामान्य. सर्वदेवानामर्घ्योऽयं परिकीर्तितः ॥ (देवीपुराण).

१ विध्युक्त, षोडशोपचारयुक्त. २. प्रीतिपूर्वक. ३ तीन पावले पृथ्वी ४ गाव.५ दुजाभाव, दुटप्पीपणा, कपट ६ भरी, पूर्ण करी ७ भिक्षा. ८ चळलो ९ दैवी. हा चरण सुभाषितरूप आहे १०. टळत नाही ११. कांति, तेज १२ आकाशात ('अंबर व्योम्नि वाससि' इत्यमर., 'अंबर वाससि व्योम्नि कार्पासे च सुगंधके' इति विश्व.)

बलीराज आज्ञा करी सेवकासी, 'तुम्ही जाउनी बोलवा राणियेसी.' ।
त्वरे धांवती सागती राजदूत, स्वयें सांगती राणियेसी वृ[1]तांत. ॥ १४
सखी पातली घेउनी रत्नझारी, म्हणे, 'राजया! सर्व चिंता निवारी, ।
करा सत्य संकल्प, सोडूनि पाणी, भला लाभ हा जोडिला च[3]क्रपाणी.' १५

(सवाई)

यावरि राजपुरोहित आणुनि पूजितसे बटुवामनराया
त्रीपदभूमिसि दान देऊनिया संकल्प सोडितसे नृ[4]पजाया, ।
भा[5]र्गव जाउनि झारिमुखी बसे गुप्तपणे जळबिंदु पडेना
आश्चर्य पाहाति लोक समस्तहि कृत्रिम वर्म कुणासि कळेना.॥ १६

(श्लोक)

शुक्राची करणी हरीसी कळुनी झारीमुखी दर्भ हा
टोचीता नयनासि लागुनि फुटे तत्[6]काळ तोनेत्र हा. ।
झारीचे मुख मोकळे दिसतसे पाणी पडे तेक्षणी,
झाला जयजयकार, देव सु[7]मने वर्षीति स्वर्गीहुनी. ॥ १७

वीशाळरूप हरिने धरुनी प्रचंड, एके पदे त्वरित आटुनि स्वर्गखंड, ।
दू[8]जा पदासि मग ठेविच मृत्युलोकी, एका पदासि अ[9]वनी न दिसे विलोकी.॥ १८
मग पुसे जगदीश बलीप्रती, 'त्रितियपाद रि[10]तां[11] न दिसे क्षितीं' ।
बलि म्हणे, 'पद मस्तकि ठेवुनी, भरुनि घ्या अवघी पदमेदिनी.' ॥ १९
बलीचे शिरीं पाद ठेवी मुकुद, तळीं दडपिता विवरद्वारे प्रसिद्ध ।
बलो दृढ धरी चरण त्या श्रीहरीचे, कृपा उपजुनी राज्य दिल्हें त[12]ळींचे.॥ २०

---

१ वृत्तात, वर्तमान २ जळ सोटणे=पाणी सोडणे=त्याग करणे, सर्वस्वी सोडून देणे. [कोणतेही कृत्य केले असता, त्या देय पदार्थावरील दात्याची स्वत्वनिवृत्ति व्हावी म्हणून जळ सोडण्याचा प्रचार आहे त्यावरून जळ मोडणे म्हणजे सोडून देणे असा अर्थ निष्पन्न झाला] ३. कृष्ण 'चक्रपाणि' हे तद्गुणसविज्ञान बहुव्रीहिसमासाचे उदाहरण आहे ज्या वर्णिलेल्या गुणाचे सविज्ञान (चिन्ह, खूण) ज्याच्या विशेष्यात नित्य सापडते तो 'तद्गुणसविज्ञान' बहुव्रीहि समास होय. येथे हातात चक्र असणे हा जो गुण सागितला तो कृष्ण या विशेष्यात नित्य आढळतो. बहुव्रीहि समासाच्या दुसऱ्या प्रकारास 'अतद्गुणसविज्ञान' असे म्हणतात ४. राजभार्या. ५. शुक्राचार्य. ६ तत्क्षणी ७. पुष्पे ८. दुसरा. ९. पृथ्वी. १०. रिकामा. ११. पृथ्वी. १२. पाताळाचे.

बली भाक मागीतसे श्रीहरीसी, 'तुम्ही राहवे सर्वदा या स्थलासी.' ।
महाभक्त तो जाणुनी वेपधारी, तिथे[1] राहिला अक्षयी राजद्वारी. ॥ २१

उपसंहार.

(श्लोक)

बलीचे आख्यान श्रवण अथवा पाठ करिती
तयाच्या पुण्याला दुसरि उपमा नाहि जगती. ।
बलीच्या वर्शाचे त्रि[2]पुरुप महा भक्त जाहले
तयासाठीं दैवे त्वरित द्वै[3]य अवतार धरिले. ॥ १
म्हणे **विश्वनाथसुत** परम आनद भरुनी
अशा भक्तापाशी निशिदिनि रहा पाय धरुनी. ।
तयाच्या ससर्गे सकळ तुमचे दोप हरती
हरी संतोपोनी देइल[4] सकला उ[5]त्तमगती. ॥ २

अनामकविकृत

८. स[5]त्यभामाविनोद.

(ओंव्या)

रात्रीचे अवसरी । **भामा** होती गे! म[6]दिरी
येता देखोनि श्रीहरी । कवाड झांकी. ॥
नवल हा पै विनोद । **कृष्णभा**मा अनुवाद
ऐकती त्या परमानंद । श्रवणी सुख. ॥

१. विष्णूने बलिराजाचे पाताळात द्वारपालत्व स्वीकारले—अशी कथा आहे [काव्यसग्रहग्र-थमाला—मुक्तेश्वर—रामायण—उत्तरकाड—श्लो० १५८-६२ पृ० १२१] २. प्रऱ्हाद, विरोचन व बली. ३ नृसिह व वामन अवतार ४. कैवल्य, मुक्ति ५ सस्कृतामध्ये "अगुल्या क. कपाट प्रहरति?" 'कुटिले' माधव' 'कि वसतो?' 'नो चक्री' 'कि कुलालो?' 'नहि, धर-णिधर' 'कि द्विजिव्ह फणीद्र?'। 'नाह घोराहिमर्दी' 'किमपि खगपति?' 'नों हरि' 'कि कपीद्रो?' इत्येव सत्यभामाप्रतिवचनजित पातु व पद्मनाभ ॥" असा एक प्रश्नोत्तररूप मगलवाचक सुभाषितपर श्लोक आहे त्याचे हे प्रकरण भाषातर आहे याच विषयावर कविता 'लघुकाव्यमाला—भाग १—पृ० ७३-७५ यात छापली आहे. ६. मदिर=बैठक, महाल, दिवा-णखाना. ['**मंदिरं** नगरेऽगारे मदिरो मकरालये' इति विश्व.]

हरी उभा ठाकोनि द्वारीं । [1]बोटे प्रहरण करी ।
भामा म्हणे, 'तूं कोण? रात्री । लोटीसी द्वार?' ॥
'कंदर्पाचा जो सा[2]रथी । [3]माधव जाण नि[4]गुती ।
बहु नेट नेटलों क्षिती । तोचि मी जाण.' ॥
'हेमत नाही सरला । वसंत कोठुनी आला? ।
जाई जाई तूं गा! वहिला । [5]नुघडीं दार.' ॥
'सत्य ऐके गे! सुदरी! । जो मी जनां सुखकारी ।
तोचि मी गे! तुझे द्वारीं । [6]चक्री मी जाण.' ॥ ६
भामा बोले पै टवाळ, । 'चक्र धरितो को[7]ल्हाळ ।
तुज मज नाहीं बोल । जाई तू परता.' ॥ ७
पुन्हा बोले यदुवीर, । 'जाणे मी गे! [8]महीधर ।
भामा म्हणे तू [9]फणीवर । चाटिसी जिव्हा.' ॥ ८
'सत्य ऐके गे सुंदरी! । [10]भुंजग मी संहारी.' ।
'[11]खगपती तू गा! निर्धारी.' । म्हणती भामा. ॥ ९
पुन्हा बोले रमावर, । 'नव्हे मी [11]खगेश्वर।
[12]हरी मी गे! साचार । तुझिये द्वारी.' ॥
'वानर तूं [13]निर्धारी । वास तुझा वृक्षावरी ।
जाई जाई वनातरीं । येथोनि आता.' ॥ ११
[14]शशांकवदना वंदोनी । झडकरी उठोनी ।

---

१. बोटाने [दार ठोठावी] २ मदनाचा वसत हा जिवलग मित्र होय कोणत्याही पुरुषाला आपल्या जाळ्यात ओढावयाचे असले तर मदन वसतासह त्याच्याकडे जातो अशी समजूत आहे शकराला कामातुर करण्यास जेव्हा मदन गेला होता तेव्हा त्याने आपणास साहाय्य करण्याकरिता येण्याची वसताम विनति केली होती असे कुमारसभवात आहे. ३ माधव=(१) वसत, (२) कृष्ण. ४ खरोखर ५ न+उघडी=उघडीत नाही [येथे **'न'** मधील **'अ'**काराचा लोप म्हणजे परसवर्ण झाला आहे अशा रीतीने **'न'** मधील **'अ'** नाहीसा झाल्याची उदाहरणे पुष्कळ सापडतात] ६ ज्याच्या हाती चक्र आहे तो (कृष्ण, कुभार) ७. हा 'कुलाल' शब्दाचा अपभ्रश आहे ८ राजा, (पक्षी) सर्प, शेष ९. सर्पश्रेष्ठ, शेष १० सर्प ११ गरुड १२ कृष्ण, (पक्षी) वानर ['हरिश्चद्रार्कवाताश्वशुकभेकयमाहिषु । कपौ सिहे हरेऽजेऽशौ शक्रे लोकातरे पुमान् ॥' इति मेदिनी] १३. खरोखर, निश्चयपूर्वक. १४. शशिमुखी.

द्वार उघडिले धांवोनी । लागली पायीं.[1] ॥ १२

स्तवन करीतसे भामा, । 'अगा! ये गा! पुरुषोत्तमा[2]

शिणलासी तू मेघश्यामा! । एवढा वेळ.' ॥ १३

'सत्यभामे! चिटवाळे! । सज्जनासी सोवाळे ।

भवगुणे प्रारब्ध लोळे । कमलापती.' ॥ १४

कृष्णानंदनिमग्नकृत[3]

९. राधाविलास.[4]

(गीतिवृत्त)

'**राधाविलास**' गाऊ वदुनि भावे तदीय पायास

आयास सर्व साडुनि सेवू हरिप्राप्तिच्या उपायास.

एके दिवशी गेली श्रीराधा नंदभाजसदनासी[5] ।

आनदलि अवलोकुनि शरदिदीवरसुहास्यवदनासी.

१ पायी लागणे=पाय धरणे, शरण येणे, वदन करणे हा शब्दसमूह कोशकारानी टिपून ठेवण्यायोग्य आहे २ कृष्ण, नरोत्तम, पुरुषश्रेष्ठ ३ कवीचे नाव समजत नाही. कवीने आपणास 'कृष्णानदनिमग्न' असे विशेषण लावून घेतले आहे यावरून हा कृष्णभक्त असावा, असे दिसते. ४. या काव्यात वृषभानुकन्या राधा आणि भगवान् श्रीकृष्ण याच्या विलासाचे वर्णन केले आहे म्हणून याला 'राधाविलास' असे अन्वर्थक नाव दिले आहे. या काव्यात कृष्णाचे यौवनधारण, राधाकृष्णविलास, विपरीतनिधुवन, राधापति अनया याचे स्वगृहागमन, राधेची धादल, कृष्णप्रार्थना, त्याचे बालरूप धारण, राधा व अनया याचे सभाषण इत्यादि विषय सुरस वर्णिले आहेत याच कथानकावर **वामनपडितानी** कविता केली आहे [वामनपडितकृत कवितासग्रह—भाग २—पृष्ठ १-१३ पहा] ५. नद+भाज+सदनासी=यशोदेच्या घरी येथे '**पर्यायोक्त**' नामक अलकार झाला आहे याचे लक्षण —(१) ध्वनि ताभिधान पर्यायोक्ति' असे '**काव्यानुशासन**' नामक अलकारग्रथात आहे [काव्यमाला ४३, काव्यानुशासन—पृ० ३६], (२) 'गम्यस्यापि भग्यन्तरेणाभिधान पर्यायोक्तम्' [काव्यमाला ३५, अलकारसर्वस्वम्—पृ० १११], (३) 'प्रकारातरमाश्रित्य तद्विवक्षितवस्तुन । सुचारु कथन यत्र पर्यायोक्त तदिष्यते ॥ [मदारमरदचपू—व्यग्यबिदु १०—श्लो० १०८] मोरोपताच्या कवितेत या अलकाराची शेकडों उदाहरणे आढळतात —(१) हाय' कवी तोहि म्हणे ज्याच्या मातेसि शभुसायक वी ॥ [आदिपर्व—अध्याय २३ गीति ३६], (२) अवतरला उतराया जो दुसह दुष्टभार मंहिवरला । अहिवरलास्यपद्ध प्रभु करुणोक्ते द्वारकेत गहिवरला ॥ [सभापर्व—

सर्वज्ञ प्रभु जाणे राधेच्या [१]भक्तिरससदोघास ।
ध्याया घांस विसरला; लागे अन्योन्य वेध[२] दोघांस. ॥ ३
माय यशोदा बोले, 'काय [३]मुकुदा! उगाच पाहासी? ।
जेवी झरझर, चर्वण करि बा! ताकामधे च लाह्यासी.' ॥ ४
[४]चळला जेवि [५]न राहे, दावी मग [६]ऋक्षवृक्षखगथारे ।
पारावतशुकपिकबककलहंसहि पाहुनी न हरि [७]थारे. ॥ ५
राधेसि म्हणे, 'घे गे! पाहू दे तुजकडेस येतो का?' ।
आनदूनि करे कर धरि उचलि झणी उरस्थळी [८]तोका. ॥ ६
'छळिले' म्हणे यशोदा, 'तुजजवळी हा [९]अमद हसतो की ।

अ० ५ गी० ८०], (३) केलेचि धन्य दर्शनदाने येऊनि कानना, माते, । अजि ' देवेश ' निवावे बहु हे सेवूनि कान नामाते ॥ [वनपर्व–अ० १३ गी० ५५], (४) त्वद्वधूची झाली युगपत् शून्योत्सवे महागेहे, ॥ [विराटपर्व–अ० १ गी० १७८], (५) जेणे किरातरूपी प्रभुसी केला प्रसिद्ध वाढ कली । तो मजकडे स्वपादे काचनमय पादपीठ बा ! ढकली ॥ [उद्योगपर्व–अ० ५ गी० ६], (६) ब्रह्माड भस्म व्हावे ज्याच्या दररक्तचक्षुच्या पाते । तो तू आगे मारू पाहसी मज दावुनि प्रतापाते ॥ [भीष्मपर्व–अ० १० गी० १०२], (७) ज्याच्या श्रीपददास्ये पावे तोखा सदा रमा जाया । हरि तो मना नराचा होउनि तो खासदार माझा या ॥ [द्रोणपर्व–अ० १० गी० ४४], (८) योगीश्वरसा साक्षात् जो पाहे सर्व सजय ज्ञानी । तो ये पुरासि चिंतित जे गावे पादकज यज्ञानी ॥ [द्रोणपर्व–अ० १ गी० २], (९) नेते भवाब्धिच्या जे धात्यासि पलीकडील काठी ते । श्रीमुख रागे पाहे ती घालुनि भोवयात गाठीते ॥ [हरिवंश–अध्याय २६ गी० ६८], (१०) बा ! त्वत्प्रताप हरितो तम सर्वहि जेवि नाथ दिवसाचा ॥ [ब्रह्मोत्तरखड–अ० २ गी० २८] ६. शरत्+इंदीवर+सुहास्य+वद नासी=शरदृतूतील कमलाप्रमाणे उत्तम हास्ययुक्त वदन ज्या कृष्णाचे होते त्यास पाहून.

१. भक्तिरसाच्या सत् (उत्तम) ओघास २ वेध लागणे=ध्यास लागणे. हा शब्दसमूह कोशकारास उपयोगी आहे ३ कृष्णा ! [भक्तास मुक्ति देतो, म्हणऊनि मुकुद नाम हे त्याला । नामार्थदीपिका] ४ चित्त अस्थिर झाले ५ 'न' या पदाचा काकाक्षिगोलक. न्यायाने 'जेवि न' व 'राहे न' असा सबध लाविला पाहिजे ६. आश्वल+झाडे+पक्षी+समूह ७. स्थिर न होई, शातचित्त न होई ८ बालका, कृष्णा ९ हळू नव्हे, मोठ्याने. ['अ' हा आगम (१) सादृश्य, (२) अभाव, (३) भेद, (४) अल्पता, (५) अप्राशस्त्य आणि (६) विरोध इतक्या सहा अर्थांचा बोधक आहे म्हणून सांगितले आहे. ह्या अर्थांची उदाहरणे —(१) अब्राह्मण, अभिक्षु, (२) अज्ञान, अक्रोध, अनग, (३) अपट, (४) अनुदरा (कृशोदरी, तनुमध्यमा), (५) अकाल, अकार्य (६) अनीति, असित, असुर या सर्व अर्थांचा समावेश पुढील पद्यात आहे —['तदसादृश्यमभावश्च तदन्यत्व तदल्पता । अप्राशस्त्य विरोधश्च नञर्था षट् प्रकीर्तिता. ॥.']

राधामुखचंद्राची[1] कृष्णचकोरासि काय रुचि तोकी[2]' ॥ ७
खेळवुनी काहीसा बोले, 'या नंदनासि घ्या, मामी ! ।
कांत[3] घरासी आला असेल, जाते स्वकीय धामा[4] मी.' ॥ ८
राधेपासुनि माता घे, स्तन देताचि एकदा पीत ।
चळला[5], पुनश्च वळला, यालागीं नंददार दीपीत[6]. ॥ ९
'फार खवळला राधे! काय करावा उपाय? राहील ।
कैसा? आता वाटे घेता तू तुजकडे न पाहील.' ॥ १०
'ये' राधिका म्हणे, उडि मातेपासून नंदसुत टाकी, ।
गगनातुनि हंस[7] जसा उतरे मानसतडागसुतटाकी[8]. ॥ ११
'झाल्या उशीर, मत्पति आल्या तोडील[9] आजि मज माये! ।
स्वल्पहि[10] अंतर पडता क्रोध मनी मग कदापि न समाये.' ॥ १२
सांगे ब्रजेश्वरी[11] तिस, 'निजसदनांला मुकुंद ने, जा, गे! ।
मागेल काहि तरि दे, चपळाच्या रक्षणी सये! जागे[12]. ॥ १३
कोपेल कांत जरि, तरि एथिल हे वृत्त जाहले सांग ।
कृष्णासि खेळवूनी करिता गृहकृत्य ही घडे सांग[13].' ॥ १४
आनंदमूर्ति योगिध्येया[14] राधेसि लाधली ठेवी[15], ।

---

१ येथे राधेच्या मुखाशी चंद्राचा अभेद कल्पिला आहे व कृष्णाचा चकोराशी अभेद कल्पिला आहे, म्हणून येथे '**रूपका**'लंकार झाला आहे २. चकोरपक्षी चंद्रकिरणपान करून उपजीविका करितो असा समज आहे याविषयी 'जोत्स्ना पेया चकोरै' इति सुभाषित प्रसिद्धच आहे चकोर=या शब्दाचा विग्रह असा आहे.—'चकति चंद्रामृतपायित्वाद्विष प्रतिहति, चक् तृप्तौ प्रतिघाते च चकोर । चकति तृप्यते ज्योत्स्नाया इति **चकोरः** ॥ इति स्वामी' [काश्मीरमहाकविश्रीजगद्धरभट्टकृत स्तुतिकुसुमांजलि–पृष्ठ १२३ स्तोत्र ९ वे, श्लोक ४९ राजानकरत्नकंठविरचित टीका] ३ भ्रतार (अनया) ४ गृहा ५ 'चळला' व 'वळला' या दोन क्रियांना संबंध 'हरि' या एक कर्त्यासी असल्यामुळे येथे '**कार**कदीपक' अलंकार झाला आहे ६ रागावे, दटावी. ७ पक्षिविशेष. ['**हंसो** विहगभेदे स्यादर्के विष्णौ हयांतरे । योगिमंत्रादिभेदेषु परमात्मनि मत्सरे ॥' इति विश्व., 'खगयोगिभिदो**र्हंसो** निर्लोभनृपसूर्ययो । विष्णौ प्राणे चात्मनि च' इति मह्व] ८. मानससरोवरी वास करणे हंसास फार आवडते असा कविसंकेत आहे. मानस+तडाग+सु+तटाकी=मानससरोवराच्या उत्तम काठावर ९ रागावेल, मारील. १० थोडेसे न्यून पडता. ११. यशोदा १२ दक्ष अस १३ यथास्थित, विध्युक्त, सांगोपांग. १४ योग्यांनी ध्यान करण्यास उचित. १५. निधि, ठेवा, खजिना.

नेउनि निजसदनाला शयनस्थळि मंचकावरी ठेवी. ॥ १५

स्थिर चित्त तिचे झाले, निरीक्षिता [1]कोटिकामकमनीया ।
मदनें विव्हळ होउनि बोले, ‘ऐसा [2]रुचे [3]वैर मनीं या.’ ॥ १६

अनुपम सुकात परि हा रतिरस नेणेचि [4]की [5]युवा नाही ।
तरणे [6]विलासासिधुस युवनौकेने घडे न यानाही.’ ॥ १७

[7]राधापूर्वाराधन जाणुनि [8]सर्वज्ञ लागला वाढू ।
जो का [9]प्रणतसुरद्रुम इच्छित राधेस [10]कामफल वाढू. ॥ १८

---

१ कोटिमदनाप्रमाणे सुदर कृष्णाला पाहून २ आवडे ३ भ्रतार, पति ४. कारण. [की हे अव्यय विकल्प, प्रश्न, आधार(कारण) इत्यादि अर्थ दर्शविते] ५ तरुण ६. विलासासिधुस युवनौकेने तरणे घडे, यानाही न [घडे]–असा अन्वय येथे उपमालकार आहे. ७ राधेने पूर्वजन्मी केलेले ईश्वराराधन ८ सर्वज्ञ हे नाव विष्णुसहस्रनामात विष्णूला दिलेलें आहे [‘सर्वहि जाणे यद्वा सर्वज्ञ असूनि जाणता जो की । यास्तव सर्वज्ञ असे नाम तयालागि जाहले लोकी’ ॥ ५३ ॥ [नामार्थदीपिका–पृ० ५१] सर्व जानातीति सर्वज्ञ] या अर्थात ‘सर्वज्ञ’ हे पद साभिप्राय आहे म्हणून येथे ‘परिकरा’लकार झाला याचे लक्षण –(१) ‘विशेषणसाभिप्रायत्व परिकर’ [काव्यमाला ३५, अलकारसर्वस्व–पृ० ९४], (२) ‘साभिप्रायविशेषणैरुक्ति. परिकर’ [काव्यमाला ४३, काव्यानुशासन–पृ० ४२], (३) विशेषणैर्यत्साकूतैरुक्ति परिकरस्तु य’ [काव्यमाला २४, काव्यप्रदीप–पृ० ४३३], (४) ‘विशेषणाना साभिप्रायत्व परिकर’ [काव्यमाला १२, रसगगाधर–पृ० ४८३], (५) ‘परीकर परिकर साभिप्राये विशेषणे’ [मदारमरदचपू–व्यग्यबिदु–पृष्ठ १३०] या अलकाराची उदाहरणे.— (१) मी अबला भीरु कसी साहों त्या गाधितनय तेजाते? । भ्यालासि असा दु सह मानुनिया तूहि सुरपते! ज्याते ॥ [आदिपर्व–अ० ११ गी० २२], (२) ‘मी बाहुकसूत’ असे साग, रहा तत्समीप सेवकसा, । या व्यसनी सेव्य नव्हे रविवशज तो मनुष्य देव कसा? ॥ [वनपर्व–अ० ४ गी० ६८], (३) की पतित पति त्यागुनि विश्वशरण्याकडे रटत वाटे । आली जी लकाश्री तीचा तो साजनाश्रु पथ वाटे ॥ [वनपर्व–अ० १२ गी० १४], (४) होते सद्धर्मांच्या कासेला लागता सदा शिव, हो! । येतो, बसा, प्रसन्न प्रभु मृत्युजय तुम्हा सदाशिव हो ॥ [वनपर्व–अ० १३ गी० २७],(५) साधु म्हणति, हा होय द्रोणप्रियशिष्य, होय हरदास, । होय अजितसख, म्हणतिल धन ‘गुरुजी’ या शरप्रकरदास ॥ [विराटपर्व–अ० ६ गी० २५], (६) रथचक्र उद्धरू दे श्रुतिशास्त्रज्ञा महारथा कुळजा, । साधु न हाणिति अरिला पाहति अधृतायुध व्यथाकुळ ज्या ॥ [कर्णपर्व–अ० ४८ गी० ६५], (७) त्यजि राज्याते, दावपरिवृता जेवि जग अरण्याते, । शरणागत तो बहुमत झाला त्या विश्वशरण्याते ॥ [पचशतीरामायण–माकी ३०७, काव्यसग्रहग्रथमाला–रामायणे–भाग ३, पृष्ठ ६८] ९ भक्तजनानी इच्छिलेली वस्तु देणारा, भक्तकामकल्पद्रुम १०. सुरतरूपी फल, निधुवन हेच फल.

वृषभानुजा कि[1]शोरी तै तिजला वर्ष पूर्ण चवदावे ।
कृष्ण किशोर हि पञ्चावर्षात्मक मूर्तिमान नव दैवे. ॥ १९

हरि तो स्वकरेकरुनी मुक्त करुनि कचुकीस हुडकावी, ।
तो ती उरोजकजे [3]रतिचतुरा तत्करास झिडकावी. ॥ २०

प्रार्थिति योगी ज्या हृद्ग्रथिविमुक्तिस [4]हठादिनिकराने ।
तो कचुकिची सोडी गाठ सखीच्या वळे निज कराने. ॥ २१

'हे काय' म्हणे, 'निशिचे कृत्य कसे हो! दिसा च साधेल ।
लाधेल सौख्य सुरती, परि येता कात कर्म बाधेल. ॥ २२

[5]कृष्णापागविलोकन [6]हासाद्यद्भुत विलोकुनी क्रीडा ।
झाली सिद्ध रमाया, उत्सुक दावूनि थोडकी [7]व्रीडा. ॥ २३

'होऊं नका उतावीळ धीर धरा हो! क्षणैक जाऊं द्या ।
उघडें दार पहा हो ! लावुनिया [8]अर्गळेसि येऊ द्या.' ॥ २४

झडकरि उठोनि राधा द्वारा लावुनि विलाससद्माला. ।
[9]आलीला आलिगुनि चुबी [10]तन्मुखशरत्सुपद्माला. ॥ २५

सन्मंचकि सुमनाचे सेजेवरि शोभतात दोघे ती ।
हरिचर्वित ताबूला मुखि मुख घालूनि जाहली घेती. ॥ २६

राधाउरोजयुगुला मर्दुनिया बाळचद्र करजाचे ।
करितां शांतविली जे भवभयतप्ता नितात कर ज्याचे. ॥ २७

मग [11]कुंदकुड्मलद्युति हरिनें बिबाधरी खुणा केली, ।
राधा म्हणे, 'प्रियतमा! कधि ही अभ्यासिली सुरतकेली?' ॥ २८

[12]नीवीमोक्ष विलक्षण [13]कमलेक्षण रति विलक्षणी कृतिचा ।
नव संगमा विलोकुनि हस्त धरी राधिकाभिनव पतिचा. ॥ २९

कृष्णकरणैक्यसुखे राधा भावी मनात हर्षाने ।
मासऋतूने अयनें पति यावा सावकास वर्षाने. ॥ ३०

हरिची [14]मारकती द्युति कंजाक्षीवरि तशी तिची कांती ।

---

१. बाला २ दाखवी ३ 'रतिचतुरा' हे तत्कराचे विशेषण ४ हठयोगादिकाच्या योगे. ५. कृष्णाचे डोळे मारणें ६ हास+आदि+अद्भुत=हसणे इत्यादि अद्भुत क्रीडा. ७ लाज, लज्जा ८. अडसर ९ आलेलीला १० तत्+मुख+शरत+सु+पद्माला=शरदृतूतील उत्तम कमलाप्रमाणे ज्याचे तोंड आहे त्यास ११ कुदपुष्पाच्या कळीसारखी कातिरक असा. १२. निरी सोडणे. १३. कमलाक्ष. १४. मरकत रत्नाप्रमाणे ज्याची काति.

त्या एकांतींचा रस वर्णी **गौरी मुकुंद** सत्कीर्ती. ॥ ३१

राधाकृष्णश्रीमत्सुरतानंदाप्रमेय जो भर तो ।
ब्रह्मांडीं जीवाच्या हृदयीं मोदाप्रती तर्यी भरतो. ॥ ३२

तत्पति तशांत येउनि द्वारीं हाका तिला न का मारी? ।
मनि कामिनी म्हणे, 'हा रतिसिद्धित **रुद्र** का न **का**मारी?' ॥ ३३

उठली[1], घाबरली, **वृ**षभानुसुता हात ठेवुनी भाळीं ।
वसली, प्रार्थी **ज**गदंबेस, म्हणे, 'संकटांत सांभाळीं.' ॥ ३४

'कैशी दैवगती[2] ही जावें का **नं**दभाजसदनाला[3] ।
का आणावा सदना, 'ने' म्हणतां फुल्लपद्मवदनाला? ॥ ३५

मर मर **मा**रा! घोरा माराया काय योग केलास? ।
शिशुमूर्तीविषयीं रे! हृदयीं कैसा तरी उदेलास[4]?' ॥ ३६

चिंतार्णवीं निमग्ना, भीरु भयें नेत्रपक्ष्म[5] ही नुचले ।
हरिच्या कृपाकटाक्षे जावें त्यालाच शरण हें सुचले. ॥ ३७

---

१ येथे उठली, घाबरली, बसली, प्रार्थी व म्हणे या क्रियांचा एकाच वृषभानुसुता ह्या कर्त्याशी संबंध असल्यामुळे **'कारकदीपका'**लंकार झाला आहे. कर्ता एक असून त्या कर्तृकाराचा संबंध अनेक क्रियांशी असतो तेव्हा **'कारकदीपक'** अलंकार होतो याची उदाहरणे पंतांच्या काव्यांत अनेक आहेत –(१) ज्ञहि अज्ञहि जन तारी नामे कामादि शत्रुही मारी। स्वयशे भवभय वारी करि भक्तमयूरवन दया भारी ॥४६॥[काव्यसंग्रहग्रंथमाला–मात्रारामायण–भाग पहिला] (२) जटायु मूर्च्छित क्षतार्त देखतां गळां पडे, रडे पुसे कथी परंतु मृत्यु सांगतां घडे । दडे मुहूर्त पूर्वं शोक यापुढे मनीं जडे, अटेचि धैर्य, तोय दे निघे शुगब्धिचे कडे. ॥ २२ ॥ [पंचचामर–रामायण [याचे लक्षण –(१) 'सकृद्वृत्तिस्तु धर्मस्य प्रकृताप्रकृतात्मनाम् । सैव क्रियासु बह्वीषु कारकस्येति दीपकम् ॥' [काव्यप्रदीप–१० उल्लास १७ कारिका पहा], (२) 'एककारकगानां तु क्रियाणां कालभेदतः । गुंफनं क्रियते यत्र तत्र कारकदीपकम् ॥' [मंदारमरंदचंपू–व्यंगबिंदु–पृष्ठ १३९] २ आतां राधा दैवावर हवाला ठेवून आपले समाधान करूं पाहात आहे. देववादाचा **पं**तांनीं सुद्धां आश्रय केला आहे —(१) न चुकेचि भावि [आदिपर्व–अ० १४।११], (२) माद्री म्हणे न म्यां, नरदेव नियतिनेंचि भुलविला साचा । [आदिपर्व–अ० १९।११], (३) भावि चुकेनाचि जे भले खोटे [सभापर्व–अ० ३।६२], (४) समर्थ न कोणीही सुज्ञ भावि टाळाया, [सभापर्व–अ० ४।१०१], विधिनें श्रीरामसुखीहि भरविला पाला [सभापर्व–अ० ७।५५]. ३. कृष्णाला ४ उत्पन्न झालास. ५ डोळ्याची पापणी

झाला म्हणे, 'शिशु, युवा, तो आता तोक का न होईल[1]? ।
कामानला विझवि तो, भय वारुनि, अभय का न देईल[2]? ॥ ३८
प्रार्थी, 'हा! कामारी! द्वारी पति वाटते कळेना की ।
लघु तनु धरावया मन माधवजी! अजुनि कां वळेना कीं? ॥ ३९
त्रिभुवनकमनीयत्वा[3] तुमच्या पाहूनि आजि न फसावे ।
तरि लागतें कशाला मन हे घोरींत घालुनि बसावे?' ॥ ४०
गोविंद म्हणे, 'करणें शिशुचा युव साधलेचि आजाला, ।
तू तरि साग सखे! की युव तो शिशु कोणते स्थळीं जाला?' ४१
राधा म्हणे, 'खरे जी! तरुणाचा तो कधीं न पाहीला ।
कोण असा तरि निमिषे शिशुचा युव होउनीच राहीला. ॥ ४२
या ब्रह्मसृष्टिविश्वातिल मूल न हे मला कळो आले. ।
म्हणउनि वैकुंठपते! शरण चरणपंकजाप्रती आले. ॥ ४३
हें व्रत तुमचे, देवा! भक्ताला संकटांत रक्षावे ।
तरि भक्तात[6] अली ही कृपाकटाक्षे गणूनि लक्षावे ॥ ४४
लघु हो अथवा देवा! ही दासी निजपदासि सदया! ने.' ।
ऐकुनि करुणावाणी अभिनव केले दयार्द्रहृदयानें. ॥ ४५
तत्क्षणि देखत देखत शिशु झाला दुडदुडा पुढे रांगे, ।
मुदितमना मग राधा आलिंगुनि वदन चुंबि अनुरागें. ॥ ४६
हरिच्या पदप्रसादे जी झाली[11] संकटाब्धिला तरती ।
निर्भयचित्ताने दे[12] निजपतिला युक्तिनें च उत्तर ती. ॥ ४७

१ हे प्रश्नालंकाराचे उदाहरण आहे बोलणारा प्रश्न विचारतो, पण त्याला त्या प्रश्नांचे उत्तर माहीत असून त्याजविषयी त्याचा निश्चय अगोदरच झाला असतो अशा स्थळी हा अलंकार होतो याला इंग्रजीत Erotesis असे म्हणतात या अलंकाराला साहित्यशास्त्रवेत्ते फारसा मान देत नाहीत २ अर्थात् 'अभय देईल' हे उत्तर ३. त्रिभुवनातील सौंदर्यास. ४ संकटात ५. तरुणाचा [शिशु] कधी न पाहिला—असा अन्वय ६ भक्तात अली (आली)= भक्त झाली ७ कौतुक ८ दयाळू आहे अंतःकरण ज्याचे त्या कृष्णाने पर्यायोक्तालंकार. ९. हर्षितचित्ता १० प्रेमाने ११ संकटरूपी समुद्राला १२. दे=देती झाली हे येथे भूतकालदर्शक रूप आहे 'घे, ने, ये, हो, इत्यादि एकारात व ओकारात धातूची कर्तरि विध्यर्थी द्वितीयपुरुषी एकवचनी रूपे कवितेत कधी कधी स्वार्थी तृतीयपुरुषी एकवचनी वर्तमानकाळी व कधी कधी भूतकाळी योजितात' असा नियम आहे. [पद्यरत्नावली—पृष्ठ ९० पहा] याची उदाहरणें —(१) घे इक्षु वारण जसा करपुष्करानें, (२) असे देखता ये कृपा

'झाले जागी, उठले, आले, थाबा कवाड ऊवडतें[1] ।
आगमसमयी कधि ही न निजे परि तें च आजि मज घडतें.' ॥ ४८
राधादासीऐसा श्रीला दुर्लभ हि कृष्णएकांत ।
लगबग उघडी दारा, गृहांतरी कर धरूनि ये कांत. ॥ ४९
'निज आली, गृहि नाहीं मनुष्य दुसरे, म्हणूनि दाराला ।
लावुनि, घेउनि निजले मचकि नंदात्मजा उदाराला. ॥ ५०
'केंव्हा आला न कळे, द्वारासी भागलेत[2] हाकानी[3] ।
नाहीं पडो दिला की निद्रेने एक शब्द हा कानी.' ॥ ५१
सप्रेम गोप हरिला घेउनिया वदन चुंबि आनंदे ।
'हे पुत्ररत्न लाभे केलं तरि पुण्य काय गे! नंदे? ॥ ५२
मी कार्याला जाता तू असती एकली च गृहवासी ।
कांते! कालक्रमणा[4] आणित जा नित्य वासुदेवासी.' ॥ ५३
'म्हणता परी कदाचित् कृष्णासह मी निजेन अवचट की ।
रागे भराल, सत्य हि जरि वदल्ये तरि म्हणाल ही लटकी[5]. ॥ ५४
जेवविता कृष्णाला येता तुम्हि जरि उशीर लागेल ।
उघडाया दाराला, मनि सहजचि कामबंधु वागेल.' ॥ ५५
'शंका नाणी, आणी[6].' गोप म्हणे, 'क्रीडणार्थ हरिला गे! ।
राहिन उभा कि परतुन येइन तुजला उशीर जरि लागे.' ॥ ५६
आनंदे हरि, राधा दध्योदन[7] जेववूनि कृष्ण कडे ।
घेउनि, निघे गजगती नेला गोविंद नंदराणिकडे. ॥ ५७
बोले व्रजेश्वरीला, 'ये ये घे हा मुकुंद सत्वरशी ।
हा वेळ गुंतले की कृतकृष्णाद्भुत सुशील सत्वरसी.' ॥ ५८
'राधे!' म्हणे यशोदा, 'त्वद्गृहि खेळे करी न रुदनाते[8] ।
काल क्रमेल तव ही नित्य अशी नेत जा स्वसदनाते.' ॥ ५९
'मारा हाक मला जरि जेवीना घेतली खळ[9] रिकामी ।

माधवाते, (३) हे हायन चवदावे हो, (४) न दे पाठि कोणीच राया बळी रे, (५) मागून ये दूरुनि चक्रपाणी, (६) तदुपरि हरिभेटी ये विदर्भेंद्र तेथे.

१ येथे 'कारकदीपका'लकार आहे २ दमलेत, थकलेत. ३. हाका मारून. ४. कालक्रमण होण्यासाठी. ५ खोटी ६ कृष्णाते आणी—असा भावार्थ. ७. दहीभात ८. रडत नाहीं. ९. हट्ट, छंद.

नेइन माधव येउनि गृहकुर्त्या गुतले न जरि मामी.' ॥ ६०
न्यावा हरिला प्रतिदिनि व्हावा तद्गृहि युवा क्षणैकानें ।
भगवद्रतिरसमग्ना भाग्यवती स्पर्शली न धाकानें. ॥ ६१
कृष्णानंदनिमग्ना राधेचा वर्णवे न भाग्यविधी ।
म्हणउनि [१]ब्रजौकसाचे [२]भाग्यस्तवि राहिला उगा च विधी. ॥ ६२

[३]श्रीज्ञानदेवकृत

१०. [४]पंचीकरण.

(ओव्या)

अध्याय पहिला.

ॐ नमो जी आद्या । वेदप्रतिपाद्या ।
जय जय स्वसंवेद्या । आत्मरूपाय नमः

१ ब्रज हेंच आहे ओकस् (घर) ज्याचें ते २. भाग्य वर्णन करण्यांत. ३. 'जो ज्ञानराज भगवान् श्रवणीं सुज्ञान दे, वदे वाचा । अवतार गमे अकरावा का सुज्ञा न देवदेवाचा ॥ २ ॥' [मोरोपंत–मन्मणिमाला] ज्ञानेश्वर महाराजाचा जन्म शके ११९७ श्रावण वद्य ८ स आळंदी येथें झाला आणि हे शके १२१८ कार्तिक वद्य ८ स आळंदी येथेंच समाविस्त झाले निवृत्तिनाथ, ज्ञानदेव, सोपानदेव, मुक्ताबाई ही अनुक्रमें चारी भावंडे इतर साधारण मनुष्य कोटींतील माणसें नव्हती सुप्रसिद्ध भगवद्भक्तशिरोमणि श्रीएकनाथ यांनी याच्यावर एक पद केलेलें आहे. ते यांच्या अधिकाराविषयीं साक्ष देत आहे ते असें.– (पद) तीन अक्षरें **'निवृत्ति'**, जो जप करी अहोरात्रीं, तया सायुज्यतामुक्ति, ब्रह्मस्थिति सर्वकाळ ॥ १ ॥ चारी अक्षरें **'ज्ञानदेव'**, जो जप करील धरूनि भाव, तयासी ब्रह्मपदीं ठाव, ऐसें देवाधिदेव बोलियला ॥ २ ॥ **'सोपान'** ही तीन अक्षरें, जो जप करील निर्धारें, त्यासि ब्रह्म साक्षात्कारें, तृप्ति होईल तात्काळ ॥ ३ ॥ **'मुक्ताबाई'** चतुर्थी मोक्षदा, जो जप करील सदा । तो जाईल मोक्षपदा, सायुज्यसंपदा जेथें वसे ॥ ४ ॥ ऐसीं हीं चवदा अक्षरें, जो ऐकेल कर्णविवरें, की उच्चारील मुखद्वारें, त्यासि ज्ञानेश्वर प्रत्यक्ष भेटे ॥ ५ ॥ **एकाजना**र्दनीं प्रेम, जो जप करील धरूनि नेम, त्यासि पुन्हा नाहीं जन्म, ऐसें **जनार्दन** बोलियला ॥ ६ ॥ ४. पंचीकरण म्हणजे सूक्ष्म किंवा शुद्ध (पंच) भूतांपैकीं प्रत्येक भूतांत, इतर चार भूतांचे कांहीं नियमित अंश घालून तयार झालेलें मिश्रण 'तद्भोगाय पुनर्भोग्यभोगायतनजन्मने । पंचीकरोति भगवान् प्रत्येकं वियदादिकम् ॥ २६ ॥ द्विधा विधाय चैकैकं चतुर्धा प्रथमं पुनः । स्वस्वेतरद्वितीयांशैर्योजनात्पंच पंच ते ॥ २७ ॥' [विद्यारण्यसार्थपंचदशी–तत्वविवेक–प्रथम प्रकरण–पृष्ठ ६]

[1]शुद्ध [2]निखिल [3]ब्रह्म । तेथें [4]चैतन्य इच्छा आगम । [5]महत्तत्त्व माया उगम । [6]ओंकार उद्भवला. ॥ १ ॥ शुद्ध चैतन्य तेंची निराकार । तेथें इच्छा तेचि माया [7]साहंकार । तेंचि अहं अर्धमातृका ओंकार । [8]पुरुष [9]प्रकृति. ॥ २ ॥ शुद्ध ब्रह्म तें इच्छावशे । [10]अविद्या पातली जीव दशे । जेवी [11]महदाकाश [12]घटाकाशे । भिन्न दिसे. ॥ ३ ॥ [13]सप्त द्वीप परमात्मा ईश्वर । [14]त्वंपदं जीवात्मा सविकार । जो सत्स्वरूपाचा विसर । ते अविद्या बोलिजे. ॥ ४ ॥ पूर्ण चैतन्य म्हणिजे परमात्मा । पृथक चैतन्य म्हणिजे जीवात्मा । त्रिगुणभूत साधनात्मा । प्रपञ्च बोलिजे. ॥ ५ ॥ अर्ध मातृकापासुनी तीन मातृका । अकार उकार मकार

---

१. मायेच्या मिश्रणाने गढुळ झालेले नाही असे, स्वच्छ २ यच्च यावत्, सपूर्ण. ३ ब्रह्मादि देवाच्या ठायी, मनुष्याच्याठायी, गवाश्वादि पशूचे ठायी आणि आकाशादि पचभूताचे ठायी जन्मस्थितिलयास (हेतुभूत सर्वत्र) व्यापून असणारे जे चैतन्य ते. (चतुर्मुखेद्रदेवेषु मनुष्याश्वगवादिषु । चैतन्यमेक ब्रह्मात प्रज्ञान ब्रह्ममय्यपि ॥ २ ॥ (विद्यारण्यसार्थपञ्चदशी–महावाक्यविवेक–पृष्ठ ४९) ४. चेतना, सजीवपणा. ५. गुणत्रय १ सत्व २ रज ३ तम याची साम्यावस्था, मूळ माया ६. ॐकारात १ अकार २ उकार ३ मकार ४ थी अर्धमात्रा ५ वे शून्य अकार=ब्रह्मदेव, उ०=विष्णु, म०=रुद्र, अर्धमात्रा=मूलमाया, शुद्धसत्वात्मक माया, ५ वे शून्य=निरजन ब्रह्म, मायारहित एकात मिळून मानला जातो. ७. त्रिविध अहकार १ सात्विक २ राजस ३ तामस यासह+माया= शुद्धसत्वात्मक माया देश काल वस्तु परिच्छेदरहित परिपूर्ण असा परमात्मा, तत्वज्ञानास अधिकारी अशा देहाचे ठायी बुद्धीचा साक्षी होऊन प्रकाशत असणारा. (परिपूर्ण. परात्मास्मिन्देहे विद्याधिकारिणि । बुद्धे साक्षितया स्थित्वा स्फुरन्नहमितीर्यते ॥ ३ ॥ विद्यारण्य सार्थपचदशी–प्रकरण पाचवे–पृष्ठ ४९) ८ परमात्मा चैतन्य ९ शुद्ध सत्वात्मक माया यावत जडसमुदाय (प्रकृति पुरुष चैव विद्ध्यनादी उभावपि । विकाराश्च गुणाश्चैव विद्धि प्रकृतिसभवान् (भगवद्गीता–अध्याय १३ श्लो० १९). १०. मायेची स्वरूपे दोन आहेत, शुद्धसत्वात्मक आणि अशुद्धसत्वात्मक; शुद्धसत्वात्मक मायेपासून त्रिविधाहकार मिश्रित ॐकार झाला व याच मायेच्या ठिकाणी प्रतिबिंबित भासणारी अशुद्धसत्वात्मक माया=अविद्या, ही होय, याच मायेमधे प्रतिबिंबित जो चिदात्मा तोच जीव होय. (सत्वशुद्ध्यविशुद्धिभ्या मायाविद्ये च ते मते । मायाबिंबो वशीकृत्य ता स्यात्सर्वज्ञ ईश्वर ॥ १६ ॥ अविद्यावशगस्त्वन्यस्तद्वैचित्र्यादनेकधा । सा कारणशरीर स्यात् प्राज्ञस्तत्राभिमानवान् ॥ १७॥ विद्यारण्य पंचदशी–प्रथमप्रकरण–श्लो० १६-१७) ११ आकाशे चार आहेत १ महदाकाश २ घटाकाश ३ जलाकाश, ४ अभ्राकाश, महदाकाश=ज्यामध्ये सूर्य, चद्र, नक्षत्रे, प्रकाशमान होतात अशी अवाढव्य पोकळी. (सार्थपचदशी–पृष्ठ ५३) मोठे आकाश. १२. घट= घडा=आतील पोकळी १३. सप्तद्वीपांची नावे. १ जबुद्वीप, २ शखद्वीप ३ कुशद्वीप ४ क्रौचद्वीप ५ श्वेतद्वीप ६ पुष्करद्वीप ७ शाल्मद्वीप. १४. जीव हा शब्द

आइका । तेथें जन्म हरिहरब्रह्मादिका । हे पिंडरचना परियेसा. ॥ ६ ॥ मूळ प्रकृति देह मातृका ओंकार । परा[1] वाचा अभिमानी सर्वेश्वर । सर्वसाक्षी अवस्था हा विचार । तेथे बोलिला असे. ॥ ७ ॥ माया देह रुद्र अभिमानी । पश्यती[2] वाचा मकारू जननी । प्रलय अवस्था तियेस्थानी । हे बोलिली असे. ॥ ८ ॥ हिरण्यगर्भ[3] देह उकार मातृका । विष्णु अभिमानी मध्यमा वाचा देखा । स्थिति अवस्था हे तेथिची टीका । बोलिली असे. ॥ ९ ॥ विराट् देहीं ब्रह्मा अभिमानी ऐका । सृष्टी अवस्था आकार मातृका । वैखरी वाचा उद्भवली सकळिका । वेदाची तेथे. ॥१०॥ उत्पत्ति स्थिति संहारू । हा तिंही देवाचा व्यापारू । आता सांगणे पुढती विस्तारू । जीवात्मयाचा. ॥ ११ ॥ आता सांगो पिंडरचना । जे त्रिपंचकाची विवचना । कवणापासाव कवणा । विस्तार जाहला असे. ॥ १२ ॥ सात्विक अहंकारापासुनि देखा । जन्म जाहला अंतः[4]करण पंचका । आकळित वाणी बोली ऐका । विस्तारु हा. ॥ १३ ॥ मन बुद्धी चित्त अहंकारु । अंतःकरण सर्व व्यापारु । येणेंचि विवेक संसारु । आत्मयासी. ॥ १४ ॥ राजस अहंकारापासुनि इंद्रिय पंचकु । श्रवण घ्राण चक्षु रसना त्वकु । शब्द स्पर्श रूप रस गंधकु । हे विषय पांच. ॥ १५ ॥ वाचा पाणी चरण । उपस्थेंद्रिय गुदस्थान । या इंद्रियांचे देहीं वर्तमान । सुष्ट दुष्ट कर्मे वर्तणे. ॥ १६ ॥ तामस अहंकारापासाव । आकाश जाहले निरवयव[5] । तेज जाहलें वायोपासाव । प्रकाशरूप ॥ १७ ॥ तेजापासाव आप जाहले जाणा । आपापासाव पृथ्वि रचना । पंचभूतें पंचवीस गुणा । विस्तारुनी सांगेन. ॥१८॥ वर्ण पिंवळा घर स्वाधिष्ठान । मुख जिव्हा स्वाद गोड जाण । आहार रसु शस्त्रे परशु अंकुश खुण । बोलिली असे. ॥ १९ ॥ अस्थी मांस रोम नाडी त्वचा । हा अंश पृथ्वीचा साचा । स्थानें भूक आहार तयाचा । स्वाद सांगणे. ॥ २० ॥ लाळ मूत्र शुक्र[6] शोणित । स्वाद गुण आपाचा म्हणिजत । घर

१. चार वाचांतील पहिली वाचा. २. दुसरी वाचा ३. ब्रह्मांडातील देहचतुष्टयास कारण जो सूक्ष्म देह तो मायाप्रतिबिंबित जो ईश्वर, तैजस=जीव, तो जेव्हा लिंगशरीराचा अभिमानी होतो तेव्हा त्याला हिरण्यगर्भ असे म्हणतात. 'बुद्धिकर्मेंद्रियप्राणपंचकैर्मनसा धिया । शरीरं सप्तदशभिः सूक्ष्मं तल्लिंगमुच्यते ॥ २३ ॥ प्राज्ञस्तत्राभिमानेन तैजसत्वं प्रपद्यते । हिरण्यगर्भतामीशस्तयोर्व्यष्टिसमष्टिता ॥ २४ ॥' [विद्यारण्य सार्थपंचदशी–प्रकरण पहिले–पृष्ठ ६) ४. १ मन २ बुद्धि ३ चित्त ४ अहंकार ५ अंतःकरण. ५. अवयवरहित ६. जारज, अंडजादि प्राण्याच्या शरीरात असणारी धातु. (रेत.)

नाभि वर्ण श्वेत । मुख तयाचे उपस्थान. ॥ २१ ॥ स्वाद क्षार आहार मैथुन । शस्त्र सुरी येथुन जाहले आपाचे व्याख्यान । आता सागेन तेजाचे गुण । विस्तारुनी सर्व ही. ॥ २२ ॥ क्षुधा तृषा निद्रा आळसु । हा तेजाचा अंशु । वर्ण राता[1] तयाचा निवासु । हृदयस्थानी पै असे. ॥ २३ ॥ मुख नेत्र देखणें आहारू । स्वाद तिखट शस्त्रभाला हा तयाचा व्यापारु । आता सागेन पुढील विस्तारू । वायुतत्वाचा. ॥ २४ ॥ धावणे वळणे आकुचन । पसरणे आणी निरोधन । हे वायूचे गुण जाण । निर्धारेंशी परिस पै. ॥ २५ ॥ घर कठस्थानी वर्णनील सुघट । मुख नासिक स्वाद आबट । शस्त्र वोढण[2] खांडें[3] आहार परिमळु[4] चोखट । हे बोलिले असे. ॥ २६ ॥ क्रोध लज्जा भय द्वेषु । मोहो आकाशाचा अंशु । त्याचा असे रहिवासु[5] । ल-लाट प्रदेशी. ॥ २७ ॥ मुखें आहार श्रमणे ऐकणे । वर्ण काळा स्वाद कडू जाणे । शस्त्र धनुष्यबाण ही आकाशाची लक्षणे । बोलिली असे. ॥ २८ ॥ आप निजे पृथ्वी बोले । तेज देखे वायू चाले । आकाश आइके डोले । तें आपुले ठायीं. ॥ २९ ॥ आता सागणे आणिक विचारु । यांचा पृथक् पृथक् व्यापारू । साक्षित्वे निर्धारू । बोलिला असे. ॥ ३० ॥ प्राण व्यान आणि अ-पान । उदान देहीं व्यापक समान । नाग[6] कूर्म कर्कशु देवदत्त धनजय जाण । दश पवन हे पाहे. ॥ ३१ ॥ प्राण श्वासोच्छ्वास येरझारा करी । व्यापार अ-न्नोदक आहारी । व्यान रसधातूने शरिरीं । पुष्टता दिसे. ॥ ३२ ॥ अपानें मलमूत्र सारणे । उदानें देहांतकाळी प्रकटणे । समानें सर्व संधि लवणे । ल-वती सदा. ॥ ३३ ॥ नागु वसे तालुका कमळीं । कूर्म नेत्रीं सदा न्याहाळी । कर्कशें कर्णमडळीं । लुब्ध जाहला असे. ॥ ३४ ॥ देवदत्त मुखामाजी वसे । धनजय नासिकीं वसे । हे पाचही पवन ऐसे । ब्रह्मांडी वसती. ॥ ३५ ॥ जाभई देवदत्ताची । शिक धनजयाची । कर्कशु हास्य रूदनीची । स्थिति बोलिली असे. ॥ ३६ ॥ नागुपाचातें गिंवसी[7] । कूर्म उन्मळी नेत्रासी । दशपवनाची करणी ऐशी । जाणिजे पै. ॥ ३७ ॥ कर्कशु आकाशाचा नागवायूचा । कूर्म तेजाचा । देवदत्त आपाचा । पृथ्वीचा धनजयो. ॥ ३८ ॥ ऐसी हे प्राण सा-खळी । वर्तत असे देहाच्या मेळीं । प्राणेविना कदा काळीं । जीव भाव न

---

१. तावडा २ ढाल ३ तलवार ४ सुगध ५ वास्तव्य, राहाणे ६. पाच वायूचे पाच सुर=ध्वनी हीच नावे कित्येक वीराच्या शखास दिलेली असत. अर्जुनाचा देवदत्त नावाचा शख होता 'पाचजन्य हृषीकेशो देवदत्त धनजय.' [भगवद्गीता—अ० १श्लो० १५.]
७. गिवसणे=मापडणे, प्रकट होणे, शोधणे.

दिसे. ॥ ३९ ॥ ऐसिया रचिल्या प्रपच शाळा । सागितल्या साक्षित्वें सकळा। या प्रपच वृक्षाचा निर्वाळा । [1]प्रणव बीजापासुनिया. ॥ ४० ॥ ऐसा हा [2]तत्व योगु । [3]छत्तिसाव्या भागाचा [4]क्षेत्र [5]यौगु । [6]है [7]जाणे तौ [8]आध्यात्मि पागु । [9]येरु तो मदमतिया. ॥ ४१ ॥ तत्वाचे पाच पाच गुण । मागे सागितले प्रमाण । तो विभाग [10]वांटणे जाण । एक एकासि देउनी. ॥ ४२ ॥ अस्थि मास त्वचा ।

---

१ ॐकार २ वास्तविक, सत्य, स्वरूपाची प्राप्ति करून घेण्याचा योग=अप्राप्त वस्तूची प्राप्ति करून घेण्याचे साधन ३ पच महाभूते व त्याच्याच पासून उत्पन्न झालेले प्रत्येक तत्वाचे पाच पाच मिळून ‘पचवीस, गुण आणि लिगदेहसबधी ‘पाच’ ज्ञानेंद्रिये ‘पाच कर्मेद्रिये’ एकूण ‘पसतीस तत्वे, आणि छत्तिसावे तत्व परमतत्व=अधिष्ठान, शुद्ध निखिल ब्रह्म ४ लिगशरीर=याला क्षेत्र म्हणजे शेत असे नाव आहे हे माझे असे म्हणणारा जो त्याला क्षेत्रज्ञ=शेतकरी असे ती गोष्ट जाणणारे म्हणतात. ५ प्रत्येक क्षेत्रामध्ये जो क्षेत्रज्ञ तो (छत्तिसावे परमतत्व=परेश भगवान्) असे जाणणे (‘इद शरीर कौंतेय क्षेत्रमित्यभिधीयते। एतद्यो वेत्ति त प्राहु क्षेत्रज्ञ इति तद्विद ॥ १ ॥ क्षेत्रज्ञ चापि मा विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत । क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञान यत्तज्ज्ञान मत मम ॥ २ ॥ [भगवद्गीता—अध्याय १३] ६ हे ज्ञान ७ जाणे तौ परियत ८ शरीर, इद्रिये आणि प्राण यापासून होणारे दु ख, शरीरस्थित त्वपदवाच्य आत्मा याच्या ठिकाणी पागु=पघळलेला, ओशाळगत ९ तत्वज्ञान होईपर्यंत येरु=तो मदमती जो तो, अध्यात्मी पागलेलाच असावयाचा. १० पच महाभूतातील प्रत्येक भूताचे बरोबर दोन दोन भाग करून त्या भागापैकी एक तसाच ठेवून बाकी राहिलेल्या प्रत्येक भागाचे पुन्हा चार चार समभाग पाडले तेव्हा अर्थातच हा एक अष्टमाश झाला नतर प्रत्येक भूताचे पूर्वोक्त अर्ध राहिलेल्या भागात दुसऱ्या प्रत्येक अर्धकाचा चतुर्थांश=वरील $\frac{1}{8}$ भाग मिसळून पाचा पाचाचे असे प्रत्येक भूत तयार केले यालाच पचीकरण म्हणतात (विशेष समजुतीसाठी खालील कोष्टक पहा)

पचीकरणाचे कोष्टक.

(सूक्ष्मभूते)					(स्थूलभूते)
$\frac{1}{2}$आकाश	$\frac{1}{8}$वायु	$\frac{1}{8}$तेज	$\frac{1}{8}$जल	$\frac{1}{8}$पृथ्वि	आकाश
$\frac{1}{2}$वायु	$\frac{1}{8}$आकाश	$\frac{1}{8}$तेज	$\frac{1}{8}$जल	$\frac{1}{8}$पृथ्वि	वायु
$\frac{1}{2}$तेज	$\frac{1}{8}$आकाश	$\frac{1}{8}$वायु	$\frac{1}{8}$जल	$\frac{1}{8}$पृथ्वि	तेज
$\frac{1}{2}$जल	$\frac{1}{8}$आकाश	$\frac{1}{8}$वायु	$\frac{1}{8}$तेज	$\frac{1}{8}$पृथ्वि	जल
$\frac{1}{2}$पृथ्वी	$\frac{1}{8}$आकाश	$\frac{1}{8}$वायु	$\frac{1}{8}$तेज	$\frac{1}{8}$जल	पृथ्वि

रोमनाडी पृथ्वीचा । आपी मासाश तेज तत्वाचा । नाडी वायुसी. ॥ ४३ ॥ रोम दिधले आकाशी । अस्थि ठेविल्या आपणापाशी । या परी पाचासी । पृथ्वी मिळाली. ॥ ४४ ॥ स्वेद मूत्र लाळ रक्त । आणि शुक्लित[1] । आपी मूत्र तेजी रक्त । लाळ वायुसी. ॥ ४५ ॥ वीर्य तें आकाशी । शब्द पृथ्वीसी । आप पाचासी । मिळाले ऐसे. ॥ ४६ ॥ क्षुधा तृषा आळसु । मैथुन निद्रा तेजाचा अंशु । क्षुधा तेजासी तृषा दिधली आपासी । मैथुन वायूसि दिधले. ॥ ४७ ॥ निद्रा दिधली आकाशासी । आळस दिधला पृथ्वीसी । तेजाची वाटणी ऐसी । पाचाठायीं. ॥४८॥ धावणें निरोधन वळणें । आकुचन पसरणे । आकाशासि दिधले पसरणे । धावणें आपणा पै. ॥४९॥ निरोधन दिधले तेजासी । वलन दिधले आपासी । आकुचन पृथ्वीसी । वायूनें दिधले ॥५०॥ मोहो लज्जा राग । भय द्वेषु चाग । हे आकाशाचे विभाग । पाचांठायीं दिसती पैं. ॥ ५१ ॥ भय राहिले आकाशी । द्वेष दिधला वायूसी । राग दिधला तेजासी । लोभ तो आपीं राहे. ॥ ५२ ॥ मोहो दिधला पृथ्वीसी । हे पाचाची वाटणी ऐसी । हे कळल्यावीण प्राण्यासी । प्रत्यया नये. ॥ ५३ ॥ लिंगदेहाची[2] तत्वे जाण । ती वांटीन त्याचे प्रमाण । एक चित्ते करून । परिसावे. ॥ ५४ ॥ पचभूताचे विषय गुण । शब्द स्पर्श रूप रस गध जाण । अतःकरण घेऊनि आपण । वावरतसे. ॥ ५५ ॥ अतःकरण मन बुद्धि चित्त अहकार । पाचाचेही पचक श्रोत्र । वाचा पचक मेळे सर्वत्र । वर्तत असे. ॥५६॥ या सूक्ष्म भूताचा विचारु । एकएकाचा पचविध प्रकारू । परस्परेंसी पावला तो विचारू । आइके रचना. ॥ ५७ ॥ यात पृथ्वीचे पांच गुण । अहंकार अपान प्राण । गध गुद जाण । हे पृथ्वीचे. ॥ ५८ ॥ अहंकार दीधला आकाशी । अपान दीधला वायूसी । घ्राण दीधले तेजासी । गध आपासि दीधला. ॥ ५९ ॥ स्वेद आपुले स्थान आवरी । पृथ्वी मिळाली यापरी । असो आतां आपाचे गुण याचपरी । मिळाले कैसे. ॥ ६० ॥ चित्त आणि प्राण । जिव्हा रस शिश्न । चित्तासी वायूसि प्राण । जिव्हा तेजी. ॥ ६१ ॥ रस ठेविला आपानें जाण । पृथ्वीसि दीधले शिश्न । मिळणी आपाची हे खुण । सागीतली. ॥ ६२ ॥ तेजाचे गुण तद्रूप । बुद्धी उदान चक्षु रूप । पाद-

---

१ रेत. २ पाच कर्मेंद्रिये, पच प्राण, पाच ज्ञानेद्रिये, मन, आणि बुद्धि मिळून सत्रा एकूण शरीर झाले, यालाच वेदाती लिगशरीर म्हणतात (बुद्धिकर्मेंद्रियप्राणपचकैर्मनसा धिया । शरीरं सप्तदशभिः सूक्ष्मं तल्लिङ्गमुच्यते॥ २३ ॥ (विद्यारण्य सार्थपचदशी–प्रथम प्रकरण–श्लो० २३)

सहीत समीप । वाटुनि दिधले ऐसे. ॥ ६३ ॥ बुद्धिगुण आकाशीं । उदान दीधला वायूसी । चक्षू आपणापाशीं । तेजे ठेवियलें. ॥ ६४ ॥ रूप आपीं दीधले । पाद पृथ्वीसी लेविलें । आता ऐक वहिलें । वायूचे पांच गुण.॥६५॥ मन समान त्वचा जाण । स्पर्श पाणी वायूचे गुण। आकाशीं दिधले मन । समान आपुले ठायीं. ॥ ६६ ॥ त्वचा दीधली तेजासी । स्पर्श दीधला आपासी । पाणी पृथ्वीसी । वायूने दीधले ऐसे. ॥ ६७ ॥ आकाशाचे पांच अकुर । अतःकरण व्यान श्रोत्र। शब्द वाचा सार । आकाशाचे गुण. ॥६८॥ अतःकरण अश आपुला । व्यान तो वायूसि दीधला। श्रोत्र अशु ठेवी ठेविला । तेजापाशीं. ॥ ६९ ॥ शब्द आपाच्या ठायीं । वाचा दिधली या परिं पाचा ठायीं। ऐक्य रूपे पाही । अतःकरण वावरे.[1] ॥ ७० ॥ पाचांचे पचवीस गुण । तेंही वावरेचे[2] लक्षण। हा पंच योग कळल्याविण । योग साध्य नव्हेचि पै. ॥ ७१ ॥ इति श्री**पंचीकरण** महावाक्य जाण । ज्ञान-देवविरचित पूर्ण । विवचना निवडून । सागीतली पै. ॥ ७२ ॥

अध्याय दुसरा.

शरीर मार्गे वर्ते त्रिशून्याचा । तिहींसी तिवडा ॐकाराचा । चौथें निःशून्य भव बधाचा । ठावोचि पुसे. ॥ १ ॥ तरी प्राण आणी अपान । दोन माव-ळती तें त्रिशून्य । चौथे व्यापक गहन । मोक्ष मुक्तिपद तें. ॥ २ ॥ अधः-शून्य आणि मध्य शून्य । ऊर्ध्व शून्य चतुर्थ शून्य। शुद्ध चैतन्य ते निःशून्य। शून्य न बोलिजे. ॥ ३ ॥ अधःशून्य म्हणिजे अकारू । मध्यशून्य म्हणिजे उकारू। ऊर्ध्वशून्य म्हणिजे मकारू । ॐकार तेंचि चैतन्य. ॥ ४ ॥ या चहू शून्याहुनी परतें । तें सोहं[3] ब्रह्म जाण निरुतें । तेथें शून्य हा शब्द आणियें[4] म्हणुनि. ॥ ५ ॥ इये शून्ये बोलियली चतुर्विध । आणीक पिंडीं[5] चार प्रसिद्ध। तो तूं ऐक विनोद । गुरुपुत्रा! श्रवण किजे. ॥ ६ ॥

---

१. वास करी. २ व्यापार करणारी, घडामोडी करणारी=माया, अविद्या तिचे. ३. सोहं=स अहम् (तो मी) ब्रह्म. ४. 'अणोरणीयान' (लहानाहून लहान) 'एषोऽणु' (हा अणु आहे) 'सूक्ष्मात् सूक्ष्मतर, (सूक्ष्माहून अतिसूक्ष्म) इत्यादि श्रुतीवरून (अणुवादि आत्म्याचे ठायीं अणु अशी कल्पना करितात (अणोरणीयानेषोऽणु. सूक्ष्मात्सूक्ष्मतरत्विति । अणुत्वमाहु श्रुतय. शतशोऽथ सहस्रश ॥ ८० ॥ 'विचारण्य, 'सार्थपचदशी, श्लो० ८० चित्रदीप पृष्ठ ६१) याच शब्दास अनुरूप ज्ञानोबाचे पद (काव्यसंग्रह—अनेककविकृत पदसग्रह भाग १ पद ६ पृष्ठ ४ पहा.) ५. शरिरास मी असे म्हणणाऱ्या जीवाचे ठिकाणी.

अधःशून्यमनोभूतमूर्ध्वशून्यं च मारुतः ।
मध्यशून्ये च जीवात्मा चतुर्थं ब्रह्म निश्चयः ॥ १ ॥

अधःशून्य म्हणिजे मन चचळ । उर्ध्व शून्य तें पवनु सर्वबळ । मध्य शून्य जीव चौथे केवळ । परब्रह्म जाणिजे ते. ॥ ७ ॥ तें निर्गुण निराकार । निष्प्र[1]-पंच निराधार[2]। निःसंग[3] निर्विकार । पूर्ण घन तें ओळखे. ॥ ८ ॥ आणिक एक तार्किकाचे[4] मत । ॐकारा वरुते शून्य बोलत । परि तें जाणावें जीवद्भूत[5] । प्रमाण युक्त नव्हे. ॥ ९ ॥ क्षर[6] तो चिदाकाश[7] सर्वभूत[8] । अक्षर[9] तो निर्गुण[10] कूटस्थ[11]। या क्षराक्षराची व्यावृत्त[12] । तो पुरुष उत्तम[13].॥१०॥ जो क्षराक्षरातीतु । पुरुषोत्तम विख्यातु । वेदशास्त्रपुराणभरितु । नाम नामातीत जो. ॥ ११ ॥ ऐसे हे तत्वमसि[14] महावाक्य । जाणीतल्या जीवेश्वरासि ऐक्य । आणी प्रणव[15]-बीजीं गुणत्रयपचक । ते पचीकरण वोलिजे. ॥ १२ ॥ ब्रह्मसागरी तरग आले । ते निजस्वरूपासी विसरले । अविद्या जीवत्व नावे ठाकले । देहादिकीं. ॥ १३ ॥ जै होय ज्ञानसूर्याचा प्रकाशु । तैचि द्वैत[16]सन्यासु[17] । शुद्धाश जाहलिया ब्रह्मी सौरसु[18] । ऐक्य भावा. ॥ १४ ॥ इति श्री महावाक्य-

---

१. ससाररहित. २ आधाररहित, आश्रयरहित ३ सगरहित, विकाररहित. ४. तार्किक हे एकमतवादी आहेत. नित्यज्ञान, नित्यप्रयत्न, नित्यइच्छा, इत्यादि गुण ईश्वराला आहेत म्हणून तो असग नव्हे कारण असगाला नियतृत्व अयोग्य आहे असे तार्किक मानतात (नित्यज्ञान प्रयत्नेच्छा गुणानीशस्य मन्वते । असगस्य नियतृत्वमयुक्तमिति तार्किका ॥ ९ ॥ सार्थपचदशी–चित्रदीप–पृष्ठ ६५.) ५. जीवेश्वरपण=जीव हाच ईश्वर, आत्मा असे मानणे ते ६. नाशिवत. ७ चैतन्यरूप आकाश अथवा ब्रह्म. ८. सर्व प्राणिमात्राच्या ठायी व्यापून असणारा ९ अविनाशी, शाश्वत, नित्य असणारे तत्व १० गुणरहित ११. काही विकार न होता एकाच स्वभावाने जो कालास व्यापक असतो तो (आत्मा, आकाश इ०) १२ वेढलेला १३ उत्तम पुरुष त्यालाच परमात्मा म्हणतात, तोच सर्वकाळ राहाणारा सर्वश्रेष्ठ, तो त्रैलोक्याला व्यापून त्याचे धारण पोषण करतो (उत्तम पुरुषस्त्वन्य परमात्मेत्युदाहृत । यो लोकत्रयमाविश्य विभर्त्यव्यय ईश्वर ॥ १७ ॥ (भगवद्गीता–अ० १५ पृष्ठ २४) १४ 'सदैव सौम्ये दग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्' या श्रुतीने सृष्टीच्या पूर्वी जी स्वगतादि भेदशून्यरहित सद्वस्तु होती ती आताही तशीच आहे असे दाखविण्यासाठी येथे तत्पदाचा उपयोग केला आहे (तत्वमसि) म्हणून तत्पद=सद्वस्तु असि=हे क्रियापद 'तत्' आणि 'त्वम्' या दोन्ही पदाचे ऐक्य सागितले (तत्वमसि हे वाक्य सामवेदात छादोग्य श्रुतीत आहे) 'श्रोतुर्देहेंद्रियातीत वस्त्वत्र त्वपदेरितम् । एकता ग्राह्यतेऽसीति तदैक्यमनुभूयताम्. ॥ ६ ॥ सार्थपचदशी विद्यारण्य–पृष्ठ ५०) १५ प्रणव=ओकार १६ ईश्वर आणि आपण जीव वेगवेगळे आहों असे समजणे. १७. न्याम करणें=नाहीसे करणे. १८. अभिप्राय.

पंचीकरण । ज्ञानदेव वदे जाण । ऐकता होय पूर्ण ज्ञान । हे निवृत्ति-कृपा. ॥ १९ ॥

अध्याय तिसरा.

आधारे लिंगनाभौ प्रकटितहृदये तालुमूले ललाटे
द्वे पत्रे षोडशारे द्विदशदशदले द्वादशार्धे चतुष्के ।
वासांते वालमध्ये डफकठसहिते कंठदेशे स्वराणां
हंक्षंतत्वार्थयुक्तं सकलदलगतं योगमार्गे प्रसिद्धम् ॥ १ ॥

[1]आधार चक्र गुदस्थानी वर्ण राता । रिद्धिसिद्धि आणि गणेश देवता । ईश्वर दैवत्य चतुर्थदळीं अवस्था । जपु सहा शते ॥ १ ॥ स्वाधिष्ठान लिंगस्थानी पीतवर्ण । अग्नि ऋपि ब्रह्मा दैवत जाण । आपण सावित्रि शक्ति षड्दळीं स्मरणे । जप सहा सहस्र ॥ २ ॥ मणिपूर चक्र नाभिस्थानी वर्णनिळा । विष्णु दैवत्य आणि कमळा । वायु ऋपी त्या दश दळा । जप सहा सहस्र ॥ ३ ॥ अनुहत चक्र हृदयस्थानीं । उमा शक्ति देवता पिनाकपाणी । सूर्य ऋपी द्वादश दलमणि । जप सहा सहस्र ॥ ४ ॥ विशुद्धचक्र कंठस्थान शुभ्रवर्ण । तेथे जीव दैवत अविद्या शक्ति जाण । वक्त ऋषी षोडश दळीं स्मरणें । जप सहस्र एक ॥ ५ ॥ अग्निचक्र ज्योतिवर्ण भ्रूवातरी । तेथें हस ऋपी माया शक्ति अवाधरी । परमहस देवता त्या द्विपात्री । जप सहस्र एक ॥६॥ सहस्र दल ब्रह्मरध्र निर्धारी तेथ । गुरु दैवत्य ऋपि परमदैवत । तेथें ज्ञानशक्ति उर्ध्व द्वारे सचरत । पवनु संचे. ॥७॥ सहस्र दळ ते अहकाराचे मूळ । अनेकवर्ण नानाध्वनि निर्मळ । सहस्र एक जपु सोहंबीज केवळ । तें गुरुस्थान म्हणिजे. ॥ ८ ॥ 'वें' पासुनी 'स' अंतरी, । ही बीजाक्षरे जाणावीं आधारी । 'ब' पासुनी 'ल' भीतरी, । ही स्वाधिष्ठानी. ॥ ९ ॥ 'ड' पासुनी 'फ' पर्यंत जाण । मणिपुरी बीजाचे गणन । 'क' पासुनी 'ठ' पर्यंत जाण । अनुहत

१ या अध्यायात 'योगशास्त्रोक्त सप्तचक्रे आणि त्या त्या स्थानच्या देवता, जप, चक्रांची नावे इत्यादि भाग उघड करून सागितला आहे. २. योगशास्त्रोक्त 'अ'पासून 'ज्ञ'पर्यंत ५२ मूलबीजाचे ६ मंत्र षड्चक्रात होणारे यात कोणच्या चक्रात कोणच्या बीजमंत्राचा अजपा नावाचा जप होतो हे सागितले आहे.

चक्रीं. ॥ १० ॥ निवांत चक्री मातृका सोळा । 'ह' पासुनी 'क्ष' पर्यंत अ-ग्निकमळा । 'ज्ञ' हे सोज्वळ सहस्त्रदळा । उरले तें बीज. ॥ ११ ॥ ऐसे हे अजपा[1] बावन अक्षरी बीज । यामध्ये सोहं शब्द तो मंत्र निज । एकवीस स-हस्त्र सहा शतें जप सहज । श्वासोच्छ्वासीं. ॥ १२ ॥

अध्याय चौथा.

त्रिपुटी[2] श्रीहाट गोल्हाट । पादुका तळीं औटपीठ । भ्रमर गुफा ब्रह्मरंध्र सेवट । तें स्थान 'कं' आत्मयाचे. ॥ १ ॥ मुखीं बोलिजे त्रिकुट । तेथें पृथ्वी तत्व ऋषी श्रेष्ठ । आचार लिंग ऋग्वेद प्रकट । पाहे तेथें खुण. ॥ २ ॥ तेथे ग्रासूनि अवस्थांची परि । कमलासन देव अवधारी । हे समस्त हेमवर्ण साजिरी । दिसते सुरग. ॥ ३ ॥ रसने नेहटी श्रीहाट स्थान । तेथें आप ऋषी नादे आपण । गुरुलिंग यजुर्वेद कारण । पाहें तेथें हे खूण पै. ॥ ४ ॥ तेथें पाहें पश्चिम अवस्था । आणि कमलावल्लभ देवता । क्षीरवर्ण या समस्ता । शोभावती ॥ ५ ॥ चक्षुस्थानी गोल्हाट कमळ । तेथें तेज ऋषी करि झ-ळाळ । व लिंगीं सामवेद केवळ । असे तेथें. ॥ ६ ॥ सुषुप्ती अवस्था तियेस्थानी । आणि देवता पिनाकपाणी । हेम झळाळ समस्त मिळोनी । दिसती सुरग. ॥ ७ ॥ ययातीं अग्नि वोढियण पूर्णगिरि[3] । तेथें वायु ऋषी बोले नानापरी । जंगमवेद उच्चारी । अथर्वण जो. ॥ ८ ॥ तेथें तुर्यावस्था चौथी । आणि ॐकार देवता म्हणती । ही अवघीं नीलवर्ण शोभती । समस्त तेथें. ॥ ९ ॥ श्रोत्रस्थानी गुफा भ्रमर । तेथें आकाश ऋषी महाथोर । प्रसाद लिंगीं उच्चार । सूक्ष्म वेदाचा. ॥ १० ॥ तेथें अवस्थाते उन्मनी बाळी ।

१ अजपा या नावाचा ५२ मूलबीजोक्त योगशास्त्रात जप सांगितला आहे. ज्या मंत्राच्या सिद्धीने जो ब्रह्म साक्षात्कार होतो तेच अजपाजप ब्रह्म होय २ या अजपा ब्रह्मांडातील त्रिपुटी (१ श्रीहट २ गोल्हाट ३ औटपीठ) ही होय ३. तालुस्थान, दहावे द्वार ४. ककार मुख=ब्रह्मरध्र (यालाच कित्येक महाराष्ट्र कवीनी काकीमुख असे म्हटले आहे) ५ गाढनिद्रा, योगनिद्रा ६. तत्व बीज हटक्षेत्रमौदासिन्य लय त्रिभि । उन्मनीरा-कल्पलतिका सद्य एवोद्भविष्यति ॥ ४ ॥ एक सृष्टिमय बीज एका मुद्रा च खेचरी । एको देवो निरालंबो एका मुद्रा मनोन्मनी ॥ ५॥ शखदुदुभिनाद च न शृणोति कदाचन । काष्ठवज्जायते देहो उन्मन्यावस्थया ध्रुवम् ॥ ६ ॥ (हटप्रदीपिकाया चतुर्थाऽध्याये आत्मारामयोगींद्रेणोक्तम्)

आणि सदाशिव देवता जवळी । यासी कृष्णवर्णाची झळाळी । मिरवत असे. ॥ ११ ॥ सहस्रदलीं ब्रह्मरंध्र भुवन । तेथें नाहीं वेद अवस्था वर्ण । तेथें सर्वांसी लय होय जाण । गुणवताशीं. ॥ १२ ॥ तेथें कोटि प्रकाशती प्रभाकर । आणि वोपें देती कोटि चंद्र । ते समाधिसुख सेजार । परात्परभुवन. ॥ १३ ॥

अध्याय पांचवा.

सांगणे आतां पवनक्रिया अवधारीं । इडा पिंगळा सुषुम्ने माझारीं । याचीं भिन्न सामर्थ्यें शरीरीं । ते पवन छिद्रीं. ॥ १ ॥ वाम इडा दक्षिण पिंगळा । मध्यें सुषुम्नात्रिवेणी मेळा । तेथें सर्व अमृत संजीवनीचा कळा । ते सेविल्या अमरत्व पाविजे. ॥ २ ॥ उष्णकाळीं पोळलिया उष्णें करुन । तो अर्ध चंद्र ऊर्ध्व करी पवन । तरी शीतळता होय प्राण । संतोष मानिजे. ॥ ३ ॥ शीतकाळींही पिडलिया त्वचा । तो अधःसूर्य उर्ध्व करी पिंडीचा । तरी आ-

---

१ काति. २ ज्ञात्वा सुषुम्ना सद्भेद कृत्वा वायु च मध्यगम् । स्थित्वा सदैव मस्थाने प्राणरंध्र निरोधयत् ॥ १७ ॥ पवनो बाध्यते येन मनस्तेनैव बाध्यते । हेतुद्वय तु चित्तस्य वासना च समीरण. ॥ २० ॥ तयोर्विनश्य एकस्मिन्नुभावमिव नश्यति । यत्रैव लीयते वायुर्मनस्तत्रैव लीयते ॥ २१ ॥ (हटप्रदीपिकाया चतुर्थाध्याये–आत्मारामयोगीद्रेणोक्तम्) ३ योग्याला आपल्याच देहातील सूर्यचंद्रादिकाची स्थाने प्रकाशित करून शीतउष्णादिकाची बाधा निवारण करता येते यासंबधाने निवृत्तिनाथ, ज्ञानोबा इ० यानी एक चमत्कार एका प्रसंगी करून दाखविल्याविषयी एक आख्यायिका प्रसिद्ध आहे ती अशी —विसोबा नावाचा एक ब्राह्मण बार्शी येथील देशपांड्या आणि कुलकर्णी होता हा मोठा नास्तिक व पाखाडी असे प्रसंगवशात् निवृत्तीनाथ • वगैरे भावंडे बार्सी गावी गेली होती ही मन्याशाची मुले अशा संबधाने त्यावेळी ब्राह्मणमंडळीकडून याचा मोठा तिरस्कार होत असे. याच्या साधुत्वाविषयी आणि साक्षात्काराविषयी जिकडे तिकडे आख्या पसरली होती ती विसोबा देशपांडे यास न खपून द्वेषबुद्धीने, याची फजिती करण्याचा त्याने निश्चय केला, आणि एक दिवस बार्सी गावात सर्व लोकास ताकीद देऊन असा बंदोबस्त करविला की, ‘स्वयपाक करण्यास याना लाकूड, अग्नि, धान्य वगैरे काही मिळू नये’ ज्ञानोबाचे धाकटे बंधु सोपान यानी एका ब्राह्मणाकडे मांडे भाजलेले पाहिले आणि ते खाण्याची इच्छा झाल्यामुळे त्या ब्राह्मणाकडे मांड्याविषयी विनंति केली. पण ब्राह्मणाने तिचा धिक्कार केला. ही गोष्ट निवृत्तिनाथास समजल्यावर त्यानी पिठाची वगैरे सिद्धता करून मांडे तयार करवून आपल्या बंधूची इच्छा तृप्त करण्याविषयी तयारी केली होती, पण त्याच दिवशी विसोबाने गावातील लोकाकडून याना काही साहित्य

श्रयो न लागे अग्नीचा । प्रावर्ण कदाही नलगे. ॥ ४ ॥ क्षुधाकाळीं क्षुधित होता प्राण । ते सत्रावीचे कीजे दोहन । देहींची निवर्ते भूक तहान । भोजनाची चाड नाहीं. ॥ ५ ॥ परी हे देही साधले नाहीं कवणा । वावगाच करिती बोलाचा उगाणा । नानावेष धरूनि जाणा । नाडीत असती. ॥ ६ ॥ ऐशिया पवनाभ्यार्शा प्रवर्त्तोनी । कळावे वचन आत्मज्ञानीं । धरूनि भाव अंतःकरणीं । अमर व्हावे. ॥ ७ ॥

अध्याय सहावा.

असो हे आता एक अवधारीं । अष्टदलकमळ असे हृदयसरोवरी । तेथें मन्मथ भ्रमण करी । निरंतर पै नादे. ॥ १ ॥ पूर्व दल श्वेतवर्ण जाणा । तेथें प्रवेश होय जरि मना । तरी धैर्य औदार्य पुण्यवासना । उपजे शरीरीं. ॥ २ ॥ अग्निदळीं वर्ण बोलिजे रीता । तेथें मनाची होय जरी स्थिरता । तरी आलस्य चिंता । शोक उपजेना. ॥ ३ ॥ दक्षिण दळीं वर्ण काळा । तेथें मन अनुसरे जे वेळा । तरी क्रोध द्वेष दुष्ट वासनें वेगळा । नव्हे देह तो. ॥ ४ ॥ नैर्ऋत्य कोनीचे पाते, । बोलिजे निमे तेथे । मन मधुकर खेळवीते । पुत्र स्नेह मोह-

---

मिळू नये अशी तजवीज केली होती माळावर एका कुपणात ही भावडे उतरली होती तेथे माध्यान्ह काळाच्या सुमारास विसोबा हा जाऊन चोरून पाहू लागला, की आता पुढे ही काय करणार 'पोटोबापुढे विठोबा काय करतो तो पाहू,' अशा हेतूने गुप्तपणे पाहात राहिला. इकडे माध्यान्हकाळचा समय येताच काही साहित्य नाही असे पाहिले आणि निवृत्तिनाथानी आपल्या शरीरातील सूर्य प्रकाशित करून आपण पडून राहिले नंतर मुक्ताबाईने त्याच्या पोटावर मांडे तयार करून घेतले आणि भक्षण करू लागली. हा चमत्कार विसोबाने पाहताच तो जागचे जागी थिजून गेला आणि पश्चात्ताप होऊन तो त्या आवारात जाऊ लागला, तेव्हा निवृत्तिनाथाचे भोजन चालले होते व आवाराची ताटी उघटी होती विसोबाने आत येऊ नये म्हणून निवृत्तिनाथानी ताटी बंद असा उच्चार केल्याबरोबर आपोआप ताटी बंद झाली. (या प्रसंगाचे ताटीबंद म्हणून याचे काही अभंग आहेत) आणि विसोबाचा प्रवेश आत होईना तेव्हा विसोबा निवृत्तिनाथास शरण जाऊन 'मी पतित अपराधी आहे, मला मुक्त करा' अशी प्रार्थना केल्यावरून निवृत्तिनाथास त्याची दया आली आणि त्यानी विसोबास खेचरी नावाची मुद्रा ठेऊन ब्रह्मोपदेश केला. खेचरी मुद्रा दिल्यामुळेच पुढे तो विसोबा खेचर या नावाने मोठा भगवद्भक्त होऊन प्रसिद्धीस आला हाच नामदेवाचा गुरु होय.

१. सत्रावी कला ज्ञानशक्ति, अमृतसंजीवनी. २. इच्छा. ३ अनुभव, झाडा. ४. तांबडा.

जाळे गुतला. ॥ ५ ॥ पचमदलकमल पिवळावर्ण बोलिजेत । तेथें मन जैसे विचरत । तरी क्रीडा विनोद आल्हाद भरित । मुखिया होय. ॥ ६ ॥ वायव्य कोनीचे पाते श्यामवर्ण जाणावे । तेथें मन जरी स्थिरावे । तरी तीर्थासि वाटते जावे । साधुदर्शनासी. ॥ ७ ॥ उत्तर पाकोळिका बोलिजे पीतवर्ण । तेथें जरी संचार करी मन । तरी अष्टभोग सुख जाण । करू उपजती. ॥ ८ ॥ ईशान पाकोळिका बोलिजे गौरवर्ण उत्तम । तेथें जरी मनासी होय विश्राम । तरी श्रवण कीर्तन धर्म । उपजे देही. ॥ ९ ॥ मनासी प्रवेश जाहलिया संधी । मध्ये स्थिरावलीया निद्रा समाधी । तै आत्मा पिडे रोग व्याधी । का विश्राति उपजे. ॥ १० ॥ ऐसे एका प्रहराचे प्रमाण । मन कळिकेशी भ्रमर करी अनुसंधान । ऐसे [1]अष्टदल कमल ज्ञान । बोधिले एका. ॥ ११ ॥ एव हे परमार्थसाधन । परोपकारार्थ निवेदन [2]वसिष्ठरामसवादकथन । म्हणे ज्ञानदेवो. ॥ १२ ॥

अध्याय सातवा.

ऐसा हा मनमार्ग विचारिता, । हा जीव सुखदु:ख भोगितां। तरी कर्म काय करिजे तत्वता । बोलिजती. ॥ १ ॥ म्हणोनि हे सागावयाची [3]कुंडें । का जे सदा जीवासि सुखदु:ख आवडे । तरी मनाचेनि संगे सुख भोगाकडे । केवि जाय. ॥ २ ॥ तरी पाकोळिका सांग पालटूनि मनी । तरी इद्रियनेम करिती पिडज्ञानी । आणि संगरहित होउनी । स्मरणे मुक्ती पावले की. ॥ ३ ॥ आता एका तार्किकाचा पक्ष । म्हणती वस्तुते शाश्वत न मानी मोक्ष । म्हणती वस्तु देखिजे प्रत्यक्ष । इही डोळा. ॥ ४ ॥ तरी भूचरी खेचरी चराचरी । चौथी बोलिजे अगोचरी । ते दृष्टिद्वारे लक्षिता निर्धारी । मानिती मोक्ष. ॥ ५ ॥ चराचरीते आडवे दृष्टी पाहाणे । भूचरी नाकाचे अग्रीं लक्ष

१ अष्टदल हे हृदयस्थानी मानितात त्याच्या ८ पाकळ्या मानितात (साधारण व्यवहारात बोलण्याची चाल आहे 'काय बुवा त्याच्या मनाच्या पाकळ्या वारवार वदलतात,) ते हेच कमल होय. २ हा पवनयोग योगवासिष्ठ यो० वा० श० प्र० स० ७८ श्लो० ८ नामक ग्रथात वसिष्ठाने रामास सागितला आहे याच ग्रथावर श्री रगनाथ स्वामी निगडीकर यानी रगनाथी योगवासिष्ठसार नामक टीका केलेली प्रसिद्ध झाली आहे. त्यातील मनोलय प्रकरण पृष्ठ २९ पासून ३४ पहा. ३. वाईट, वाकडे, खोटे.

लावणें । खेचरी आकाशी लक्ष लावणे । तिमिराते. ॥ ६ ॥ गोचरी म्हणिजे दृष्टीची मिळणी । अतर अवलोकिती बैसोनि आसनी । म्हणती वस्तु दृष्टी तत्वज्ञानी । आपणासी. ॥ ७ ॥ परी हे अवघेचि [1]खडज्ञान । जववरी देही असे वर्तमान । हे नासलिया नाही दर्शन । डोळियाचें. ॥ ८ ॥ विदेह वर्तता दृष्टी नासे । मग कोणीच पदार्थ न दिसे । हाती धरूनि वागविती माणसें । आधळे म्हणोनि. ॥ ९ ॥ म्हणूनि निजवस्तु सर्वाहुनी सार । पाहता वेदासी अगोचर । देखिलिया नाही सार । देहधर्मचि. ॥ १० ॥ त्यासि नाही क्रोध द्वेप काम राग । मद मत्सर स्त्री विपयसंग । त्या देखणिया नाही भग । घटमटभोगी. ॥ ११ ॥ आणि वस्तु देखिजे डोळा । तरी लाहिजे ब्रह्मानदाचा सोहळा । तरी विपयसुख आगळा । का सेविजती. ॥ १२ ॥ जैसे परिसाचे जाहलिया स्पर्शन । लोहाची जरी न फिरे कालिमाहीण । तरी काय मानावे साचपण । परिस योगाचे. ॥ १३ ॥ म्हणोनि बोलता दूषण असे । जे काही डोळा परवस्तु दिसे । मग तया सूर्यप्रकाशाचे असे । काय काज तया. ॥ १४ ॥ तरि हे अवघे [2]मृगजळ । वाउगेच शब्दाचे पाल्हाळ । जे देखणे परवस्तु केवळ । तया अनत डोळे. ॥ १५ ॥ जरी परवस्तू देखणे घडे । तरी सर्व दैन्य दरिद्र विघडे । कुकर्मी पडिले बापुडे । अनाथ जीव हे. ॥ १६ ॥ म्हणोनि आधी वस्तु शास्त्रे पाहिजे । मग निष्ठेकरूनि पाविजे । तरीच त्या परब्रह्मी मिश्रित होइजे । जेवी लवण जळी. ॥ १७ ॥ जैसी [3]कीटकभ्रूण जळका । तियेसी पालटुनि भिंगुटिये जवळिका । तैसें देखिलिया ब्रह्मव्यापका । मग जीवदशा कैची. ॥ १८ ॥ जैसे [4]अंजन सूदलिया पायाळा । भूमि फोडूनि निधान दिसे डोळा । तैसी वस्तू देखिलिया कवण वेळा । [5]वेव्हसाव मग नाही. ॥ १९ ॥

१ अर्धवट, अर्धकच्चे २ सूर्याच्या माध्यान्ह काळच्या किरणामुळे भासणारा पाण्यासारखा भास हे पाणीच असे समजून मृगे धावधावून थकतात, पण पाणी मुळीच नसते, यावरून याला 'मृगजल' म्हणतात. ३. कीटक=कीडा. भ्रूण=बालक (कुभारीण नावाची एकजातीची भिंगुटी ही आपल्या घरट्यात एक लहान किड्याचा सुरवट नेऊन त्याला टोचून टोचून आपल्या रूपाला पोचविते ४. एकप्रकारचे सिद्धाजन. जो मनुष्य पायाकडून उत्पन्न होतो त्याचे डोळ्यात हे घातले असता भूमिगत द्रव्याचा ठेवा त्याने दृष्टीस पडतो असा समज आहे. ५. व्यापार, घडामोड, व्यवसाय.

जनार्दनकृत[1]

११. रामस्तुति.

(श्लोक)

देव सर्व इंद्रादि धेनुयज्ञपाशा, त्रास देत दैत्यराज लंकनाथ नित्यशा।
भूनिमित्य ब्रह्मदेव शेषशायि[2] वीनवी, रामराज भक्तकाज वेषधारि[3] लाघवी.[4] १
भानुवंशि पूर्णब्रह्म रामरूप शोभले, ताटिकेसि मोक्षदान, अध्वरासि[5] रक्षिलें.।
अहल्येसि उद्धरोनि गौतमासि तोपवी, रामराज भक्तकाज वेषधारि लाघवी.२
त्र्यंबकासि[6] मोडिताचि दैत्य देव कापती, माळ घालि भूमिजा सुमन[7] सूर[8] वर्षती।
पाहताच[9] वीर्य शौर्य शक्तिही न भार्गवी, रामराज भक्तकाज वेषधारि लाघवी.३
पितृवाक्य सत्यनेम दावि भाव हा जना, निघे वनाप्रतीच शीघ्र सूरकार्यसाधना[10]।
सितेसह पंचवटीवासी तटी जान्हवी, रामराज भक्तकाज वेषधारि लाघवी.४
मृगवेष[11] राक्षसासि मारि नीच हस्तकी, रामशुद्धि[12] देवरासि[13] पाठविता जानकी।
सीता नेत लंकनाथ आदिशक्ति वैष्णवी, रामराज भक्तकाज वेषधारि लाघवी.५
अनेक भक्त तारुनी सुग्रिवासि गौरवी, वाळि मारि, रामचंद्र कपिसैन्य आणवी।
सीताशुद्धितें आणुनी शिळा सेतु बांधवी, रामराज भक्तकाज वेषधारि लाघवी.६
रावणासि बोधनार्थ शिष्ट राम पाठवी, गर्वरासि[14] नायकेचि मृत्यु त्यासि वोढवी।
सकुटुंब रावणासि स्वर्गसुखा बोळवी, रामराज भक्तकाज वेषधारि लाघवी.॥ ७
वासवादि दिग्पती करोनि [15]बंधमोचना, राज्यपदी चिरजीव[16] स्थापिलें बिभीषणा।
सितेप्रती दिव्यँ[17] देत कीर्तिघोष गाजवी, रामराज भक्तकाज वेषधारि लाघवी.॥८

---

१ एकनाथाचे गुरुबंधु जनीजनार्दन याचे नाव जनार्दन असे होते परंतु एकनाथाच्या वेळच्या भाषेची सरणी व ह्या प्रकरणाची शैली यामध्ये महदंतर असल्यामुळे हा कवि कोणी निराळा असावा. जनार्दनकृत (१) दामाजीपंतचरित्र–१० आर्या व (२) काही पदे इतकी कविता आमच्यापाशी आहे २ भगवान्, श्रीविष्णु. ३ मनुजवेषधारी ४ क्रीडा करणारा. ५ विश्वामित्राच्या यज्ञाला. ६. त्र्यंबकचापाला ७. पुष्प ८. देव ९. [रामाचे] शौर्य, वीर्य पाहताच भार्गवी शक्तिही न–असा अन्वय. रामाचे शौर्य व पराक्रम पाहून भार्गवरामाला शक्ति नाहीशी झाली, भार्गवरामाची कंबर खचली. १० देवाचे कार्य साधण्यासाठी, रावण मारण्यासाठी ११. मारिच नामक राक्षसास. 'नीच' हे राक्षसाचे विशेषण १२ रामाचा शोध करण्यासाठी. १३ दिरास (लक्ष्मणास) १४ फार गर्विष्ठ (रावण) १५ रावणाने सर्व देवास बंदीत घातले होते त्यास रावणाला मारून रामाने मुक्त केले १६ सतत, चिरंतन. १७. दिव्य देणे=अग्नीतून बाहेर येणे

अयोध्येसि येउनी भेटि भरतबंधुची, पट्टाधीश रामराव ध्वजा यश कीर्तिची ।
करी दया जनार्दना तरीच देह सोडवी, रामराज भक्तकाज वेषधारि लाघवी.९

रामचंद्रमल्हारकृत[1]

१२. सुभद्राहरण[2].

(श्लोक)

विमल दिव्य कथा शुकभारती[3], मुनि मैनें[4] श्रवणासि उभारिती[5] ।
सकळशास्त्रविचारसमाज तो, हरिचरित्रकथारस माजतो. ॥
म्हणतसे मुनिलागि परिक्षिती[6], 'हरिकथारस हे मज रक्षिती ।
अखिल[7] अर्थ[8] तुझ्या मुखसारसा, कथि पुसेन तयातुनि[9] सारसा[10]. ॥

---

१ ह्या कवीविषयी काही माहिती उपलब्ध नाही ज्या वहीतून हे प्रकरण उतरून घेतले ती सुमारे ६०।७० वर्षांपूर्वीची जुनी आहे २ ही कथा इतकी सुप्रसिद्ध आहे की, तिजविषयी येथे काही लिहिण्याची जरूर नाही असे असून ह्या कथानकावर कोणीही कविता लिहिली नाही ही आश्चर्याची गोष्ट आहे ही कथा श्रीमद्भागवत—दशमस्कध अध्याय ८६ यात आहे. [मोरोपतकृत कृष्णविजय उत्तरार्ध अध्याय ८६, काव्यसग्रहग्रथमाला—पृष्ठे २८८-२९४ पहा.] शिवाय ही कथा व्यासप्रणीत महाभारतातर्गत आदिपर्व—अध्याय २१९-२२१ यात आहे. [मोरोपतकृत आदिपर्व—अध्याय ३७ गीति ४२-६९ काव्यसग्रहग्रथमाला—पृ० २१४-२१७ पहा.] परंतु भागवतातील कथेत व भारतातील कथेत फरक आहे ३ भारती=वाणी. ४. भक्तीने, मनोभावाने ५ ध्यान लावून ऐकण्यास तयार होती श्रवण उभारणे—हा शब्दसमूह कोशकारास उपयोगी आहे. ६ अभिमन्यूला उत्तरेपासून झालेला मुलगा (परीक्षिति). परीक्षिती असे नाव पडण्याचे कारण —परि (सभोवती) ईक्षते (पाहतो) तो परीक्षित् पूर्वी माता उत्तरेच्या गर्भात असता जी कृष्णमूर्ति पाहिली होती ती ह्याच्या मनात नेहमी घोळत असे, तेव्हा कोणी पुरुष भेटला असता तो 'गर्भात दिसलेला पुरुष तर नसेलना' असा विचार मनात येऊन त्याजकडे निरखून पाही म्हणून त्याला 'परीक्षित्' असे नाव पडले ७ परीक्षिति राजा शुकमुनीला म्हणतो:—अखिल अर्थ (हरिकथाचा सर्व अर्थ मतलब, तात्पर्य) तुझ्या मुखसारसा (तुझ्या मुखकमलात वास करीत आहेत, तुला माहीत आहेत, तुला येत आहेत.) तयातुनि (त्या कथातून) सारसा (उत्तम, चागल्या) पुसेन (विचारीन) [त्या] कथी (साग)—असा अर्थ. ८. अर्थ=उद्देश, भावार्थ [**'अर्थः** प्रकारे विषये वित्तकारणवस्तुषु। अभिधेये च शब्दाना वृत्तौ चापि प्रयोजने ॥' इति विश्व. **'अर्थः** प्रयोजने वित्ते हेरे त्वभिप्रायवस्तुषु । शब्दाभिधेयविषये स्यान्निवृत्तिप्रकारयो ॥' इति विश्वलोचन] ९. 'तयां मुनि! सा रसा' असाही पाठ आहे १०. सरस, रसयुक्त, उत्तम

सुभद्रा[1]सती[2] माय माझ्या पित्याची[3], वरी[4] पार्थ हा कीर्ति अद्यापि त्याची ।
[6]स्वसा [7]रामकृष्णादिकालागि होती[8], कथा सांग[9] कैसी? मुनींद्रा! अहो! ती.'॥ ३
'ऐके नृपा!' म्हणतसे मुनिवर्य वाचे, 'जे सुप्रताप तव पूर्वजवैभवाचे ।
[10]राजश्रितावरि विशिष्ट[11] गुणी विराजे, ज्याला समस्त निजसेवक[12] तेवि राजे[13]. ॥ ४

करी तीर्थें यात्रा विविध सकळ हिंडोनि वसुधा[14]
[15]प्रभासाते आला परमविजयी [16]पांडवसुधा ।
अनायासें तेथें जन वदति ऐके मनवरी[17]
[18]स्वमामाची कन्या अतिचतुर उद्दाम[19] नवरी. ॥ ५

मातापिता स्वजनबंधु वडील मानें[20], जे ओथिले[21] सकळ साधन विक्रमाने[22] ।
त्यांचा विचार नसताचि सुयोधनातें, ना ते धरीत[23], हलधारक होय नीतें[24]. ॥ ६

---

१ सती=सुचरित्रा स्त्री, विमलयशा, साध्वी २ आई, माता ३. अभिमन्यूची येथे अभिमन्यूची असे सरळ न म्हणता पर्यायाने तोच अर्थ जाणविला आहे म्हणून येथें **'पर्यायोक्त'** अलंकार झाला ४. पाणिग्रहण करी, लग्न करी. ५ 'जो' असाही पाठ आहे. ६. बहीण. ७ बळराम व कृष्ण यांची राम=बळराम 'राम' शब्द बलराम, बलदेव या अर्थी योजिला आहे. कित्येक शब्दांची दोन दोन रूपे असतात, एक मोठे व एक लहान. केव्हा केव्हा शब्दाचे समग्र रूप न योजिता त्याचा अवयव योजण्याचा संप्रदाय 'शब्दा अवयवेष्वपि वर्तंते' या न्यायाने आहे.—भीम=भीमसेन, सत्या=सत्यभामा, राम=बलराम इत्यादि तसेच पुढील श्लोकांत अशा प्रकारच्या काही शब्दांचा संग्रह केला आहे.—'गोदा गोदावरी नद्या मथुरा मथुरापुरी । कविक कविकाया च स्याद्गवेधौ गवेधुका ॥' [शब्दभेदप्रकाश]. ८. 'स्वसा रामकृष्णादिकाला अहो! ती' असाही पाठ आहे ९ 'सांग' या एकवचनी क्रियापदाचा कर्ता 'मुनींद्र' हा असून त्याला 'अहो!' हे अनेकवचनी संबोधन लाविले आहे. हा प्रकार चिंतनीय आहे 'निरंकुशा. कवय ' या न्यायाने असे दोष क्षम्य आणि वंदनीय आहेत. १० राजाच्या आश्रितावर अर्जुन त्या आश्रिताहून श्रेष्ठ होता—असा भाव. येथे कवीने 'राजाश्रित'च्या ठिकाणी 'राजश्रित' असे रूपांतर केले आहे. ११. असामान्य, असाधारण, उत्कृष्ट. १२ येथे निजसेवक व राजे यांत साम्य मानल्यामुळे **'उपमा'** नामक अलंकार झाला आहे. १३ जो (अर्जुन) सर्व राजापेक्षा श्रेष्ठ होता, ते राजे केवळ अर्जुनाचे सेवकच होते—असा भावार्थ १४ पृथ्वी. १५. द्वारकेजवळील तीर्थास. १६ पांडवश्रेष्ठ. येथे 'सुधा' हा शब्द कवीने 'श्रेष्ठ' या अर्थी योजिला असावा. १७. बातमी, मात (?) १८. वसुदेवाची येथेही **'पर्यायोक्त'** आहे. १९ येथे 'उद्दाम' या शब्दाचे काही स्वारस्य दिसत नाही. २०. मानाने, योग्यतेने २१. प्राप्त करून घेतले होते. २२ पराक्रमाने. २३. न धरणे=मनास न आणणे, अमान्य करणे, मान्य न करणे. २४. ते न मानल्यामुळे (वडील माणसाचे अनुमो-

[1]वंचावया हलधरासि उपाय केला, 'आणू' म्हणे, 'हरुनी [2]यादवकन्यकेला.'।
[3]दडीयतीगति उभारुनि [4]भव्य साची, [7]द्वारावतीस मग चालत [5]सव्यसाची. ॥७
आला [6]गुडाकेश कुशस्थळीला, टाकी यती सर्व [8]गृहस्थलीला।

दन नमता त्याची अवज्ञा केल्यामुळे) ते नाते (सुभद्रासुयोधनविवाह) हलधारक होय (एखाद्या नागन्याने–हलधराने–ठरविल्याप्रमाणे झाले–कार्यसिद्धि घडून आली नाही, बेत फसला)

१. फसवाया २. सुभद्रेला 'पर्यायोक्त' अलंकार ३ त्रिदंडीयतिगति [याच्या उजव्या हातात तीन दंडाचा एक झालेला असा दंड असतो मन, वाणी आणि देह याचे दंडन (शमन) ज्याने केले असा संन्यासी ज्याच्या वाणीने, मनाने आणि देहाने यथानुक्रम निषिद्ध कथन, असत्संकल्प आणि निषिद्ध व्यापार याचा त्याग केला आहे असा संन्यासी, मनोदंड, कायदंड आणि वाणीदंड करणारा पुरुष 'वाग्दंडोऽथ मनोदंड कायदंडस्तथैव च । यस्यैते निहिता बुद्धौ त्रिदंडीति स उच्यते ॥' मनुस्मृति–अध्याय १२ श्लो० १०] ४ मंगलदायक व खरी अशी. ५. अर्जुन. ६ अर्जुन [गुडाकेश–हा शब्द प्रस्तुत पद्यात अर्जुन याअर्थी योजिला आहे या पदाचा शब्दार्थ 'गुडाका' म्हणजे निद्रा आणि 'ईश' म्हणजे स्वामी ह्याचा उपयोग 'हृषीकेश' शब्दाप्रमाणे केवळ विशेषनामाप्रमाणे समजावयाचा 'निद्रेचा स्वामी' म्हणजे निद्रारूप भ्रांतीचा अथवा अज्ञानाचा नियता, दमनकर्ता. निद्रा ही एक भ्रांती आहे, तेव्हा अशा भ्रांतीस जिंकून जो सदासर्वदा सावध, दक्ष असतो त्यास 'गुडाकेश' असे म्हणावे, परंतु अशा प्रकारची 'गुडाकेश' शब्दाची व्याख्या घेतली असता तिची संगति सदासर्वदा अर्जुनाच्या व्यवहाराशी मिळेल असा नेम नाही. कारण, अर्जुनाची काही कृत्ये अदक्षताद्योतक आढळणार आहेत, तेव्हा 'गुडाकेश' हे नाव अर्जुनास अर्थानुरोधाने यथार्थपणे लागू पडत नाही, परंतु अर्जुनव्यतिरिक्त इतरास 'गुडाकेश' असे म्हणण्याचा व्यवहार नाही, म्हणून ते विशेषनाम समजावे पाश्चिमात्य गीर्वाणभाषाभिज्ञ पंडितानी प्रस्तुत शब्दाचा अर्थ कल्पनेने बसविला आहे तो असा—गुडा म्हणजे गुळवेल, तिच्या गाठीसारखे ज्याचे केश गुंतलेले आहेत तो 'गुडाकेश' हा अर्थ काल्पनिक असल्या कारणास्तव त्याजविषयी जास्त लिहिण्याची आवश्यकता नाही प्रस्तुत शब्दावर **शंकरानंदसरस्वती**कृत गीतेवरील टीकेत पुष्कळ मोठे व्याख्यान केलें आहे, यात 'गुडाक' म्हणजे 'शिव' आणि 'ईश' म्हणजे 'स्वामी' याचा बहुव्रीहि समास करून 'गुडाक आहे ईश ज्याचा तो' गुडाकेश म्हणजे अर्जुन असा एक अर्थ काढिला आहे आमच्या वाचकास वामनपंडिताचे पुढील विवरण पहिला अर्थ ध्यानात धरण्यास चांगले साधन होईल असा भरवसा आहे वामनपंडित आपल्या यथार्थदीपिकेत असे म्हणतात.—'की तो अर्जुन गुडाकेश । गुडाका निद्रा तिचा ईश । निद्रा भ्रांती तिचा प्रवेश । न घडे बुद्धीत अर्जुनाच्या ॥ ७१ ॥ तोच भ्रांतीचा ईश । ज्याच्या मनी ते न करी प्रवेश । या भावे म्हणे गुडाकेश । अर्जुनाते ॥७२॥' ७ द्वारकेस. [कुशस्थळी या नावाचे एक देवस्थान गोमंतकात आहे कदाचित् हा कवि गोमंतकात राहणारा असावा.] ८. गृहस्थाश्रमात करावी लागणारी कर्मे त्याने टाकून दिली.

साधावया कार्य पुरींत राहे, नौका जया बोलति ध्या तरा हे. ॥ ८
न जाणता तो बळभद्र पूजी, दुर्योधनाचा बळवान् रिपू जी ! ।
तों तेथ वर्षा ऋतु पातला हो[1] वे नागराच्या भजनात [2]लाहो. ॥ ९
[3]आतिथ्ये [4]अतिनम्रयुक्त वचनी एके दिनीं [5]नेमुनी
[6]भावार्थे बळराम राजभुवनी पूजावया ने
केले ते विविधोपचार, धरिलीं अन्ने पुढें [8]सारसे
होता भोजन बोलिला मग, यती 'भिक्षान्न हें [9]सारसें.' ॥ १०
अकस्मात ते त्या स्थळीं राजबाळा, [10]उदेला जसा कामरूपी [11]बुबाळा ।
[12]मुखे वर्णिता जीसि [13]सीमा न [14]साहि, [15]बळे योगियाच्या [16]हरी [17]मानसा [18]हे. ॥ ११
[19]दिव्यांगी नवयौवना गुणवती [20]बिंबाधरा कामिनी
नेत्रापाग, सलज्ज, [21]हास्यवदनी, सौंदर्य [22]सौदामिनी; ।
[23]रंभोरू, गजगामिनी [24]उपवरा, वेणी [25]सुमध्यावरी,
ऐसे देखुनि मोहला मग यती आश्चर्य ते [26]नावरी. ॥ १२
ऐसा यती कामनिमग्न [27]सारा, दावीतसे [28]दर्भकलाप सारा ।

---

१ पौराच्या, नागरिक जनाच्या २ लाभ ३ आदरसत्कारपूर्वक ४ हा शब्द 'अतिनम्रतायुक्त' असा पाहिजे ५ एक दिवस नेमून, ठरवून ६ भक्तिपूर्वक. ७ यतिवेषधारी अर्जुन. ८ षड्रसयुक्त रस सहा आहेत त्याची नावे.—'रसा स्वाद्वम्ललवणतिक्तोषणकषायकाः । षड् द्रव्यमाश्रितास्ते तु यथापूर्वं बलावहा ॥' [वाग्भट—सूत्रस्थान—अध्याय १ श्लोक १४-१५], गोड, आंबट, खारट, कडु, तिखट, तुरट असे द्रव्यामध्ये सहा रस आहेत. ९. सरस, उत्तम १०. उत्पन्न झाला. ११ बुडबुडा, बुद्बुद. येथे राजबाळा (उपमेय) व बुबाळा (उपमान) याचे सादृश्य वर्णिले आहे म्हणून 'उपमा'लंकार झाला आहे १२ तोंडानें. [मुख शब्दाचे अनेक अर्थ आहेत —'**मुखं** तु वदने मुख्यारंभे द्वाराभ्युपाययो ' इति यादवं. '**मुखमु**पाये प्रारंभे श्रेष्ठे नि सरणास्ययो ' इति हैम. '**मुखं** नि सरणे वक्रे प्रारंभोपाययोरपि। सध्यंतरे नाटकादे शब्देऽपि च नपुंसकम् ॥' इति मेदिनी] १३ जीची बरोबरी होऊ शकत नाही. १४ न साहे=न सहन करी, संभवत नाही १५ आग्रहाने. १६ हरण करी. १७ अंतःकरणास, मनास. १८ हे राजबाळा (ही सुभद्रा) १९ सुंदर २०. तोंडल्याप्रमाणे जिचे ओंठ लाल आहेत अशी २१. स्मितमुखी २२ वीज वीजेप्रमाणे सुंदर. २३ रंभा+ऊरु=केळीसारख्या मांड्या जिच्या अशी स्त्री 'ऊरूत्तरपदादौपम्ये' (पाणिनि ४-१-६९) या सूत्राने औपम्यसूचक बहुव्रीहि समासाचे उत्तरपद 'ऊरु'शब्द असल्यास स्त्रीलिंगी तो दीर्घ होतो, जसे कलभोरू, रंभोरू. २४ तरुण. २५. तिची वेणी कमरेपर्यंत पोचे इतकी लांब होती—असा भावार्थ २६. आवरेना. २७. पूर्णपणे. २८. सारा (उत्तम) दंभकलाप (ढोंगे) दावीतसे—असा अन्वय

तेथें सुभद्रा मनयुक्त[1] पाहे, म्हणे, 'घडे तै भगवत्कृपा हे.' ॥ १३

कामें व्याकुळ पार्थ योजित असे युक्ती अनेका मना[2]
जीच्या नेत्रकटाक्ष दारुण[3] शरें आंदोळती[4] कामना, ।
पाहे रंध्र[5] हरावया झडकरी, तो नाकळे[6] ते क्षणी
क्षोभे चित्त, यती म्हणे, 'गजगती नेईन कंजेक्षणी[7].' ॥ १४

अनग[8] हा[9] सर्वगुणी विराजे, हे साम्यता पावति काय राजे? ।
उत्फुल्ल[10] नेत्री बहु भाव[11] दावी, वार्ता कशी ते वदनी वदावी? ॥ १५
कामिनी चपळ चित्तें[12] जो हरी[13], वाटतो नयनवृत्त जोहरी ।
धन्य हा जरि करें[14] शिवे गळा, भाव[15] मी न धरि त्यासि वेगळा.'॥ १६
अशी त्या यतीनें वधू[16] सिद्ध केली, हराया तिला वृत्ति ज्याची भुकेली[17], ।
करी यत्न[18] की आपुले कार्य साधे[19], जना दाखवी हेतु निर्लोभ साधे[20]. ॥ १७

---

१. भक्तिपूर्वक. २ मनात ३ भयकर ४ झोके घेती, मनोवृत्ति क्षुब्ध झाल्या ५. रंध्र= दोष. तो आपला दोष (कामुकत्व) नाहीसा करावयास लागला. ६. 'तो नातळे' असाही पाठ आहे. ७ कमलनयना ८. मदन मदनाला शिवाने जाळून टाकिले–अशी कथा आहे. म्हणून त्यास 'अनग' असे म्हणतात ९ अर्जुन. येथे 'उपमा' आहे. अर्थात् साम्यता पावणार नाही हे उत्तर येथे 'प्रश्ना'लकार आहे. १०. प्रफुल्ल, टवटवीत. ११ चेष्टा. १२ चित्त (मन) फार चपळ असते–असा समज आहे. मनोवेगापेक्षा अधिक वेग नाही अशी पाश्चात्याचीही समजूत आहे —

> "How fleet is a glance of the mind
> Compared with the speed of its flight
> The tempest itself lags behind
> And the swift-winged arrows of light."
>
> *W Cowper.*

१३. हरण करी. १४. हाताने. येथे 'ए' हा प्रत्यय लागून तृतीयेचे एकवचन झाले आहे. तृतीयेचे हे रूप फार कवितेत आढळते. 'काय म्या **पामरें** बोलावी उत्तरे, परि त्या **विश्वंभरें** बोलावीलें' [तुकाराम] '**भूपें** हळूच धरिला कलहस पायी. (रघुनाथपंडित) 'बाण पहिला **पुष्करें** सोडियेला' [राघव] १५. लग्न झाले म्हणजे नवरी नवऱ्याच्या गोत्रातील होते व ती दोघे एकजीव होतात–असा शास्त्रार्थ आहे त्यास उद्देशून हे सुभद्रेचे भाषण आहे अर्थात् सुभद्रेचे म्हणण्याचा भावार्थ हा की मी व अर्जुन ही एकजीव झालो (दोघाचे लग्न झाले) तर मी धन्य. १६. स्त्री, भार्या. ['नवोढाया स्नुषाया च जायाया युवतौ वधू.' इति लिगाभट्ट] १७ वृत्ति भुकेली=तयार झाला, सिद्ध झाला १८. 'यज्ञ' असाही पाठ आहे. १९. प्राप्त होई. २०. कपटरहित.

एकांतीं वडिलांसि कृष्ण विनवी, 'आला असे हो! यती
जाणे मी नरवीर[1] पार्थ नवरी नेता[2] वळे होय ती.' ।
तेंव्हा तो वसुदेव हास्यवदनें डोलोनि माथा[3] तुकी[4]
पुत्रालागुनि देवकी म्हणतसे, 'आहेस तूं कौतुकी.'[5] ॥ १८
घडि पळ मग इच्छी साधना सव्यसाची[6]
हरिचरणदयेनें वेळ आला तसाची[7] ।
सकळ निघति यात्रे, पर्वणी पुण्यदाती
हयगजरथयानें[8] सिद्ध[9] केले पदाती.[10] ॥ १९
तेथें काचनरत्नमडित[11] रथीं वाजी[12] नवा[13] जी! करें[14],
दो बाही चवरे सुवर्ण ललिता[15] शृंगारिलीं शंकरे[16], ।
दासीदास विलास[17] दाविति पुढे, ऐशी शशांकानना[18]
देखे पार्थ कृतार्थ[19] होउनि म्हणे, 'हे चालिली काननां.'[20] ॥ २०
सिंधूमधे[21] दुर्ग[22] निघोट[23] भारी, स्वर्गोपरि ते करि कैटभारी[24] ।
तेथूनि ये दुर्धर घोर सेना, जे चालतां मार्ग रितां[25] दिसेना. ॥ २१
पुढें चालती भार[26] नारीजनांचे, यती तेथ जातां मनोभाव नाचे[27], ।
सुभद्रा[28] बळे अतरे त्यात काही तरी[29] लक्षिजे रक्षित्या सेवकाहीं. ॥ २२

---

१ वीर=शूर, पराक्रमी वीराचे लक्षण असे:—'वीतरागभयद्वेषो रहित. सर्वसशयै । सर्वभूतानुकपी च वीर इत्युच्यते बुधै ॥' २. नेणारा. कोणत्याही धातूला 'ता' प्रत्यय लाविला असता कर्तृवाचक नाम होते, जसे –गाता (गाणारा) खाता (खाणारा) इत्यादि. ३. मस्तक ४ डोलवी मान डोलवणे हे मान्यतेचे (समतिदर्शक) सूचक चिन्ह आहे. ५. 'नाटकी' असाही पाठ आहे ६ अर्जुन. अर्जुनाला 'सव्यसाची' असे नाव पडण्याचे कारण असे –'उभौ मे दक्षिणौ पाणी गाडीवस्य विकर्षणे । तेन देवमनुष्येषु सव्यसाचीति मा विदु ॥' [महाभारत] श्रीधरस्वामीनी असा विग्रह केला आहे –'सव्येन वामेन हस्तेन साचितु शरान्सधातु शील यस्य स सव्यसाची' ७ इच्छित, वाछित ८ घोडे+हत्ती+गाड्या+वाहने ९ तयार केले १०. पायदळ, शिपाई, प्यादा. ११ सुवर्णरत्नजडित १२. घोडा. १३. नवीन. १४ हाताने, स्वत., जातीने, खुद्द. १५ सुदर. १६. सुखकारक. हें चवराचें विशेषण १७, सुशोभितपणा, चारुता, काति. १८ चद्रानना (सुभद्रा) १९ पूर्णकाम, अर्थ (इच्छा) कृत (झालेली) आहे ज्याची तो २०. अरण्यात, वनास २१. समुद्रात. २२. किल्ला. २३. बळकट, मजबूद. २४. कैटभनामक राक्षसास मारणारा. २५. रिकामा. २६ समूह. २७. मनोभाव नाचणे=मनोराज्यात गर्क होणे, मनास वाटेल तशा कल्पना करणें To build castles in the air. २८ मुद्दाम २९. सुभद्रेने जरी मुद्दाम आपल्या मनोवृत्ति दाबून ठेविल्या होत्या तरी ही गोष्ट रक्षणकर्त्या सेवकास कळून आली–असा भाव.

सुभद्रा पार्थाचें मननयन जो ऐक्य करिती,
तया लोभे गेली सहज मग ते [1]लौकिकरिती, ।
रर्था बैसे, [2]नेटें धनु उचलिले सज्जुनि करे,
'वधू नेली नेली.' जन वदति आक्रोश [3]निकरे. ॥ २३

योद्धे रक्षक [4]दापिता अतिभये [5]दाही दिशा [6]टाकिती
शोके आप्त समस्त बोलति मुखे हा वीर खोटा किती[2] ।
देवेंद्रादि [7]महारथी [8]अवगणी; नाही अशातें [9]सरी
कैसा ने नवरीस भाग आपुला जैसा [10]हरी [11]केसरी. ॥ २४

येउनी सकळ [12]रक्षकभद्रा, सागती निजमुखे **ब**ळभद्रा ।
नेतसे नवरि सत्वर धावा, एकलाच रणि चोर वदावा. ॥ २५

ऐकोनि **राम** सबळाद्भुत तप्त [13]मुद्रा, भासे जसे [14]भरित पर्वणिचें समुद्रा ।
तेव्हा **मुकुंद** निजमस्तक ठेवि [15]पाया, [16]माडीतसे **वि**[17]जयिच्या विजयी उपाया. २६

'[18]**पृ**थेच्या सुतासारिखा [19]सोयरा हो! [20]नसे, अग्रजा! अतरी सोय राहो' ।
[21]सखे बोलती, 'योग्य झाले [22]कपाळे, सुतेला पती निर्मिला लोकपाळे. ॥ २७

१. अब्रू, मोठेपणा २ नेटाने, जोराने ३ समूहाने, एके ठिकाणी जमून ४ दाविता, दटाविता. ५ दाही दिशा पळती—असा भाव ६ याचा कर्ता 'योद्धे व रक्षक'. ७ महारथी—रथात राहून युद्ध करणाऱ्या वीराचे महारथ, अतिरथ, रथ आणि अर्धरथ असे चार वर्ग मानले आहेत त्याची व्याख्या अशी·—'एको दशसहस्राणि योधयेद्यस्तु धन्विनाम् । शस्त्रशास्त्रप्रवीणश्च महारथ इति स्मृत ॥ अमितान्योधयेद्यस्तु सप्रोक्तोऽतिरथस्तु स । रथस्त्वेकेन यो योद्धा तन्नूनोऽर्धरथ स्मृत ॥' याचा भावार्थ—जो शस्त्रविद्येमध्ये प्रवीण असून एकटा दहा हजार धनुर्धर वीराशी युद्ध करतो त्यास 'महारथ' असे म्हणतात. जो अगणित धनुर्धारी वीराशी युद्ध करतो त्यास 'अतिरथ' असे नाव आहे जो एकट्या वीराशी लढतो तो 'रथ' आणि जो त्याहून कमी तो 'अर्धरथ' यासच महारथी, अतिरथी, रथी आणि अर्धरथी असे म्हणतात ८ मानीत नाही ९ उपमा, बरोबरी. १० हरण करी ११. सिह १२. सुभद्रेचे रक्षक १३ मनोवृत्ति. १४ भरती. १५ बळरामाच्या पायावर. १६ सागूत असे १७ अर्जुनाच्या. विजय=अर्जुन १८ कुतीच्या १९ आप्त, सबधी २० 'असी' असाही पाठ आहे २१ मित्र, सोबती 'सखा' कोणाला म्हणावे हे **मो**रोपताने 'कृष्णविजय'—उत्तरार्ध—अध्याय ८२ गीति २६ उत्तरार्ध यात सागितले आहे. ते असे —'शोकी पडल्या चित्ता, दे बोधकराशि तो **'सखा'** लोकी म्हणजे—जो शोकग्रस्ताच्या मनाला उपदेशरूपी हात देऊन साभाळतो तो लोकात 'सखा' होतो—तोच खरा मित्र होय येथे बळराम शोकग्रस्त असून इतर मडळी त्यास उपदेशाच्या गोष्टी सागत आहे तेव्हा त्याच्या तोडून त्यास 'सखा' म्हणविण्यात कवीने मोठी मार्मिकता दर्शविली आहे असे म्हणावे लागते. २२. नशिबानुसार.

हेतु हा निवडिला उभयाचा, किंतु[1] हाच बळरामभयाचा ।
सर्व हे श्रुत यया यदुराया, जो समर्थ जनकार्य कराया.' ॥ २८

यात्रोत्सवा[2] लोक बहू निघाला, घालोनि सर्वा दुरितांसि[3] घाला[4] ।
समूह जाती यदुजांगनाचे, ज्याचे महा मंगळ[5] अंग नाचे[6]. ॥ २९

सर्वांचे मनि अर्जुनासि बरवे सख्यत्व[7] संपादणे
रामे जाणुनि[8], तोषला मग तया धाडीतसे आंदणे, ।
दासीदासरथाश्व मत्त करिटी[9] रत्ने धने अंशुके[10]
झाली तेथ विवाहसिद्धि[11] कथिली ऐशी मुखे श्रीशुके ॥ ३०

---

१ संशय "किंतू' या शब्दाचा मराठीत 'विकल्प' या अर्थी प्रयोग होतो जसे, 'त्याच्या मनात मजविषयी किंतू आलासा दिसतो, तेव्हा त्याने माझ्या हवाली रुपये केले नाहीत' संस्कृतात या शब्दाचे रूप 'किंतु' आहे, 'किं' आणि 'तु' आक्षेप काढावयाचा असल्यास वरील अव्ययाचा उपयोग करितात तेव्हा मराठीत हे अव्यय नामरूप होऊन त्याचा अर्थही वरच्यासारखा झाला आहे" [निबंधमाला—अंक ५३ पृष्ठ २३] 'कीं तुझ्याच बलरामभयाचा' असा अन्य पाठ आहे २ 'यात्रेस्तवा' असे पाठांतर आहे. ३. पापासि. ४ सर्व पापे दूर झाली—नाहीशी झाली—असा अर्थ. ५ शुभ. ६. आनंदामुळे त्या यदुजांगनांचे अंग नाचायला लागले असावे ७ सख्य, मैत्री ८ बलरामाने काय जाणले हे पुढील उताऱ्यावरून कळेल —"जेणे सुभद्राहरण केले । त्याते नाही ओळखिले । म्हणुनि क्रोधाचे भरते आले । ते उपसंहरिले पाहिजे ॥ १ ॥ कुढावला जो अमरेंद्र । तो प्रत्यक्ष अर्जुन वीर । पितृष्वसेचा तृतीय कुमर । सुहृद साचार जिवलग हा ॥ २ ॥ अणिक एक ऐके मात । परम गुह्य जो वृत्तांत । जेणे होय दोषलिप्त । तो संकेत अवधारी ॥ ३ ॥ सुभद्रा जन्मली यादवघरी । परि हे शची पौरंदरी । यांस्तव अर्जुनालागी वरी । विघड न करी पै याचा ॥ ४ ॥ इच्छा करिसी मनोभंग । तरी हे करील स्वतनुत्याग । तेणे अपकीर्तिचा डाग । लागल्या अभंग मग न वचे ॥ ५ ॥ भो भो स्वामी संकर्षणा । तुझे अंतरीची वासना । सुभद्रा द्यावी दुर्योधना । ते अर्जुना केवि देणे ॥ ६ ॥ तरी तू ऐके इयेविशी । सुरेंद्र जाणोनी अर्जुनासी । इने वरिला निश्चयेसी । दुर्योधनासी हे न वरी ॥ ७ ॥ कलिपुरुषाचा अवतार । तो हा प्रत्यक्ष गांधार । सुभद्रा याचा न शिवे कर । हा निर्धार मी जाणे ॥ ८ ॥ बलात्कारे अघटित घडता । सुभद्रा करील आत्मघाता । कृष्णे ऐसे स्मरण देता । रामे तत्वता जाणितले ॥ ९ ॥" [श्रीमद्भागवत—स्कंध १० अ० ८७ श्लो० ११ वरील 'श्रीहरिवरदा'नामक श्रीकृष्णदयार्णवस्वामीविरचित टीका.] ९ हत्ती (करिटिन्). १०. उत्तम वस्त्रे. 'आशुके' असाही पाठ आहे. ११ विवाहसिद्धि झाली=विवाह घडून आला, लग्न झाले.

उपसंहार.

(श्लोक)

सुभद्रेचें ऐसे हरण कथिता श्रीशुकमुनी
मनी डोले [1]राजा पदकमळ [2]साष्टांग नमुनी,
[3]विलोकी जो लोकीं श्रवणपठणे [4]भागवत रे !
तरे ज्ञानानदीं परमगतिलागीं अवतरे[5]. ॥

[6]नारायणबोवाविरचित

१३. सुविचारमाला[7].

(श्लोक)

[8]आर्धीं [9]प्रपंच [10]सारा; सुतधनविषयानर्थहेतूस [10]वारा;
[11]वारा बुद्धी निवारा; समजुनि बरवे त्यागिजे [12]हे अहंकारा;

१. परिक्षिति राजा २ अष्टागासह. आठ आगानी युक्त असा अष्टाग नमस्काराचे लक्षण दिले आहे ते असे –'जानुभ्या च तथा पद्भ्या पाणिभ्यामुरसा धिया। शिरसा वचसा दृष्ट्या प्रणामोऽष्टाग ईरित. ॥.' ३. पाही. ४. भागवत नामक श्रीशुकमुनिप्रणीत ग्रथ. ५. या काव्याच्या शेवटी 'इति श्रीसुभद्राहरण रामचद्र मल्हार विरचित समाप्त' असा लेख आहे. यावरून हे काव्य रामचद्र मल्हारकृतच असावे. ६ ह्या बुवाचे जन्म जालवण प्रातात चालू शतकाच्या आरभी झाले. हे सस्कृत व मराठी भाषेत बरेच व्युत्पन्न होते. त्याच्या अगी वक्तृत्वशक्ति फार मोठी होती असे त्यांचे वक्तृत्व ऐकिलेले जुने लोक म्हणतात. हे साधुवृत्तीने राहात असत व लोकहितार्थ पुराण सांगत असत हे दाक्षिणात्य ब्राह्मण होते. साताऱ्याकडे विष्णुबोवा ब्रह्मचारी याचे परमगुरु नारायणबोवा या नावाचे होऊन गेले तेच हे बुवा असावे, असा तर्क आहे. त्या नारायणबोवानी ज्ञानसागर, शातिसागर इत्यादि सात ग्रथ केले आहेत असे म्हणतात ह्या प्रकरणाचे कर्ते नारायणबोवा हे चिमटेबोवा या नावाने प्रसिद्ध आहेत. कारण ह्याच्या जवळ एक लांब चिमटा असे. या बुवाने केलेली पुढील कविता उपलब्ध आहे·—(१) विज्ञानसागर अ० १२ ओ० ६६८, (२) बोधाष्टक श्लो० ९, (३) निर्वाणपचक श्लो० ६, (४) सिद्धयोगाष्टक श्लो० १०, (५) चिद्रत्नमाला श्लो० १०, (६) दत्तात्रयाष्टक श्लो० १०, (७) पद १. ७. या बुवास जे सुविचार सुचले ते या प्रकरणात ग्रथित केले आहेत म्हणून या प्रकरणास 'सुविचारमाला' असे नाव दिले आहे. या प्रकरणांत शब्दसरलता व अर्थगाभीर्य हे दोन मुख्य गुण आहेत. वेदातासारखा विषय सुलभ करून सागणे हें काही साधारण काम नाही. पण ते चिमटेबोवास चांगले साधले आहे असे, हे कवन वाचल्यावर, म्हटल्यावांचून

सारा मायापसारा वमुनि, धरुं नका दुर्मतीचा [1]फुंगारा;
सारा संसार, सेवा गुरुवरदकृपासंगपीयूपधारा. ॥ १

संसारीं भलत्या [2]भरी भरु नको; [3]अभ्यास सोडूं नको,
मिथ्या देहसुतादि तुच्छ विषयीं आनंद मानू नको. ।
[4]पूर्वींचे [5]गृहसौख्य ते स्मरु नको, होणार चिंतू नको;
ब्रह्मानंदनिमग्नचित्त असतां कांहींच कांहीं नको. ॥ २

मिथ्या मान नको; शरीर अपुलें हे सत्य जाणूं नको,
'हा मी' 'तो जन अन्य' [6]हें मनिं कदा जाणून आणूं नको, ।
कामक्रोधविकार हे धरु नको; तू खेद मानू नको;
[8]आत्मारामहृदिस्थ [9]शंकर सदा सेवून सोडूं नको. ॥ ३

[10]प्रपंचीं ममता कधीं धरु नको; लोभात गुंतू नको;
[11]लोकीं तूं खळ, दुष्ट, नष्ट, भलत्या संगात बैसू नको; ।
[12]कांहीं कर्म करू नको, गुरुमहापथासि मोडूं नको,
जो कोणी [13]भवदुःख सर्व [14]निरसी तो देव सोडूं नको. ॥ ४

तूं कांहीं ममता भ्रमीं भ्रमुं नको; मोहांत गुंतूं नको,
कांहीं दुःखशरीरभोग अपुला हा सत्य [15]जाणू नको, ।

राहवत नाही शब्दलालित्य, मनोहारित्व व प्रसाद हे गुणही प्रस्तुत कवितेत बरेच उतरले आहेत. एकंदरीत हे प्रकरण चांगले उतरलें आहे. ८. मोक्षप्राप्तीच्या उद्योगास लागण्यापूर्वी कोणते उपाय करावे ते १-२४ श्लोकात सांगितले आहेत. ते आधी करा असे कवि म्हणतो. ९ 'संसार' असाही पाठ आहे. १०. एकीकडे सारा, टाका, सोडा. ११. अनेक, नानाप्रकारच्या. १२ 'दृग्विकारा' असे पाठांतर आहे.

१. 'पसारा' असा अन्य पाठ आहे. २. भरी भरणे=नादास लागणे, चढीस लागणे. हा शब्दसमूह कोशकारांस उपयोगी आहे. ३ ज्या शास्त्राच्या अध्ययनाने आत्मज्ञान प्राप्त होते त्याचा अभ्यास. ४. गृहस्थाश्रमातील. ५ 'गृहकृत्य' असा अन्य पाठ आहे. ६. 'हे मति कदा' असा अन्य पाठ आहे ७. अशाचसारखें एक संस्कृत वाक्य आहे ते असें'—'अयं निजः परो वेति गणना लघुचेतसाम् ' [चाणक्यनीति] ८. हृदयात वास करणारा. ९. शं (सुख) करोतीति शंकर.. शंकर सर्व जनास निरंतर सुख देतो म्हणून त्यास सदाशिव असे अन्य नाव आहे. १०. 'संसारीं' असाही पाठ आहे. ११. हे नीतितत्व थोरानी व लहानांनी आपल्या हृत्पटलावर कोरून ठेवण्यालायक आहे. १२. कोणते कर्म सकाम करू नको. १३. संसारदुःख. १४. नाश करी. १५. 'मानू' असे पाठांतर आहे.

लोकीं[1] वाद नको, अहमति नको, मायापसारा नको,
आत्मा तूंच समाधि भोगुन कदा काळास शकू नको. ॥ ५

नाना[2] देश फिरू नको, जनिवनी राहून भागू[3] नको;
लोकीं लाज[4] धरू नको, हरिकथाविश्वास सोडू नको, ।
कर्णी दुष्ट कठोर शब्द पडती तें दुःख मानू नको
भोगे दुःखसुखादि सारुनि निजानंदास भगू नको. ॥ ६

नाना[5] नेम नको, व्रतें[6] करुं नको; कर्मांत गुंतू नको,
पुण्याची मनिं कामना[7] धरु नको, मूर्खांत बैसू नको; ।
देहाचे सुखदुःख तें गणु[8] नको, चिंता भवाची[9] नको,
'श्रीनारायण'नाम सार[10] जपतां जन्मास येणे[11] नको. ॥ ७

'झाले' 'होइल' 'होतसे जग' असें चित्तात कल्पूं नको;
'केले कर्म' 'करीन हे' 'करितसें' हे सत्य मानू नको, ।
लोकीं तू खळसंगती[12] धरु नको, स्नेहात गुतू नको,
'मी' 'माझेच कुटुंब' हे म्हणु नको; वेदांस[13] सोडू नको. ॥ ८

संसारीं असता प्रवाहपतितद्वंद्वांसि[14] त्रासू नको,
खेदाखेद[15] मनांत आणुनि, वनी[16] जाणें विचारूं नको; ।
'काहीं घेइन' हे मती धरु नको, 'सोडीन' हेही नको,
आत्मा तू परिपूर्ण एक अससी[17] सिद्धांत सोडू नको. ॥ ९

लाभी[18] हर्ष नको; विषादहि नको, निंदाप्रशंसा नको,
हानीचा मनि शोक तू धरु[19] नको; देहीं अहंता नको; ।

---

१. कोणते मत खरे याविषयी लोकाशी वाद घालू नये. वेदात हेच एक मत खरें धरून चालावे. २ आत्मज्ञानप्राप्तीसाठी नाना देश हिंडणे जरूर नाही ३. दमू नको, थकू नको. 'भोगू नको' असाही पाठ आढळतो, पण तो अपपाठ असावा असे वाटते ४. स्वमतावलंब केल्यावर त्याची लाज धरू नये. ५. नाना नेम व व्रते याची काही मातबरी नाही, त्यापासून मोक्षप्राप्ति होत नसते. ६ 'व्रते मख नको' असाही पाठ आहे ७ इच्छा. ८. मानू नको, मोजू नको ९. ससाराची. १०. उत्तम, श्रेष्ठ ११. 'येऊं' असा अन्य पाठ आहे १२ दुष्टाची सोबत. १३. 'वेदात' असाही पाठ आहे १४ पापपुण्य, सुखदु ख इत्यादि विरुद्ध गुणदर्शक वस्तु. १५. सुखदु ख. १६. वनात जाण्याचा विचार करू नको. 'मनी जाणे' असाही पाठ आहे, पण तो अपपाठ असावा. १७. 'एकचि असा' 'एक असना' असे पाठभेद आहेत. १८. 'लाभी हर्ष अलाभि दु:खहि नको' असाही पाठ आहे. १९. 'करु नको' असे पाठातर आहे.

कोणाचे इतिकृत्य ते स्मरु नको; 'माझे तुझें' हें नको;
आप्तासी ममता नको, गुरुपरब्रह्मासि सोडूं नको. ॥ १०

काही [1]मंत्र नको, क्रिया करु नको, वार्ता [2]जनासी नको;
देहा ध्यास कुलाभिमान हृदयीं कर्तव्य ठेवू नको, ।
'कर्ता मीच' असे कदा म्हणु नको, कार्यात गुतू नको;
रामोपासन लोकसिद्ध असता [3]ऐक्यत्व खडू नको. ॥ ११

कोणाशी मनि [4]वक्रता धरु नको, [5]भिन्नत्व ठेवू नको,
कोणाचे गुणदोपही गणु नको, मैत्री जनाची नको; ।
चिंता तू निजमानसी करु नको, [6]देहात्मबुद्धी नको,
ब्रह्मावीण दुजे कदा स्मरु नको, सद्भाव सोडू नको. ॥ १२

नाना ग्रथ नको, तपे जप नको, तू वाद [7]घालूं नको,
नाना धर्म [8]हटादियोगहि नको, आशा धनाची नको. ।
नाना तर्क नको, मनी [9]भ्रमु नको, रागास येऊ नको,
'ब्रह्मास्मीति' भुलू नको, [10]निजपदानंदास भगू नको. ॥ १३

शका भीति नको, वृथा भ्रमु नको; दु:संग सेवू नको;
देहाचे कृत कर्म तें निजशिरीं वाहोन घेऊ नको, ।
नाना मार्ग नको उपाधिमळ हा आत्म्यास लावूं नको
[11]चित्ती दोपकलक संशय नको, [12]अद्वैत सोडू नको. ॥ १४

देहाची ममता कदा धरु नको, आशा गृहाची नको,
लोकांची मनि भीड तू धरु नको; निंदेस शंकू नको; ।
पोटाची [13]हृदि काळजी करु नको, हा देह [14]दडू नको,
[15]सत्संगाविण सगती करु नको; सद्बुद्धि सोडू नको; ॥ १५

---

१. मसलत, उपदेश 'मार्ग' असा अन्य पाठ आहे. २ 'जनाची' असाही पाठ आहे. ३. अद्वैतमताचे खडन करू नको 'एकत्व' असाही पाठ आहे. ४ वाकडेपणा, वैर ५. आपपरभाव ठेवू नको ६ देहास आत्मा मानणे ही बुद्धि नको. देहवादी आत्म्याचे अस्तित्व मान्य करीत नाहीत. देहासच आत्मा मानणे ठीक नाही–असे कवीचे मत असावे ७. कोणते मत ग्राह्य याविषयी वाद घालू नको ८ योगाचे राजयोग व हटयोग असे दोन भेद आहेत ९ 'भ्रम' असा पाठभेद आहे १०. 'निजपरानदास' असे पाठातर आहे. पर=परम=श्रेष्ठ, सर्वोत्कृष्ट ११ 'चित्ता' असाही पाठ आहे. १२ परमेश्वर व आत्मा यात फरक न मानणे. १३. अत.करणात, हृदयात १४. मुद्रा, उपास, व्रते इत्यादि करून देहास त्रास देऊ नये. १५. 'सत्सगेविण अन्य सगति नको' असाही पाठ आहे

नानाछंद नको; वृथा श्रम नको; [1]संसारधदा नको;
मायामोह नको; विनोद करणें ही बालबुद्धी नको; ।
संसारी लघु [2]कामना धरु नको, लोकास निंदू नको,
श्रीसच्चिद्धनरामनाम जपतां आलस्य आणू नको. ॥ १६

प्रारब्धी सुखभोगयोग नसता तें [3]दैन्य मानू नको,
इंद्राची बहु संपदा गणु नको, क्षुद्रार्थ वाछूं नको, ।
कोणाशी ममता जगीं धरु नको, द्वैतास पाहूं नको;
मायाकल्पित दुःखजाल असता तूं धैर्य सोडूं नको. ॥ १७

सीतारामउपासना त्यजु नको, [4]उद्विग्न होऊं नको;
देहाचे [5]कृतकर्मदुःख अपुले कोणासि सागूं [6]नको; ।
कन्यापुत्र नको; वृथा जनपराधीनत्व ठेवूं नको,
[7]भूलोकात महाप्रसंग पडतां तूं [8]सत्व सोडूं नको. ॥ १८

मायामोह नको; सुसंग असतां सोडून जाऊं नको;
चिंताशोक नको; [9]परार्थ करिता लोकास लाजूं नको; ।
वर्मोच्चार नको, जनात [10]वसंतां गोष्टी [11]भवाच्या नको;
चित्तीं राग नको [12]अनावर; खरें [13]वैराग्य सोडूं नको. ॥ १९

नानाचार नको; [14]कुकर्म करणें हे [15]क्षुद्रबुद्धी नको;
मायाकल्पित [16]वित्तवाजिकरि हे भोगार्थ वाछूं नको; ।
कायक्लेश नको; जनीं [17]मुढ अशा संगात बैसूं नको; ।
जेथें जाउन येत ना मुनि कदा तें [18]धाम सोडूं नको. ॥ २०

---

१. 'ससारधदा' हा समास चिंतनीय आहे. २ स्वहिताचेच उपाय, इच्छा. ३. दीनता ४. दु.-खित, त्रस्त ५. केलेल्या कृत्यापासून उत्पन्न झालेले दु ख. ६. आपले कर्म व दु ख दुसऱ्यास सागून काही अर्थ नाही कारण तेणेकरून तारण होत नसतें ज्याचा तोच तारक असतो. ७. हा चरण सुवर्णाक्षरानी लिहून ठेवण्यालायक आहे. याहून उत्तम नीतितत्व शोधले तरी सापडणार नाही. ८. व्रीद, शील ९ दुसऱ्याचे हित १०. 'असता' असा अन्य पाठ आहे. ११. ससाराच्या. १२. आवरण्यास कठीण १३ 'उमावरमहावैराग्य' असाही पाठभेद आहे. १४. 'कुतर्क' असा अन्य पाठ आहे १५ नीचबुद्धि. १६. द्रव्य, घोडे, हत्ती. १७. 'कायाक्लेश नको, कुसगति नको, मूढात बैसू नको' असे पाठातर आहे. १८. येथें एकदम 'मोक्ष' असे न म्हणता 'जेथे मुनि गेले असता कधीही परत येत नाहीत तें स्थल' असे वळसा घेऊन म्हटले आहे म्हणून 'पर्यायोक्ता'लकार झाला.

निद्रालस्य नको; शरीरसुख हे चित्तात वाछू नको,
देही घातक दुष्ट, तस्कर[1] महाहंकार ठेवू नको, ।
कोठे जाउ नको; दुराग्रह नको; दुर्वासना त्या नको;
जे दृग्गोचर[2] तें नसे, गुरु[3] असा निर्धार[4] सोडूं नको. ॥ २१

मातृभ्रातृ नको, गृहाश्रम नको, सन्मान इच्छूं नको;
कन्यापुत्रकलत्र हें तुज नको; दुष्कर्मबुद्धी नको; ।
स्वर्भोगास वृथा तपश्रम नको, संतान[5] कांता नको,
सेवी रामपदा सदा, मनि कदा आत्मा विसरू नको. ॥ २२

तूतें देह नको; दशेंद्रिय[6] मनोबुद्ध्यादिके ती नको[7],
माया[8] सत्य असा वृथा भ्रम नको, दृश्यांत[9] गुतू नको, ।
जागृत्स्वप्नसुषुप्ति[10] हे तुज नको, तुर्योन्मनी[11] ही नको,
काही शून्य[12] नको, सदा विमल तूं साक्षित्व ठेवू नको. ॥ २३

जेथें भाव कळा समस्त अटती तें शेप सोडूं नको;
भावातीत असा सदैव असतां काही विचारूं नको, ।
श्रीनारायण देव एक, दुसरा तूं देव ध्याऊं नको;
ब्रह्मानदमहानिरंजनपदी जाऊन येऊ नको. ॥ २४

---

१. चोर. २ नैयायिकाच्या तोडून 'यद्दृष्ट तन्नष्ट' हे फार ऐकण्यांत येते. ३. मोठा. हे निर्धाराचे विशेषण ४. निश्चय ५ 'सतान तेही नको' असे पाठातर. ६ एक मुख, एक ब्रह्मरध्र, दोन घ्राणे, दोन कान, दोन डोळे, एक शिश्न व एक गुदद्वार मिळून दशेंद्रिये होतात किवा पाच कर्मेंद्रिये (हस्तपादादि) व पाच ज्ञानेंद्रिये (घ्राणत्वचादि) मिळून दशेंद्रिये होतात ७. 'तूते देह नको, दशेंद्रिय नको, बुध्यादिके ती नको' असाही पाठ आहे. ८ 'मायाभान' व 'मायाभास' अशी पाठातरे आढळतात. ९. दृश्यात गुतू नको, कारण दृश्य तेवढे सर्व असत्य आहे १०. जागृति, स्वप्न, सुषुप्ति (गाढ झोंप), तुर्या व उन्मनी असे मनाच्या अवस्थेचे पाच प्रकार आहेत. ११. तुर्येविषयी मुकुदराजकृत ग्रथात पुढील विवेचन आहे.—'तुर्येची परिपक्वता । तेचि उन्मनी अवस्था । निबोळियास मधुरता । जैसी पक्वदशे ॥ १ ॥ तुर्या ते शुद्धवासना । तेथे हाचि कडवटपणा । उन्मनी शुद्ध निर्वासना । म्हणूनी गोड ते ॥ २ ॥ जैसी साकर उदकी विरे । परी तेथिची मधुरता उरे । तैसी तुर्या स्वरूपी मुरे । ते उन्मनी ॥ ३ ॥ अवस्था पचमा नास्ति । ऐसी हे वेदश्रुति । म्हणूनि तुर्येची परिणामस्थिती । ते उन्मन की ॥ ४ ॥' [विवेकसिधु]. १२. सर्व जगत् आत्मामय आहे, तोच अविनाशी. सर्व दिसते ते मिथ्या म्हणून तें नाश पावल्यावार शून्य राहील पण जगत् आत्मामय मानिले तर शून्य राहणे कठीण

उपसंहार.

(श्लोक)

घाली[1] गळां जो 'सुविचारमाळा' होईल तो काळ तया निराळा,
आनद भोगील निरंजनाचा,[2] तो वानितां[3] मौन धरील वाचा.[4] [5] ॥ २९

राघवकविकृत[6]

१४. शिबिचरित्र.[7]

(साकीवृत्त)

अद्वैतवनी पांडव असतां मार्कंड मुनी सांगे; ।
'धर्मा ! तुझियेसमान शिबिनृप वर्ततसे अभंगे, ॥

१. 'घालील जो ही सुविचारमाला, होईल तो काळजवा निराळा' असे पाठातर आहे. २ मायारहित एकाताचा ३ वर्णिता. ४ वाणी, सरस्वती ५. 'इति श्रीमत्परमतप परायणश्रीमन्नारायणविरचित विचारमाला समाप्त' असा अतिमलेख आहे. ६. ह्या कवीचा राहण्याचा गाव पथरिया हा जबलपुर जिल्ह्यात आहे. ह्याचे मूळचे नाव पाडोबा, बापाचे नाव व्यकटेश, आईचे नाव रमाबाई, उपनाम करकरे हा आपल्या आईबापाचा मधला मुलगा होय. याचे बल्लाळ (बाळाजीपत ?) या नावाचे गुरु होते. या कवीने सुरथसुधन्वाख्यान, शिबिचक्रवर्त्याख्यान, गजगौरीव्रत ही आख्याने केली आहेत हा कवि ४०।५० वर्षापूर्वी होऊन गेला. ७ शिबि—हा सोमवशीय उशीनरराजाचा ज्येष्ठ पुत्र. या राजाविषयी दोन कथा महाभारतात आहेत, त्यातून पहिलीचा येथे उल्लेख आहे ती अशी'—शिबिराजाची परीक्षा करण्याकरिता इद्राने श्येनाचे रूप घेतले व अग्नीने कपोताचे रूप घेतले. नतर श्येन आपले पाठीस लागला आहे अशा मिषाने कपोत उशीनर राजाजवळ आश्रयार्थ आला त्यास आश्रय मिळाला हे पाहून 'माझा भक्ष्य मला दे' असे श्येन म्हणू लागला. तेव्हा कपोताचे भारभार उशीनर राजाने आपल्या शरीराचे मास श्येनास देण्याचे कबूल केले. परतु शरीराचा बराच भाग तोडून तराजूत घातला तरी कपोत जडच येऊ लागला, तेव्हा उशीनर स्वत च पारड्यात बसला. ते पाहून उभयता सतुष्ट होऊन आपली रूपे प्रगट करून वर देऊन गेले. (महाभारत—वनपर्व—अध्याय १३०-१३१) याप्रमाणे प्रथम कथा झाली. द्वितीय कथा आहे ती अशी —या राजाचे सत्व पाहण्यासाठी ब्रह्मदेव विप्ररूपाने आला आणि त्याने राजाच्या पुत्राचे (बृहद्गर्भाचे) मास खावयास मागितले. राजाने मास शिजवून तयार केले, पण विप्र कोठे दिसेना, तेव्हा मासपात्र मस्तकावर घेऊन राजा विप्राचा शोध करीत फिरू लागला. तो तो विप्र राजमदिरास आग लावीत आहे असे याने पाहिले पण मनांत विकल्प न धरता राजाने विप्राची प्रार्थना करून सिद्ध केलेले मांस स्वीकारावे' अशी विनति केली. 'मी ते खात नाही, तूच ते खा' असे प्रत्युत्तर विप्राने केले.

सत्वधीर अणि पुण्यपरायण बहूत पराक्रम वागे, ।
तीच साम्यता तुजशीं तुलता समान पद्वी लागे, ॥
काय सांगूं धर्मा! रे! । अघटित शिबिचा महिमा रे! ॥ १

[1]विधिपूर्वक मख[2] एक उणे शत[3] सिद्धिस तेणे नेले; ।
शेवटिचा [4]अवलंबन करिता विधिसुत [5]नारद आले. ॥
[6]चक्रवर्ति [7]ऋषि देखुनि सर्वहि आनंद[8]चकित झाले, ।
'धन्य' म्हणे 'रविवंशजमंडन! कीर्तीनें त्रिभुवन भरलें,' ॥
ऐसे बोलुनि [9]अवनी हो! । गेला [10]शचिवरभुवनी हो! ॥ २

त्याप्रमाणे राजा ते मांस खाणार तों ब्रह्मदेव प्रसन्न होऊन, स्वरूप प्रकट करून, राजास आशीर्वाद देऊन त्याचा पुत्र पूर्ववत् सजीव करून अंतर्धान पावला अशी कथा आहे (महाभारत–वनपर्व–अध्याय १९४-१९८) याच कथानकावर आनंदतनयाची कविता आहे हे आख्यान सोपे, सरळ आणि रसाळ आहे. ८ हा मृकंड ऋषीचा मुलगा. 'अपुत्रस्य गतिर्नास्ति' याप्रमाणें आपली स्थिति न व्हावी म्हणून मृकंडऋषीनें भार्येसह घोर तपश्चर्या केली. तपाच्या अंती शंकर प्रसन्न झाला व 'काय वर पाहिजे?' म्हणून विचारू लागला. तेव्हा 'मला पुत्र पाहिजे' असा मृकंड ऋषीने वर मागितला 'तुला दीर्घायुष्यी मूर्ख मुलगा पाहिजे की फक्त सोळा वर्षांपर्यंत जिवंत राहणारा सद्गुणी मुलगा पाहिजे?' असा शंकराने ऋषीस उलट प्रश्न केला. त्यावर 'अल्पायुषी तरी कबूल, परंतु सद्गुणीच मुलगा मला पाहिजे' असें ऋषीने म्हटल्यावर 'तथास्तु' म्हणून शंकर अंतर्धान पावला नंतर मृकंडाला हा मार्कंडेय नावाचा मुलगा झाला. सोळा वर्षे झाल्यानंतर मृत्यूच्या दिवशी हा देवालयात बसून शिवाची आराधना करू लागला याच्या भक्तीला शंकर प्रसन्न होऊन याला (मार्कंडेयाला) यमाच्या पाशापासून सोडविले व 'तू चिरायु हो' असा यास वर दिला या मार्कंडेयाच्या चरित्रावर आंग्लभाषेंत उत्तम नाटक झालें आहे. 'अष्टादशपुराणानां कर्ता सत्यवतीसुत.' अशी जरी सामान्य समजूत आहे तरी मार्कंडेय पुराणाचा कर्ता हाच मार्कंडेय असावा अशी एक विशेष समजूत आहे. ९ पृष्ट ४ टीप ४ पहा. १०. अभंग=भंग न पावता, अक्षय्य.

[1]१. यथाशास्त्र. २ यज्ञ. ३ शंभरांना एक कमी, नव्याण्णव येथे नव्याण्णव असे एकदम न म्हणता पर्यायाने तोच भाव दर्शविला आहे, म्हणून येथें 'पर्यायोक्त' अलंकार झाला ४ आरंभ झाला असता. ५ 'विधिसुत' हे विशेषण साभिप्राय आहे म्हणून 'परिकरा'लंकार झाला. येथे 'विधिसुत' हें विशेषण अशाकरिता कवीने घातले असावे की पुढे होणारी गोष्ट नारदास माहीत होती. कारण तो ब्रह्मांड निर्माण करणाऱ्याचा पुत्र. ६. शिबिराजा. ७ मार्कंडेय. ८ 'थकित' असा अन्य पाठ. ९. पृथ्वीवर. १०. इंद्रलोकास. 'शचिवरभवनी' असाही पाठ आहे.

देखुनि मुनिवर, शचिवर धावुनि त्याच्या पाया लागे, ।
षोडशोपचारे[1] त्या पूजुनि विनवी अति[2]अनुरागे, ॥
'तव आगमने धन्य मि झालो काहि नवल तरि सांगे.' ।
ऐकुनि नारद[3] म्हणे, 'अमरेंद्रा ! शतमख जेणे सांगे ॥
केले, ऐसा मही[5] शिबी । नेणो हरील तव पदवी.' ॥   ३

(श्लोक)

वज्रपात तो इंद्रे मानिला, सर्व अंगकांति[6] दीप्त जाहला ।
अग्निशी तदा शीघ्र प्रार्थिले, 'मृत्युलोकशी गमन हे भले.' ॥   ४

(साकीवृत्त.)

इंदरनें तब भेंख[7] छुपाके निकला छोड ठिकाना, ।
नारायण[8] संग लेकर चलते आया राजाके भुवना ॥
सुन सुन साधो ! जी ! । खूबहि खोजें[9] करो जी ! ॥   ५

---

१. सोळा उपचार ते हे –'आसन स्वागत चार्घ्य पाद्यमाचमनीयकम् । मधुपर्कार्पणं स्नान वसनाभरणानि च ॥ सुगंध. सुमनौ धूपौ दीपो नैवेद्य एव च । माल्यानुलेपने चैव नमस्कारो विसर्जनम् ॥' इति जाबालि अथवा–'आवाहनासने पाद्यमर्घ्यमाचमनीयकम् । स्नानं वस्त्रोपवीतं च गंधमाल्यादिभि. क्रमात् ॥ धूपं दीपं च नैवेद्यं नमस्कारं प्रदक्षिणाम् । उद्यापनं षोडशकमेव देवार्चने विधिः' ॥ इति नागदेव.. २ अत्यंत प्रेमाने ३. ब्रह्मदेवाच्या शरीरापासून–मांडीपासून–झालेला नारद. नार=पाणी, द=देणारा जो पितरांना पाणी (नार) देतो तो नारद 'नारं पानीयमित्युक्तं तत्पितृभ्य. सदा भवान् । ददाति तेन ते नाम 'नारदेति भविष्यति ॥' हरिवंश नामक ग्रंथात या देवर्षीचे वर्णन खाली लिहिल्याप्रमाणे केले आहे — याची अंगकांति प्रज्वलिताग्नीप्रमाणे देदीप्यमान आहे, नेत्रांची चकाकी बालार्कसदृश आहे, मस्तकावर जटाभार उन्नमित करून बांधला आहे, याचे शरीर सुवर्णालंकाराने भूषित केलेले आहे, सखीप्रमाणे याने आपल्या कक्षपुटात एक मोठी वीणा बाळगली आहे. चंद्ररश्मीप्रमाणे शुक्लांबर धारण केले आहे, कृष्णमृगचर्मनिर्मित उत्तरीयवस्त्राने आपली काया आच्छादन केली आहे, दंडकमंडलु घेतले आहे व हा कोणी साक्षात् दुसरा इंद्र आहे असा भास होत आहे, हा जगातील गुप्त कलहाचा जाणणारा आहे, स्कंदासारिखा ब्रह्मचारी आहे, या महर्षीस कलहप्रिय देखील म्हणत असतात, हा विद्वान् आहे व तसाच गायनकलेत निष्णात आहे, हा ब्रह्मसूनु आहे व जणू काय अन्यकलीच आहे, देव व गंधर्व लोकाचा आदिवक्ता व मुनिश्रेष्ठ आहे, हा चारीवेद पठण करणारा आहे व मुख्य मुख्य याज्ञिकाकडून गाइला जाणारा आहे, या ब्रह्मर्षीस नारद म्हणत असततात, हा चिरजीव आहे व याचा ब्रह्मलोकात संचार आहे. [काव्यसंग्रहग्रंथमाला–मुक्तेश्वरकृत सभापर्व–अध्याय २ पृष्ठ २०] ४. विध्युक्त, यथासांग ५. पृथ्वीवर. ६ अत्यंत क्रोधामुळे तो लाल दिसू लागला–असा भाव. 'प्रीतिक्रोधात रक्तिमापात' हा कविसंकेत प्रसिद्धच आहे. ७. वेष. ८. अग्निनारायण. ९. शोध.

अग्नि वना जव कपोतपक्षी, इंदर[1] बाज बजैय्या, ।
आगे कपोता दौडत, पाछे बाज झडपत आया, ॥
धन धन राजा! रे! । क्या कहु आजकि मौजा रे! ॥ ६
शिबिके जवन[2] के ऊपर तब कपोत आकर बैठा, ।
दीन वदन राजाको टैरैत[3], बाज पिछेसे पैठा[4], ॥
धन धन राजा! रे! । क्या कहुं आजकि मौजा रे! ॥ ७
तेरो जैस[5] सब बेद बखानत देखो सवहि पुरानमें, ।
शरन आयेकी शरम धरत तद किरत होत त्रिभुवनमें, ॥
साची[6] बात सुनो! रे! । प्रभुजी! खूब बनो रे! ॥ ८

(श्लोक.)

भयाभीत बोलेच तेव्हा कपोता, प्रार्थी[7] म्हणे, 'बा! मज रक्ष आता ।
पाठीस[8] घाली तुझी आजि सत्य, श्रेय हेचि जोडी तु माझेनिमित्त. ॥ ९
चारी[9] सहाही[10] अठरापुराणी[11], गेले दिनाचा साभाळ करणी[12] ।
सुकृत[13] जोडी[14] आपुले तु राया!, परत्र[15] पदवी जासी वराया' ॥ १०

---

१ श्येन, ससाणा २ माडीवर. ३ हाक मारीत. ४ पोचला. ५. यश, कीर्ति ६ खरी. ७. 'प्रार्थीतसे रक्षी अनाथनाथा' असा अन्य पाठ आहे ८ पाठीस घालणे=आश्रय देणे, रक्षण करणे ९. चार वेदात ते चार वेद —ऋग्वेद–याच्या शाखा चोवीस, भेद आठ (चरणव्यूह) यजुर्वेद–याच्या शाखा एकशें एक, भेद श्यायशी सामवेद–याच्या शाखा एक हजार. अथर्वणवेद–याच्या शाखा बारा. (सख्यावाचककोश–पृष्ठ १५.) १०. साख्य, योग, न्याय, वैशेषिक, मीमासा आणि वेदात ही सहा शास्त्रे. ११ पुराणे अठरा आहेत त्याची नावे —'ब्राह्म पाद्म वैष्णव च शैव भागवत तथा । तथान्यन्नारदीय च मार्कंडेय च सप्तमम् ॥ आग्नेयमष्टक प्रोक्त भविष्यन्नवम तथा । दशम ब्रह्मवैवर्त लिगमेकादश तथा ॥ वाराह द्वादश प्रोक्त स्काद चात्र त्रयोदशम् । चतुर्दश वामन च कौर्म पचदश तथा ॥ मात्स्य च गारुड चैव ब्रह्माडाष्टकादश तथा. ॥' व अठरा उपपुराणे आहेत ती अशी —'अष्टान्युपपुराणानि मुनिभि. कथितानि तु । आद्य सनत्कुमारोक्त नारसिंहमतः परम् । तृतीय नारद प्रोक्त कुमारेण तु भाषितम् । चतुर्थ शिवधर्माख्य साक्षान्नदीशभाषितम् ॥ दुर्वाससोक्तमाश्चर्य नारदोक्तमत· परम् । कापिल मानव चैव तथैवोशनसेरितम् ॥ ब्रह्माड वारुण चाथ कालिकाह्वयमेव च । माहेश्वर तथा शाब सौर सर्वार्थसचयम् ॥ पराशरोक्त प्रवर तथा भागवतद्वयम् । इदमष्टादश प्रोक्त पुराण कौर्मसंज्ञितम् ॥ चतुर्धा सस्थित पुण्य सहिताना प्रभेदत ॥.' याजविषयीं सविस्तर माहिनी लोकहितवादीकृत 'ऐतिहासिक गोष्टी व उपयुक्त माहिती–भाग दुसरा' पृ० ४५-५१ यात आहे ती पहावी. १२. करण्यात, करून. १३. पुण्य. १४. मिळव. १५. श्रेष्ठ पदवी, मोक्ष..

(ओव्या)

तव ससाणा बोलिला उत्तर, । 'राया ! माझा मज देई आहार ।
ज्याचा त्याशीं द्यावया विचार । कासया करिशी ? राजेंद्रा !' ॥ ११
बाज कहत, 'राजा सून[1] । क्षुधाबिकल होत प्राण ।
सुनके न करो मन सुन्न[2] । प्राण तनसे निकलता'. ॥ १२
रायाशी थोर सकट पडले । सुबुद्धि प्रधान बोले ।
म्हणे, 'जया पाठीशीं घातले । त्याशी मावारे[3] घालूं नये, ॥ १३
कपोत राजासे कहत । बूंद[4] आखोसे टपकत[5], ।
'जोरू[6] मेरी अशक्त । बच्चे हरवख्त रोवते. ॥ १४
ससाणा द्यावा काढून[7] । जीवघातकी[8] दुर्जन[9]' ।
ऐसे बोलतां ससाणा जाण । क्रोधानले[10] खवळला. ॥ १५

(श्लोक)

आवेशे म्हणतो, 'अगम्य[11] तुमचीं नावे तरी ठेविलीं,
मजला हो ! गमता[12] कुबुद्धि म्हणुनी अधत्वता सेविली, ।
जंबूके[13] पाहता भिऊन पळतो तो शूर पहा कसा ?
केसरिची[14] पदवी उगीच मिरवी मिथ्या कसा तो असा ? ॥ १६
कमलनयन[15] राम म्हणतो आंधळा, भींक मागतो शचिरमण तो भला ।
क्षीरसिंधुनाम प्रौढि[16] वदतसे, तक्र[17] न मीळता प्राण जातसे. ॥' १७
निर्भर्त्सुनि उभयता[18] बुधी, भवडी[19] दाटली पक्षिया तया ।
घाबरोनि प्राण जाऊं पाहतसे, रांव[20] धावुनि समीप येतसे ॥ १८

---

१ ऐक २. कठोर, दयाशून्य ३ 'त्याशी राया ! देऊ नये' असे पाठातर आहे. ४ अश्रू ५ गळत ६ बायको ७ हाकलून द्यावा. ८ जीवास मारणारा, प्राणनाश करणारा. ९ दुष्ट. दुर्जन=दुष्ट पुरुष. येथे ससाणा हा पक्षी असून त्यास दुर्जन म्हटले हे सयुक्तिक दिसत नाही १०. क्रोधरूपी अग्नीने ११. 'अयोग्य' असा अन्य पाठ आहे १२ ससाण्याच्या म्हणण्याचा भाव की –तुमची नावे चागली आहेत पण तुम्ही दुष्टबुद्धि आहा म्हणून काणा डोळा करिता, माझ्या प्रार्थनेकडे लक्ष्य देत नाही. १३ कोल्ह्याने १४. सिहाची. १५ केव्हा केव्हा फार अनन्वर्थक नावे असतात:–मेलेल्या मनुष्याचे नाव अमरनाथ, भिक्षा मागणाराचे नाव धनपाळ, नाव सोनूबाई हाती कथलाचा वाळा –तसेच 'धत्तूरही कनक नाम सदा धरीतो । होईल काय रसिका कनकापरी तो' [रघुनाथपडित] इत्यादि प्रकार याच मासल्याचे होत. १६ गर्वाने १७. ताक. १८. राजा (शिबि) व प्रधान (सुबुद्धि) यास. १९. मोवळ आली, चक्कर आली, २०. राजा.

(साक्या.)

पानि लगावे [1]आँखनको तब बाजको हुशार किया ।
बोलत मुखसे दीन होकर, 'प्रान [2]बेचा मेरे भय्या !' ॥
धन धन राजा! रे! । क्या कहु आजकी मौजा रे! ॥ १९

'कपोत बराबर और मास देऊ तुझे मै खानेको, ।
नरका मांस [3]चाहत मुझको और न [4]भावे [5]मैनको ॥
मोल न लियो रे! । साची बात कियो रे!' ॥ २०

सत्यवती राजाकी औरत पतिव्रता वहा आयी, ।
'अपना मांस मै तुझको देऊ खाव बाज मोरे भाई! ॥
राम[6]दुहाई रे! । तेरी यह [7]कमाई रे!' ॥ २१

बाज कहे, 'सुन; मांस [8]तिहारो मेरे काम न आवे.' ।
राजा कहे, 'मै अपना देऊ.' सुनत बाज चुप रहिये ॥
धन धन राजा! रे! । क्या कहु आजकी मौजा रे! ॥ २२

मांस तुलाने [9]तखरी मगाये कपोत उसमें डारा ।
काटनको लिया शस्त्र हातमो वहीं पडा [10]उंजियारा ॥
धन धन राजा! रे! । क्या कहु आजकी मौजा रे! ॥ २३

(घनाक्षरी.)

अमर सबही देखत । धन्य राजा कहावत ।
इंदर करावत [11]अंदावत । पद पावत राजेसो. ॥ २४

अस्तुत करत रखी सब । डंगली डोले शिबि तब ।
मुड हलत लबलब । सब एकसारिखे. ॥ २५

शिबि पावे बैकुंठराज । धन्य धन्य वो! महाराज ।
हा मै तेरा दगाबाज । कपोत बाज पस्ताया. ॥ २६

(साक्या)

पाव [12]पलखमें दौरत नारद [13]कमलापतिपैं आये ।

---

१. डोळ्यास. २. बचाव, वाचव ३. आवडते, पाहिजे ४. आवडत नाही. ५. 'मुझको' असे पाठांतर. ६. दुहाई=शपथ. ७. 'बढाई' असा अन्य पाठ आहे ८. तुझे. ९. तागडी, ताजवा १०. उजेड, प्रकाश. शस्त्र लकलकलें म्हणून प्रकाश पडला—असा भावार्थ ११. वैर, द्वेष. १२. पळात. १३ विष्णूजवळ.

'सुन ठाकुर वो[1] भक्तश्रेष्ठका मर्म कहां लोपाये[2] ॥
सुन सुन ठाकुरजी! । करि मैनें यह अर्जी.' ॥ २७

नारदकी फिर्याद सुनके कमलापति उन चाहे ।
पीत पटोला[1] लटकत माला दौरत दौरत आये ॥
भली करी कमाई रे! । अब देखनमे आई रे! ॥ २८

चतुर्भुज करके राजाको विमान बीच चढाया ।
सब नगरिसमेत राजा बैकुंठपद पाया ॥
सुन सुन पंडुकुमारे! । कीर्ति बखानत[2] अमरा[3] रे! ॥ २९

(श्लोक)

ते हे कथा ऐकिली धर्मरायें, तुझाही महिमा तसाचि आहे
बोलूनि ऐसें मुनि शीघ्र नीघे, आनंद धर्मामनि अंतरंगे. ३०

(साकी)

भक्तजनाची कीर्ति अद्भुत वाढविली श्रीरंगे ।
संकट जाणुनि सर्व सोडुनी धावे आपुल्या अंगे ॥
तोचि पहा हा विटेवरी प्रत्यक्ष उभा पांडुरंग ।
हे विनवणी मान्य करावी गावा प्रेमे अभंग ॥
माझी कृष्ण गुरुमाय । वंदी राघव तव पाय. ॥ ३१

---

१. वस्त्र 'पटल' शब्दाचा अपभ्रंश २ वर्णन करितात. ३ देव ४ वाटे ५. स्वत, खुद्द ६ ही इंद्रवीट म्हणून प्रसिद्ध आहे तिची कथा अशी —इंद्राला गौतमाने अहल्येशी जारकर्म केल्याबद्दल 'तुला सहस्र भगे पडतील' असा शाप दिला, परतु इंद्र शरण आला म्हणून मुनि प्रसन्न झाला आणि 'तुझे शरीर चतुष्कोण विटेप्रमाणे पाषाणरूप होऊन दिंडीरवनात पडेल व तेथे श्रीकृष्णचरणाचा स्पर्श होऊन तू पूर्ववत् होशील आणि स्वपद पावशील' असा उःशाप दिला पुढे श्रीकृष्ण विठ्ठलरूपाने पुंडलिकाच्या दर्शनास आले तोपर्यंत ही इंद्रवीट पुंडलिकाने नारदाच्या सांगीवरून आपणापाशी ठेविली होती. श्रीकृष्ण आल्यावर पुंडलिकाने ती वीट पुढे केली. तिजवर श्रीकृष्ण उभे राहिले तेव्हा इंद्र शापमुक्त झाला व वीट तशीच कायम राहिली. ७. अक्षय्य, चिरकाल. ८. आराध्यदेवतेला 'माउली', 'आई', 'माय' अशा स्त्रीवाचक शब्दानी संबोधण्याची चाल आहे जसे –येग येग माझे आई । पंढरीचे विठाबाई ॥' [तुकाराम]. ९. 'जीवनसुत वंदी पाय' असाही पाठ आहे. परतु हा पाठ खरा नसावा अशी आमची समजूत आहे कारण राघवकवीने सुरथसुधन्वाख्यान, गजगौरीव्रताख्यान व वीरमणिकथा ही आ-

शिवराममुनीश्वरकृत[1]

१५. निःसंदेहदिवाकर.

(ओव्या)

ॐ नमो जी सद्गुरुराया! । शरण आलो तुझिया पाया । स्वरूपस्थिति जिरवावया । सकळ सशयो निरसी.[2] ॥ १ ॥ म्हणसी संशय तो काय । तो किती सागू मी समुदाय । जाणसी अतरीची सोय । वारी अपाय संदेहाचा.[3] ॥ २ ॥ तव गुरु म्हणती, 'शिष्यटिळका! । तुझ्या कळल्या अतरींच्या आशका । त्याचा धरुनि देऊ आवाका । संदेहपका[4] क्षाळीन[5] मी. ॥ ३ ॥ म्हणसी तुळाज्ञान[6] मुळाज्ञान[7] । याचे कायसे लक्षण । ऐसेया आक्षपे जाण । ऐक सावधान सागेन. ॥ ४ ॥ जो इद्रिये चाळक सर्व । जाणते चैतन्य स्वयमेव । त्या आत्मयाची जे नेणिव[10] । तया नाव मुळाज्ञान. ॥ ५ ॥ आता स्थूलाज्ञान जे काहीं । या भूतभविष्याच्या ठायी । होणे झाले हे कळत नाही । तुळाज्ञान पाही या नाव. ॥ ६ ॥ जैसे का मुळाज्ञान । उरल्या बाधी जन्ममरण । तैसेचिया तुळाज्ञान । जन्मबधन न्हेचि. ॥ ७ ॥ अग्निलेश तेथें पडता । जाळूनि टाकील पदार्था । तेचि राखोडी फुकिता । वाती सर्वथा न लागेचि. ॥ ८ ॥ तेवि आत्म[11] नेणिवेचि उरी । जन्ममरण भोगिजे भारी । तेचि मिथ्या जगाचे कुसरी[12] । नकळे तरी भय ॥ ९ ॥ यालागी हे तुळाज्ञान । उरल्या न बाधी जन्ममरण । समूळ करावे निरसन । मुळाज्ञान अविश्रमे. ॥ १० ॥ आता सामान्य विशेषज्ञान । आधी सागू सामान्य साम्यलक्षण । वृत्तिवेगळे जे जाणणे । तें शुद्ध चैतन्य स्वरुपी. ॥ ११ ॥ व्यवहारी असलिया पाही । वृत्ति असलिया

ख्याने केलेली आहेत, त्या आख्यानाची भाषाशैली व ह्या प्रकरणाची भाषाशैली यात फारच साम्य आहे शिवाय सागराकडून (कवीच्या राहण्याच्या प्रातातून) मिळालेल्या प्रतीत राघवाचेच नाव आहे तेव्हा आम्ही म्हणतो तोच पाठ खरा असावा

१. या ग्रथाचा कर्ता शिवराममुनीश्वर या नावाचा एक तापसी सुमारे ५० वर्षापूर्वी रत्नागिरी जिल्ह्यातील वेगुर्ले तालुक्यापैकी आचरे म्हणून गाव आहे तेथे श्रीरामेश्वर या नावाचे प्रसिद्ध देवस्थान आहे, ह्या देवालयात बरीच वर्षे होता हा पूर्वीचा कोठील राहाणारा व जातीचा कोण याची काही माहिति मिळत नाही. २. नाहीसा करणे. ३. भ्रातीचा ४ सशयरूप चिखलास. ५ साफ करणे. ६ तुळाज्ञान, (आत्मप्रतीति.) ७ मूळमाया. ८ ज्ञानकळा, जीव, आत्मा ९. स्वत सिद्ध १०. अज्ञान ११. स्वरूपज्ञान न झाले असता. १२. कौशल्य

आणिका ठायीं । आभास[1] मात्र सर्व इंद्रियीं । तें जाण ठायीं सामान्यता. ॥१२॥ ते वृत्ति[2] करूनि तदाकार । बरवा[3] करिता व्यवहार । त्याहुनि दिसे साचोकार[4] । तें ज्ञान निर्धार विशेषाचे. ॥ १३ ॥ जैसा का रवीचा प्रकाश । सर्वेही वसे सावकाश । त्यामाजी ठेविल्या ताठ जैसें । अधीक भासे दैदीप्य. ॥ १४ ॥ तें वृत्तीवीण जे जाणणे । ते सामान्य ज्ञानाचे लक्षणे । वृत्तियुक्त जें करणे । तें ज्ञान पूर्ण विशेषाचे. ॥ १५ ॥ आता अन्वय[5]व्यतिरेक[6] परियशी । जें उरे जडाचेनि रासीं । तया निरसी त्या वृत्तीसी । पूर्ण ग्रासी तो व्यतिरेक. ॥१६॥ सर्व इंद्रियद्वारीं । वर्ततीं विपय व्यवहारी । दृश्य[7] नाढळे तिळभरी[8] । ते खूण अवधारी अन्वयाची. ॥ १७ ॥ जैसा उदयो झालिया गभस्ती[9] । क्रिया करवी जना हाती । स्वयें बिंबोनि जळाप्रती । अलिप्त सर्वार्थी तो जेवीं. ॥ १८ ॥ तैसें दृश्य[10] द्रष्टा[11] दर्शन[12] । याहूनि भिन्न ज्ञानघन[13] । त्या नाव व्यतिरेक जाण । अन्वयलक्षण अवधारी. ॥ १९ ॥ जैसे सोने एकपणें । अनेक नावे झाले लेणे[14] । परी तें दिसताहे सुवर्ण । विजाती भान नाढळे. ॥ २० ॥ तैसें नामरूपासहित । भूत[15] भौतिकें[16] हें समस्त । पूर्णात्मत्वे भासत । अन्वय निश्चित या नाव. ॥ २१ ॥ मग आपआपणाचि खेळे । ग्रासुनि त्रिपुटीचे[17] डोळे । श्वेत रंगाचीं मुकुलें । तरगीं जे जळ ऐक्यत्वे. ॥२२॥ तैसा व्यवहार तमाचा[18] उदयो । आठवू[19] नाहीं मा कैचा लयो । तया अनुभवातें अन्वयो । बोलिजे पहा हो! सज्ञानी. ॥ २३ ॥ आवृत्ति[20] व्याप्ति[21] फळ व्याप्ती । करू या दोहींची निगुती । तरी येथें हे उपपत्ति । बरवी चित्ती अवधारी. ॥ २४ ॥ जड[22] पदार्था लागुनि । व्याप्ती लागती या दोनी । फळ व्याप्ती न लागे चैतन्यीं[23] । ऐसें सज्जनीं बोलिजे. ॥ २५ ॥ पदार्थ देखिलियाहिवरी । पूर्वी असे तयाची नेणिवी । तो

---

१. प्रतिबिंब, भास. २ अंतःकरणवृत्ति. ३. उत्तम, चांगला. ४. सत्यता, खरें, सिद्धांत. ५. प्राप्ति, स्थिति, अणूपासून ब्रह्मापर्यंत व्याप्ति, रूपक्रमाने जो संबंध तो. ६. निराळेपण; वर्जन. जे नसते असा जो हेतु साध्यभूत अर्थाचा अभाव सत्तेचा नियम तो. उ० वन्ह्यभावे धूमाभाव. ७. दिसणारे ८ अल्प, किंचित् ९. सूर्य. १०. दिसणारे. ११ पाहणारा. १२. पहाणे. १३. ज्ञानरूप मेघ. (परमेश्वर.) १४. दागिने. १५. भूतमात्र. (प्राणी, पृथ्वी, आप, तेज, वायु, आकाश.) १६. पंचभूतापासून झालेले शरीर. १७. ज्ञान, ज्ञाता, ज्ञेय, ध्यान, ध्याता, ध्येय. १८. अंधकार. १९ आठवण, स्मरण. २०. येणेजाणे, जन्ममरण, लक्षचौऱ्यायशी योनी. २१. कोणेक पदार्थमात्राचे ठायी कोणेक पदार्थमात्राची स्थिति ती व्यापकता. २२. नाशिवंत. २३. जीव, आत्मा, ज्ञान, चित्त (चेतना, सजीवपणा.)

देखता नेणणें दडवी । ते व्याप्ती बरवी वृत्तीची. ॥ २६ ॥ मग तेथें आत्मत्व[1]-पणे । नामरूपाविण भावणें । वृत्तिव्याप्ति[2] या नाव जाणणे । ऐसे लक्षण दोहींचे. ॥ २७ ॥ तैसे चैतन्य[3] जाणावया । अज्ञान मात्र जाइजे लया । ते वृत्ति व्याप्ति शिष्यराया! । नाही तया फळ व्यक्ती. ॥ २८ ॥ अज्ञान मात्र जाता जाण । फळरूपी आत्मा आपण । यालागी फळव्याप्तीचे कारण । जडाचि लागुनी पाहिजे. ॥ २९ ॥ आता सच्चिदानंद उपदेश । जेथे नामरूपाचा ऱ्हास[5] । त्या प्रश्नाचा सौरस[6] । ऐक विशेपे सागेन. ॥ ३० ॥ आहे जाण ते आवडते । या तिहीं पदीं ब्रह्म देखत । आता नामरूप जे । दिसते यापरी निरुते[7] भोगा आले. ॥ ३१ ॥ असत्य जड दुःख पदार्थे । सच्चिदानद त्याते । यास करूनिया निरुते । नामरूपाते निरविले[9]. ॥ ३२ ॥ जे पदार्थाचे आहे पण । ते ते सत्‌शब्दाचे लक्षण । जे जे जड ते जाणणे । चित्‌शब्द जाण या नांव. ॥ ३३ ॥ प्रियकर आहे पदार्थ । यालागी आनंदे सेवित । ऐसिया लक्षणी आलकृत । जाण निश्चित सच्चिदानद. ॥ ३४ ॥ यालागी जितुके नाम रूपडे । ते आहे जाण ते आवडे । ऐसे सच्चिदानद रोकडे[10] । मग सहजे बुडे नामरूप. ॥ ३५ ॥ म्हणसी दुःख आगी आदळे । तै आनदाते केवि मिळे । तरी फेडावया दुःखाचे सळे[11] । रुदन सकळहि करिती. ॥ ३६ ॥ रुदनें होय दुःखप्राप्ति । तरी लोक का बा! आरडती । म्हणोनि निरसावया दुःखप्राप्ति । आश्रयो करिती रुदना. ॥ ३७ ॥ ऐसिया आपुलिया अनुभवे । सच्चिदानंद[12] मात्र जाणावे । समूळ ग्रासुनी जाणिवे । अनुभवीं विचरावे. ॥ ३८ ॥ आता सविकल्प[13] निर्विकल्प[14] समाधी[15] । निर्विकल्प सांगों आधी । जेथें सकळ वृत्तीची मांदी[16] । निजानंदी[17] लय पावे. ॥ ३९ ॥ वृत्तीवरी नाही येणे । विशेप खुंटे क्रियाचरणे । अखंड स्वरूपी[18] निमग्न[19] । वृत्ति शून्य[20] होउनि. ॥ ४० ॥ मग आगी

---

१. सर्वत्र आत्माच नटला आहे असे पाहाणे. २. क्रोध, लोभ, मोह इ० रूप अत.-करणाची अवस्था (२ वर्तन, ३ वतन, ४ प्रकार). ३. ज्ञानकळा, जीव, आत्मा. ४ सत्=सत्य (खरे, वास्तविक) चित्त=बुद्धि (ज्ञान) आनद. ५. नाश. ६ अभिप्राय, कारण, प्रसाद. ७. खरे. ८. नाशिवत. ९. निरवणे=निर्वाह करणे १०. खरे. ११. अभिमान, आग्रह, छळ, स्पर्धा. १२. स्वस्वरूपलक्षण १३. विकल्प=कल्पना, सविकार, सकाम (अविद्यायुक्त). १४. कल्पनारहित निष्काम ब्रह्म, समाधि (योगनिद्रा). १५. ध्यानाची पक्कदशा. १६. मडळी. १७. निज (आपले निजगुज,) आनदी (आनदाचे ठायी.) १८. स्वस्वरूपाचे ठायी. १९. गर्क. २०. अत करणवृत्ति (भावना) शून्य (नाहीशी होणे) निष्कामवृत्ति.

बाणलिया ताटस्तता । तिये नांव निर्विकल्पता । तिचेहि तत्वता । रूप करूं. ॥ ४१ ॥ सहज करिता व्यवहारस्थिती । नादे दुष्टत्वाची प्रतीती । स्वानुभवे सहज स्थिति । आनद चित्तीं अपार. ॥ ४२ ॥ जैसा नट नटे नानापरी । परि आपणा न विसरे तिळभरी । तैसा योगी व्यवहारीं । क्रिया करी अविश्रमें. ॥ ४३ ॥ हे सविकल्प समाधियोग । ऐक सहज समाधि प्रसग । जेथें नादे राजा योग । हारपे भवरोग ऐकता. ॥ ४४ ॥ दृश्य मुळीं देखिलेंचि नाहीं । मानी द्रष्टा हे कैचे कायी । स्वरूपी स्वरूपे घडला पाही । विचरताही व्यापारीं. ॥ ४५ ॥ जैसा का हा गभस्ती । न देखेचि दिवा राती । तैसे योगी सहज स्थिति । जगीं विचरती स्वानदे. ॥ ४६ ॥ हे सहज समाधीलक्षण । बाळ्या भोळ्या न टंके जाण । जो सद्गुरूचा अनन्य शरण । त्यासि हे पूर्ण आंतुडे. ॥ ४७ ॥ आता मनो नास वासनाक्षयो । या संदेहाचा करू क्षयो । जेथें नुपजे संशयो । होय दिग्विजयो ऐकता. ॥ ४८ ॥ जो आत्मरूपे नेणिजे मना । तो विपयी धावती वासना । जयासि विवेके लाविती भजना । मग जे कल्पना मावळे. ॥ ४९ ॥ मुळींच निमाली मनोवृत्ति । तेथें केवी वासना उठती । निर्वासना येणे रितीं । ऐसे बोलती सज्ञानी. ॥ ५० ॥ पुढे उरेल सूक्ष्म मन । तयास झाल्या तत्वज्ञान । मग नाठवे द्वैत भान । स्वरूपी निमग्न निर्हेतु. ॥ ५१ ॥ हे साधन क्रमलक्षण । आतां आधींच झाल्या तत्वज्ञान । निःशेप विरोनि जाय मन । मग वासना कोठुनि उठती. ॥ ५२ ॥ जैसें मूळ आहे सजीव । तंव तव वाढती शाखा पैल्लव । तेंचि मूळ पडलिया जाणिव । शाखा उद्भव नव्हेची. ॥ ५३ ॥ तैसं मनोजय झालिया जाण । तेचि वासना क्षयाचे लक्षण । हें कदा न घडेचि जाण । तत्वज्ञान जै होय. ॥ ५४ ॥ आता इत्यादि आशका जाण । सागूं तयाचे लक्षण । तरी एकाग्र करुनि अंतःकरण । सावधान परियेसी. ॥ ५५ ॥ म्हणसी आत्मा स्वयंप्रकाश । नसत्या अज्ञाने ज्ञानकळा दिसे । आत्म्याहुनि तव सकळ असे । अज्ञान विशेपे तरि ऐके. ॥ ५६ ॥ आत्मज्ञान नव्हे ना अज्ञान । तो प्रकाश दैदीप्यमान । येथे आपुलिया नसत्या कल्पनेन । घेतला बांधून

---

१. ध्यानाची पक्वदशा, तदाकारवृत्ति २ आठविता नाठवता जी ब्रह्मरूप स्थिति (समाधी) ३. राहती, कालक्रमण करिती ४ अज्ञानीयास. ५. समजत नाहीं (टकणे=पाहाणे) ६. प्राप्त होई ७. भेदबुद्धि, मी, तू, तो असा भेदभाव. ८. वास्तविक स्वरूपाचे ज्ञान ९. पाने. १०. स्वत.चेच प्रकाशामुळे प्रकाशमान असा.

लोकानीं. ॥५७॥ पाहे पा स्वये जो आंधळा । तरी काय रवी नाही उगवला । तेवी मूढ अज्ञाने भुलला । तरी आत्मयाला हानी काय? ॥ ५८ ॥ आत्म-ज्ञानाचा वैरी होता । तरि तो अज्ञानामी वारिता । यालागीं ज्ञान अज्ञान वार्ता । न लागे सर्वथा आत्मयासी. ॥ ५९ ॥ म्हणसी आत्मा सर्वगत[१] । तरी एका कळे एका नकळत । एक मूढ एक जाणत । अभेद भासत स्वरूपी कां? ॥ ६० ॥ येथे कळणे आणि न कळणे । या दोहींसी बुद्धि कारणें । ते बुद्धि उजळलिया श्रवण मनने । आत्मा पूर्ण तेथें दिसे. ॥ ६१ ॥ जेवि मलिनें आरसा पाहता । सोज्वळ मुख न दिसे सर्वथा । तोचि साहाणेसी लाविता । सोज्वळता मुख दिसे. ॥ ६२ ॥ तैशा जन्मातराच्या पुण्यरासी । निष्कर्म जोडी आपणासी । तरीच सोज्वळता बुद्धीसी । तेणेचि सांप्रदायासि[२] तो पावे.॥६३॥ म्हणसी जगद्रूप[३] आत्मा पूर्ण । जग हे पाहाता जन्ममरण । शरीरादिका हो-तसे दहन । तेव्हा आत्मा पूर्ण नासला का? ॥ ६४ ॥ ऐशिये आशका शिष्य-नाथा! । आत्मा देह इंद्रियीं असता । त्या देह इंद्रिय दुःखे दुखवता । तरी नासता देह दाहे. ॥ ६५ ॥ वृक्षादिका आत्मा छेदिता । तरि तो आत्मा तेणें मरता । आत्मा छेदिता मरता । गुण धर्मता हे आघवे[४]. ॥ ६६ ॥ वृक्षगुल्फीं[५] आत्मा आहे । परी त्याचा छेद केलिया नव जाये । जैसें लोह पिटिता घण-घायें । अग्नी तो पाहे अलिप्त. ॥ ६७ ॥ ऐसें गुण क्षोभाचे लक्षण । घडा-मोडी होतसे तेणे । आत्मा तव सनातनपणे । सर्वी वसोनि सर्वातीत. ॥ ६८ ॥ म्हणसी आत्मा तंव परिपूर्ण । हें झालिया शुद्ध ज्ञान । तरि का संतासि दोष-गुण । दिसती जाण भूतांचे. ॥ ६९ ॥ तरी आत्मासाक्षी सर्वांचा । द्रष्टा[६] स्वयें गुणत्रयाचा[७] । अनुभवे अनुभविता नित्य साचा । संशय याचा मग काय. ॥ ७० ॥ जो गुणधर्माचा देखता । तो गुणधर्म नव्हेचि तत्वता । सर्व वृत्तींचा भासविता । गुणागुण म्हणता भय काय. ॥ ७१ ॥ काचे[८] पक्के[९] फळ द्रुयातें । यथातथ्य म्हणता याते । वक्ता तया विकारातें । काय तेथें पावला. ॥ ७२ ॥ तैसें मिथ्या गुणात्मक । जग हें देखता सम्यक[१०] । मग तयाचें का-यसें लेखे[११] । स्वये भासक सर्वांचा. ॥ ७३ ॥ म्हणसी आत्मा सदोदित । तरी लोक कां बा! मोह पावत? । तरी ऐक बा! तेथील अर्थ । सावध चित्ते करूनिया.

---

१ सर्वांतर्गत, सर्वव्यापी २ शुद्धज्ञानाप्रत ३ जगमय, जगत्स्वरूप ४ अवघे ५. वृक्षातर्गत ढोलीन ६. पाहाणारा ७ तीन गुणाचा. (सत्व, रज, तम) ८. अपक्क. ९. पिकलेले. १०. खरोखरीने पाहाता. ११. गणना.

|| ७४ || आत्मा स्वयें निर्विकारी[1] । बुद्धीसी बोध नाहीं तिळभरी । विचरतां[2] इंद्रियव्यापारीं । कर्तृत्वभारें शिणतसे. || ७५ || तेचि विचाराचेनि भरें । बुद्धि होतां निर्विकारें । जळलिया दोषसंभारें[3] । तेव्हां साचार ऐसें कळे. || ७६ || अधिष्ठान[4] पंच[5] कार्या । वाहोनि मी शीणलों वाया । आतां आहें वेगळा इया । ऐसें कळलिया सहज सुटे. || ७७ || तेव्हा बद्धमुक्तता बुद्धिच्याठायीं । बुद्धियोगें ब्रह्म जीवित्व पाही । तियेवेगळें होता पाही । कांहीं नाहीं स्वतःसिद्ध. || ७८ || म्हणसी सामान्यचि पावक[6] । तात्काळ जाळुनी करी राख । मा[7] ज्ञानाग्नि प्रज्वळलिया देख । देहभासक का दिसे. || ७९ || तरी ऐक शिष्य योगी । कारण जाळुनी ज्ञानाच्या आगी । निर्जीव कार्य मात्र जगीं । कीर्तिलागीं उरली असे. || ८० || जन्मातर दोषपक्ति । निर्जीव कार्या तें देखती । भेणें[8] उठाउठी पळती । यालागीं निश्चितीं काय कार्य. || ८१ || का जैसे मेले मढे । पाहतां भय नाही रोकडें । तैसें कारण मेरं[9]-लिया पुढे । कार्य बापुडें काय करी? || ८२ || मुळीच निरसुनिया अज्ञान । मग देहाचें काय सत्यपण? । पूर्ण पावलिया निर्जात्म[11] खुण । मिथ्या भान देहाचे || ८३ || आत्माच मात्र जाणीतलिया । प्रपंच हा पावे लया । शुं[12]-क्तिका ऐसे कळलिया । पावे क्षया रौप्यत्व[13]. || ८४ || म्हणसी शुक्तिकेपूर्वी रजत । देखिलें होतें तरि साच भासत । तैसें आत्म्यापूर्वी जग होतें । ऐसें दिसतें यावरुनी. || ८५ || तरी तुझें हें अज्ञान । तेंचि जगाचें आहेपण । यालागीं आत्म्याहुनी जाण । जग पुरातन तुज दिसे. || ८६ || तेंचि आत्मरूप कळलियावरी । संकल्पासी[14] मारिसी जरी । मग हें वंध्यासुतापरी[15] । जःणसी अतरीं तू तेव्हां. || ८७ || यापरी आशका भान । याचें समूळ केलें निरसन । आतां स्वानुभवें संपूर्ण । राहे निमग्न अंतरीं. || ८८ || जरी आणिक आशका उठती । त्याची उत्तरें यांतचि असती । बरवे विचारितां चित्तीं । होय निवृत्ति संशयाची. || ८९ || हा **'निःसंदेहदिवाकर'** । या ग्रथाचा केला उभार । बोलिला **शिवराममुनीश्वर** । लक्ष्मीवर प्राप्तीसी. || ९० ||

हा[16] ग्रंथ पूर्णानद सहज स्थिती । **बाबा** उपसकर हे नाम प्रवृत्ति । अनाम

१. सुखदु खावेगळा. २. फिरत असता ३. दोषसमूह. ४. आश्रय. ५. पांच विषयास. (स्पर्श, रूप, रस, गध, शब्द) ६. अग्नि. ७. मग. ८. भयाने. ९. लौकर, झटपट. १०. नाहीसे झाल्यावर ११ मी देह नव्हे, आत्मा आहे (नाह देहास्मि) अशी खूण. १२. शिपी. ३. रौप्य, (रुपे)पणा. १४. हेतू, मनोवासना. १५. वाझेच्या पुत्राप्रमाणे. १६. हा ग्रथ शिव-

अनिर्वाच्य प्रवृत्ति ना निवृत्ति । जैसा का तैसाच ॥ १ तया श्रीगुरुचरण-रजांकित दासे । तत्कृपे यया ग्रथाक्षरे लिहिली असे म्हणणें मज विहित[1] नसे । लिहविता लिहिता लिहिणे[2] तो ॥ २ ।

चतुरसाबाजीकृत[3]

१६. रावणगर्वपरिहाराख्यान.[4]

(श्लोक)

दशाशीर[5] हा फार उन्मत्त झाला, बळें[6] सुरवरा घातलें बंदिशाला[7] ।
बलाढ्यामधे शूर, कोणा बंधेना[8], तयाशीं रणी झुजणारा दिसेना. ॥ १
गृह सागरामध्यभागी जयाचे, पुढे गोपुरें[9], दुर्ग[10] तें कांचनाचे[11] ।
दहा शिरे, विंशति[12] हस्त ज्याला, शिवाचे कृपे वरदहस्त तयाला. ॥ २
ऐशीं सहस्र बरव्या ललना[13] तयासी, कन्या[14] व पुत्र गणना नलगे कुणासी ।
मंदोदरी[15] मुख्य तयात राणी, तीही दिली सांबसदाशिवानी[16]. ॥ ३
लंकापुरी पट्टन कांचनाचे, पूर्वी असे हेचि कुबेर[17] याचें ।
प्रसन्न केला शिवसांब यासी, त्याचे कृपे प्राप्त दशाशिरासी. ॥ ४

रामसुनीश्वर यानी केला. पुढे पूर्णनाथ ऊर्फ बाबा उपसकर या नावाचे साधु पुरुष रत्नागिरी जिल्ह्यातील वेगुर्लें गावी ५० वर्षांपूर्वी होऊन गेले, (त्याची समाधी तेथे आहे) यानी या ग्रथाचे प्राजल्य करून लिहून आपल्या सग्रही ठेविला. या उभयता पुरुषाचे परस्परावर प्रेम होते. ह्या शेवटील २ ओंव्या बाबा उपसकर यानीं केलेल्या आहेत.

१. योग्य. २. ईश्वर ३. मागे पृष्ठ ४५ टीप ११ पहा. ४. हा कथाभाग पातालखंडात आहे. असे या प्रकरणाच्या चरमपद्यावरून दिसते. ५. रावण ६. जबरदस्तीने, जबरीने. ७. कारागृहात. ८. हार जाईना, जिकला जाईना. ९. पुरद्वार, शहरचा रस्ता. १०. किल्ला ११. सोन्याचे. १२. वीस. १३ स्त्रिया [‘**ललना** कामिनीनारीभेदजिह्वासु योषिति’ इति विश्वमेदिन्यौ]. १४. मुली [‘**कन्या** नार्यां कुमार्यां च राश्यौषधिविशेषयोः’ इति हैम. ‘**कन्या** कुमारिकानार्योरौषधीराशिभेदयो’ इति मेदिनी] १५. रावणाची भार्या. मयासुरास हेमा नामक अप्सरेपासून झालेल्या तीन कन्यांपैकी दुसरी. १६ एकट्या शिवानेच दिली असे नाही तर उभयता शकर व पार्वती यांनी दिली १७. हा रावणाचा सापत्नबंधु. कुबेर=कुत्सित बेर शरीर यस्य सः कुबेर =कुष्ठत्वानें ज्याचे शरीर दूषिले आहे तो कुबेर. । ‘कुत्साया किति शब्दोऽय शरीर बेरमुच्यते । कुबेरः कुशरीरत्वान्नाम्ना तेनैव सोंऽकितः ॥’ इति वायुपुराणम्. कुबेर हा विश्रवस् याचा मुलगा, म्हणून यास वैश्रवण असे म्हणतात. हा उत्तर दिशेचा स्वामी, याला तीन पाय आणि आठ दात असल्यामुळे कुरूपाचे सूचक असे ‘कुतनु’ हें नाव आहे. हा शिवाचा मित्र म्हणून याला ‘ईशसख’ असेही म्हणतात.

(दिंडी.)

असा रावण नित्य संपतीनें, सौख्य भोगीत श्रीशिवकृपेनें ।
भक्तिविषयीं अद्वैतभाव नेणें, चारि वेदांची खंडें केलिं जेणें. ॥ ५
महाज्ञानी तो भक्त सांबजीचा, गर्वमदे जाहला मस्त साचा ।
ग्रह फिरले पाय अवदसेचा, दुष्टबुद्धी लागली तया वाचा. ॥ ६

(श्लोक)

प्रधानाप्रती पूसतो लंकनाथ, 'अता कोण ते राहिले पृथ्वियांत ? ।
प्रधान म्हणे, 'राहिल्या तीन मूर्ती, पहा सांगतो ऐक बा! स्वस्थचित्तीं. ॥ ७
महादेव तो, दूसरा विष्णुदेवो, बळी तीसरा सप्तपाताळि[1] राहो!' ।
ऐसे ऐकितां बोलिला असुर वाणी, 'आम्हा दैवत मुख्य पीनाकपाणी[2]. ॥ ८
बळी आणि विष्णूसि आणू चला रे!' म्हणोनी सवे घेऊनी सैन्यभारे[3] ।
मदोन्मत्त राक्षस कोट्यानुकोटी, निघाले सवे व्यर्थ मार्गात दाटी. ॥ ९
विवरद्वारां जाउनी तो विलोकी, सैन्यासुद्धा मार्ग तेथें[4] नसे की ।
अभिमानाने एकटा आंत गेला, अंधःकारे[5] फार हैराण झाला. ॥ १०

(गीतिवृत्त)

जाउनि बळिचे द्वारीं रावण पाहुनि चहूंकडे भुलला ।
दरवाजाची उपमा[6] लंकेसि नये म्हणोनि तो थकला. ॥ ११
रक्षक दूत बळीचे एकक मेरू[7]समान दिसताती ।
पुसती दशाशिराला, 'कोठुनि आलासि येथ उत्पाती[8]?' ॥ १२

१. सप्तपाताळाची नावे —अतळ, वितळ, सुतळ, रसातळ, महातळ, तळातळ व पाताळ. [कथाकल्पतरु] किंवा —भूतळ, भवागतळ, भिन्नतळ, आदितळ, आधारतळ, सर्वांतळ व उभयानकुळतळ. [शिवनिबंध] २ पिनाकपाणि, शंकर ३ सैन्यसमूह ४. त्या विवरद्वारातून पाताळात सैन्यासह जाण्यास रस्ता नव्हता. ५. विवरद्वारात काळोख असल्यामुळे. ६. बळीच्या राजवाड्याचा दरवाजा इतका सुंदर होता कीं जरी लंका सोन्याची होती तरी दरवाजाची बरोबरी करवली नाही—असा भावार्थ. ७. अवाढव्य. मेरू=पर्वतविशेष. 'शुशुभे दिव्यो राजवत्समधिष्ठित. । आदित्यतरुणाभासो विधूम इव पावक ॥ मेरुस्तु योजनाना सहस्राणि चतुरशीतिरुच्छ्रितः । प्रविष्ट षोडशाधस्तादष्टाविंशति विंशति. ॥ विस्तत्तरात्रिगुणस्तस्य परिणाहः समततः ॥' इत्यादि मेरुपर्वताचे वर्णन मत्स्यपुराणात आहे. हा पर्वत ग्रीक लोकाच्या ऑलिम्पस् पर्वतासारखा होय ८ उत्पति?

(ओव्या)

रावण म्हणे, 'तयांप्रती । मी आहे रे! लंकापती ।
बळीसी साग सत्वरगती । युद्धासि येई म्हणोनी.' ॥ १३
ऐकोनि हासती सेवकजन, । 'तुज येथेंचि टाकूं रे! मारून ।
युद्धाची वार्ता देई सोडून । प्राण अपुला रक्षी को.' ॥ १४
मागुती बोले दशाशिर, । 'निरोप सागा रे! सत्वर.' ।
द्वारपाळ महाचतुर । जाउनी बळिरायाते सागती. ॥ १५
'कोणी एक मृत्युलोकाहून । आलासे मर्कटासमान ।
तुम्हासी युद्ध करीन म्हणोन । बोलत उभा तो महाद्वारी. ॥ १६
दहा शिरे वीस हस्त तयासी । लंकापती नाम आपणासी ।
म्हणोनी बोले गर्वेसी । आज्ञा काय ती निरोपावी.' ॥ १७

(सवाई)

ऐकुनिया बळिराज म्हणतसे रावण तो महामस्त मुळींचा
देव समस्तहि बदिसि घालुनि आम्हासि नेण्याचि धरून इच्छा ।
घेउनि या, त्याचे पाहु द्या स्वरूप आल्याचे सार्थक होइल कांही
गर्व झडोनियां पडेल बंदिसि काढिना युद्धाचि वार्ता कदाही. ॥ १८

(श्लोक)

प्रभूआज्ञा होतां गमन करिती सेवकजन,
दशाशीरा नेती त्वरितगति हस्तासि धरुन ।
सभेसी आणोनी सकळहि समाचार पुसती
सुधे बोलेना तो बडबड करी मूर्खपधती. ॥ १९
असें ऐकितां क्रोध रायासि आला, धरोनी शिरा जानुखाली तयाला ।
बळे दडपितां रक्त वाहे मुखासी, म्हणे, 'वांचवा प्राण जातो त्वरेसी.' ॥ २०

(गीतिवृत्त.)

बळिरायाची भार्या स्वामीसि म्हणे, 'क्षमा करावी जी! ।
अभिमानाची शिक्षा झाली आता तयासि सोडा जी!' ॥ २१

---

१. लौकर. २ हे वाक्यपूरणार्थ अव्यय समजावे ३. येथे द्विरुक्ति झाली आहे 'स्वरूप' असे म्हटल्यावर मागे 'त्याचे' हे सर्वनाम नको. ४. बरे, नीट ५ पधती=पद्धती. मूर्खांच्या रीतीने, मूर्खांप्रमाणे. ६. बळाने, जोराने, (पक्षी) बळिराजाने.

राजा म्हणे स्त्रियेसी, 'मजला श्रीहरिसहीत नेण्याला ।
लंका सोडुनि आला यास्तव घडली फलश्रुती[1] त्याला.' ॥ २२

(दिंडी)

श्वासोच्छ्वास टाकीत दशाशीर, माडि काढोनी झुगारिला दूर ।
गात्रे विकळ जाहलीं अस्थि चूर, वीस नेत्री लागली अश्रुधार. ॥ २३
राये पाहोनी बोलविल्या दासी, उष्ण पाणी घालोनि रावणासी ।
बरा होता हो! लावा गृहकामासी[2], दळण कांडण आणि पाणियासी. ॥२४

(श्लोक)

प्रभूआज्ञा होतां उचलुनि तयासी झडकरी
गृहीं नेती दासी मिळुनि सकळा ते[3] अवसरीं ।
मनी संतोषोनी रँगडुनि[4] तया शेक करिती
विसांवा आम्हासी सहज घडलासे अवचिती. ॥ २५

(दिंडी.)

दहा जांती[5] मांडोनि रावणासी, वीस हातें लाविले दळायासी ।
सार्वभौमत्व जाउनी तयासी, कर्म[6]भोगाची गती पहा कैशी. ॥ २६
वीस कुंभ[7] ठेविले तयापुढें, दशाशीर पाहतो चहूंकडे ।
बुद्धिभ्रंश जाहला जसे वेडे, नेति पाण्यासी धरूनि बापुडें. ॥ २७
ज्याचे द्वारी तो सूर्य द्वारपाळ, चंद्र छत्र धरीतसे त्रिकाळ[8] ।
ब्रह्मदेव पोतडे[9] नित्यकाळ, सभेमाजी वाचीतसे त्रिकाळ. ॥ २८
जळाधीश वरुण वाहे पाणी, वायु झाडीता नको केरसूणी[10] ।
इंद्र पुष्पाचे हार गुफोनी, धुणें धुवोनी आणितसे अंग्नी[11]. ॥ २९

१ फलश्रुति घडली=फळ मिळाले. २ हा समास चिंतनीय आहे. ३. त्या वेळीं, लगेच. ४. पुष्कळ किंवा रगडुनि=चेपून (पाठ वगैरे). येथें दुसरा अर्थच घेणे बरे ५. जातिणी, घिरीट. ६. दैवाची ७. घट, मृत्तिकापात्र. ['**कुंभः** स्यात्कुंभकर्णस्य सुते वेश्यासुतौ घटे । राशिभेदे द्विपांगे च **कुंभं** त्रिवृत्ति गुग्गुले॥' इति मेदिनी । **कुंभो** राश्यंतरे हस्तिमूर्धांशे राक्षसांतरे । कामुके वारनार्यां च घटे क्लीब तु गुग्गुलौ ॥' इति मेदिनी] ८. सर्वकाळ, सकाळी, माध्यान्हीं व सायकाळी. ९. पंचांग. १०. वायूकडे झाडण्याचे काम होते म्हणून त्यास झाडण्यास केरसुणीची जरूर लागत नसे—असा भाव. ११. अग्नीला सात भुज (हस्त), सात ज्वाला, चार शृंगे, तीन पाद, दोन शीर्षे आहेत असे वर्णन आहे. ['चत्वारि शृंगा त्रयोऽस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासोऽस्य'—असे अग्निवर्णन आहे.]

रिद्धिसिद्धी चामुंडा घरी दासी, खंडेराव दाखवी नित्य अर्शी
अशा प्रकारे समस्त देवासी, बदि घालोनी लाविले कामासी. ॥ ३०

(गीतिवृत्त)

एवढी संपति ज्याची तो हा दशकंठ वाहतो पाणी ।
हरिसी विन्मुख होता अनुकुल नाही तयाप्रती कोणी. ॥ ३१
बळिरायाच्या सदनी संवत्सर एक नीच काम करी ।
राजस्त्रीने पाहता करुणा येऊनि त्यासि मुक्त करी. ॥ ३२

वामनरूपे श्रीविष्णु महाद्वारी, रावण पाहोनी दंड तो उगारी ।
म्लानमुखे फिरोनि रुदन करी, राजभार्या प्रार्थीतसे मुरारी. ॥ ३३
'जीव दान द्यावा जी रावणासी' हासिन्नले ऐकोनि हृषीकेशी ।
'फजिती जाहली जाउद्या घरासी', आला होता आम्हासि न्यावयासी.॥३४

(श्लोक)

पुढिल कारण जाणुनि श्रीहरी, असुर हांकुन घालितसे दुरी ।
'सुरगणा जरी सोडिसि निश्चये, न करीताचि करिन कुलक्षयें.' ॥ ३५
विनवितो दशकठ हरीप्रती, 'अवदशा मजला, फिरली मती ।
फजिति होउन हे पद पावलों, तवकृपे अजि शिक्षित जाहलों. ॥ ३६
जाऊनिया सुरगणासि निरोप देतो, सन्मान मान करुनी बहु आदरीतों ।
आज्ञा तुझी मजकडोन उलंघ नाही.' ऐसें वदोनि मग रावण जात घाई. ॥३७

(गीतिवृत्त)

जाउनियां लंकेसी भुलला पहिला जसा तसा असुर ।
अवतार सातवा तो श्रीहरि घेउनि करील सहार. ॥ ३८

---

१. आरशी. २ पाणी वाहणे=नोकरी करणे, दास्य करणे. ३ वर्षं ४. बलिराजाच्या स्त्रीने. ५. विष्णू, द्वारपाल ६ हृषीकाचा (देहमात्रातील इंद्रियाचा) ईश (स्वामी) तो हृषीकेश. देहाची सर्व इंद्रिये विष्णूच्या प्रसादानेच सुरळित चालत आहेत (कारण विष्णु पालनकर्ता आहे) अशी समजूत असल्यामुळे विष्णूला हे नाव पडले महाभारतात म्हटले आहे –'हृषीकाणीद्रियाण्याहुस्तेषामीशो यतो भवान् । हृषीकेशस्ततो विष्णो ख्यातो देवेषु केशव ॥' [महाभारत] 'जो ईश इंद्रियाचा, किंवा वश इंद्रिये जया असती । यास्तव त्या क्षेत्रज्ञा, नाम **'हृषीकेश'** जाहले म्हणती ॥ ४७ ॥' [नामार्थदीपिका–पृ० ६.] ७. देवाची सुटका न करिता ८. अमान्य. ९. श्रीरामावतार.

निर्मित भविष्य कथिलें वाल्मिक ऋषिनें समग्र पूर्वीच ।
यास्तव दशशिराची बुद्धी विपरीत होय सहजीच. ॥ ३९

(श्लोक)

विस्तारपूर्वक चरित्र दशशिराचें, पातालखंड पहता कृत वामनाचे[1], ।
त्यांतील तात्रिक वदे सुतविश्वनाथ, पाहोनि शुद्ध करणार कवी[2] समर्थ. ॥ ४०

सज्जनप्रार्थना.

(श्लोक)

आकाशपथगमनासि खगेंद्र जातो, पक्षी लहान अपुल्यापरि धाव घेतो ।
ऐसे समर्थ जन जोडिति थोर ग्रथ, अज्ञान मी म्हणुनि शुद्ध करा समर्थ[3]. ॥

जनार्दनकृत[4]

१७. दामाजीपंतचरित्र[5].

(गीतिवृत्त)

प्रियंकर[6] विठ्ठल ज्याला मंगळवेढ्यांत[7] भक्त दामाजी ।

---

१ वामनपडिताने पातालखडावर कविता केली असावी असे दिसते. शोधकानी तपास करावा अशी सविनय प्रार्थना आहे २. बुधजन, पडित. ३. या श्लोकावरून कवीची लीनता व शालीनता दिसून येते. ४. पृष्ठ ७३ टीप १ पहा. या कवीने दानावर्ताख्यान व हस्तामलकटीका अशी आणखी दोन काव्ये केली आहेत असे समजते अजून उपलब्ध झाली नाहीत. शोधकजनानी तपास करावा अशी सविनय प्रार्थना आहे. ५. दामाजीपत हा आपल्या वयाच्या सोळाव्या वर्षी कारकून या नात्याने कोणा अधिकाऱ्याच्या नोकरीस राहिला. तेथे मोठ्या हुशारीने व प्रामाणिकपणाने १०।१५ वर्षे चाकरी केली. पुढे वाढता वाढता मगळवेढ्याचा ठाणेदार झाला. व ते कामही याने इमानेंइतबारे १५।२० वर्षे केले त्या वेळेस मगळवेढे बेदरच्या बादशहाच्या ताब्यात होते. ज्या दुष्काळात दामाजीपताने सरकारी धान्य गरीब लोकाकडून लुटविले तो इ० स० १४६० म्ह० शा० श० १३८२ साली पडला होता त्या वेळी बेदर येथे हुमायून नावाचा आपणास ब्राह्मणीवशीय म्हणविणारा यवन राजा होता तो इ० स० १४५० पासून इ० स० १४६१ पर्यंत गादीवर होता. ह्या वशाचे एकदर १८ राजे होते. इ० स० १३४७ पासून इ० स० १५२६ पर्यंत ह्यानी राज्य केले. प्रथमतः ह्या वशाची राजधानी कुलबर्ग्यास होती. पुढे इ० स० १४२६ त बेदर राजधानी झाली. या कथानकावर अमृतराय व नारायणपडित यानी कविता केली आहे ६. आवडता. ७. हा गाव पटवर्धनाच्या सस्थानात आहे. याविषयी प्राचीन माहिती उपलब्ध आहे ती अशी.—मगळवेढ्यास जैनाची देवालये पुष्कळ होती ती सर्व पाडून त्याच्याच दगडाचा किल्ला बेदरच्या

साह्य असे **य**दुराणा. यास्तव करुणा करी [1]सदामाजी. ॥ १
बेदरचे **य**वनानें पूर्णकृपेनें तयासि अधिकार ।
त्या देशाचा देता; वर्ते कपटासि करुनि [2]धिक्कार. ॥ २
दुष्काल तीव्र पडता, जन वदती, 'आग लागली [3]पोटा.' ।
[4]**दा**माघरि [5]धान्य बहु **य**वनाचा त्यास [6]धाकही मोठा. ॥ ३
पंढरिचे [7]विप्रांनी **दा**माजीच्याच वेढिले [8]सदना ।
[9]धान्यार्थ तो विलोकी, कनवाळू आपुल्या [9]वधूवदना. ॥ ४
मधुरोत्तरे वदे ती, 'शिक्षा होईल उग्र **य**वनाची ।
परि **वि**ठ्ठल आठवुनी याची [11]स्वस्था करावि [12]जिवनाची.' ॥ ५
मानुनि [13]पतिव्रतोक्ती [14]पेवे उघडी समस्त धान्याची ।

कामदार लोकानी बाधला किल्ल्यातील श्रीमहादेवाचे त्यामबधाने पुढीलप्रमाणे हकीकत आहे. हिपरग्याचा कुळकर्णी जे गास मुजुमदारीच्या कामावर होता त्याने मुल्ला याकूबखान याच्या परवानगीने जोगबावी जिला हल्ली महादेवविहीर असे म्हणतात, तिचे नजीकचे देवालयाचे पुनरुज्जीवन करून त्यात विश्वेश्वराचे लिंगाची स्थापना केली, ह्याची मित्ती भाद्रपद शुद्ध ३ शके १४९४ अगिरानाम सवत्सरे ही आहे. ह्या देवळात जाताना मधले गाभाऱ्यात काही लेख एका खांबावर दिसतो जोगबाव अगदी महादेवाच्या देवळाजवळ असल्यामुळे कदाचित् तीस महादेवविहीर असे नाव पडले असावे येथे दामाजीपंताचेही देवालय आहे

१ सदम्+माजी=स्थान, वासस्थान+मध्ये=घरात कवीच्या म्हणण्याचा भाव की दामाजीपंतावर विठ्ठलाची कृपा होती म्हणून तो घरात (घरातल्या मडळीवर)ही दया करी. २. कपटाचा धिक्कार करून=मनापासून प्रेमलात करणाने, निष्कपटीपणाने. ३. पोटास आग लागणे=अतिशय भूक लागणे, क्षुधापीडित होणे हा शब्दसमूह कोशकारानी टिपून ठेवण्यासारखा आहे ४. हा समास चिंतनीय आहे ५ येथे 'धान्य' शब्द पुल्लिंगी आहे, हे चिंतनीय आहे. ६. भय. ७. ब्राह्मणानी ८. गृहा. ९ तो कनवाळू धान्यार्थ आपल्या वधूवदना विलोकी—असा अन्वय. गरीब ब्राह्मणास धान्य द्यावे की न द्यावे याविषयी आपल्या बायकोचा विचार घेऊ लागला—असा भाव. १० पृष्ठ ७८ टीप १६ पहा. ११. स्वस्थता, शाति १२. जीवन=गुजारा, पोटगी, पोटापाण्याची तजवीज. १३. पतिव्रता—पति हेच व्रत जिचे ती पतिव्रता. पतिव्रतेचे लक्षण —'आर्तार्ते मुदिते हृष्टा प्रोषिते मलिना कृशा । मृते म्रियेत या पत्यौ सा स्त्री ज्ञेया **पतिव्रता** ॥.' १४. जमिनीत असलेली धान्याची कोठारें.

[१]लोकांही '**हरि विठ्ठल**' वदुनी लुटवी; [२]तया, '[३]सुधा न्याची.' ॥
शीघ्र **मुजुमदारानें यवना** लिहिताच [४]भूतसा झाला, ।
सेवकगण पाठवुनी नेला तात्काळ भक्तराजाला. ॥ ७
'पतीतपावन **विठ्ठल विठ्ठल विठ्ठल**' [५]वदे '**र**माकांत' ।
ऐकुनि **ह**रि घाबरला, झाला भक्तासि थोर [६]आक्रांत. ॥ ८
तो **रु**क्मिणीस मागे, 'दे [७]नग आतांचि भक्त **दा**माजी ।
संकटिं भाकितसे, तो मजसह तुमचे त्वरीत [८]नामा जी !' ॥ ९
काळा दोरा कठीं, लगोटी, जीर्ण काबळी, काठी, ।
झाला तो [९]जगजेठी वाहे पोते [१०]त्वरेत्वरे पाठी. ॥ १०
गेला दीनदयाळू, 'जोहार' वदे महाररूपानें ।
'[११]बंदा **दा**माजीचा **वि**ठ्या पहावे मलाहि भूपाने. ॥ ११
चाकर **दा**माजीचा [१२]ऋणकरि आहे अनेक जन्माचा ।
भाकर तुकडा खातो जितका देईल [१३]भक्त नेमाचा. ॥ १२
[१४]हरामखोर नसें मी, अडल्या कार्यास अर्पितो काया ।
तो भक्तराज [१५]मोहें बाळगितो [१६]साधु **वि**ठु [१७]हिनांकाया.' ॥ १३
महाररूप पहाता न सुचे कांही [१८]तयास ते भुलले ।
[१९]आबालवृद्ध याने **र**मावराचे समान ते [२०]तुलले. ॥ १४
'[२१]मजला जोहार करी, वदावा जो **ह**रे मनी [२२]मोहेरा ।

१. लोकाकडून २ त्या विप्रास येथे 'म्हणे' हे क्रियापद अध्याहृत आहे. ३ सुधा= अमृताप्रमाणें धान्य, किंवा सुबेपणाने, न भाडता. कवीचा भाव की–दामाजीपताने 'हरिविठ्ठल' असे म्हटले आणि धान्य लुटविले. नो त्या ब्राह्मणास म्हणाला हे अमृतासारखे धान्य न्या. ४ भूताप्रमाणे झाला, रागावला, चवताळला ५. [दामाजीपत] वदे–असा अन्वय ६. त्रास, सकट ७. दागिने, अलकार. ८. नाम भाकणे=प्रार्थना करणे, नामस्मरण करणे. ९. जगज्येष्ठ, सर्वांत श्रेष्ठ. १०. अत्यत त्वरेने ११ चाकर, नौकर. १२. कर्जदार, देणेकरी १३. दामाजीपत, (पक्षी) भात १४ कृतघ्न. १५. प्रेमपूर्वक. १६. 'साधु' हे विठूचे विशेषण नव्हे. भक्तराजाचे विशेषण करणे सयुक्तिक आहे 'साधु भक्तराज' असे म्हणून विठ्या महाराने दामाजीपताविषयी आपली अत्यत पूज्यबुद्धि दर्शविली. १७ हीन (नीच) आहे काया ज्याची त्यास, अत्यजास, महारास. १८. बादशहाच्या दरबारातील मडळीस. १९. लहानथोर सर्व. २०. मानले. २१. हे बादशहाचें भाषण आहे २२ पुरुष. जो मोहरा हरे (खुद्द ईश्वराने) मनी वदावा तो मला जोहार करी– असा अन्वय.

'भेटुंच या माहारा, ओवाळा यावरूनी या मोहरा[1].' ॥ १५
'नांत्यज[2] हा माधव हा भक्तार्थी धावला.' असे मानी[3] ।
धरिली यवनें बुद्धी दामाजीतें विशेष सन्मानी[4]. ॥ १६
महर्गतेच्या[5] भावे दिधली अर्जी लिहून यवनातें, ।
'द्यावी[6] जी! कबज मला द्रव्याचीया करूनि गणना[7] ते.' ॥ १७
अक्षर दामाजीचे ऐसें जाणूनि बोलला यवन ।
'इतबारा[8] सर करितो, अभिलाषित[9] सर्वही अती यवन[10].' ॥ १८
गणना केली यवनें बेरिज, पाहूनि पावही आणा ।
नाही कमी, मग वदे, 'दौलत में है यहि खुब दाणा.' ॥ १९
देउनि कबज[11] तयाला कृपा करुनि, मग तयाच मुलखाची ।
सनद तयाचे नावे दिधली, तैशीच सर्व दरकाची[12]. ॥ २०
महाररूपे देवें गीतेच्या पुस्तकात मार्गात[13] ।
धरिता पाठअवसरी[14] पाहे जो श्रेष्ठ भक्तवर्गात[15]. ॥ २१
'होउनि कष्टी भ्रमला, माझे कार्यार्थ देव हा श्रमला.' ।
होउनि कष्टि वदे तो, 'वास्तव बा! हरि बहूत हा श्रमला.' ॥ २२
यवनासमीप गेला, केला[16] सत्कार फारसा त्याचा, ।
'कौलचि तुमच्या माहरे फडशा केला समस्त खाल्याचा[17].' ॥ २३
मस्तक[18] जनार्दनाचा पंढरिराया! तुझ्या पदावरि[19] हा ।
.... ॥ २४

१. पंधरा रुपये किमतीचे नाणे. २ न+अंत्यज=महार नव्हे. ३. बादशहा मानी—असा अन्वय. ४ मोठा आदरसत्कार करी. ५ महागाईच्या भावाने—दराने. ६. हे विठ्या महाराचे भाषण आहे ७ मोजदाद, गणती. ८. दामाजीने इतबारा सर केले (विश्वासाला जिकले), तो फार विश्वासू ठरला—असा भाव. ९. लोभी, अभिलाष धरणारे. १०. मुसलमान. ११. लेखी पावती १२ सर्व प्रकारच्या हक्काची १३ रस्त्यात १४. गीतापाठ करण्याच्या वेळी. १५ येथे 'पर्यायोक्त' आहे. पृष्ठ ५१ टीप ५ पहा १६ यवनाने केला—असा भावार्थ. १७. देण्याघेण्याचा. १८. हा शब्द संस्कृतात पुल्लिंगी व नपुसकलिंगी आहे. १९. पायावर.

अनंतात्मजकृत

१८. विठ्ठलस्तुति.

(श्लोक)

देखिली तुझी दुरुनि पंढरी, हर्ष वाटला बहुत अंतरीं[2] ।
तूज वर्णितां शेष शीणला[3], धाव गा! त्वरे पाव विठ्ठला! ॥ १
स्नान सारिले[4] भीवरेतिरीं[5], सव्य घातली सर्व पंढरी ।
भक्त पुंडलीक[6] शीघ्र देखिला, धांव गा! त्वरे पाव विठ्ठला! ॥ २
येउनी तुझ्या राउळातरी[7], देखिली तुझी मूर्ति साजिरी[8] ।
चरण लक्षितां[9], देह अर्पिला, धाव गा! त्वरे पाव विठ्ठला! ॥ ३
पंढरीस जो जीव पावला, मोक्ष निश्चये त्यासि लांधला[10] ।

---

१ पृष्ठ २८ टीप ४ पहा २ मनात. ३. थकला, भागला ४ केले, संपविले. ५ भीमा-नदीच्या काठी. ६ पुंडलीक बलरामाचा अवतार होय असे समजतात. पुंडलीक हा एक देशस्थ ब्राह्मण होता. याच्या बापाचे नाव जानुदेव आणि मातेचे नाव सत्यवती. हा आपल्या पत्नीसह सुख भोगून मातापितरास अनेक प्रकारानी छळीत असे. ती काशीयात्रेस जावयास निघाली तेव्हा हाही स्वपत्नीसह त्याच्या बरोबर निघाला. मार्गाने याने आपल्या वृद्ध मातापितरास पुष्कळ त्रास दिला काशीस आल्यावर ही सर्व मनुष्ये कुक्कुटस्वामी नामक महा तापसाच्या आश्रमासमीप उतरली होती तेथे रात्रौ पुंडलिकास गंगा, यमुना, सरस्वती या तीर्थदेवताचा साक्षात्कार झाला कुक्कुटस्वामी हे साक्षात् मातृपितृसेवारत श्रावणाचे अवतार होत याची गोष्ट त्या देवतानी पुंडलिकास सागून त्याचे डोळे उघडिले व त्याला शुद्धीवर आणिले तेव्हा त्याला आईबापास दु ख दिले म्हणून परम पश्चात्ताप झाला त्याला लागलीच उपरति झाली आणि तो मातापितराच्या आज्ञेत राहून त्याच्या एकनिष्ठ सेवेत सुख मानून राहू लागला नतर तो त्याच्यासह काशीहून परत आला आणि भीमातटी गरसळे नामक गावी कायावाचामनेकरून त्याची सेवा करीत राहिला. पुढे याला नारदाचे दर्शन झाले 'भगवान् श्रीकृष्ण येतील तोपर्यंत तू असाच राहून त्या देवाचे नाव 'श्रीविठ्ठल' असे सुप्रसिद्ध कर' असे त्याला सागून नारद इष्टस्थलास गेले पुढे रुक्मिणी रुसून आली होती तिची समजूत करण्यासाठी देव श्रीकृष्ण तेथे आले. तिची समजूत घालून तिच्यासह दिंडीरवनात पुंडलिकाची झोपडी होती तेथे देव येऊन उभे राहिले. त्याने केलेली मातापितराची सेवा पाहून देवानी प्रसन्न होऊन त्याला जन्ममरणबंधमुक्त केले 'जे कोणी चद्रभागेत स्नान करून श्रीविठ्ठलनामाचा जप करून देवदर्शन घेतील ते ससारपाशमुक्त होतील' असा वरही दिला प्रत्येक दिवशी पुंडलिकास भेटण्यासाठी सर्व तीर्थे येतात अशी भक्तजनाची समजूत आहे पुंडलिकाचे सविस्तर चरित्र 'भक्तिकथामृत' नामक ग्रथात दिलेले आहे. ७ देवळात ८. सुदर. ९. पाहता, दर्शन घेता. १०. प्राप्त झाला.

योनि हिंडता सर्व चूकला, धाव गा! त्वरें पाव विठ्ठला. ॥
[1]योनि हिंडतां जीव कष्टला, गर्भवास म्या बहुत सोशिला।
शरण रीवतो[2] यासवे तुला, धाव गा! त्वरे पाव विठ्ठला! ॥
पारधी जसा [3]मीन लक्षितो, [4]उपरि तो त्वरे [5]जाळ टाकितो।
तेंवि लक्षितो [6]काळ रे! मला, धाव गा! त्वरे पाव विठ्ठला ॥ ६
अनंतात्मज हेचि बोलिला, चरणी आपुल्या [7]ठाव दे मला।
प्रार्थितो तुला हेचि बोलिला, धाव गा! त्वरे पाव विठ्ठला! ॥ ७

[8]उदासदासकविकृत

१९. [9]महाबळभटचरित्र.

(श्लोक)

हरी जगत्रजननी, प्रसूत कंसभूवनीं।
श्रीकृष्ण जन्मला मनीं, करी जनासि मोहनी. ॥ १
कित्येक बंधमोचनें, तयासि काय बंधनें? ।
करोनि पथ मोकळा, श्रीकृष्ण जाय गोकुळा. ॥ २
रिपू[10] म्हणे, 'चला चला, प्रसूतिकाळ पातला.' ।
विशेष कंस तो [11]हटी, पदीं धरोनि [12]आपटी. ॥ ३
बळेचि हस्त पीटिला, तसाचि हस्त [13]निष्टला।
[14]म्हणे, 'रिपू! तुझा रिपू, श्रीकृष्ण गोकुळाधिपू.' ॥ ४
मनात कंस [15]खोंचला, उपाय एक सूचला।
'उपाय कोणसा भटो! जिवाचि काळजी तुटो.' ॥ ५
वदे भट्ट नृपापुढे, उकावला चढोवढे।
'बळेचि पैज मारितो तुझा रिपू [16]विदारितो.' ॥ ६

---

१. जन्ममरणाचे फेरे (पृ० १ टीप ९ पहा) २. 'यास्तव' असा पाठ येथे असावा ३ मत्स्य, मासा ४. वर, माशावर. ५. जाळे ६. यम. ७. जागा. ८. ह्या कवीविषयी काही माहिती उपलब्ध नाही. ९. महाबळ हा दनुपुत्र दानवातील एक. ही कथा नारदपुराण व श्रीमद्भागवत यात आहे. या कथानकावर आनंदतनयाने एक सुंदर काव्य लिहिले आहे १० कंस. ११. हट्टी, आग्रही १२. मुलास आपटी—असा भावार्थ १३ निसटून गेले, ते मूल हातांतून सुटले १४. ते मूल म्हणे. १५ समजला, खट्टू झाला १६. मारितो.

बळें बळाविली कळी[1], कळ्या भट्ट माभळी ।
उपाध्या कंस हा कुळा, म्हणोनि वद्य गोकुळा. ॥ ७

बळे बलाढ्य सूभटू, बळे करोनिया हटू ।
बसोनियाचि नेहटू, प्रशस्त वाचितो पॅटू[2]. ॥ ८

हटे हटेंच उद्भटे, कुटील काळलपटे ।
उपायसा प्रयोजिला, मुलासि घात योजिला. ॥ ९

बहू मिळोनि सुंदरी, मुखे म्हणे 'हरी हरी' ।
तुम्हासि वोखटी परी, कुमार हो मुळावरी. ॥ १०

बहू मिळोनिया वधू, कराल बाळकावधू ।
तरीच वश सावधू, यथार्थ सागतो विधू[3]. ॥ ११

हळूच कृष्णनाटके, चरित्र मांडि नेटके ।
उगाचि थोर मारका, भटासि बैसला धका. ॥ १२

पॅदार्थमात्र[4] चालवी, भटासि पाद्य घालवी ।
हरीलिला कळेचि ना, अचेतनास चेतना. ॥ १३

सहाण खोड लाटणीं, कित्येक खुट पाटणी ।
ईळ्या[5] पळ्या परोपरी, उठावल्या भटावरी. ॥ १४

पॅलान[6] तग तोबरे, लगाम जेरबंद रे! ।
बळाविली कुटाकुटी, भटू बहुत हिंपुॅटी[7]. ॥ १५

सॅदेव[8] पाट हालले, समस्त देव चालिले. ।
बळे शुंभा[9] धबाबिती, कित्येक ढेकळे भिती । १६

भरे मुखात मृत्तिका, पुरे पुरे नका नका ।
हरीचरित्र हे भले, जनी समस्त शोभले. ॥ १७

करील देहदंडणा, हरील जन्मखंडणा ।
उदासदास तो कवी, बहु जनासि शीकवी. ॥ १८

१. भाडण २ पचाग ३. विधि, प्रकार ४. प्रत्येक वस्तुजात. ५. विळ्या. ६. खोगीर. ७. दु:खी, कष्टी. ८. देवासह. ९. गोवऱ्या.

लोकनाथकृत

२०. गोपीकृष्णाख्यान.

(पद)

वदे यशोदा, 'ऐक गोपिके! चाली तू गोकुळी।
तुजविण निशिदिनि उभा राहिला माझा वनमाळी[1]. ॥ ध्रुवपद. ॥
शीघ्र चलावे माझे गृहाशी समजावी त्याशी।
तुझेविना तो समजत नाही माझा गुणराशी.'।
तेव्हा गोपिका म्हणे त्वरेने, 'पुसावे मातेशी.'।
अभयवचन ऐकुनी यशोदा बोले उद्धवाशी, ॥
चाल ॥ 'जाउनी पुसावे तिच्या की जनकातें।
पाठवा आमुच्या गृहि घेउनि जाते.'।
'आहे बरे परतु मूळ तिला येतें.'।
मग तेव्हा उद्धव म्हणे काय होतें? ॥
टीप ॥ दों दिवसास्तव घेउनि जावे अरुणोदयकाळीं[2]. तुजविण० ॥ १ ॥
उद्धव तेव्हा येउनि सागे यशोदाशेजारी,।
'आज्ञा झाली घेउनि जावे आता झडकरी.'।
तेव्हा यशोदा दूत बोलावुनि रथाशि सँभारी[3]।
बसवुनि तिजला घेउनि तिजला अपुल्या मदिरी ॥
चाल ॥ येतांना त्या गृहाशी पाहुनिया तिजला।
कृष्णाचे अंतःकरणी हर्ष जाहला।
आता नाही दुसरी हिच्या कीं उपमेला।
चद्राची शोभा आली की वदनाला ॥
टीप ॥ असा योग तो कैसा घडला याच समयकाळीं.। तुजविण० ॥ २ ॥
सागुनि पाठवि कृष्णाला, 'उदास का राही?।
तुजसाठी मी धावुनि आले पूर्ण दृष्टि पाही।

---

१. कृष्ण. वनमाला='आपादपद्म या माला वनमालेति सा मता' इति कलिंगः, 'आजानुलंबिनी माला सर्वर्तुकुसुमोज्वला। मध्ये स्थूलकदबाढ्या वनमालेति कीर्तिता ॥' वनपुष्पे, तुळसी, इत्यादिकाची केलेली कृष्णाच्या गळ्यातील आपादलबिनी माला. २. प्रातःकाळी. ३. तयार करी, जुपी.

चार दिवस तुम्हि स्वस्थ बसावें निजसदनाठायीं.' ।
तेंव्हां कान्हया म्हणतो माझ्या मनासि धीर नाही ॥
चाल ॥ म्हणे चवथे दिवशी येइन तवहाता ।
म्हणे का हो! उतावळी अशी तुम्ही करितां ।
एकातीं घेउनी तुम्ही मला रंतता[1] ।
बोलवी सखीसी जाय साग आतां ॥
टीप ॥ ऐसें ऐकुनि वचन कान्हया स्वस्थपणें खेळी. । तुजविण० ॥ ३ ॥
चार दिवस हे झालियावरी कृष्ण तिला पूसे[2] ।
मसलत तुमची कळून येना दगा मला भासे ।
तेंव्हा गोपिका म्हणे कृष्णा! का करिता ऐसें ।
जाउनि सागेन यशोदेपाशीं तेंव्हा होइल कैसें ॥
चाल ॥ कुटिलपणानें बोलुनिया गेली ।
शेजारी जाउनि रुसोनिया बसली ।
तिची सखी म्हणे मम आतां गृहीं चाली ।
ऐसी काहुन[3] गे! उदास तू झाली ? ॥
टीप ॥ कृष्ण येउन समजावी मजला असें वदे बाळी[4]. । तुजविण० ॥ ४ ॥
ऐसें ऐकुनि वचन सखीनें कृष्णासी बोली ।
जाउनि जलदी समजाविणें गोपी रुसोनिया बसली ।
तेंव्हा कृष्णजी झडकरी गेले गोपी आळविली ।
धरुनि हस्तकी समजाविता तेंव्हा मनी भ्याली ॥
चाल ॥ कृष्ण म्हणे, 'कां हो! तुम्ही रुसले आता ? ।
उठ चाल मदिरीं शेयन[5] करू आता ।
मग गोपी वदे, 'का मजला छळितां ।
मी नाहीं अशी काही दुसऱ्याची कांता[6].' ॥
टीप ॥ शपथपुरःसर वदे गोपिका लज्जा संभाळीं. । तुजविण० ॥ ५ ॥
ऐसें क्रूर वचन बोलता कृष्ण तिला म्हणे, ।
'चिंता नाही स्तब्ध असावे, मंदिरासी जाणे ।

१. रमता. २. विचारी. ३. या शब्दावरून हा कवि नागपुराकडील असावा असें वाटतें. ४. बाला, स्त्री, गोपी. ५. शयन करणें=निजणें, झोप घेणे. ६. स्त्री, बायको.

तुझा [1]मनोदय पूर्ण करू हा आशिर्वाद घेणे ।
दोन्ही चेडू हृदयीं तुझ्या तेचि अम्हा देणे.' ॥
चाल ॥ तेंव्हा गोपिका म्हणे, 'चेडू तुझे नाहीं ।
अडविशी व्यर्थ मनीं विचारून पाहीं ।
असें होय वरे का, रीति अशी नाहीं ।
आहे काय तुझ्या मनी कळून येत नाहीं ॥
स्वस्थ म्हणे गोपिका बळेच का [2]कवटाळी.' । तुजविण० ॥ ६ ॥
तदनतर दुसरे दिवशी अरुणोदयसमयीं ।
म्हणे गोपिका यशोदेप्रती, '[3]बिदा अम्हा देई.' ।
तेंव्हा यशोदा बोले तिजला का करि जलदाई ।
तुझा मूल तो कृष्ण मुरारी चेडू म्हणे देई ॥
चाल ॥ अशी [4]काहुनी [5]मसकरी अम्हाशी करणे? ।
ओढुनि पदराशी मनगट कां धरणे? ।
आम्ही आलो गोकुळीं तुझ्या गृहीं पाहुणे ।
म्हणोनि काय जबराई अम्हावरी करणे? ॥
टीप ॥ रात्रौ येता लावुनि जातां कवाडाशि खीळी.' । तुजविण० ॥ ७ ॥
असे गाऱ्हाणे गोपी करिते यशोदाशेजारीं ।
'मूल तुझा हा [6]पुंड झाला केवळ व्यभिचारी ।
रात्रदिवस मला सोडीना मजभोंती फीरी.' ।
तेंव्हां गोपिका म्हणे यशोदेशी 'कृष्ण तुझा आवरीं.' ॥
चाल ॥ 'गोपिका म्हणे काय अता करू? ।
मला सुचेना काही मी अता काय करूं? ।
जबरीनें म्हणे रती अतां करू ।
न वदे तरी म्हणे तुज आता करू ॥
टीप ॥ अशी दशा हे प्राप्त जाहली तुझ्याच गोकुळीं.' । तुजविण० ॥ ८ ॥
असें चरित्र हें गोपी दाखवी जनात लोकाला ।
[7]अंतर्यामीं हेच असे [8]वरावया हरिला ।

---

१ मनातील इच्छा. २. आवळी, आलिंगन देशी ३. बिदा देणे=बोळवण करणे, जाण्यास परवानगी देणे. ४. काय म्हणून हे कविराज नागपुरप्रांतस्थ असावे. ५. थट्टा. ६. द्वाड, मस्त. ७. मनात. ८. वरणे=विवाह करणे.

तेव्हा कृष्ण तो अंतर्साक्षी पूर्णब्रह्मपद त्याला ।
वळखुनि खूण मिळाली बोध करी तीला ॥
चाल ॥ 'व्यर्थ रागे रागे गे! भरती ।
धरू जाता जाता मागे का सरती ।
हंसुनि बोलणे बस माडीवरती ।
तुज पाहुनिया गे! श्रम माझे हरती.' ॥
टीप ॥ ऐसें वचन श्रवण करोनी हर्षली चंद्रमौळी.[1] । तुजविण० ॥ ९ ॥
'अशी जांचणी[2] रात्रंदिवस सोसावी कैशी? ।
जनांत पाहुनि ऐसें कौतुक कारण भ्रमाशी ।
आतां आहे बरे बरे जव कळेल सासूशी ।
तेव्हां होइल सासुरवास मग करेन कैशी? ॥
चाल ॥ सोडीं छंद माझा मी सासुरवासी ।
द्वयकरें विज्ञप्ति माझी हे तुमशी ।
नको लाउनि गोडी का मजला फसवीशी ।
तू कपटी कान्हा ठाउक आम्हाशी.' ॥
टीप ॥ असे बोलतां त्वरे करानें[3] स्तनें कृष्ण चोळी. । तुजविण० ॥ १० ॥
त्वरें करुनियां धरी, गोपिका बहु बोधियेली ।
घरदार हे त्यजुनी अवघे परसदनी बसली ।
ऊठ चाल मंदिरी झडकरी सेज[4] करी चांगली ।
बहुताशी मसलत कळली तजविज हे चुकली ॥
चाल ॥ 'कर सोडीं माझा मजला भय भारी ।
जोडी हात तुजला मी नमस्कार करीं ।
नको लावू हात माझिया उरी ।
जनलज्जेस्तव अनर्थातें न करी ॥
टीप ॥ असा राग हा पाहुनि माझा मज म्हणतील भोळी.' । तुजविण० ॥ ११ ॥
गडी आपुले गोळा करुनी कृष्ण म्हणे त्यांला ।
'गोपी इजला येक ठगावुनि चेंडू मागू तिजला ।

१ गोपीचे विशेषण. चंद्राप्रमाणे जिचे भाळ होते अशी. अर्धचंद्राकार भाळ असणें सौंदर्यपोषक आहे हे प्रसिद्धच आहे. २. त्रास. ३. हातानें. ४. शय्या, आथरूण.

जरि देइल बऱ्या गतीनें, नवरा मम म्हणेल मला
तरी तिची हे लज्जा टेवू शपथ आम्हाला.' ॥
चाल ॥ ऐसे ऐकुनि गडी म्हणे, 'करु सेवा ।
त्वरे आता उद्धवाशीं म्हणे, 'बोलवा ।
असा निश्चय आज तीचा तिजला कळवा ।
आज गोपीचा पोशाक पहा हिरवा ॥
टीप ॥ तशी धरून तीच गोपिका मचकावर बोळी.' । तुजविण०॥ १२ ॥
असे वचन जाउनी वदती गडी सखीपाशीं ।
सखी जाउनी वृत्तात सारा सागे गोपिकेशी, ।
'हुशारीने आज असावे कृष्ण येइल मदिराशी.' ।
तेव्हा तिजला कांही सुचेना काय म्हणू त्याशी ॥
चाल ॥ म्या केले उपाय फार अता हारली ।
येउनी जबरीनें जरी हाती धरली ।
अतां करा कांही मसलतही सरली ।
अमृतफळे ही उरी असी भरली ॥
टीप ॥ असेंही करितां येउनि भोगील होते माझ्या भाळीं[1] । तुजविण०॥१३॥
असा संकल्प गोपी इचा कळला कृष्णाशी ।
तेव्हा मुकुदा म्हणे, 'गड्याहो! संग करू तीशी ।
शुक्लपक्षीं हरीदिनी ते मार्गेश्वरमासी ।
कामशातिचा पूर्ण निश्चय नेम त्याच दिवशीं ॥
चाल ॥ गुरुवारीं भद्रा आणिक रेवती ।
वनिज व्यतिपात मध्यान्ही रात्री ।
अवतारी रूपडीं दर्शनास येती ।
नारद तुंबर भजनातें धरिती ॥
टीप ॥ तशा प्रसंगी गोपी इजला कामानळ[2] जाळी. । तुजविण० ॥ १४ ॥
ऐसें ऐकुनि गोपीकेनें, मनी आनदीली ।
म्हणे त्यजुनी सर्वही आता अशी मोहित झाली ।
असें चित्त हे कृष्णापाशी सखीप्रति बोले ।
.... ॥

---

१. नशिबी. २. कामरूपी अग्नि.

चाल ॥ आज करिन शेज, की कृष्णाशीं पाहू ।
एकली मंदिरीं सखी कशी राहू ।
उष्णोदक उटणे लाउनी आज न्हाऊ ।
सत्वर यावे म्हणुनि पत्रिका लिहू ॥
टीप ॥ मदनाने ते व्याकुळ होउनि गडबडोनि लोळी. । तुजविण० ॥ १५ ॥
व्याकुल पाहुनि गोपी म्हणते कृष्णे चित्ताला ।
पूर्वी आपण रागे भरोनी आता लोभ आला ।
तेव्हा गोपिका उत्तर करती भ्याली फजितीला ।
माझे मनातील भाव कृष्णसंग घडो मला ॥
चाल ॥ आता करीं शातता मदनाची वृथा ।
करी कृपा मजवरी तुम्ही दीनानाथा ! ।
येतो नित्य अडथळा करू काय आता ।
स्वर्गी येउनि रस कसे माझा येता ॥
टीप ॥ नित्य रोज हे सोपे लढेना करतळाशीं चोळी. । तुजविण० ॥ १६ ॥
पूर्वी गोपी कृष्णालागी बहु चाळवीले ।
पाहुनि कृष्णे तिची योजना म्हणे बरें झाले ।
तदनतर तो हरी पराक्रम तिजवरतें केले ।
तेव्हा गोपिका विस्मित होउनि कृष्णागम[1] झालें ॥
चाल ॥ तेव्हा गोपिका पुढे पुढे फिरती ।
हरीशी पाहुनि मनांत ते झुरती ।
सुचेना काहीं कशी पडली भ्राती ।
त्यागी राग पूर्वीचा दया करी अंतीं ॥
टीप ॥ अशी गोपिका स्तवन करिती, गळ्यांत गरसोळी. । तुजविण० ॥१७॥
अशी गोपिका लगट करोनी कृष्ण गोड पाही ।
तेव्हा कृष्ण तो हाती येईना गुप्त होऊ पाही ।
म्हणुनि गोपिका वदे सखीसी हरी कोठे आहे ।
त्याविण मजला धीर धरेना अता करू काय ? ॥
चाल ॥ अता सखे ! हरीविण जीव माझा जातो ।
कामासुळे मजला की हा छळितो ।

१. कृष्णाचे आगमन.

कोठे गुंतला हरी काय करितो ? ।
येउनि स्वप्नीं मशीं रति करितो ॥

टीप ॥ तेव्हां मजला सौख्य वाटे धरितां करकमळी । तुजविण० ॥ १८ ॥

अशी गोपिका व्याकुळ अतरि कृष्ण तिला देखी[1] ।
तिचे रूपाचे वर्णन करितो आपुलिया मुखे ।
म्हणे गोपिका गोकुळी माझा राहावा सुखी ।
तेव्हा गोपिका म्हणे कृष्णजी कृपादृष्टि राखी ॥

चाल ॥ आले आतां शरण तवचरणासी ।
देखोनी सग करी शात मदनासी ।
तुझे छदाची मजला पडली फांशी ।
आम्ही आहो मथुरेचे की रहिवाशी[2] ॥

टीप ॥ मदन करितो रुदन अतरी एकच झाली होळी. । तुजविण० ॥ १९ ॥

एके दिवशीं आलि पत्रिका तिच्या कि जनकाची[3] ।
मूळ तिजला येणार जलद बिदा करा तीची ।
असा शब्द हा श्रवणी पडता मनी दु ख तेची ।
मन माझे हे जाऊं देईना भ्राती मदनाची ॥

चाल ॥ 'आतां जाते मथुरेसी कृपालोभ ठेवी ।
वोळख[4] न अपली कांही तरी द्यावी ।
तेव्हां धोतरजोडी म्हणे ध्यावी ।
होता हरी अवकुळ हीन ऐसें दैवी ॥

टीप ॥ उदासीने बागामध्ये बसली अवतळी. । तुजविण० ॥ २० ॥

दुसरे दिवशीं प्रातःसमयी गोपी हे उठली ।
स्नान करोनी स्वयपाक पकवान्ने केलीं ।
कृष्णापुढें ताट वाढुन भोजनास दिधली ।
तेव्हा हरी तो बहु प्रीतिनें तिजप्रती बोले ॥

चाल ॥ अतां जाता तुम्ही आम्हास उदासी ।
कधि होईल भेट आतां तुमसी अमसी ।

---

१ पाही. २ आम्ही मथुरेच्या आहो असे म्हणण्याचे कारण की, आम्ही तुझ्या प्रजेपैकीच आहो, तू आमचा स्वामी आहेस, तेव्हा आमची दया तुला येईलच. ३. गोपीच्या बापाची. ४. बोलावणें.

असें म्हणतां वाहती अश्रु नेत्राशी ।
आपणाचा राग नको आणु चित्तासी ॥
टीप ॥ असे हसोनी गोपीसी बोले पिटोनीया टाळी[1]. । तुजविण० ॥ २१ ॥
तदनतर आज्ञा दिधली दुतासी कृष्णानें ।
रथ अपला झडकरी सजवा[2] मथुरेसी जाणे ।
आज्ञा होतां दूत साजवी रथासी त्वरेनें ।
एक योजन मथुरा आहे चलावे जलदीनें ॥
चाल ॥ नयन धरूनी यशोदेसी रथारूढ झाली ।
कृष्णासी पाहुनि म्हणे, 'गोष्ट गेली ।
करूं काय आतां परस्वाधीन मी पडली ?' ।
असा मोह दाटतां तेजहीन झाली ॥
टीप ॥ लोभ आमचा विसरु नका शपथ गळ्याची घाली. । तुजविण० ॥२२॥
चतुर्दशीते शुक्लपक्षीं मासोत्तममासी[3] ।
भानुवासर[4] तो सुदीन पाहुनी बिदा केली तिसी ।
रथारूढ ती गोपी पाहुनि म्हणे की दूताशीं ।
जाउनि तिजला बोध करावा म्हणे हृषीकेशी ॥
चाल ॥ तसे दूत झडकरी गेले तिजपाशीं ।
हरी अम्हा धाडिले की तुजपाशी ।
राही खुशाल म्हणे गोपिकेशी ।
तेव्हां अश्रु चाले तिच्या की नेत्राशीं ॥
टीप ॥ साग विनती कृष्णा मज ठेवी हृदयकमळीं. । तुजविण० ॥ २३ ॥
मथुरेप्रति नेउनि तिजला दूत जरी फिरले ।
निरोप घेउनि गोपिकेचा गोकुळाशी आले ।
म्हणे गोपिका खुशाल आहे कृष्णासी बोले ।
असें कळले उद्धवासी तत्क्षणी आले ॥
चाल ॥ तेव्हा कृष्ण म्हणे की उद्धवाशी ।
गेली टाकुनि गोपिका की आम्हासीं ।

१ टाळी पिटणे=टाळी वाजवणे २. तयार करा ३. मार्गशीर्ष महिन्यात. ४. रविवार.

त्वरे करी भेट अतां तिसी मसी।
तिजविण [1]करमेना बहुत उदासी ॥
टीप ॥ उद्धव तेव्हा मथुरेप्रति गेला तेच वेळी. ॥ तुजविण० ॥ २४ ॥
असे हरीने चरित्र केले वि[2]रोध संवत्सरी।
आनदास हे कारण झाले लीला केली भारी।
भक्तजन हे स्तुति करिती मुक्ती तव पाळी।
लीन होउनी शरण जाता दया करील हरी. ॥
चाल ॥ कृष्णपक्षी आणि [3]मदवारी।
त्रयोदशी असे मार्गेश्वरी।
वदे लोकनाथ छद ललकारी।
असे कृपा त्यावरी हरी मुखीं स्मरी ॥
शरणागत हरी तुजला येतो भजनी रस गाळी. ॥ तुजविण० ॥ २९ ॥

[4]पांडुरंगकविविरचित

२१. [5]स्थालीपाककथा.

(श्लोक)

करुनि वदन [6]रुक्मिणिनायका, कथिन आजि मि[7] भोजन[8] आयका,
सहितद्रौपदि पांडव [9]काननी, 'सुखरुप'[10] [11]ध्वनि ब्राह्मणआननीं. ॥ १

१. करमेना, चैन पडेना. २. यावरून हे पद ६५।७० वर्षापूर्वीचे आहे असे दिसते. एक सवत्सर साठ वर्षांनी येतो विरोधनाम सवत्सर ४।५ वर्षापूर्वी आला होता. ३. शनिवारी. ४. पृष्ठ १ टीप १ पहा ५ ही वनपर्वातील कथा इतकी सुप्रसिद्ध आहे की तीविषयी येथे काही लिहिले पाहिजे असे नाही याच कथानकावर उद्धवचिद्धनकृत बावा, 'कृष्णा धाव रे ' लौकरी । सकट पडले भारी ॥' इत्यादि आहे तो तर आबालवृद्धाच्या अत्यत परिचयाचा आहे या विषयावर वामनपडिताची कविता आहे मोरोपतकृत वनपर्व—अध्याय ८ व मुक्तेश्वर वनपर्व—अध्याय ११ यात हेच कथानक आहे. ६ कृष्णाला येथे एकदम कृष्णाला असे न म्हणता वळसा घेऊन म्हटले आहे म्हणून 'पर्यायोक्त' अलकार झाला [पृष्ठ ५१ टीप ५.] ७ येथे वृत्तसुखार्थ 'मी' वर्ण ह्रस्व केला आहे. ८. येथे भोजन म्हणजे भोजनाविषयी कथा—असा अर्थ घेणे इष्ट आहे. ९. अरण्यात, अद्वैतवनात. १० ब्राह्मणाच्या तोडून 'सुखरूप असा' असा ध्वनि निघत असे—असा भाव. ११. येथें सधि कर्तव्य असून केला नाही.

प्रसादें मि[1]त्राच्या सदनि द्वि[2]ज लक्षावधि पहा,
सदा पाळी अन्ने य[3]मसुत क्षि[4]तीचा अधिप हा; ।
किती वर्णावे त्या द्रुपदिसि तुळे ते अ[5]चळजा
गुणेंरूपे भक्तिस्तव हरिकृपा ते अ[6]चळ ज्[7]या. ॥ २

स्तुती ऐकतां '[8]अंधजामानसी हो! असंतुष्टता दु:खसीमा नसे हो! ।
स्मरे घालणे पंडुजांतें [9]अपाया, म्हणे बं[10]धुवर्गास सांगा उपाया.' ॥ ३

तदा ल[11]क्ष शिष्यासि घेऊनि संगी, अकस्मात दु[12]र्वास ये ते प्रसंगीं, ।
विलो[13]कूनि दुर्योधनें तापसाला, स्फु[14]रे स्वा[15]र्थइच्छा मनी भू[16]पशीला. ॥ ४

देतसे[17] पिठ[18] तया कनकाचे, साम्यते श[19]शिवरासन कां[20]चे ।
[21]सांग पूजुनि तया मुनिला हो! घेतसे नृप मनी सु[22]खलाहो. ॥ ५

वदे वाक्य दुर्वास दुर्योधनाते, 'मला आवडी फार वाहे मनातें ।
क्रमावा गृहातें तुझ्या काळ कांही, भली गोष्टि ऐकें क्षितीपाळका! ही.'॥६

---

१ सूर्यांच्या हें सूर्यांच्या बारा नावापैकी एक सूर्याला बारा नावे आहेत ती—मित्र, रवि, सूर्य, खग, भानु, पूषा, हिरण्यगर्भ, मरीचि, आदित्य, सविता, अर्क आणि भास्कर. २. ब्राह्मण ३ धर्म. ४. पृथ्वीचा अधिपति, राजा ५ हिमालयतनया, पार्वती. द्रौपदीची बरोबरी फक्त पार्वती करू शकते, इतर कोणी करू शकत नाही—असा भाव ' ६. अक्षय, सतत, न ढळणारी. ७ ज्या द्रौपदीवर. ८. दुर्योधनाच्या मनात. ९. अडचणीत, सकटात १०. आपल्या दु शासनादि शत भ्रात्यास ११ येथे आमच्या कवीने अतिशयोक्ति केली आहे. वामनपडितानी म्हटले आहे—'तेथें शिष्य दहा सहस्रसह तो दुर्वास आला मुनी' [श्लो० १]. पंतानीही तितकीच सख्या सांगितली आहे—'शिष्यायुतयुत भगवान् दुर्वासा गजपुरासि ये राहे.' [वनपर्व—अध्याय ८ गीति ७] प्रकृत कवीने शिष्याची सख्या एकदम दसपट वाढविली ' १२. हा वैवस्वत मन्वतरातील अत्रिऋषीस अनुसूयेपासून झालेल्या चार पुत्रापैकी दुसरा. हा महातपस्वी असून तापट होता. हा श्वेतकी नामक राजाच्या यज्ञांत ऋत्विज होता १३. पाहून १४. उत्पन्न होई. १५. येथे सधि कर्तव्य असून केला नाही. १६. सुचरित दुर्योधनाच्या मनात शील='**शीलं** स्वभावे सद्वृत्ते' इति विश्व १७. या श्लोकाचे वृत्त 'स्वागता.' याचे लक्षण—'गुरुद्वययुतैरते रनभैरुपलक्षिता । गदिता स्वागता नाम वृत्तमेकादशाक्षरम्' [सुवृत्ततिलक १।२४]. या वृत्ताविषयी विवरण आहे ते.—'साकाराद्यैर्विसर्गान्तै सर्वपादै सविश्रमा । स्वागता स्वागता भाति कविकर्मविलासिनी ॥' [सुवृत्ततिलक २।१५.] १८. येथे वृत्तसुखार्थ 'पीठ' शब्दाचे 'पिठ' असे रूपातर केले आहे. पीठ=आसन. १९. इद्रासन २०. कापे, भिई. २१. विध्युक्त. २२. सौख्यलाभ.

अवचितचि[1] अभाग्या जेवि लाधे[2] धनातें,
सुख ऋपिवचनाचे तेवि दुर्योधनातें, ।
'सकृप[3] मजवरी व्हा! होउनी येथ राहे,
वदत सकळ तूझें आदि मी जी धरा हे.'[4] ॥ ७

(पद.)

राहे ऋपिराय हो! । तेथें उणें काय हो! ।
निशिदिनिं सेवा करि दुर्योधन राय हो! ॥ १ ॥
बोले ऋपि भूप रे! । मत्सेवा अमूप रे! ।
करिता विलंब तूंते ठावा की मत्कोप रे! ॥ २ ॥
बोले येर शक्यते । यथार्थ हो! वाक्य ते ।
तुझी सेवा शिरी मला वाटे सर्व सौख्य तें ॥ ३ ॥
वाद हा कशास हो! । सांगावा अशास हो! ।
संतसेवा करी त्याचा पांडुरंग दास हो! ॥ ४ ॥ ८

(श्लोक)

उठे अर्धरात्रीं म्हणत, 'मज द्या अन्न वेहिलें,[5]
सहस्रा खडीचें अहित न शिवो सीत पहिलें ।
करा भक्ष्यें भोज्यें सरस[6] तरि मी सेविन' म्हणे,
निवेदी[7] त्या राजा त्वरित करुनी सिद्ध; न म्हणे. ॥ ९

अकालीं म्हणे वस्तु ना तेच द्यावी, अशी तत्कथा ते किती हो! वदावी ।
जसें येत इच्छेस त्याचे तसें हो[8] धराधीश आधीच दे त्या तसें हो! ॥ १०

लोटले दिवस याचप्रकारे, तोषला ऋषि मनी उपकारे ।
वदत, 'इच्छित माग नृपाळा! । देतसे अटक जे गणपाळां.' ॥ ११

अशी ऐकता भूप वाचा मुनीची, वदे, 'एक इच्छा असे हो! मनाची, ।
वसे धर्म अद्वैतरानी[9] अरी[10] तो, द्विजाती बहु तृप्त अन्ने करीतो. ॥ १२

---

१. एकदम. २ प्राप्त होई. ३ दयाळू ४ [दुर्योधन] वदत, मी 'आदि जी धरा हे सकळ तूझें'—असा अन्वय. दुर्योधन म्हणाला, मी ही पृथ्वी इत्यादि सर्व आपलेंच आहे—असा भावार्थ. ५. लोकर ६ उत्तम ७, अर्पण करी. राजा त्वरित सिद्ध करुनि त्या निवेदी, [सिद्ध न असे] न म्हणे—असा अन्वय. ८ होई, होतसे दुर्वासाच्या मनास येई तसे होतसे—असा भावार्थ. ९ अशक्य. १०. शत्रु

करा सिद्ध आर्तासि बा! [1]किंकराच्या, असे तो प्रसादे सुखी **भा**स्कराच्या, ।
[2]दिवा **द्रौ**पदी तृप्त अन्ने द्विजाते करी; [3]पाठिसी जेववी **पं**डुजातें. ॥ १३

स्वयें सारुनी शेवटी भोजनाला, निशी घालुनी पालथें [4]भाजनाला, ।
करी तेथ निद्रा निशीमाजि [5]साही, छळावें तदां लावुनी त्या [6]कसाही.' ॥ १४

अशी युक्ति **गां**धारिच्या बाळकाची, स्विकारीत [7]अत्रीऋषीबाळ [8]काची ।
निघे लक्ष शिष्यांसि घेऊनि संगीं, वना पातला अर्धरात्रप्रसंगी. ॥ १५

'**शिव हर हर**' ऐसे शब्द तोंडी [9]उटाळी,
करिति गजर हस्तीं वाजवीताति टाळी, ।
निरखुनि [10]धन सौख्यें जेंवि आवेश मोरा,
परिसुनि [11]गल तेंवी **ध**र्म धावे [12]समोरा. ॥ १६

भीमार्जुनासहित **मा**द्रिज **द्रौ**पदीते, धांवोनि ठेविति शिरे ऋषिच्या पदी ते, ।
[13]क्षाळावया **च**रण आणित जों जळाला, देखोनिया ऋषि बहूत मनी [14]जळाला. १७
बोले क्षुधे करुनि फार पिडो अशाला, अन्नाविणेच उपचार करा कशाला? ।
जातां पथीं **र**वि निघे **व**रुणालयातें, झाली निशी सहज यास्तव यावयातें.॥ १८
'[15]इच्छा तुझी धरुनि हा जिव वांचला रे! देओनि अन्न मजला जिववा चला रे!'।
पाहे **यु**धिष्ठिर [16]सचिंतचि **द्रौ**पदीतें, [17]येरी नमूनि वदली ऋषिच्या पदी ते.॥ १९

१. सेवकाच्या. किं करोमि कुर्याम् वा इति स्वामिन पृच्छति इति किंकर. । अथवा कुत्सित करोति इति, 'काय करू महाराज' असे विचारणारा सेवादक्ष चाकर याला किंकर म्हणावे किंवा जो काम नीट करीत नाही, कारण चाकरच तो, म्हणूनही त्याला किंकर म्हणावे २ दिवसास ३ पाठीमागून, अखेरीस. ४ स्थालीपात्राला ५. साहाजणे, पाच पांडव व द्रौपदी. येथे 'करी' एकवचनी क्रियेचा कर्ता 'साही' हा अनेकवचनी आहे, हा प्रकार चिंतनीय आहे. ६ कसाला लावणे=परीक्षा पाहणे, सत्वास लावणे To put to test ७ अत्रितनय दुर्वास. ८. अपक्व, नीच, क्षुद्र ९. वढं, ओरडं. १० मेघाला पाहून मोरास आनंद होतो असा कविसमय आहे 'अम्भोज निशाया विकसति कुमुद चन्द्रिका शुक्लपक्षे मेघध्वानेषु नृत्य भवति च शिखिना नाप्यशोके फल स्यात्' हा श्लोक प्रसिद्धच आहे ११ वाद्ययन्त्रविशेष. १२. सामोरा जाणे हे सन्मानसूचक आहे १३. धुवावया. १४. सतापला जळणे=रागावणे, संतापणे, चरफडणे. १५ तू जेवायला घालशील अशी इच्छा धरून हा जीव ठेवला आहे, नाही तर केव्हाच गतप्राण झालो असतो–असा भाव. १६. व्यग्र चित्ताने. १७. द्रौपदी.

'[1]सारा स्नानजपादि [2]लौकरि चला काहो! [3]करा वेळ तो? ।
आहे सिद्धीचि [3]पाक वाढित असें [4]कीजे त्वरा, वाळतो.' ।
बोले तापस, 'सर्व कर्म दिवसा सारोनि आम्ही असो,
होता स्वल्प विलंब येथ तुजसीं मत्कोप ठावा असो?' ॥ २०

सागोनि येरिति निघे ऋषि [5]मज्जनातें, चिंता मनात डसली नृपसज्जनातें, ।
[6]कृष्णा वदे, 'वरिसि का [7]श्रमदाह राया! [8]चिंती हरी, घणिच संकट तो हराया.' ॥
[9]प्रक्षाळुनी स्वकर पाद उभीच कृष्णा, [10]वृंदावनीं सुमुख चिंतित, 'धाव कृष्णा!।
कोपिष्ठ तापस क्षुधातुर थाट भारी, त्या अन्न दे, समज संकट कैटभारी! २२

तुझी एक आशा मला, [11]आन काही, न जाणे न लागो कदापी नखाही ।
दिनानाथ तूं भक्त माता अनंता! वदू तारिले काय आता [12]अनंता? ॥२३

जे पक्षी हिन दीन तेहि [13]सदय त्वा रक्षिले सर्वही,
जाणे नामप्रताप वाल्मिकमुनी आणी उमा शर्वही, ।
'दीनानाथ' 'पतीतपावन' ब्रिदे ज्याचीं असा तू हरी,
ये धावोनि, न आणि हानि [14]बिरुदा; मत्संकटातें [15]हरी.' ॥ २४

हरी ऐकतां हे स्तुती चागलीला, छळीती ऋषी ते म्हणे [16]चांग लीला ।
निघे ताट लोटोनि जेवावयाचे, म्हणे श्री, 'कळेना खरे [17]वांव याचे.' ॥२५
निघाले महा चित्त उद्विग्नयुक्त, त्यजी अन्नपात्रासि हेही [18]अयुक्त, ।
दिसे भाव चिंता [19]स्वसासंकटाची स्मरूनी [20]वनीं धावला ऐकटाची. ॥ २६

---

१ करा, आटपा २ वेळ करणे=वेळ लावणे, उशीर करणे ३ भोजनसामग्री. ४. जलदी करा ५ स्नानाते ६ द्रौपदी ['कृष्ण सत्यवतीपुत्रे वायसे केशवेऽर्जुने । कृष्णा स्याद्द्रौपदी नीली पिप्पलीद्राक्षयोरपि॥ मेचके वाच्यलिंग स्यात्क्लीबे मरिचलोहयो' इति विश्व ; 'कृष्ण काके पिके वणे विष्णौ व्यासेऽर्जुने कलौ। कृष्णा तु नील्या द्रौपद्या पिप्पलीद्राक्षयो. रपि ॥ कृष्ण तु मरिचे लोहे' इति हैम] ७ श्रमरूपी दाह ८. प्रार्थी, चिंतन कर, स्मर. ९ धुवून. १० तुळसीच्या वृंदावनासमोर ११ अन्य, दुसऱ्या कोणाची १२ अनंता तारिले आता काय वदू—असा अन्वय अनेक तारिलेस त्याची आता नावे काय काय सागू? अगण्य भक्त तारिलेस—असा भाव. १३. दयाळूपणाने १४. लौकिकास १५. हरण करी, निवारण कर १६ उत्तम. १७ लक्ष्मीच्या म्हणण्याचा भाव की कृष्णाचे हे करणे खरे आहे की खोटे आहे हे काहीच कळत नाही १८ अयोग्य १९ बहिणीच्या सकटाची २०. अद्वैतवनी या प्रसगाचे वर्णन पंडितानी असे केले आहे —'गलद्वसन सावरी पडत हो हरी आवरी, पडेचि धरणीवरी त्यजुनि खेचरी केसरी । कृपाबु नयनातरी तिलक तो हि निद्रा हरी, दयाबुधि तया परी त्वरित पावला श्रीहरी. ॥ [वामनपडितकृत काव्ये भाग १—पृष्ठ १५७ श्लो० ६ पहा.]

म्हणे, 'काय गांधारिचा सूत[1] मेला, सदां दुःख दे द्रौपदी उत्तमेला.'।
उतावीळ झाली बहू कृष्णनाथा, त्वरे[2] ये वनीं पक्षपाती[3] अनाथा. ॥ २७
सुखोल्हास त्या दर्शनें[4] पांडवांतें, निवे धर्मचिंता हरी थंड वातें।
तदा अष्टही भाव[5] वोसंडताती[6], शिरे तत्पदीं ठेवुनी वंदिताती. ॥ २८
हरीमूर्ति वृंदावनीं[7] शोभली ते, उभी याज्ञसेनी[8] विलोकी भली ते[9],।

२१. एकटाची म्हणजे बरोबर कोणी न घेता श्रीकृष्ण मथुरेचा राजा तेव्हा तो वास्तविक बरोबर आपल्या योग्य लवाजमा घेऊन जावयाचा पण द्रौपदीची इतकी काळजी की तो झटकन लवाजमा न घेता निघून गेला—असा या शब्दाचा भावार्थ

१ 'सुत' शब्दाचे वृत्तसुखार्थ रूपातर २ घाई ३ अनाथाचा पक्ष घेणारा, अनाथाचा कैवारी. ४ पाहून. ५ अष्ट सात्विक भाव सात्विकभाव—हे शरीरविकार आहेत, याचे चार भेद मानतात ते असे —"१ **कायिक** २ **मानसिक** ३ **आहार्य** आणि ४ **सात्विक.** (१) **कायिक**—शरीराचे जे चलनवलनादि व्यापार, आणि मनोविकार उत्पन्न झाल्यावर मुखावर होणारी त्या त्या मनोविकारास योग्य अशी चिन्हे हे सर्व कायिकअनुभाव होत (२) **मानसिक**—जसा मनोविकार उत्पन्न झाला असेल किंवा नाटकात पात्रास त्या त्या प्रसगी जो मनोविकार उत्पन्न झाल्याचे अभिनयाने दाखवावे लागते, तशी मनाची स्थिति असल्याचे दाखविणें किंवा ब्रह्मानंद समाधि इत्यादिक (३) **आहार्य**—वेष करून अभिनयद्वारा जे भाव ते. जसे —विष्णूचे सोंग घेऊन चतुर्भुज होणे, सोंड लावून गणपति होणे, इत्यादिक ह्याचा नाटकात मात्र उपयोग आहे (४) **सात्विक**—सत्वगुणापासून उत्पन्न होणारे जे शारीरिक विकार ते हे आठ आहेत त्याची नावे व लक्षणे (१) स्तंभ.—शारीरिक सर्व धर्म कायम असता काही कारणानी अकस्मात् गतिनिरोध होतो तो (२) स्वेद —घाम श्रमापासून उत्पन्न झालेला असला तर तो सात्विकभावात गणला जाणार नाही, कारण तो मनोविकाराचे कार्य नव्हे (३) रोमाच —क्रोध, भय, हर्ष, राग, इत्यादिकापासून अगावर काटे उभे राहतात ते (४) स्वरभग.—आवाज बदलणे सर्दी झाली असता जो आवाज बदलतो तो मनोविकारजनित नसल्यामुळे स्वरभग समजू नये (५) वेपथु.—अगास कप सुटणे. हर्ष, भीति इत्यादिकापासून हा होतो साधारण एखाद्या वेळी अग कापू लागते त्यास वेपथु म्हणत नाहीत, कारण तो कप मनोविकारापासून उत्पन्न झालेला नसतो (६) वैवर्ण्य.—शरीराचा रग पालटणे. (७) अश्रु —स्पष्टच आहे (८) प्रलय —चेष्टानिरोध स्तभात गतिनिरोध असतो, व ह्यात चेष्टानिरोध असतो निद्रेतही चेष्टानिरोध आणि गतिनिरोध असतो, पण तो मनोविकारजनित नसल्यामुळे तेथे स्तभ किंवा प्रलय मानीत नाहीत येणेप्रमाणे हे आठ सात्विकभाव आहेत" [रसप्रबोध—पृष्ठ ६-८ पहा] ६ उचंबळती, स्फुरती. ७. तुळशीच्या वृंदावनीं [जालंधरदैत्याची स्त्री वृंदा, तिचे जे वन ते वृंदावन वृंदावन म्हणजे तुळसी लावण्याची कुंडी, जागा इत्यादि असा अर्थ कालांतराने झाला आहे.] ८. द्रौपदी. ९. ते= कृष्णमूर्ति.

तनू श्याम, भा [1]पीतवासा विकासे, घनीं तेज विद्युल्लता ते विकासे. ॥२९

रत्नाचे बहु हार शोभति [3]गळां कौस्तुभ मुक्ताफळे,

वस्तू निर्गुण जे निरामय अशी ते सिद्ध [4]भक्तां [5]फळे, ।

[6]मांजी शोभति [7]मेखळा झळकती जीं जोडिलीं माणिकें,

मूर्ती द्रौपदितें मिळे अशि कदा ना जोडिली आणिकें. ॥ ३०

करित द्रौपदि [8]दंडवता तया, बहु सुखी बघता [9]विधितातया, ।

पुसत [10]अच्युत होय [11]सुजाणिला, 'वद तु का मज हे वनि आणिला?' ॥ ३१

येरी नमूनि कथि वृत्त त्रिलोकपाळा, 'देऊं किती श्रम?' म्हणे, 'तुज हा ! [12]कपाळा' ।

अत्रीज जो क्षुधित पुष्कळ विप्र संगीं, येतो त्वरें करुनि [13]मज्जन या प्रसंगीं. ॥

होता विलंब क्षण भोजनि भक्तरक्षा, शापूनि तो करिल आमुचि [14]सद्य रक्षा' ! ।

सांगे हरी, '[15]अटक अन्न अकालमाजी आले ऋषी अधिकमास [16]दुकाळमाजी. ॥

---

१ पीतांबरयुक्त. २ शोभे ३ गळ्यात 'आं' हा प्रत्यय सप्तमीचा असून 'अ'-कारान्त किंवा 'आ'कारान्त नामास लागतो. याची अन्य उदाहरणे –(१) पडुनि **गळां** गहिवरल्या सीतेच्या कन्यका तशा गमल्या. [मोरोपत–सीतारामायण], (२) कासे सोनसळा, दिसे झळफळा, रंगीत माळा **गळां** । भाळी पीत टिळा, नवीन विपुळा, माळा **गळां** पुष्कळा ॥ [विठ्ठल–विद्वज्जीवन], (३) जोड दिली दुखवु नको, **पायां** पडतों बृहन्नडे सोड. ॥ [विराटपर्व–मोरोपत] ४ भक्तांकरिता. ५ फळ देई ६. कमरेत. ७. कमरपट्टा. ८ नमन, वंदन ९ ब्रह्मदेवाचा जन्म विष्णूच्या नाभिकमलापासून झाला हे प्रसिद्धच आहे येथे कृष्ण असे एकदम न म्हणता पर्यायाने तोच अर्थ दाखविला आहे म्हणून येथे 'पर्यायोक्त' अलंकार झाला आहे या अलंकाराला इंग्रजीत Periphrasis असे म्हणतात. १०. कृष्ण. 'अच्युत' या शब्दाची व्याख्या अशी –'च्यवनोत्पत्तियुक्तेषु ब्रह्मेंद्रवरुणादिषु ॥२३९॥ यस्मान्न च्यवते स्थानात्तस्मात्संकीर्त्यते**ऽच्युतः** । साधर्म्येणावतारेऽपि ब्रह्मेंद्रवरुणादिभि ॥२४०॥ न स्वैश्वर्यात्प्रच्युतो य सो**ऽच्युतः** परिकीर्तित ॥' विवृत्तिमन्त्रसहस्रसहित श्रीविष्णोर्नामसहस्रम्–पृ० २१], 'ज्याची निजस्वरूपापासुनिया च्युति कदापि होत नसे । त्या शाश्वत देवाला **अ**च्युत हे नाम फार योग्य असे. ॥ १०६ ॥ [पृ० ११], नाही च्युति स्वरूपा, की ज्याला षड्विकार ते नसती । यास्तव **अ**च्युत ऐशी आख्या झाली असे तया म्हणती ॥१८४॥' [पृ० ३५] [नामार्थदीपिका]. ११. सुज्ञ, जाणता (कृष्ण) सुजाणिला अच्युत [द्रौपदीतें] पुसता होय–असा अन्वय. १२. हा दैवा! १३ स्नान १४. सध्या, आता १५. सध्या अन्न मिळणे अशक्य आहे–असा भाव. १६. येथे **'सार'** नामक अलंकार झाला आहे. आधीच मध्यान्हरात्र, त्यात अधिक मास आणि त्यातही दुष्काळ अशी एकापेक्षा एक मोठी अडचण वर्णिली आहे म्हणून **'सार'** अलंकार झाला. जेथे उत्तरोत्तर उत्कर्षाचे वर्णन असते तेथे सार नामक अलंकार होतो.—जसे, मधाहून सुधा गोड, सुधेहून काव्य गोड, २०. एखाद्या प-

परी गे! अशी गोष्टि ते एक माते! क्षुधा प्रस्तुती लागली ऐक माते ।
तुझा शब्द मी ऐकतां पात्रत्यागे, वनी पातलो कां वदो गोष्टि त्या गे! ॥ ३४

क्षुधेतें मला अन्न दे वा फळाते,' म्हणे, 'ईस दे लाभ देवा! फळातें.' ।
'नसे मार्ग बोलावयाला' वदे ते, 'न आणीक बा! शुद्ध हा भाव देते.' ॥ ३५

म्हणे कृष्ण, 'स्थाली तुझी आण ते गे! दुजी कल्पना व्यर्थची तें न घे गे!' ।
वेरी येरि हास्याननें पात्र हाती, तदा पर्णदेठास झाली पहाती. ॥ ३६

स्थाली निर्मळ शुद्ध आधिच वरी क्षाळूनि कृष्णाकरी,
ठेवी त्यातचि पर्णदेठ हरि तो आपापणाते करी, ।
भक्तांचे जरि प्राक्तनींच, न तरी निर्मूनि दे शुद्धितें,
ऐसा पांडवरक्षणीं हरि धरी नानापरी बुद्धि ते. ॥ ३७

पहातां करी वोडवीता उदारा, करी दत्त देठासि ते धर्मदारा, ।
'जगन्नाथ देवास पावो' वदे वो! असा सोडि संकल्प तो देवदेवो. ॥ ३८

दार्थांचे गुण उत्तरोत्तर पायरीपायरीने वर चढून शेवटी अँगदी अखेरच्या गुणाचे वर्णन झाले म्हणजे 'सार' अलकार होतो. एका गुणापेक्षा दुसरा गुण पायरीने अधिक, दुसऱ्यापेक्षा तिसरा गुण पायरीने अधिक, असे वर्णन असून सर्व गुणाचे सार शेवटी सागितले असते म्हणून या अलकाराला 'सार' असे म्हणतात जसे —(१) ससारामध्ये मनुष्यपण सार आहे, मनुष्यपणात कुलीनत्व सार आहे, कुलीनत्वात धार्मिकत्व, आणि धार्मिकत्वात सदयत्व. (२) मधाहून सुधा गोड आहे, सुधेहून कविवाणी गोड आहे. (३) पर्वत मोठा आहे, त्याहून सागर, त्याहून आकाश, त्याहून ब्रह्म, आणि ब्रह्माहून आशा मोठी आहे (४) राज्यात सार पृथ्वी, पृथ्वीमध्ये सार स्वनगर, स्वनगरात स्वमदिर, आणि स्वमदिरात स्वपर्यंक आणि स्वपर्यंकी स्वकलत्र सार आहे (५) (पटुत्व) सकलेंद्रियी, मनुजता, सुवशी जनी द्विजत्वहि दिले भले, बहु अलभ्य जे की जनी । यश श्रवणकीर्तनी रुचि दिली तरी हा वरा म्हणे अधिक याच की अखिल याचकी हावरा. ॥१२॥ (केकावलि). (६) ऐसे असता 'भ्राता, तोही स्वज्येष्ठ, त्यातही राजा, । तत्रापि धर्मकोविद, बहु मानी आणि शातनव आजा ॥ २६ ॥ पाडुसमाते त्याते वधुंज्ञा! मारितोसि पामरसा; । रोदन करील येणे विसरविला आठवूनि राम रसा. ॥ २७ ॥ (कर्णपर्व—अ० ४१) या अलकाराला इग्रजी साहित्यशास्त्रात Climax असे म्हणतात.

१. मोरोपतानी या प्रसगाचे असे वर्णन केले आहे –'कृष्ण म्हणे, 'नर्म पुरे, तपाया योग्य सर्व थालीला, । मीच नव्हे काय इची सखि! सुरभिसखीच सर्वथा लीला.॥' 'आण बरे, पाहो दे.' ऐसा आग्रह करूनि आणविली । कृष्णेसि सत्सभेसि स्थालीसहि बहु दयाचि जाणविली.॥'. २. हातात घेई. ३. आपोआप, स्वभावत . ४ दैवी. ५. वोडवणे=प्राप्त होणे, मिळणे. [हा शब्द ज्ञानेश्वरीत आढळतो.]

देतां ढेकर विश्वजीवन[1], तशी तृप्ती त्रिलोकीं[2] घडे,
दख पवत पड्सान्न[3] द्रुपदी त्या स्वाश्रमी ऊघडे.
दुग्धे, घृत[4], मधु, दधी, नवनितें सिधूच की पूरते,
बोले द्रौपदि तापसी अजुनि का नाले[5]? क्षुधातूर[6] ते. ॥ ३९

(चूर्णिका)

येरिकडे ऋपिभार देखति सार[7] चोज गंगातीरा । पच पुरुषेसि पतिव्रता भलि निर्मि नूतन ते कनकाबरा । सुदरा अतिपामरा मज वर्णवेल किति सत्वरा । करि विश्वकर्ता । भक्तशिणहर्ता । हेमपाट[8] घनदाट मांडित भूलले ऋषि देखतां । नीट झाडूनि ताटभार वहुत रत्नखचित झाला मांडिता । देखती ऋषि वाढिता घमघमाट पड्सान्न बहु उष्ण उष्ण चोखट[9] सुवास अंबरी[10] धांवती । पापडादि साडगे घृत[11] पोळिया बहु आज्य[11] तप्तहि शोभती । वदूं ते किती । शर्कराराचित कर्करीत अपूर्व मोदक दर्दरीत मधुदुग्धादि दहीं सागरासम आणिलीं. । लोणचीं बहुविध पात्री संसिद्ध यापरि कृष्णनाथ करी चरित्र भोजनीं तृप्तता ऋपिलागीं सहजें बाणली. ॥ ४०

(श्लोक.)

करिति तापसी चोजें[12] मानसें, किति पदार्थ हे? बा! सिमा[13] नसे ।
द्रौपदी करीं उदार वाढिता, स्वार्थ ऋषिवरां होय वाढता. ॥ ४१
अमर्याद ते जेविता पहा, जाय तो क्षुधादीक ताप हा ।
पोटि स्वल्पही[14] ठाव ना दिसे, जेवणेंपरी भावना दिसे. ॥ ४२
न पाहूं कधीं बा! अशा भोजनाला, मुखे वर्णिती पांडवा सज्जनांला ।
अधोपंथ[15] नालक्षवे पोटभारे, अशी लागली दृष्टि त्यांची नभा[16] रे! ॥ ४३
आपापणांत पुसती गति स्वांबराची, आहे किवा वद गतीच दिगबराची ।
प्रक्षाळुनी[17] वदन बैसति ते उताणे, दीले विडे मग युधिष्ठिरदेव त्याणें. ॥ ४४

---

१. सृष्टिरक्षक. २. स्वर्ग, मृत्यु व पाताल या तीन लोकात ३. मागे पृष्ठ ७७ टीप ८ पहा. ४. येथे वृत्तसुखार्थ 'घृत' यातील 'घृ'ला दीर्घत्व आले आहे. ५. आले नाहीत ६. भुकेले, बुभुक्षित, क्षुधापीडित ७. सार चोज=मोठे आश्चर्य. ८ सोन्याचा पाट सस्कृतप्राकृत शब्दांचा समास करणे अप्रशस्त होय ९. चखोट, चागले. १०. आकाशात. ११. तूप. १२. आश्चर्य, नवल. १३. मर्यादा. १४. थोडी सुद्धा, अल्पही. १५ पोट फार भरल्यामुळे खाली पाहवेना म्हणून ते आकाशाकडेच पाहात राहिले—असा भाव. १६. आकाशाकडे. १७. आचवून.

लागतांच नयमात्र ऋषींतें, झालि गुप्तचि सहाहि तसीं तें।
कृष्णकृत्य न गमेच म्हणूनी, बोलती कमळजादि गणूनी. ॥ ४५
धर्म धाडि इकडे सहदेवा, लागला म्हणुनि वेळ भुदेवां।
येर ये त्वरित तों ऋषिपासीं, वदि 'कां' पुसे, 'वेळ जपासीं?' ॥ ४६
अन्नें प्रसिद्ध तव वाढिलि तेथ पात्रीं, ती सेवणें म्हणत आपण सुपात्रीं।
दुर्वास बोलत ऋषींस असों उग्यांतें, 'आम्हांसि बा! कुमति अंधज दे दग्यातें. ॥
छळायास कां धर्मरायासि जावें? खुळा मीच आतां मरायास जावे.।
तरी हा बरा बंधु न भ्रांति आम्हां, द्वितीयें भरा बंध निभ्रांत आम्हां. ॥ ४८
सती कोपल्या शाप देईल साच' स्मरूनी वदे माद्रिजातें तसाच।
'वरे नित्य कल्याण तुम्हासि माझ्या, असो आमुतें तृप्ति झाली सिमा ज्या.' ॥४९

उपसंहार.

(श्लोक)

आलिंगूनि ऋषी नकूळअनुजा धाडी गृहा गौरवें
ऐसी कृष्णकृपासुधाकरप्रभा भक्तक्षिती मीरवे।
धर्मा पाठवुनी निरोप ऋषि तो गेला त्वरे आश्रमा
ऐसा श्रीपति तो पदोपदि हरी त्या पांडवांच्या श्रमां. ॥ ५०
ज्यांला अतरि कृष्ण बाहिरहि तो सर्वांभुतींही हरी
भासे, त्यांवरि विघ्न तें हरिच की कृष्ण स्वयें तो हरी।
'स्थालीपाककथा' अपूर्व कथिली द्वैपायनें भारतीं
ते श्रोत्यांस निरूपि प्राकृतगिरा घ्या पांडुरंगारती. ॥ ५१

विठ्ठलकविकृत

२२. शंबर्याख्यान.

(साकीवृत्त.)

परायण शंबरी विचरे त्या कांतारी

१ पाच पाडव व द्रौपदी. २. ब्राह्मणा, ऋषींना. ३ दुर्योधन ४ वेडा. ५. सहदेवा. ६. कृष्णाची कृपारूपी चंद्राचा प्रकाश ७ भक्तरूपी पृथ्वीवर. येथे 'उपमा'लंकार आहे. ८. वारवार, नेहमी. ९. जिकडे तिकडे, सर्व ठेकाणी. १०. हरण करी. ११. व्यासाने. १२. मराठीभाषा. १३. मागे पृ० ३२ टीप १ पहा. १४. ही कथा वाल्मीकिरामायण-

योगियासम[1] ते निमग्न भजनीं शरयूतीरविहारी. ॥ १
निघे[2] दंडकारण्यीं आणी चंड[3] सवें आदिमाया[4], ।
सेवा वनि स्वामिची स्वभावें निघे सैती[5] कराया. ॥ २
लक्ष्मण बंधू सवें निघाला तिघे चरणपथ[5] चाले ।
ऋमिती घोर अरण्या श्रम[6] ते ऋषिवर हरिते झाले. ॥ ३
दृढतर भाते पूर्ण जयाचे धनु हिंडति आरामी[8] ।
तेथे शबरी अखड विचरे रगुनि राघवनामी. ॥ ४
वाछित दर्शन लाभ होइल कधि शोधि[9] अटव्या रानीं ।
.... ॥ ५
आनदलि मनि म्हणे, 'मि वंदिन पद त्या श्रीरामाचे'. ।
निघे तसिच मग प्रांत निरिक्षी[10] सत्वर आरामाचे. ॥ ६
पक्क फळाचे वृक्ष बहूतचि जेथें तेथें आली; ।
माझा राम क्षुधित असेल कीं म्हणुनी शीघ्र निघाली. ॥ ७
मोठ्या प्रेमें सफळ[11] तरूतें वळेघुनि[12] तोडि फळांतें ।
सत्वर उतरे वोटी[13] भरुनी गात मुखीं अवळा[14] ते. ॥ ८
देउनियां दशदिशा निरीक्षा सुरस फळातें चाखी. ।
आम्ल तिक्त कटु त्याग करुनिया गोडचि वसनें[15] झांकी. ॥ ९
आलि निबिडवना हिंडत हिंडत जेथें जनक जगाचा ।

अरण्यकाड–सर्ग ७४ यात आहे. या कथानकावर आनदतनयाची कविता आहे. १५. ईश्वराची भक्ति करणारी. येथे 'दु.खदारिद्र्यवाचका' शब्दाश्चादौ न प्रयोज्याः' । 'देवतावाचका. शब्दा ये च भद्रादिवाचका । ते सर्वे नैव निंद्या. स्युर्लिपितो गणतोऽपि वा ॥' मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि च काव्यानि प्रथते' या नियमामुळे, श्री'शब्दप्रयोग काव्यारभी केला आहे १६ या बाईचे नाव श्रमणा ही शबर (भिल्ल) जातीची होती म्हणून शबरी हे जातिवाचक नाम (सामान्यनाम) हल्ली विशेषनाम झाले आहे. आलिकडे नामदेव (शिपी), चोखामेळा (महार), रोहिदास (चांभार) इत्यादि विशेषनामे जातिवाचक म्हणजे सामान्यनामे झाली आहेत. त्याचे उलट शबरीचे उदाहरण आहे, त्याचा उपयोग विशेषनामाप्रमाणे केला आहे. १७. दडकारण्यात.

१. तपस्व्याप्रमाणे. २. राम निघे. ३. चड (भयकर) दडकारण्यी–असा अन्वय. ४. सीता. ५. पायानी, पायदळ. ६. चालण्याचे श्रम. ७. वल्कट. ८. आरामाने, आनदानें. ९. भयंकर. १०. पाही, शोधी. ११. फळयुक्त. १२. ओळखून. १३. ओटी. १४. दृढनिश्चयी, ईश्वरनामस्मरण करण्याविषयी दृढनिश्चयी. १५. वस्त्राने.

सनक सनंदन ज्या चरणीं नत[1] आणी अरिहि[2] नगांचा. ॥ १०
ज्याच्या मस्तकि दीर्घ जटा, धनु शर करकमळीं शोभे, ।
वल्कलवेष्टित काया, आंगीं कवच, कैशाला[3] नोभे. ॥ ११
यापरि राम निरीक्षुनि शबरी वदि पदाबुज भावें ।
सात्विक भाव[4] उदेले आंगीं; ‘कवण परी तुज गावें?’ ॥ १२
पूर्ण मनोरथ झाले, न उठे रामचरणिची कांहीं ।
आपुल्या करकमळानें उचलुनि आलिंगन दे बाहीं. ॥ १३
‘फार दिवस तू रामा! असशी वाटे मला भुकेला ।
गोड फळे ही मी तुजसाठीं आणिली भक्षि कृपाळा!’ ॥ १४
सारिं क्षताकित[5] निरखुनि डोळा, ‘का गे! अशी?’ म्हणताहे ।
‘[6]चचुपुटानें दिल्या चुबुकण्या पक्ष्यांनीं दिसताहे.’ ॥ १५
‘चचुक्षते ही नव्हति नृपाला! मी आपुल्या निज दांतें ।
चाखुनियां तुज आणियली मी शुद्ध धरुनि भावातें?’ ॥ १६
मधुर फळाची घेउनी गोडी निरखुनि भाव तियेचा ।
परम सुखात्रे मग रघुराजा बोले ईश[7] श्रियेचा. ॥ १७
‘झालो तृप्तहि माग अपेक्षित[8] काय मनोरथ आहे?’ ।
बोले शबरी त्रिभुवनपतितें, ‘वियोग तुझा नच साहे. ॥ १८
तूझे रूप सदोदित ध्यानीं राहो माझ्या[9] रामा! ।
हेचि मागणें माझें असे.’ की घडि घडि विनवी रामा[10]. ॥ १९
येणेंजाणे[11] या संसारीं फार कठिण मज वाटे ।
निरसुनि मायामोहपसारा लावीं चिन्मय[12]वाटे. ॥ २०
रामा तव पद पाहतां मजला आनंद झाला भारी ।
आतां हे पद सोडुं कसें मी सांग मला सुखकारी? ॥ २१
तव पदमहिमा गोतमवामा[13] जाणे विधितनया[13] ते ।

---

१. नम्र. २ इंद्र, पर्वताचा शत्रु. येथे ‘पर्यायोक्त’ आहे ३. येथे काही अपपाठ असावा. ४. भक्तीनें ५. दाताच्या क्षतानी युक्त. ६. चोचीनी. ७. श्री(लक्ष्मी)चा ईश (स्वामी)=राम. येथे ‘कुजेचा’ असा पाठ असता तर ‘श्री’ र्‍हस्व करण्याची गरज न पडती. ‘कुजेचा’ असा पाठ अर्थानुरोधानेही ठीकच होता. ८. इच्छित. ९. माझ्या ध्यानी राहो– असा अन्वय. १०. स्त्री (शबरी). ११. जन्ममृत्यु इत्यादि फेरे. १२. मोक्ष. १३. अहल्या.

षट्पद[1] होउनि पराग[2] सेविति मुनिवर, निधितनया[3] ते.' ॥ २२
यापरि भिल्ली बोल बोलता हृदयीं राम निवाला[4]।
दशरथनंदन परम कृपाकर ज्याची प्रीति शिवाला. ॥ २३
पुनरपि आलिंगुनिया प्रितिनें प्रेमभरानें बोले।
'जा शेवटि मिळेशी[5] तू; तुजला चुकतिल भवभयझोले[6].' । २४
यापरि राममुखीची वाणी ऐकुनि शबरि निवाली।
आनंदलि मनिं कृतार्थ[7] झाली, चाले स्वपथ हि चाली[8]. ॥ २५
सद्गुरु केशवरामापायी[9] विठ्ठल जडला साचा।
बोलविले ते बोल बोलिला [10]मदमती अयसाचा[11]. ॥ २६

अनामककविकृत

२३. व्यंकटेशस्तुति.

(श्लोक.)

व्यंकटेशजी! नाम चांगले, आवडे मला चित्त रंगले[12]।
ध्यान मानसीं लागली प्रिती, पाव गा! त्वरे लक्ष्मीपती! ॥ १
देखिली तुझी दूरुनी पुरी, हर्ष वाटला बहुत अंतरी।
ध्यान मानसी लागली प्रिती, पाव गा! त्वरे लक्ष्मीपती! ॥ २
व्यंकटेशजी स्वामि! रांजसा[13]! पावसी मला हाचि भंवसा[14]।
म्हणुनिया तुझी माडली स्तुती, पाव गा! त्वरे लक्ष्मीपती! ॥ ३
व्यंकटेशजी तूजवेगळे, दीन दीसतो दावि पाउलें।
[15]करुणांतरीं भाकिजे किती? पाव गा! त्वरे लक्ष्मीपती! ॥ ४
व्यंकटेशजी! कूळदेवता! तूंचि श्रीगुरू माउली पिता।
इष्ट मित्र तूं धंन[16] संपती, पाव गा! त्वरे लक्ष्मीपती! ॥ ५

---

१. भ्रमर. २ पुष्परेणु, पुष्पात जो बारिक रेणु असतो तो. ३. समुद्रकन्या (लक्ष्मी) ४ संतुष्ट झाला. ५ 'चिन्मयवाटे' हा शब्द येथे अध्याहृत आहे. ६. संसारदु:खाचे फेरे. ७. धन्य. ८. पायानी ९ केशवराम हा ह्या कवीचा गुरु असावा. याविषयी माहिती उपलब्ध नाही. १०. मूढ, मूर्ख. ११. पोलादाचा, पोलादी. कवीच्या म्हणण्याचा भाव की मी (विठ्ठलकवि) अत्यंत मूर्ख आहे १२. रममाण झाले. १३ सुंदर. १४. भरंवसा. १५. करुणा+अंतरी. 'करुणा जरी' असा अन्यपाठ. १६ 'धध्वन्न' असे पाठांतर.

त्रिभुवनासि[1] या तूचि रक्षिता, शेष शीणला गूण वर्णिता ।
वेद ही तुझी नेणती स्तुती, पाव गा! त्वरे लक्ष्मीपती! ॥ ६
कमलजापती! कमललोचना! कमलश्रीगुरु भक्तरक्षणा! ।
कमलश्रीगुरू[2] ब्रीद गाजती, पाव गा! त्वरे लक्ष्मीपती! ॥ ७
साधना तरी काय मी करू? भक्ति कोणती साग हो! धरू[3]? ।
तीर्थयात्रही[4] फीरलो किती, पाव गा! त्वरे लक्ष्मीपती! ॥ ८
हृदय फूटले कठ दाटला, नीर लोचनी पूर सूटला ।
धीर मी धरू मानसी किती? पाव गा! त्वरे लक्ष्मीपती! ॥ ९
उशिर हा तरी फार लागला, मार्ग लक्षिता दीन शीणला ।
अझुनिही किती अत पाहसी? पाव गा! त्वरे लक्ष्मीपती! ॥ १०
लक्ष्मीपती छद लागला, भक्तिकारणे शीघ्र पावला ।
भेटि दीधली कृष्णजीप्रती, पाव गा! त्वरे लक्ष्मीपती! ॥ ११

गोसावीनंदनकृत[5]

२४. सीतास्वयंवर[6].

(शार्दूलविक्रीडित वृत्त.)

विश्वामित्र वशिष्ठ सर्व हि ऋषी आले सितासैवरा
सांगातें[7] रघुराज पूर्ण विजयी लावण्यतेचा हिरा[8] ।
हाती त्र्यंबकबाण[9] घेउनि उभा शोभे जसा नोवरा
गोसावीसुतस्वामिराज नृप तो रामाय तस्मै नमः. ॥ १
चिता फार करी मनी[10] जनक तो ही जानकी नोवरी
द्यावी त्या रघुनायकास स्वकरे वाटे मला अंतरीं. ।
केला म्या पण[11] हा परतु धनु हें ओढील कैशा परी?
गोसावीसुतस्वामिराज नृप तो रामाय तस्मै नमः. ॥ २

---

१. 'त्रिभुवननायका तुज लक्षिता' असा अन्य पाठ २. लौकिक, कीर्ति. ३. 'आदरू' असाही पाठ आहे. ४. 'तीर्थआटणा' असा ५ कऱ्हाड येथे राहणारे गणपत्युपासक निरंजनबोवाचे हे शिष्य होते असे वृद्धमाहितीवरून कळते. या कवीची पदे बरीच प्रसिद्ध आहेत ६. हा कथाभाग रामायण बालकाडात आहे या कथानकावर वामनपडित, विठ्ठल, जयरामस्वामी, अनंतराय व चितामणि याची कविता आहे ७. बरोबर. ८. 'लावण्यते साजिरा' असा अन्य पाठ. ९. शकराचे चाप. १०. 'म्हणे' असे पाठातर. ११. प्रतिज्ञा.

केली चित्रविचित्र सुंदर सभा शृंगारिलीं मंदिरे
    राजे सर्वहि रावणादिक बरे बोलाविले आदरें ।
त्यांमध्यें रघुराजरूप जनकें तें देखिलें गोजिरे
    गोसावीसुतस्वामिराज नृप तो रामाय तस्मै नमः. ॥ ३
क्रोधे रावण गुर्गुरी मग म्हणे, 'कैशासि आली भटे[1]
    राजा हा बहु भोळला[2], जनक तो त्याशीच बोले हटें[3] ।
रामाचा वेंडिवार[4] फार वदती, हे बाळ तो धाकुटे.'
    गोसावीसुतस्वामिराज नृप तो रामाय तस्मै नमः. ॥ ४
क्रोधे रावण ऊठिला मग सभेपूढे उभा राहिला,
    पाही चाप पराक्रमे उचलिता भूमीवरी त्राटिला ।
नाकीं तोंडि रुधीर वाहत असे भूमीवरी[5] पाडिला
    गोसावीसुतस्वामिराज नृप तो रामाय तस्मै नमः. ॥ ५
विश्वामित्र म्हणे, 'रघूत्तमविरा! तू नोवरा साजिरा[6]
    घे गा! त्र्यंबक सज्य[7] ओढुनि करें सीतेसि तू नोवरा[8].' ।
रामें सद्गुरु[9] वदिला, मग सभेपूढें उभा राहिला.
    गोसावीसुतस्वामिराज नृप तो रामाय तस्मै नमः. ॥ ६
रामें त्र्यंबकचाप ओढुनि करे मोडोनियां टाकिले,
    पुष्पांचा वरुषाव देव करिती त्रैलोक्य आनंदलें. ।
सीता येउनि माळ घालित गळा सर्वस्व तें अर्पिलें;
    गोसावीसुतस्वामिराज नृप तो रामाय तस्मै नमः. ॥ ७
ऐके हर्षसुखें कुरंगनयना चंद्रानना कामिनी
    रामाचें रुप देखताचि नयनी तल्लीन झाली मनी. ।
द्रव्यें सुवर्ण घेउनी निज करे ओंवाळिती स्वामिनी[10]
    गोसावीसुतस्वामिराज नृप तो रामाय तस्मै नमः. ॥ ८
भेरी टाळ मृदंग ढोल गजरे[11] धों धो दमामे किती
    वीणा आणिक सनय्य बंबहि तसे वाद्ये बरी वाजती ।

१ भट=योद्धे. ['भटे' हा शब्द तुच्छतादर्शक आहे.] २. भुलला. ३ सुद्दाम ४. मोठेपणा. ५. 'तेहि स्थळी लोळला' असाही पाठ आहे. ६. सुंदर. ७ 'चाप' असाही पाठ आहे. ८. येथे 'हो' हे क्रियापद अध्याहृत घेतले पाहिजे. ९. 'श्रीरामे गुरु वदिला' असाही पाठ आहे. १०. 'सुंदरी' असाही पाठ आहे. ११. गजर होई, वाजे, गजे.

नेशा संगित राघवासमिप त्या नृत्यांगना नाचती.
गोसावीसुतस्वामिराज नृप तो रामाय तस्मै नमः. ॥ ९

नागेशकविविरचित[1]

२५. चंद्रावळावर्णन.[2]

(श्लोक)

उपोद्घात.

वंदूनियां पाय गजाननाचे, दृष्टीपुढें काव्य शुभाननाचे ।
प्रभाव वर्णी मग भारतीचे[3] मुखाब्जीं[4] चालति भार[5] तीचे. ॥ १

दावितो बहुत भाव रदानें, गडयुग्म गळतो वरदानें ।
देत जो निर्जजना वरदानें, दीधली मति तया वरदानें. ॥ २

जरि शिरीं गणराज विराजतो, तरिच हा कवि एक विराजतो ।
मतिस दे जरि तेच सरस्वती, रसवती तरि होय सरस्वती. ॥ ३

गुरुचरणसरोजी शत्पदप्राय (?) जाले
मन नवरसधारास्वादनी फार धालें ।
सकल कविकुळातें वंदितों आदरेंशी
तदुपरि वचनें मी बोलतों सुदरेंशीं. ॥ ४

त्यानंतरें प्रार्थिन सज्जनातें, आहे तयांशीं मज सज्ज[9] नातें ।
ते स्वामि, म्यां सेवकते[10] सजावें[11], त्यांच्या प्रसादें कवितेस[12] जावें. ॥ ५

कर्ता[13] अहंभाव नसेच पाहें, हरि[14] स्वसत्ता वदवीत आहे ।

---

१. या कवीने आपले इतिवृत्त या काव्याच्या अखेरीस दिले आहे ते असें:—राहण्याचा गाव भिंगार (जिल्हा अहमदनगर). बापाचे नाव मोरजोशी, आईचे नाव जानकीबाई. वडील भावाची नांवे मल्हारी व त्र्यंबक. हा कवि बराच विद्वान् असावा असें वाटते. २. हा कथाभाग 'अग्निपुराणा'त आहे. याच कथानकावर मोरेश्वरकवीने एक सुंदर काव्य रचले आहे व तें पहिल्या भागात छापले आहे. हें आख्यान बरेंच सरळ व सुबोध आहे. मलतराच्या अभावामुळे काही ठिकाणी अशुद्धे राहिली आहेत त्यास आमचा नाइलाज आहे. ३. वाणीचे. ४. मुखकमळी. ५ समूह, समार. ६. भक्तांस. ७ वर देणाऱ्याने. ८ संतुष्ट झाले. ९. जवळचे. १०. किंकरत्व, दास्य. ११. शोभावे १२. कविता करायास जावें. १३. 'मी कर्ता' असा गर्व नाही. १४. हरी आपण होऊन हे काव्य माझ्याकडून करवीत आहे. मी करीत नाही—असा कवीचा उद्देश.

जे जे हरीच्या रुचिलागि देतें, तें तें [1]स्वय मद्वचनास येते. ॥ ६
जें जे हरीनें मज बोलवावे, ते ते स्वभावें मग म्या वदावे ।
तेथें करी कोण [2]विकल्प वाछा, [3]बळी असे केवळ ईश्वरेच्छा ' ॥ ७

कथारंभ.

चंद्रावळी [4]चारु चकोरनेत्रा, तिच्या कथा मी वदतों पवित्रा ।
असक्त झाला हरि जो जयेसी, वर्णील पां कोण पुरे तयासी ॥ ८
राही [5]महीशललना [6]ललनांत धन्या, चंद्रावळी [7]तदनुजा मनुजांत धन्या ।
[8]संपूर्णचंद्रवदना, [9]सदनांत राहे, वर्णीति ते [10]सुर, तिला [11]रति लाजताहे. ॥ ९
चंद्रावळी सुदर [12]गोपपत्नी, सदा [13]मुदा वर्तत फार यत्नी ।
सेवा [14]प्रियांची बहुसाल माने, पतीविणे देव [15]दुजा न जाणे. ॥ १०
परपुरुषमुखातें स्वप्निंही ते न देखे
अणुभरि [16]कलुशानें चित्त तीचें न माखे ।
[17]श्वशुरसदन [18]मान्या, मानिते नित्य काळीं
निजपतिचरणातें ध्यात जे [19]अतराळीं. ॥ ११
[20]अदृष्ट तीचें मग तें उदेले, किवा महद्भाग्य फळासि आले, ।
सासूसि बोले स्वगृहांत धीटा, 'जाइन मी हो! मथुरेसि [21]हाटा. ॥ १२
व्रजवधू अणि जातिल बाइजी, मिहि तयांप्रति जाइन आइजी! ।
[22]मसृण दुग्धदह्यासि विकावया, चतुर विक्रय बोल शिकावया.' ॥ १३
सासू म्हणे चंद्रकलेस, 'बाळे! झणीं मनी तू धरिसी [23]कुचाळे, ।
वाड्यांतुनी बाहिर त्वां न जावें, कुलस्त्रियानीं स्वगृहीं वसावे. ॥ १४
महा भूतसचार होतो जयेला, मनीं बुद्धि ऐसीच होते तयेला ।
जगी आमुचें नाव हें थोर आहे, तया लाविसी तू कलंकासी पाहे. ॥ १५

---

१ आपल्या आपण, आपोआप २. सशय, कितू, मतभेद ३. बलवत्तर, बलवान् ४. सुदर. ['सुदर रुचिर चारु' इत्यमर..] ५. महि+ईश+ललना=पृथ्वी+पति+भार्या= कृष्णाची बायको ६. येथें लाटानुप्रास आहे. ७. तिची धाकटी बहीण. ८. इंदुमुखि. पौर्णिमेच्या चद्राप्रमाणे जिचे मुख आहे ती 'सपूर्णचद्रवदना' ९. घरात, घरी. १० देव. ११. मदनभार्या १२. गवळीण, अहिरभाजा. १३. आनदाने. १४. नवऱ्याची. १५. दुसरा. १६. पापाने. १७. सासरें, सासऱ्याचें घर. १८. आदरणीय, पूज्य. १९. अतःकरणात. २०. दैव. २१. बाजारास. २२. तोललेल्या. २३. वाईट सवय.

सहज सुंदररूप तुझें असे, अति विशेषच आभरणीं[1] दिसे ।
अतुल कज्जल[2] तांबुल[3] घेउनी, तरुण दुर्जन ते जळती मनीं. ॥ १६

तुला लेकरूबाळ गे! होय जेव्हा, बरा स्थीरसा जाण संसार तेव्हां ।
समाधान बोले जरी लोक सारा, तरी लेकुरावीण[4] संसार वारा.[5]' ॥ १७

बोले नणंदा मग हास्य वाचा, 'होईल आधीं विकराव ईचा, ।
भेटेल वाटे जरि कृष्ण गाटा, संसार ईचा तरि तीन वाटा. ॥ १८
चंद्रावळी! तूं जरि जासि हाटा,[6] अनर्थ वाटे तरि होय मोठा, ।
वाटे हटानें हरि दान मागे, उच्छिष्ट पात्रे[7] करितां न भागे.[8] ॥ १९

महा चाट आचाट ये आदरेसी, अचाटें कचाटें करी सुंदरेसीं ।
जनीं निर्जनीं[9] सांजणी![10] भीत नाही, हरीतो[11] हरी चित्तवित्तास पाही. ॥२०
उभा दूरि राहोनिया नेत्र मोडी, खडे हाणिता[12] जाण पात्रासि फोडी ।
निरीतें हरी, कंचुकीग्रंथि[13] सोडी, महाचुंबनीं त्यासि अत्यंत गोडी. ॥ २१

निजकरे हरितो हरि तो चिरे,[14] अधरपान[15] करी अमृतोत्करे ।
करि विनोद वधूसह नेटका, करिं धरूनि वदे सह नेटका. ॥ २२
करी रळी,[16] तो करि होन देतो, रागे वदावे, तरि हो न देतो; ।
जे वर्जिती लागति तीस पाई, स्वधर्मकर्में बुडती सफाई. ॥ २३

अवचट[17] चट[18] त्यातें लाविली राधिकेनें,
शिशुपणिं[19] शिकवीलें 'कामशास्त्रा'[20]सि तीनें; ।
बहुत चतुर झाला शीकला सर्व तंत्रे,[21]
निपटेंच[22] कपटानें प्रोक्षिली[23] जाण पात्रें. ॥ २४

राधा कडे[24] घेउनिया निघाली, तो कृष्णनाथें तनु चेतविली; ।

---

१. दागिन्यानीं, दागिने घातल्यामुळे. २. काजळ. ३. विडा. ४. मूल झाल्याशिवाय. हा भाग सुभाषितरूप समजावा. ५. वाऱ्याप्रमाणे, असार, व्यर्थ. ६. बाजारास. ७. भाडी. [येथे स्त्रिया–असा अर्थ कवीच्या म्हणण्याचा भाव –कृष्ण स्त्रियास भ्रष्ट करण्यास थकत नाही.] ८. दमत–थकत नाही ९. वनात. १०. हे मैत्रिणी! ११. हरण करितो. १२. मारून, फेकून. १३. चोळीची गाठ. १४. वस्त्रे. १५ चुंबन घेई. १६ थट्टा. १७. वाईट. १८. सवय, छंद. १९. लहानपणी, बालपणी. २०. कामशास्त्रविषयक (१) कामसूत्र, (२) रतिरहस्य, (३) अनंगरंग (४) रतिमंजरी व (५) रतिचंद्रिका हे पांच संस्कृत ग्रंथ आढळतात. २१. (कामशास्त्रातील) इतिकर्तव्यता, अवश्य करावयाचे जे कर्म ते. २२. केवळ, निखुक, पूर्णपणे. २३. सिंचन केले, शुद्धीकरण केले. २२. कटेवर, कमरेवर.

गेली तिची ते उचटोनि चोळी, तो चाट[1] आधींच कुचांस चोळी.॥२५

ऐसी उदासीन जनात झाली, ते पापपुण्यां विसरूनि गेली ।

सर्वस्व तीचें हरिले हरीनें, हे काम ज्याचे जन सर्व जाणे.' ॥ २६

ऐकूनि तीच्या वचनासि बाला[2], करूनि हास्यासि वदे स्वलीला, ।

'ऐसी क्रिया त्यासि समस्त आली, ते काय तुम्हांस नसेल झाली?॥२७

आधी वधू[3] ते अनुरक्त[4] होते, सुखे नरानें मग भोगिजे ते; ।

नेदील जेव्हा निज हस्त बाळा, तेव्हां तिसीं कोण करी कुचाळा?॥२८

जाईन मी आजि बळेंचि हाटा, पाहो कसा वाट धरील गाटा? ।

जो आड येईल वदेल बोली, त्याचा करे दात घशांत घाली.' ॥ २९

असें वदोनी मग सुंदरीनें, अभ्यंग[5] केला, अति आदराने ।

पुसोनियां सर्वहि अंगनेला[6], ते नेसली सुदर लाल शेला. ॥ ३०

तोडँबद[7] अति सुंदर भासे, त्यावरि अरुण[8] वस्त्र विकासे[9] ।

आदरे करुनिया मग बाळी, लेतसे[10] बहुत सुंदर चोळी. ॥ ३१

घातली सखिजनी मग वेणी, लेइली अतिमनोहर लेणी[11] ।

काय वर्णन करू? बहु शोभे[12], देखताच मुनिचे मन लोभे. ॥ ३२

वेणी त्रिवेणीसम भासताहे, या कारणे ते त्रिगुणात्म[13] पाहें ।

आधीं फेरा[14] केतकिपत्र साजे, त्यानतरे राखडि ते विराजे. ॥ ३३

मूद ताइत विराजित भारी, नागबद धरिती मग नारी ।

भोंकरे सहित कासव मासा[15], मोर बोर कुहिरीवरि कैसा? ॥ ३४

दाडिमावरि विराजित रावा[16], बेल साल फळ तें मग दावा ।

आंवळासहित पुष्प विराजे, आरसिउपरि चंपक साजे. ॥ ३५

आवळेसहि जिभीं अणि गोंडे; देखता मुनि मनी मुरकुंडे[17] ।

घातले उपरि रंगित नाडे, पाहतां यति तयासहि नाडे[18]. ॥ ३६

---

१. चावट. २. तरुण स्त्री. 'बाला स्यात्षोडशाब्दा तदुपरि तरुणी त्रिशतिर्यावदूर्ध्वं प्रौढा स्यात्पचपचाशदवधि परतो वृद्धतामेति नारी.' (रतिरहस्य). ३. स्त्री ४. आषक. ५. अभ्यगस्नान. ६. स्त्रियांना. ७. एक गळ्यांतील दागिना. ८ पिंगट रगाचे वस्त्र. ९. शोभे. १०. घालीतसे. ११. दागिने. १२. चद्रावळी शोभे १३ सत्व, रज व तम या गुणानी युक्त. १४. पिंपळपान. १५. मासोळ्या. १६. पोपट. १७. चकित होई. १८. जाची, त्रास देई.

गगावनीं गुंफित फार लेणीं [१]श्रोणीतटीं [२]चुंबित रम्य वेणी ।
भासे जशी [३]श्यामल सर्पिणी ते, दशावया कृष्णवनासि जाते. ॥ ३७
सिरसि बाळ्या सिसफुलासि ल्याली, त्याच्या खालीं हांसळी यांसी घाली ।
पाने पव्या साजती [४]भाळदेशीं पत्रीं मोत्ये घोळती तीं विशेषीं. ॥ ३८
मुक्ताफळांचा सर, भांग रेखे, त्याही पुढें भाग टिळा सुरेखे ।
त्याखालतें लावित चंद्रहास्या, भ्रूअंतरीं सिंदुरबिंदु केशा. ॥ ३९
पुलिना थवे सर मोर होती, मना नये ती मग लेति मोतीं ।
नाकासि मोती अतिरम्य [६]भावे, दाणा तयाचा अति मोल पावे. ॥ ४०
कर्णी फुले भोवरिया अभगा, पखे लवगा बुगड्या सुरंगा ।
कोथिंबिरी आणिक खुंटबाळ्या घोसाचिया त्या जडिता निराळ्या. ॥ ४१
सर्वावरी शोभति तोंगले हीं, जडीत कापा उपमाचि नाहीं ।
नागोत्तरे कुडल कर्ण झाली, त्यालागिं बाळा मग ते निघाली. ॥ ४२

टिकमणि गरसोळी तेज मोठे सरीचें
सरळ सर गळांचे शोभती मोतियांचे ।
तदुपरि दुलडीही सांखळी ताइतेंसी
पदक जडित शोभा एकदाण्यासि कैसी? ॥ ४३

एकावळी अबरसा विराजे, पेटी महा माणिक माळ साजे ।
चिंताक चिंता पटि त्या विशाळा, घाली गळा मोहनमाळ बाळा. ॥ ४४

धुकुधुकि बहु शोभा कारल्यालागिं आली
हयकुल हयदोरा हार हमेर घाली ।
दृढतर पुतळ्यांची माळ निंबोळियाची
सरजयुरज(?) माळा चारु चांफेकळ्यांची. ॥ ४५
जडित कनकमाळा मोतियाचीच जाळी
तरुणजनमनाते देखता फार [७]जाळी ।
तदुपरि [८]कडदोरा शोभतो [९]मध्यदेशी
जर कमर झणाणी नाद तो किंकिणीसीं. ॥ ४६

---

१. श्रोणि=कंबर, कटि २. तिची वेणी कबरेपर्यंत पोचे इतकी लांब होती—असा भावार्थ. ३. काळी. ४. कपाळावर ५ एक गळ्यातील दागिना. ६. शोभे. ७. पोळी, भाजी. ८. करगोटा, गोफ. ९. कमरेत.

बाहू बहू शोभति बाजुबदीं, त्या तोळवंड्या अतिरम्य रुंदी ।
वाकी चुडे कंगणियासि घाली, त्या आंवळ्यांचे सर थोर ल्याली. ॥४७
सकंकणे पाटलिया सुवाळे, दोरे जवे हातसरा निराळे ।
कांचेचिया बांगडिया सुरंगा, स्थळीं स्थळीं शोभति त्या दुरंगा. ॥ ४८
जडित तो पाहे सिं[1]काच ने[2]टेका आं[3]गोळिकीं त्या नवरत्नमुद्रिका ।
आरशास अति तेज [4]आगळे, जेहगीर(?) वरती दशागुळे. ॥ ४९
पायाकडे पैंजण रम्य पाहे, त्या घागऱ्यांचा ध्वनि गर्जताहे ।
वांकी तथा सांखळिया विशाळा, त्या वेगळ्या गुंज पव्या निराळ्या. ५०
वाळे निराळे गुजऱ्यास पाहे, सर्वांवरी जेहर लेत आहे ।
नादे विनोदें नभ पूर्ण जालें, कंदर्पदर्पा अति तेज आलें. ॥ ५१

अनवट बहु भारी, जोडवी फार माने
खुळ खुळ र[5]व कैसा होत पोल्हारियानें ।
बहु [6]नकसि विरोड्या वाजती रम्य घाटे
अरुणकिरण शोभा [7]यांवकें पूर्ण दाटे. ॥ ५२

ल्याली कसी आणिक रम्य [8]भूपा, ताबूलशोभा वदनी विशेषा ।
करी धरूनी [9]मुकुरासि लक्षी, ते लेतसे अंजन [10]खंजनाक्षी. ॥ ५३

बहुत सखरपापा (?) [11]बुथि घेऊनि वाला
धरुनि मुकुर हाती रूप पाहे सु[12]शीला ।
[13]अमळ कमलनेत्रा मानसी बोलताहे,
सकल विमल शोभा ईश्वरायोग्य आहे. ॥ ५४

मसृण दुग्ध दहीं दुरड्याभरी, चतुर ठेविती गौळणिच्या शिरीं, ।
सकळही मग चालति गोपिका, [14]उजळल्याच [15]जणों नि[16]शि दीपिका. ॥ ५५

---

१. शिक्का, मोहोर, खूण. २. नीट, सुरेख. ३. बोटात, अगुळ्यात ४. फार, अतिशय. ५. ध्वनि, शब्द. ६. नकशी, चित्रे वगैरे. ७. अळित्यामुळे ८. भूषणें. ९. आरसा. १०. खंजरीट पक्ष्याच्या डोळ्याप्रमाणें जिचे डोळे आहेत अशी ११. पडदा, आच्छादन. १२. सन्मार्गानें चालणारी स्त्री. १३. पवित्र १४. उगवल्या. १५. येथे **उत्प्रेक्षा** नामक अलकाराचे उदाहरण आहे. उत्प्रेक्षेचे लक्षण –'अत्यतसादृश्यादसतोऽपि धर्मस्य कल्पनमुत्प्रेक्षा । ता चेवमन्येशकेध्रुवमित्यादिभिर्द्योतयेत ।' [काव्यानुशासने श्रीमद्वाग्भट –पृष्ठ ३४] या अलंकाराची **मो**रोपतकृत '**द्रो**णपर्वा'तून काही उदाहरणे देतो:—(१) 'भीमावरि न गणुनि शरवृष्टीची झडकरी करी लगट । वाटे जनांसि काळचि तो त्याला झडकरी करील गट ॥ ४६ ॥' (२)

चंद्रावळी चालत मध्यदेशीं, सभोंवत्या भोंवति त्या सु[1]केशी ।
बिं[2]बाधरा त्या चतुरा उदारा, त्या देखिल्या होय मना विदारा. ॥ ५६
[3]रुळत चचळ [4]अंचळ भूवरी, [5]उसळतो [6]मलयध्वनि [7]अंबरीं ।
निजगुजें वदती मग सुदरा, दिसतसे बहु धन्य [8]वसुधरा. ॥ ५७
मदभरे मग गौळणि चालती, थरथरा स्तन [9]मंथर हालती ।
कितिक त्या गजगामिनि डोलती, झणझणा कळ किंकिणि वाजती.॥५८
भरलिया दुरड्या शिरि गोरसें, सुख करीत जना [10]निजगोरसें ।
[11]पदसरोरुहि घुगुरु वाजती, श्रवण होउनि लोक [12]नवाजती. ॥ ५९

स्तन[13]जघनभरानें सुदरी नम्र झाल्या,
श्रम किमपि न वाटे मध्य वाटेसि आल्या, ।
अभिनव रस रागे गायनें गाति तानें
नव नवल पहाया देव येती विमानें. ॥ ६०

सुवदना हरिचें वन पावल्या, तरुतळीं क्षण एक [14]विसावल्या ।
तरु समग्र विशेष विराजती, निजभवें विभवे हरि सेविती. ॥ ६१
अति रसाळ रसाळ विराजती, [15]विततै माल तमालहि साजती ।
[16]मलयमारुत शीतळ वाजती, कलरवी किंणि कोकिल कुंजती. ॥ ६२
विकसितें कसि ते वरि [17]नीरजें, अति सुगधित हो [18]अवनी रजें ।
मनिहुनी यम नेमहि सांडिला, मुनिवरीं नवरीं जप मांडिला. ॥ ६३

'सत्वर निघोनि पळतां धरुनि करे कठ दे उरी गुडघे । चीत्कार करी जाणों पतिला चाटावया म्हणे गुड घे. ॥ ५० ॥' (३) 'बहु भग्न चूर्ण केले बल त्या भगदत्तसिंधुरागाने । वाटे गज बुडवितसे प्रलयसमयमत्तसिंधु रागाने. ॥ ५७ ॥' [अध्याय २] (४) 'तच्चापलतेसि दुजी दावील श्रीस काय मद नारी । वाटे करितो कौरवसहार मनुष्यकाय मदनारी ॥ ३६ ॥' (५) 'प्रभुचा मर्मीं हाणी सर्वांसहि तीन तीन शर भाचा । वाटे बहु सिंहाशीं समर करी कुपित पोत शरभाचा ॥ ४९ ॥' १६. चादण्या.

१. ज्याचे केश चांगले आहेत अशा. २. बिंबफलाप्रमाणे (पिकलेल्या तोंडल्याप्रमाणे) ज्याचे ओंठ आहेत अशा. ३. लोंबत, लोळत. ४. वस्त्र. ५. सुटतो. ६. मलयगिरीचदनाचा ध्वनि (वास). ७. वस्त्रांत. [तिच्या कपड्यांस सुवास येत होता—असा भाव] ८. पृथ्वी. ९. मथर=(१) मद, हळू, धिमा, हळू चालणारा. (२) स्थूल, अवाढव्य. असे दोन अर्थ आहेत. येथें दुसरा अर्थ ग्राह्य आहे. १०. आपल्या वाणीच्या रसानें, बोलण्यानें, मृदु बोलण्याने. ११. पदकमलात. १२. वाखाणतात. १३. जघन=कमर, ढुंगण, कटिप्रदेश. १४. विसावा. (विश्रांति) घेत्या झाल्या. १५. प्रसृत, विस्तृत. १६. वारा, वायु. १७. कमळे. १८. पृथ्वी.

ललन खेलत त्या ललनासवें, मदन तृप्त तया वदनासवें ।
मुनिजनीं निज नीतिस टाकिले, सुवदना वदनांबुज चिंतिले. ॥ ६४
हळुहळू मलयानिळ वाजिला, मधुकरी[1] मधुर ध्वनि योजिला ।
विचरताति वधूंसह सारसें[2], मदन माजत तो सहसा रसें[3]. ॥ ६५
बहुत गर्जति त्या शुक सारिका, पतिसवे मिळती अभिसारिका[4] ।
जळ पहा अमृतास समानसें, सुख करी बहुधा रस मानसें. ॥ ६६
फुलभरी ऋतुसा रस माजला, तरि भरे बहु सारस माजला ।
अति सुगंधित येत सदा गती, असति तेथ तयासि सदा गती. ॥ ६७
ऐसेपरी ऋतुमहोत्सव आणि पक्षी, बैसोनिया सुनयनी[5] नयनी[6] निरीक्षी[7] ।
तें देखतांचि मग येउनि दूत बोले कृष्णासमीप परि मोर्प अमूप[8] आले ॥ ६८
'चंद्रावळी मानसमोहना ते, माने गुमानें[9] मथुरेसि जाते ।
तीच्यापुढे काय करील रंभा, जंभारिनारी[10] न करील दंभा. ॥ ६९
वनिता[11] जगतीस मान लाहे, म्हणोनियां जगति समान लाहे ।
सुर नागर तीस मानलाहे, किति एक पुढति समा नलाहे. ॥ ७०
भ्रम करी मकरीपरि[12] चंचला, मनहरी न हरी अशि कोकिला ।
रसरसी सरसीरुहलोचनी[13], गजगमा जसि मानसमोहिनी. ॥ ७१
बळ हरी न हरीसम सत्वरा, अधरि ते धरिते अमृतोत्करा ।

---

१. भ्रमरी. २. सारस–हे पक्षी बहुधा जलाशयाचा आश्रय धरून राहातात. यामुळे याच्या शब्दावरून जलार्थी पथिकास जलाशय समीप अथवा दूर आहे हे समजते. हे पक्षी उत्तर-हिंदुस्थानांत पुष्कळ ठिकाणीं आढळतात. [मालविकाग्निमित्र–अंक ३ श्लोक ६] ३. रसाच्या योगाने, नवरसामुळे. ४. अभिसारिका स्त्रीचे लक्षण.–'मदनाकुलितातिनिस्त्रपा कृतभूषा निशिगूढचारिणी । सुरताय परालये व्रजेत्कवयस्तामभिसारिकां जगुः ॥' [अनंगरंग–दशमस्थल–श्लोक ५३] याचा भावार्थ –जी स्त्री कामाने अतिशय पीडिल्यामुळे निर्लज्ज होऊन, नट्टे पट्टे करून, अंधाऱ्या रात्री मैथुन करून घेण्यासाठी परक्या पुरुषाकडे जाते, तीस 'अभिसारिका' म्हणावे. अभिसारिकेचे (१) मुग्धाभिसारिका, (२) मध्याभिसारिका, (३) प्रौढाभिसारिका, (४) परकीयाभिसारिका, (५) ज्योत्स्नाभिसारिका, (६) दिवसाभिसारिका, (७) सामान्यवनिताभिसारिका–असे सात पोटभेद आहेत. ५. उत्तमाक्षी. ६ डोळ्यानी. ७ पाही. ८. पुष्कळ, बहुत ९. हट्टाने, बळजबरीने. १०. जंभ+अरि+नारी=जंभासुर+शत्रु=विष्णु+स्त्री=लक्ष्मी. जंभ=जंभासुर. हा तारकासुराच्या प्रख्यात दहा असुरापैकी एक. याला विष्णूने मारिले. [वनपर्व–अ० १०२.] ११. स्त्री. १२. मगरीप्रमाणे, सुसरीप्रमाणे. १३. कमलाक्षी.

स्वनवती नवती दळ कोमला, तुज पुरे जपु रे! तिज वेगळा. ॥ ७२
स्तनभरे नम रे! उचलीतसे, निजवने जघनें भुलवीतसे ।
सुवदनावदनासि विलोकिता, जनमनीं नमनीं मग शांतता. ॥ ७३
कमळ कोमळ गंध मनोहरी, भ्रमर भोंवति कुजति त्यावरी ।
चतुर सादर ते अवलोकिली, सुरजनीं रजनीशमुखी[1] भली. ॥ ७४
चंद्रावळी चंद्रमुखी सुकेशी, देवांगनांमाजि जशी सुकेशी[2] ।
नेत्रे करी गंजन खंजनाचे, मोठे मनोरजन तें जनांचें. ॥ ७५
भ्रमकरे दशधा[3] विधु[4] कांचला[5], नखमिसें चरणी मग वांचला ।
दिधलि सोडुनि ते निज शुभ्रता, चरणि सेवितसेच सुरक्तता. ॥ ७६
मृदुल उंच नखीं उपमा नसे, सकळ माणिकरग फिका दिसे ।
सुनख अंगुळियावरि शोभती, उरग[6] पचफणापरि भासती. ॥ ७७
पादांगुळी पोंवळिवल्लि जाणा, आरक्त नखे कुसुमेंचि माना ।
किवा प्रवाळे तरुची तवाने, त्या अग्रभागी सुर गोप जाणे. ॥ ७८
किवा गमे पचशरें जगातें, जिंकोनिया ठेवियले शरातें ।
कीं पादपद्मींहुनि पंचगंगा, निघालिया भासति त्या सुरगा. ॥ ७९
सरस पाउलरंग विराजतो, तदनु बाळरवी[7] मग लाजतो ।
पदरुहीं सरसीरुह जिकिले, म्हणउनी कमळीं जळ सेविलें. ॥ ८०
सरळ अंगुळि देखत लाजते, कमळताळ चळाचळ कांपते ।
अरुण पाउल रग विलोकिला, अरुणही पळता मग खंजला[8]. ॥ ८१
पदतळें कमळें अति कोमळे, बहुत रंगित भासति निष्कळे ।
चरणिची मृदु टांच कशी दिसे, अरुण भाव तया कुसुमी नसे. ॥ ८२
घोटीं तिची वर्तुळ रम्य भारी, स्थिरावले की पुरुषार्थ[9] चारी ।
निर्लोम[10] त्या पोटरिया सुरेखा, सुवर्ण वर्णा कमनीय[11] देखा. ॥ ८३
विमळ वर्तुळ जानु[12] विराजल्या, कनकदंड तशा उरु चागल्या ।

---

१. रजनि+ईश+मुखी=चद्रमुखी. येथे 'पर्यायोक्त' अलकार आहे. २. एक स्वर्गातील अप्सरा. ३. दहादा. ४. चद्र. ५. कापला, (दहा) तुकडे झाले. ६. उरग=उरसा गच्छतीति उरग । उराने सरपटत जो चालतो तो उरग=सर्प. ७. बालार्क. ८. लंगडा झाला. [खज(सस्कृत)=लगडा.] ९. धर्म, अर्थ, काम व मोक्ष हे चार पुरुषार्थ. १०. केंसाशिवाय, रोमरहित. ११. सुदर, सुरेख. १२. मांड्या.

कदळिची उपमा [1]ऊरुतें नसे, बहुत शीतळ ते कदळी वसे. ॥ ८४
करि करी उपमा तरि जाणता, असति त्यास जरी सकुमारता ।
मदनमदिर होइल चागले आनवलोकिता(?) ते परि वर्णिले. ॥ ८५
अनुपम परि त्याचे वर्णिती थोर युक्ती
सदन मदनदेवे ठेविली [3]स्वर्णशुक्ती ।
चळ दळ दळ तेही त्यासि ऐकोनि कर्णी
चळ चळ चळ कापे काळ तो, सत्य [4]वर्णी. ॥ ८६
सदन मदनदेवे बांधिले मध्यदेशी
अरुणकिरण मध्यें ऊरु शोभे विशेषी ।
मदनसदनरूपा वर्णितां थोर गेले
मुनिवर परि ज्याच्या दास्यकामासि ठेले. ॥ ८७
नारीवराग मृदु सुदर उंच तैसे, मइक(?) पृष्ठीवरी मांसल जैसे ।
किंवा असे बहुत सुदर [5]रत्नपेटी, ते ठेविली रतिरसे तुजलागि [6]भेटी. ॥ ८८
किंवा नवी नवरसा उतरावयाची, ते [7]कूपिका मज गमे स्मरवैद्यकीची ।
किंवा गमे मदनमोहनयत्र आले, त्याच्या बळे सकळही जग वश्य झाले. ८९
अळेच केले स्मरवेलिकेतें, वल्ली दिसेना परि पुष्प येते ।
कामप्रिया पकजपत्र जाणे, मध्ये स्मरे की चिरिले नखाने. ॥ ९०
भये मुनीच्या अति नम्र झाला, तो वीध भूमीवर काय आला ? ।
नितंबबिंबीं वसतीस केले, स्थूलत्व तेणे मग त्यास आले. ॥ ९१
[8]महत्व त्यानें [9]जंघनास केले, या कारणे गौरव त्यासि आले, ।
किंवा रथागी लघुता करी ते, त्याच्या सळे चक्रहि कुर्कुरी ते. ॥ ९२
किंवा मनोराट्ट [10]मुखासन्याला, नितबबिंबो रविबिंब आला ।
[11]मध्यास तीच्या बहु सिंह भ्याला, नेणो दरीच्या [12]विवरी लपाला. ॥ ९३
नितंबबिंब प्रभुच्या भयानें, संकीर्ण तो मध्यम देश जाणे, ।
महा भयें क्षीण विशेष झाला, स्वगौरवालागी भुलोनि गेला. ॥ ९४
शिशुत्व संराज्य बुडोनि गेले, मध्याग देशातरि दैन्य आले ।
किंवा कुचानी [13]परिचक्र केले, गुरुत्व मध्येच कुटूनि नेले. ॥ ९५

---

१. केळीची २ माज्याना ३ सोन्याची शिंपी. ४ मी वर्णी कवि म्हणतो—मी हे खरेच वर्णन करीत आहे. ५ असा सस्कृतप्राकृत शब्दाचा समास करणे अप्रशस्त आहे. ६. नजराणा. ७ कुपी, शिशी ८ मोठेपणा ९. माज्यास १०. मुख+आसन्याला= तोंडाच्या आश्रयाला ११. कमरेस, कटीस. १२. बिळात. १३. परिचक्र केले=स्वारी केली.

अथ गमत हरीच्या द्वेषनीं[1] पाप झालें,
तरिच बहुत मध्यालागिं दारिद्र आलें ।
स्तनजघननितंबीं शत्रुता थोर झाली,
म्हणउनि भय मध्या क्षीणता[2] की उदेली[3]. ॥ ९६

विधि करुनि विधीनें सर्वथा थोर कष्टी,
गजगमत तयेची निर्मिली आगमेष्टी ।
मुठिस धरुनि मध्या पाहिला पूर्ण दृष्टी
म्हणउनि सुदतीचा[4] मातसे माज मुष्टी. ॥ ९७

परम रुचिरतेची स्त्रीनदी पूर्ण पाहे,
अभिनव हरि तेथें नाभिआवर्त[5] आहे ।
भ्रमति मुनिजनाची मानसे त्यात भारी
बुडति निघति वेळोवेळ देवा! मुरारी. ॥ ९८

घन जघन जयाचें साजिरे फार आहे,
तदुपरि रमणीचा नाभि गंभीर[6] आहे ।
हृदय रुचिरपणाचा भासतो तोची ठेवा
जनमनतपनाचा भासतो कूप किंवा. ॥ ९९

रोमराज[8] करवाल[9] कसाचा, नाभि मुष्टि गमतो मग तीचा ।
शस्त्र हे विरचिले मदनानें, जिंकिले सकळही जग ज्यानें. ॥ १००

उरोज पक्षद्वय मध्यकाळीं, मुखीहुनी शस्त्र भुजंगबाळीं ।
जाते भयें नाभि बिळांतराळी, रोमावळी तेचि दिसे निराळी. ॥ १०१

किंवा पयोधर धराधर जाणताहे, त्याचे तळींहुनि चळे शमन स्वपाहे ।
कीं वारुळांतर बिळांतुनि तो निघाला, दंशावया जनमनास[10] भुजग आला. १०२

पिपीलकाची रुचतेचि बोली, प्रवेशते नाभि बिळांतराळी ।
कीं नाभिकुंडीं मदनाग्नि देखा, त्याच्यावरी चालति धूम्ररेखा[11]. ॥ १०३

आळेच ते नाभि नव्हेच जाणा, न रोमराजी; लतिकाचि जाणा
तीलागि आले स्तनगुच्छ भोरी[12], तद्दर्शनें रक्षक मार मारी. ॥ १०४

कीं यौवनस्त्रीनयनें[13] जनाची, भासे शैलाका[14] मजलागिं तेची ।

१. द्वेष करण्याने, द्वेषामुळे. २. कृशता ३. उत्पन्न झाली ४ चांगले आहेत दात जिचे अशीचा. ५. नाभिरूपी आवर्त (भोवरा). ६. खोल. ७. राठा. ८. रोमावळी. ९. तरवार. १०. लोकाच्या मनास. ११ धूम्र=धूर. १२. पुष्कळ, मोठें. १३. तरुण स्त्रियाचे डोळे ह्याच शलाका. १४. चोया, बाण.

किंवा [1]शराचा शर तोच पाहे, बळीं त्रिलोकावरि चालताहे. ॥ १०५
किंवा नवीन स्तनगुच्छ आले, त्याकारणे हे [2]भ्रमरालि चाले ।
किंवा त्रिरे[3]खा त्रि नदीच जाणा, रोमावळी सेतु निर्बद्ध जाणा. ॥ १०६
किंवा पयोधर कटाहुनी ते उडाली, भृंगालि[4] नाभिकमळावरि नीट आली ।
किंवा गमे [5]मदनकुंजरशुंडिका ते, गंभीर [6]नाससरसीं [7]सलिलास जाते. ॥ १०७
कीं काममातंग कटद्वयाची, धाराच ते चालतसे मदाची ।
कीं लोकचित्त क्रमबंधनाचे, ते [8]शृंखळा लो[9]हमयीच साचे. ॥ १०८
[10]महारूप नाहीं असें देवलोकीं, नसे मृत्युलोकीं नसे [11]नागलोकीं ।
असा मांडिला ब्रह्मदेवेंची लेखा, उराखालत्या शोभती त्या त्रिरेखा. ॥ १०९
मन तोचि [12]कृषीवळ ने[13]टका, उदर भूमिवरी करि [14]कर्षिका ।
सुभग त्या त्रिवळी बहु शोभती, जनमने क्रमता मग [15]भागती. ॥ ११०
उत्तुंग [16]पीवर पयोधर हेननाने(?), कंदर्पभूमिप्रति मल्ल असेव जाणे ।
अत्यंत सुंदर उरस्थळ भूमिकेसी, आले जणो अति मदे [17]झगडावयासी. ॥ १११
उत्तंग पीन कुच हे नव्हतील जाणा, तारुण्य कुंजर कठोर कटा समाना ।
रोमावळी सरळ सोंड दुरूनि पाहें, नाभी नव्हे ललित [18]पुष्कर तेंच आहे. ॥ ११२
निधान कुंभद्वय तेंच पाहे, श्यामत्व मुद्रा वरि भासताहे ।
त्यालागि हे इच्छिल [19]सानुरागे, मारी तयाला स्मर फार रागे. ॥ १३
स्तनद्वयाचे मुख नीळ कैसें, सरोजयुग्मीं अलियुग्म जैसें ।
कीं [20]चक्रवाकाद्वय तेंचि जाणा, किंवा उरीं [21]कंदुकयुग्म माना. ॥ ११४
किंवा [22]जणो [23]श्रीफळयुग्म आहे, कीं [24]नारिकेलद्वय तेंचि पाहे ।
कीं तेच हेमाचळ [25]तुंग शृंगे, किंवा स्वयें ज्योति [26]अभंग लिंगे. ॥ ११५
किंवा गमे सकळ भाग्य फळासि आले, देखोनिया बहुत विस्मित विश्व झाले ।
लावण्यपुंजित असेंच मनास येतें, कीं एडके थडकती निज मानसातें. ॥ ११६

---

१. मदनाचा, पंचबाणाचा. २. भ्रमरपंक्ति. ३. पोटावरील वळ्या, सुरकुत्या. ४. बावलेला, तयार केलेला ५. मदनरूपी हत्तीची सोंड ६. नाभिरूप तलावात ७ सलिल = पाणी ८. बिडी. ९. लोखंडाची केलेली. ['मय' प्रत्ययाचा अर्थ 'युक्त' 'परिपूर्ण' 'विशिष्ट' असा आहे.] १०. अत्यंत सौंदर्य ११. पाताळात. १२ शेतकरी १३ उत्तम, चांगला. १४. शेतकी. १५. थकती, श्रांत होती १६. पुष्ट १७ भांडावयास, युद्ध करावयास. १८. सुंदर कमळ १९. प्रीतीने. २० चक्रवाक या नावाचा एक पक्षी आहे. यांतील नर व मादीस एकमेकाचा विरह सहन होत नाहीं २१. कंदुक=चेंडू २२ येथे 'उत्प्रेक्षा' अलंकार झाला आहे. २३. सुपारी. २४. नारळ. २५. उंच. २६ अक्षय

किंवा गमे सकळ विश्व जिणोन शानें, केलें अधोवदन दुंदुभितें स्मरानें ।
आकाश भूवरि पडे मग काय वाचे? या कारणें दृढ धिरे दिधले स्तनांचे. ११७
तारुण्य सूर्य रुचि शैत्य व तोय आटे, नेणो उरोज उघडीं पडताति बेटे ।
कीं वैपरित्यरतिरंग तरावयासी, हे सांगडी स्तनमिषें धरिली उरासी. ॥ ११८
नारी नव्हे ते तरि रुद्रवीणा, उरोज [१]तुंबीफळयुग्म माना ।
स्वरास ते सद्गुण भासताहे, या कारणें सुख रतीस अमूप आहे. ॥ ११९
नव्हे नायका ते असे हेमवल्ली, नसे हस्त ते पल्लवायुक्त आली ।
तिच्या अंगुळ्यातें प्रवाळे नवीनें, नखे तेच आरक्त पुष्पाप्रमाणें. ॥ १२०
कीं हे तवा कामिनी शृंग दोन्ही, करांगुळी सायक ते विमानी ।
कीं हस्तपाश रचिले स्मरानें, कोणास कठीं पडती न जाणें. ॥ १२१
कर [२]रुचिर तयेचे शोभती तैच कैसे?
कनक जडित केळी कोंवळे गर्भ जैसे ।
करतळ [३]तळयाची निस्तुळी जाण पाळी
विमल सरळ तेथें अंगुली जाण केळी. ॥ १२२
प्रवाळवल्ली अथवा उदेल्या, [४]पंकेरुहा [५]पंकुलियाचि आल्या ।
स्मरानळालागि रया निघाल्या, कीं देवता पाणितळ्यासी आल्या. ॥ १२३
आरक्तनखांकित पादपद्मे, चक्रें हती शोभति भाग्यसद्मे ।
त्याच्या फळा प्राप्ति अशीच मोठी, जै होय देवा! तुजलागि भेटी.॥१२४
रेखात्रयें कंठ विशेष साजे, देखोनि त्यातें मग शंख लाजे ।
ऐकोनि कै ठीकल कोकिलाही, लाजोनि जाळी तरि कोळसाही. ॥ १२५
गेला नये हंस महानुभावी, निलाजिरा मोर मुखासि दावी ।
ऐकोनि तीचा स्वर पूर्ण कर्णी, [६]मयूरहंसाश्चर कोण वर्णी? ॥ १२६
स्वरापुढे काय कराल वीणा? महाभयें काष्ठमयीच जाणा ।
स्वरास माधुर्य महा रसाचे, पीयूष भासे बहु सा रसाचे. ॥ १२७
हनुवटी अति सुंदर देखिली, कनक वोतुनिया जशि निर्मिली ।
उपरि गोंदित बिंदु कळाधिका, मुख सुधास्थिति होय [८]पिपीलिका.॥१२८
दुर्दोष होईल म्हणोनिशानें, तो लाविला अंजनबिंदु तीणें ।
किंवा स्मरें अंजन ठेविलेसे, ते देखतां हो! जन होय [९]पीसें. ॥ १२९

---

१ भोपळे २. सुंदर ३. तळ्याची. ४ कमळाला. ५. पाकळ्या. ६ येईल.
७. मयूर आणि हंस यास आश्चर्य वाटलें—असा भाव. ८. , डोंगळा. ९. वेडें.

किंवा मिषे तें विष काय आले? त्या देखिल्या मूर्च्छित विश्व झाले ।
की नासिकी मस्तकि चंद्र आहे? रोडेजला[1] राहु दुरूनी पाहे. ॥ १३०
तिचे ओठसौंदर्य देखोनि भारी, प्रवाळे कशी शुष्क होती शरीरीं ।
तया ओठसौंदर्य बिंबास[2] नाहीं, भये नासती पक्क ते बिंब पाहीं. ॥ १३१
नव्हे ओठ वैक्रात[3] पीयूषवल्ली, तयेची प्रवाळेंचि बाहेर आलीं ।
तया आर्द्रता ते सुधेच्या रसाची, म्हणोनी जनाते पिपासा[4] तयाची.॥१३२
जो जो तयेच्या अधरासि पाहे, तो तो तृषापीडित फार राहे ।
तथा न तूतेंच घडेल जेव्हा, तृषार्त तू होशिल पूर्ण तेव्हां. ॥ १३३
मुख नव्हेचि सुधारससदीर्घिका[5], नव्हति ओठ तयेप्रति पाळिका ।
मुख वरी धरिली अमृते बरी, तृषित तू हरि! पान मुखे करीं. ॥ १३४
दंतास तीच्या अति तेज साचे, तैसें हरी! कुंदकळ्यास कैचें? ।
तांबूल घेते वदनी प्रयत्ने, तेव्हा तिचीं भासति दंतरत्ने. ॥ १३५
डाळिंबबीज जरि सोज्ज्वळ[6] फार होते, दंतोपमेस तरि ते बरवेच येते ।
तीचे विराजत असे समदंत कैसे? हीरे सुनीळ मणि कर्दमबद्ध[7] जैसे.॥१३६
बत्तीस ठायीं विधि कर्वतूनी, केले असे दंत असेच मानी ।
कलंक तैसाच असे निराळा, त्याच्याच केल्या चिरिया निराळ्या. ॥ १३७
सोळा कळा कीं चिरिल्या समाना, हे युक्त तीच्या वदनास माना ।
पूर्वी,कळानी तम खादलेसे, तें कापिता काय चिऱ्यात बैसे? ॥ १३८
हांसे तियेच्या वदनासि यावे, चंद्रोदयी काय तदा करावे? ।
हांसोनि बोले वचनें जयासीं पीयूषवृष्टी वरि होय त्यासी. ॥ १३९
तद्वाक्यपीयूषतरंग येतो, क्लीबाही[8] तों फार विकार[9] होतो ।
ते [10]नोबले की वचनासि जेव्हा, तमीं स्वरूपी जन होय तेव्हा. ॥ १४०
गल्लु[11] मांसल विराजित पाळी, पक्क निंबु फळतुल्य झळाळी ।
देखतो पुरुष जो मग तीतें, मार मार करितो शरघातें. ॥ १४१
महादीप्ति मोठी कपोलद्वयाची[12], जशी दीधली वोप[13] ते कांचनाची ।
कपोलद्वयी बिंबतें रूप साचें, जणो आरसे ठेविले कांचनाचे. ॥ १४२
कपोलीं तिच्या पत्रवल्लीच भासे, जणो स्थापिले मन्मथें काय फासे? ।

---

१. रोड झाला, कृश झाला २. तोंडल्यास. ३. तोंडात. ४. तहान, तृषा ५. विस्तीर्ण सरोवर. ६. चकचकित. ७ कर्दम=चिखल. ८. नपुसकास सुद्धा. ९. मनाची चलविचल. १०. बोलतें नाहीं. ११ मांसयुक्त, लठ्ठ. १२ गालाची. १३. कांति, तेज.

जनांची मनें लोचनें ही कुरंगे[1], क्षणे बद्ध होती तयाच्या प्रसंगे ॥ १४३
नासा शुकाची[2] जरि नीट होती, नाकासि तीच्या उपमेसि येती ।
नासा तयाची अति उच्च मानें, पुष्पे तिळाची गळती भयाने. ॥ १४४
की तैलधारासम ते चपाता, किंवा असे तो मदनाग्निभाता ।
की नेत्रगोत्रोद्भव मध्य भिती, कीं ते पताकाप्रति अगकाती. ॥ १४५
सौंदर्य तीच्या नयनास पाहे, तद्वर्णनी कोण समर्थ आहे? ।
देखोनि तीच्या नयनासि काती, पळोनि जाती हरिवीण नाती. ॥ १४६
इचें नेत्रलावण्य आम्हासि नाही, चकोरे[3] कसी भक्षिती वन्हि पाहीं ।
बरे साजिरे चांगले नेत्र कैसे? जळामाजि हो! पोंहती मीन जैसे. ॥ १४७
तथा नेत्र देखोनि नीलोत्पलानी, कसे त्यास लागो पहातेंच पाणी ।
अहो! नेत्र शोभेति मोठ्या विलासे, जणो खेळती मन्मथाचेच फासे. ॥ १४८
की ते मनोगजन खजनाचे, मोठे मनोरजन ते जनाचे ।
की ते महाभजन साहसाचे, की नेत्र ते अजनयुक्त साचे. ॥ १४९
नेत्र धावतचि सत्वर आले, कर्ण कूपकुहरा[5] मग भ्याले ।
अन्यथा बहुत लाबत जाते, स्थान आश्रवण यास्तव त्यातें. ॥ १५०
लोचनीं दुरुनिया हरि पाहे, तार कामिनि वसे विष आहे ।
तैच लेपुनि कटाक्ष शराते, मारिते तरुण लोकमनाते. ॥ १५१
कीं लोचनी अंजन रम्य आहे, त्यालागि हो तें विपसाम्य पाहे ।
तेणें समालीस कटाक्षबाणे, सारीतसे मानस काय नेणें. ॥ १५२
वक्र नेत्रविशिखे[6] अनुरागे, भेदिते मुनिमनासहि वेगें ।
लक्ष्य सर्वेहि अलक्ष्यच पाही, तीपुढे सम धनुर्धर नाही. ॥ १५३
त्यालागि ते आधित वक्र पाहे, शक्रास ते काय गणीत आहे? ।
ज्यालागि पाहे परिपूर्ण दृष्टी, तो सर्वथा धन्य, न मांय[7] सृष्टी. ॥ १५४
विधणार अबला पाहातसे, वक्रनेत्र शरमार पुरा नसे ।
लक्षभेद परिपूर्णहि होतसे, हें अपूर्व बहुसेंच मला दिसे. ॥ १५५
लक्ष्मी नव्हे ते तरि काय कटाक्षबाणी, पूर्वीच ते रचियली कमनीय[8] मानी ।
आकर्ण पूर्ण शर तोच कटाक्ष साचे, जाळें महा हृदय जर्जर निर्जराचे. ॥ १५६

१. मनरूप हरिणे. २. चोच, चचु ३ पृ० ५३ टीप २ पहा. ४. मासे, मत्स्य. ५. कुहर= (१) बीळ, खळगा. (२) कान, ६. नेत्रकटाक्षाने. ७. मावत नाही, राहत नाही. ८. सुंदर.

कीं [1]पापण्याकेश [2]अहीच माना, ते नेत्रपात्रीं [3]वमिताति जाणा ।
तारामिषें ते विष फार साचे, देखोनि त्यातें मग काय वाचे ? ॥ १५७
[4]भ्रूलता दिसति कामकमाना, नेत्र तेच शरनेमक माना ।
लक्ष कारण महा जन लाहे, कोण हा परि महाजन लाहे. ॥ १५८
कीं भोवया अजन वक्र रेखा, कीं त्याच कंदर्पमिशा सुरेखा ।
कीं कर्णकूपातुनि सर्प आले, अनन्य [5]भेणे मग वक्र झाले. ॥ १५९
[6]ललाटीं प्रभा साजिरी पूर्ण देखा, जसी अष्टमीमाजि शुभ्रा सुरेखा ।
विधीनें इची निर्मिली भाळपट्टी, तयामाजि भाग्याक्षरें तूजसाठी. ॥ १६०
धिक्कारिला चद्र तदाननानें, तो अंतरी [7]दाहे [8]महापमानें ।
मध्या [9]विधू यास्तव नीळ झाला, कळक ऐसे म्हणती तयाला. ॥ १६१
सुवर्णवल्लीवरि पद्म येते, तिच्या मुखासी तरि साम्य होतें ।
[10]आदर्श तीच्या वदनासि पाहे, महा भये तो मळ लिप्त होये. ॥ १६२
केशपाश कमनीयक आधी, त्यावरी अति फुलेच सुगधी ।
धूप दावितहि सोडित जेव्हा, वीख सर्वहि सुगंधित तेव्हां. ॥ १६३
केशपान नभ निर्मल साजे, त्यात तो मुखसुधा सुविराजे ।
शोभताति कुसुमें बहु तारा, देखतां न धरवे मग थारा. ॥ १६४
इचे केश देखोनियां चामरातें, जगामाजि तात्काळ 'धिक्' वाक्य होतें ।
तथा देखिल्या सुदरा कामपाशा, मयूरें कशी सांडती पुच्छआशा. ॥१६५
नव्हे वेणिका ते असे [11]भृगलेखा, मुखाब्जासि ते पाठिसीं येत देखा ।
अहो! मन्मथाची असे तेच सूरी, कठोरें मनें योगियांची विदारी. ॥१६६
किवा असे ते मकरध्वजाची, विकासकाळी तरवार साची ।
नव्हे म्हणावी तरि काय कैशी, कापीतसे ते मुनिमानसाशी. ॥ १६७
नव्हे भाग हा कामिनी शस्त्रधारा, महा धीर जो त्यास होतो विदारा ।
शिरीं ठेविला मन्मथें काय भाला, पहाताची तो खोचिताहे जनाला. ॥ १६८
[12]धम्मिल्ल राहोदर भेद झाला, त्यातूनि तो कीं मुखचद्र आला ? ।
तो घाव अद्यापि तसाचि आहे, त्यालागि कीं बोलति भांग पाहे. ॥ १६९

---

१ पापण्याचे केश सस्कृत प्राकृत शब्दाचा समास करणे अप्रशस्त होय. २. सर्प. ३. ओकती. ४. भ्रुकुटि हीच लता (वेल) ५. भयाने. ६ भालप्रदेशावर. ७ सतप्त होई. ८. फार अपमान झाल्यामुळे. ९ चद्र १०. आरसा, आयना ११. भ्रमरसमूह. १२. काळाकुट्ट, फार काळा.

कृशोपली कीं सम हेमलेखा, विद्युल्लता कीं सुंदरात देखा।
मंदाकिनी ते गगनी विराजे, किंवा तिचा भाग कशात साजे? ॥ १७०
नखारभ्य हो केशपर्यंत पाहा, तयेचे असे अंगसौंदर्य माहा।
प्रभेनें तिच्या लोक हा दीप्त झाला, नभामाजि तो सूर्य लोपोनि गेला. ॥ १७१
अनूपम्ये ऐशी मला वर्णवेना, तिला भोगिता दैन्य त्याचे कळेना;।
महापुण्य जन्मांतरीं आचरावें, तरी सुदरे नायकेशीं रमावे. ॥ १७२
असो. फारसे काय आता वदावे? प्रयत्ने तुवा शीघ्र सारांश घ्यावे।
सुखे योग होईल दोघांसि जेव्हा, रसाची नदी कोण वाहेल तेव्हां, ॥ १७३
असें वदोनी मग दूरी राहे, मुरारि तो फार करी त्वरा हे।
पेंद्यास पाचारुनि बोलताहे, 'आधी तिचा तू अनुकार पाहे. ॥ १७४
जाऊनिया तीजसमीप यत्ने, बरी वदावी मृदु शब्दरत्नें।
लावी तये दानमिषेच झासा, युक्तोक्तिनें कामिनि पाडि फासा.॥ १७५
साहेल तूझ्या वचनासि जेव्हां, झाले असें मानिन कार्य तेव्हा।
बोलेल नारी जरि फार रागे, प्रयत्न तेव्हा बहुसाल लागे.' ॥ १७६
पेंद्या तथा तेथुनियां निघाला, गोपीजनासन्मुख नीट आला।
बोले तयासीं मग तो स्वभावें, 'देऊनि दाना मग शीघ्र जावे. ॥ १७७
दान चोरुनि तुम्ही बहु जातसां, कोण आजि नवी गौळण नेतसां?।
योग पचम तुम्हा तरि ठाउका, वार आजि तिसरा दिसतो निका.' ॥ १७८
बोलिली शशिकळा तरि, 'बाई! ग्रामसिंह वदतो तरि काई?।
काय दान कवणाप्रति द्यावें? पेंदिया झडकरूनि वदावे.' ॥ १७९
पेंद्या म्हणे, 'कृष्ण वनासि राखी, मेवा नवा येत तयासि चाखी।
निषेध टाकूनि अनंग कीजे, ते दान वेगीं हरिलागि दीजे. ॥ १८०
त्वा आपुला गोरस सत्य द्यावा, पीयूष पाजूनि सुखी करावा।
कंदर्पकांता हरिलागि देई, यावेगळे आणिक दान काई?' ॥ १८१
तद्वाक्यें बहु भेदली, खवळली, ज्वाळा जशी पेटली,
किंवा वीज कडाडली, तडकली, किंवा मही गर्जली,।
पाळी की फुटली, समुद्र रचली, स्वर्गावली तूटली,
किंवा दिग्गजमंडळी सरकली, की कामिनी कोपली. ॥ १८२

१. मेघात. २. नखापासून केशापर्यंत ३ उत्तमांश. ४. रुकार, मत, विचार ५. कुत्रा. ६. लौकर. ७. रति.

'मेल्या वोस पडो, तुझे मुख झडो, जिव्हा तुझी ते खुडो,
हत्या तूज घडो, शरीर रगडो, इगोळ आगी जडो, ।
तूझी राड पडो, शिरी शर बुडो, नर्डी यमा सापडो,
वेगी वंश बुडो, समूळ उपडो, संसारवल्ली उडो. ॥ १८३

खांचेसि घाली तुजलागि वेगी, तुझ्या घरालागि उठो भडागी.' ।
वदोनि ऐसे मग पेंदियातें, तोंडावरी चापटिले निर्घाते. ॥ १८४

भोवडि आली मग धांव बा! रे! दिक्चक्र धांवे धरणी न थारे ।
आकाश ते काय पडो पहाते, नेत्रास झांकूनि वसेच हाते. ॥ १८५

अशुद्ध वाहे वदनी खळाळा, उत्पाटला दात पडे निराळा ।
शिरात हाणोनि सवेग लाथा, हाटासि गेली प्रमदा स्वसस्ता. ॥ १८६

एक्या मुहूर्ते भ्रम तो निवाला, पेंद्या महा शख करीत आला ।
गोपाळ ते हांसति सर्व त्याला, 'कैसा मुलाला सिरपाव झाला.' ॥ १८७

पेंद्या म्हणे, 'बा! हरि! काय सांगो? कामासि तूझ्या तरि आगि लागो ।
असे स्थळी दाटुनि धाडिजेते, आम्हासी राडी तरि मारि जूतें. ॥ १८८

उन्मत्त गोपीजन फार झाल्या, मुखावरी हात बरा निवाला ।
नेत्रासि माझ्या भ्रम थोर झाली, तो मस्तकी लाथ बरी विझाली. ॥ १८९

त्यानतरे सावध शीघ्र झालो, पळोनि मी तूजसमीप आलो ।
समीप तीच्या हरि! त्वा न जावे, महत्व ते तूज तरी न व्हावे.' ॥ १९०

वदे सुदामा मग हास्यवाचा, 'स्वभाव हा नाहिच जावयाचा ।
ब्रह्म हरीचा बहु थोर झाला, अनेक सृष्टींस करू निघाला. ॥ १९१

त्याला मनुष्यत्व नसेच कांही, हा पापपुण्यास गणीत नाही ।
याच्या गुणें हें जग वश्य झाले, त्याला मनुष्यत्व पशुत्व आलें. ॥ १९२

नाही स्वदेही अभिमान यासी, परांगनेचे कुचसीळनासी ।
करूनि 'नाही' म्हणतो; न शका, याच्या पणें जीवपणासि मूका. ॥ १९३

ऐशाच गोपी गमजा करीती. दो चौ दिसां यासि मिळोनि जाती. ।
त्यासी तरी सादर ऐक्यें भावीं, आम्हासि पाहा वरें भेद दावी.' ॥ १९४

हरी म्हणे, 'हेंच तुम्हीं म्हणावे, म्या आपुले कार्य बरें करावे.' ।

---

१. श्लोक १८२।१८३ यात अनुप्रासालकार आहे. २. चापटी मारिली. ३. जोराने. ४. भोंवळ. ५. रक्त. ६. उपटला, पडला. ७. बाजारास. ८. तरुण स्त्री. ९. लाथ, (पक्षी) शाखविशेष. १०. जोडा. ११ मोठेपणा. १२. कुचमर्दनासी. १३. द्वैतरहित. १४. वरून.

त्वरे गड्यांची मग घेति नामे, 'माझी तुम्ही काय कराल कामें?' ॥ १९५
[1]कामा सकामा तरि येत नाही, [2]रामा हरामा बहुसाळ पाही, ।
हेमा हरामा करितो तँरगी, दामा सदा मानसरगभगी. ॥ १९६
कार्यासना गा! करि फार नागा, केली म्हणे कार्य मला न सागा, ।
नामास नामा बहुसाल बाहे, सदा सुदामा नीजरूप पाहे. ॥ १९७
एका अनेका परि कार्य नाशी, लोमा उभा राहुनि तोड वाँसी, ।
रंगा असे फारच हेमरगा, दासा सदाचा तरि कार्यभंगा. ॥ १९८
रंभा समारंभ करी निराळा, विरा विरूपीवरि पाच डोळा, ।
जना जनाला बहु दु:ख देतो, शिव्या शिव्याला बहुसाल घेतो. ॥ १९९
विसा पिसासा दिसतो मला हा, पोसा सदा पोशित आत्मदेहा, ।
नान्या नरा तो करितो विचारा, समोर मोरा न दिसेच दारा. ॥ २००
हा पांढरा काय करील कार्या? केरात केरा करितो सपार्या, ।
तो अत माझा बहुसाल आहे, दामा दमामा बहु वाजताहे. ॥ २०१
पादे सदा तो पदमा परारा, भित्रा भयें कापतसे थरारा, ।
दोंदा सदा दोंदिल वाढवीतो, हा वांकुडा लाकुडसा रहातो. ॥ २०२
कुडा कुडें कार्य करीत आहे, धोंड्याच घोडा तरि घालताहे, ।
सांडा स्त्रियांनी तरि साडिलाहे, वेडाच वेडावरि फार पाहे. ॥ २०३
हांशास हासे बहुसाल येते, भुतासवे भोवत सर्व भूते, ।
लख्यास लक्ष्मी बहुसाल चाळा, चांदा सदा चादणिया निराळा. ॥ २०४
पेंद्यास काहीं करुणाच नाही, धना धना चिंतित सर्व पाहीं, ।
म्हरी म्हणे आपण शीघ्र जावे, जे आपुले आपण तें करावे. ॥ २०५
हरी बोलिला पेंदियाला त्वरेसी, 'ज्ञणी तू मनी राग काही धरीसी, ।
तिची भेट मी आज घेईन सत्य, तयेचे उद्यां होतसे पारिपत्य.' ॥ २०६
वदोनियां सत्वर तो निघाला, तदा बेलुवालागि आनंद झाला, ।
हरीच्या सवे चालिला गोपमेळा, जणों फूटली अब्धिची काय वेळा. ॥ २०७

---

१. श्लोक १९६-२०५ यात गोपाची नावे व त्याची स्वभावलक्षणे दिली आहेत. २. गोपविशेष. ३. खाडा करणे, पाळी चुकणें. ४. तोड फाडी—उघडी. ५. वेड्याप्रमाणे. ६. स्त्री. ७. नगारा. ८. वाईट. ९. गौळ्यास. १०. सीमा, मर्यादा. (मर्यादा, तीरभूमि). ['वेला स्यात्तीरनीरयो.' इति विश्व.. 'वेला काले च सीमायामब्धे. कूलविकारयो. । अक्लिष्टमरणे रोगे ईश्वरस्य च भोजने ॥' इति मेदिनी.]

नारा डाव खरा अणी लघु गिरा मोका निका कावरा
भोरा पांढर पाढरा सगुहिरा गोरा विपारा हिरा ।
कोरा तो कुहिरा लसत्परकरा केरा तुरा हंवरा
धारा तो विदरा घटीच नवरा तो निस्तुरा शंकरा. ॥ २०८

नामा नारद लाहमा अणि कुमा कामा कमाला हमा
सोमा तो लखमा लुमा अणि उमा भीमा तिमा तो तमा ।
हेमा होय हमा अणीक पदमा कैसा सुदामा दमा
हेमा तो पदमा कुमा सहणमा रामा हरामा गमा. ॥ २०९

वाव्हा दोदिल बोबडा सकुबडा कोडा कुडा वाकुडा
धोंडा तो दगडासवेंचि चिपडा गुडा गडागा बडा ।
झेडा बोडिक कानडा बडबडा तोंडाळ तो लंगडा
बेडा बेडुक धोगडा तिडतिडा साडा सडा काकडा. ॥ २१०

काळा तो कमळा कराल करळा बाळा बुळा आधळा
भोळा नीळ धुमाल ताल सरळा तोळा तिळा तांदळा ।
काळा कोकिळ कावळा खुळखुळा धाला विरोळा तुला
हिंदोळा पिवळा विशाल बरळा वाचाळ तो पिंगळा. ॥ २११

कैसा तो नरसा विसा अणि पिसा दासा बसा लाबसा
मासा कापुससा भुसा अणि पिसा पोसा दसा पोरसा ।
थोंटा थोरकटा जटाळ चिकटा गाटा गट्ठ थीवटा
खोटा हात टुटा करी खटपटा मोठा दुटा धाकटा. ॥ २१२

मूका कुब्जकुका सका अणि तुका एकाक्ष तो माणिका
टोका तो भुरका सकान तुटका एका निका रोडका ।
मोका कामुक लाडका अणि बका बोका बुका बोडका
सेका कामुक लाडका अणि भिका भंका चिका रेणुका. ॥ २१३

आणीकही गोप उदंड आले, मार्गास रोधूनि विरुद्ध ठेले ।
गोपांगना हाट करूनि आल्या, देखूनि थोवा मग नीट झाल्या. ॥ २१४

त्या कोणत्या तेंच वदेन नांवें, हें तो हरीनें मज बोलवावें, ।
त्याची करी मी हृदयांत पूजा, तो बोलवी ग्रंथ समस्त वोजा. ॥ २१५

---

१. श्लोक २०८-२१३ यात गोपाचीं नावे आहेत व नावास अनुसरून त्यास विशेषणे लाविली आहेत. २. या व पुढील पाच श्लोकात 'अनुप्रासा'लकार आहे. ३. अडवून. ४. थवा, समुदाय. ५. उत्तम प्रकारे.

चंद्रावळी आणिक रंगमाला, पद्मावती सोमकळा सुशीळा, ।
तरंगिका चारु कुरंगनेत्रा, रंभा प्रभा रूपवती पवित्रा. ॥ २१६
चंपावती चंपकपत्रनेत्रा, चंद्रप्रभा चंद्रमुखी सुनेत्रा ।
हारावती हारतरंगितांगी, मनोहरा मानसरंगभंगी. ॥ २१७
पुष्पावती कुंदसमान [१]दंती, सरम्य रम्या रमणीय कांती, ।
बिंबाधरा मदनमोहन मर्दितांगी, मदालसा ते सुरसा सुरंगी. ॥ २१८
जयंतिका कामुक वैजयंती, जया पताका विजया जयंती, ।
[२]पीनस्तनी सुंदर वीवरोरू, रंभोरु[३] वामा कमनीय भेरूं[४]. ॥ २१९
हंसस्वरा हंसगता वतांसी, हंसावरा मानसराजहंसी, ।
रत्नावती रत्नकळा रसाळा, कामालया कामकळा सुशीळा. ॥ २२०
सुवर्णवल्लीवरि मंजरी ही, रंभावती भोगवती सती ही, ।
गानप्रिया गायनगर्वितांगी, सुगायनाते सुरतप्रसंगी. ॥ २२१
आनंदिनी नंदनिका सुकेशी, कृशोदरी मंजुळ मंजुभाषी ।
सारावती चंपकवल्लिका ती, चांपेइका ते तरते पाहाती. ॥ २२२
रुक्मावती रुक्मनिभा कुरंगी, लीलावती ते ललिता लवंगी, ।
अबोजमाळा अणि रूपलीला, कामस्पदा कामिनि कामशीला. ॥ २२३
कामांकुशा मोहनि कामसेना, कलावती मंगळरंगसेना ।
तरंगिणी आणिक रंभिणीया, विलासिनी गंभितका सखीया. ॥ २२४
आणीक गोपी बहुसाल भावी, नावे तयांची किति म्या वदावीं ।
गोपाळ ते हांसति पूर्व अर्धी, गोपी शिव्या देतिल उत्तरार्धी. ॥ २२५
[५]भाग्या म्हणे, 'भागति पाय तूझे, कडेवरी येउनि बैस माझे.' ।
भागी म्हणे, 'पाय तुझाच टागो, मेल्या कडेला तरि आग लागो.'॥२२६
'मी कूबडा ये कुबडीस जोडा, देईन हीलागुनि लाल घोडा.' ।
'मेल्या जळाल्या वदसील काई ? घोड्यास इच्छील तुझीच आई.' ॥ २२७
'एकाक्षि हे काजळ फार ल्याली, एकाक्ष मी यास्तव नेत्र घाली.' ।
'जळो तुझा तो तरि एक डोळा, तोडील तूझा तरि काळ ळोळा.'॥ २२८
'कृशोदरी हे मजला न भावे[६], गुरुत्व ईच्या उदरा करावे.' ।

१. दात. २. पुष्टस्तनी. ३. केळीसारख्या जिच्या मांड्या आहेत अशी. ४. भिरू, स्त्री. ५. क्षामोदरी. ६. आवडत नाही.

'तूं आपले तोड फिरोन पाहे, तुझ्या वेंये लेक घरात आहे.' ॥ २२९
'हिचा बरा हा मुखचद्र भावी, थोटा असें मी ग्रहणासि लावी.' ।
'घरीं तुझ्या ते बहिणीस लागो, सकळ अतक तो तुज सागो.'॥ २३०
तो आधळा दूरुनि हाक मारी, 'जे आधळी ते मजलागिं नारी.' ।
'खांचे पडो हा कवणास बाहे, याच्या घरी आधळि माय आहे.' ॥ २३१
'तृपा विशेषी मजलागि आहे, पीयूप ईच्या अधरात आहे.' ।
'तान्हेअला तू जरि फार होसी, लावी नसे मी तरि तीस पीसी.'॥ २३२
'दुरील नाते मजलागि सागे, भावास हे भावजयीच लागे.' ।
'बेव्या! अगा! च्या तुज काय सागू? नाते तुझे ते बहिणीस लागो.'॥२३३
'माझी असे ईस बहूत गोडी, देखोनि माते मग नेत्र मोडी.' ।
'तू आमुचा होशिल बापभाई, नेत्रास मोडील तुझीच आई.' ॥ २३४
'खोबेजंते हे मजला पहाता, हे धन्य माझ्याच पडेल हाता.' ।
'हातासि तूझ्या तरि आगि लागो, घरात तूझ्या तरि काळ आगो.'॥२३५
रामा सिते धावतसे धराया, 'हे आमुची होइल पूर्व जाया.' ।
सिता शिव्या देत तयासि भाहा, 'हा राम कैसा? अग लेक पाहा.'॥२३६
'हे घालिताहे मजलागि डोळा, ईलागि पाहा न पुरेति सोळा.' ।
'सोळा तुझे बापच सत्य होती, याकारणे ते वदनासि येती.' ॥ २३७
'खुणाविते हे मजलागि बोटें, हिनेंच केले जग सर्व थोटे.' ।
'तू थोट गाठा बहुसाल खोटा, तुझ्या घरा होतिल तीन वाटा.' ॥ २३८
'हे मेहुणीलागि वडील व्हावी. व्याही सखा त्यासि विहीण व्हावी.' ।
'आई तुझी सगृह कामदासी, तिचा स्वयें तू तरि लेक होसी.' ॥ २३९
शिवा म्हणे, 'अन्य विचार नाही, तूं पार्वती मी शिव सत्य पाही.' ।
''तुझी असें मी तरि सत्य माता, जिव्हे तुझ्या फोड उठेल आता.'॥२४०
'हिचा मृदंगापरि मांज साजे, दोहीस वा नाद विशेष वाजे.' ।
'त्याणें तुला फार अजीर्ण झाले, मुखीहुनी सत्वर तेच आले.'॥ २४१
देखे हरी कौतुक हास्य भारे, चंद्रावळी बोलतसे विचारे, ।
'जें बोलणे तें मजलागि बोले, भूतांसि त्वा का पण चेतवीले?' ॥ २४२
पेंद्या म्हणे, 'काय वदेल गोष्टी? आम्हासि केले बहुसाल कष्टी, ।
आम्हासवें हे गमजा करीते, देखोनि कृष्णा मृदुता धरीते. ॥ २४३

१. वयाचे. २. आवडतो. ३. पुष्कळ. ४. लाजते. ५. कवर, डुगण.

वाचाट हे चाट महा अचाटी, हे बोरकांटी तरटी निंवाटी, ।
गाटी गटाटी जग थोट मोटी, इच्या विचारे पडती कचाटी. ॥ २४४
हरी थोर, हे बोर चेटा म्हणावी, जगी थोट मोठी, महा राय गोवी ।
महा दुष्ट हे थोर चेटे कराळी, अधोदृष्टिनें हे त्रिलोकास जाळी.' ॥ २४५
हरी म्हणे त्यास, 'फिरोन पाहें, हे आप्त आम्हा घरचीच आहे.' ।
पेंद्या तुझें काय खरे म्हणावे? म्या आपुले सोइरिकेसि जावे.' ॥ २४६

'अगइ! हळुच हा वो! लावितो काय नाते?
जवळिच जुडतो की लागले भूत याते.' ।
दचकलि हरिणाक्षी दूर दूरूनि बोले
'निपट बरळलासी गोवळ्या! काय झाले? ॥ २४७
करिसि किति कचाटे वाट आम्हास देई,
दहि दुध नवनीते आपुले दान घेई.' ।
वदत हरि तयेते, 'आपुले दान द्यावे
रतिपतिसुखभावे, शीघ्र गावासि जावे.' ॥ २४८

'आकाशी पुष्प तेंव्हा, श्रवणहि उरगा[1], वेळे[2] होईल जेंव्हा,
मूका गाईल जेंव्हा, बधिरहि वचनें आइके सर्व जेंव्हा, ।
जन्मांधा दृष्टि जेंव्हा, जलनिधि अवघा शुष्क होईल जेंव्हा,
वांझेला पुत्र जेंव्हा हरि! सकळ तुझे चिंतिले होय तेंव्हां. ॥ २४९
वाळूला तेल जेंव्हां, अवचट सशिया शिंग वाढेल जेंव्हा,
पाप्याला पुण्य जेंव्हां, खळजन न करी थोर कापव्य जेंव्हा, ।
वायूला रूप जेंव्हां, मृगजळ तृषितालागि तोपील जेंव्हां,
खारे पीयूष जेंव्हा, तरि सकळ तुझे चिंतिले होय तेंव्हा. ॥ २५०
शीरे[3] अग्नीस जेंव्हां, विबुधगुरुसही मूर्खता होय जेंव्हां,
निर्भाग्या भाग्य जेंव्हा, उदय दिनकरा पश्चिमे होय जेंव्हा, ।
चंद्राला दाह जेंव्हा, मग खगपतिला सर्प डखील जेंव्हां,
आकाशा माप जेंव्हा, हरि! सकळ तुझें चिंतिले होय तेंव्हां.' ॥ २५१
काळाला मृत्यु जेंव्हा, विधुहि निजमुखे खाय राहूस जेंव्हा,
भूमीला भार जेंव्हां, तदुपरि सुरही झाकिती नेत्र[4] जेंव्हा,

१. सर्पाला. २. ज्या वेळी होईल. ३. शहारे, हीव, थंडी. ४. नेत्र झाकणे=मृत्यु पावणे, मरण येणे.

लक्ष्मीला दैन्य जेव्हां, मग गरळ शिवालागि बाधेल जेव्हां,

विघ्नेशा विघ्न जेव्हा, हरि! सकळ तुझे चिंतिलें होय तेव्हा.' । २९२

धर्माला कर्म जेव्हा, तदुपरि अमृता पक चाराय(?) जेव्हा,

शत्रूला लोभ जेव्हा, अणि निजचरणीं खंज धावेल जेव्हा, ।

वज्राला भग जेव्हां, तदुपरि वडवा वन्हि मागेल जेव्हा,

मेरूचा स्फोट जेव्हा, हरि! सकळ तुझे चिंतिले होय तेव्हां.' ॥ २९३

'हें सर्वही होइल एक वेळे,' हरी म्हणे, 'साडि विशेष चाळे. ।

तुझी असे सर्वहि बुद्धि तुच्छा, बळी असे केवळ ईश्वरेच्छा.' ॥ २९४

'जे होतसे तें हरि! होउ द्यावे, कर्तृत्व तेथें मग का वदावे?' ।

'तू साडि वो सर्व विकल्पवाछा, बळी असे केवळ ईश्वरेच्छा. ॥ २९५

इच्छे जयाचे घडमोडि पाहे, त्यालागि हे काय अशक्य आहे? ।

झणी करावी तरि कार्य तुच्छा, बळी असे केवळ ईश्वरेच्छा.' ॥ २९६

'सुदरे! त्वरित तू मज पाहे.' आदरे पदर वोढित आहे. ।

संचली दचकली मग बाला, 'सोडि तोडिसि किती वनमाला?' ॥ २९७

'काय यासि करु? दूरि न राहे, वासना बहुत दुष्ट नरा हे, ।

पळवी धरिसी का परदारा? तोडिसी मजचि का घरदारा? ॥ २९८

गोवळा! वळिसि तू तरि गाई, चित्त हे परवधूवरि कायी? ।

हासतील घरची मज जेव्हा, जीव देइन पुरा तरि तेव्हा. ॥ २९९

भाकरीवरि तुवा करमावे, पीउनी अणिक ताक रमावे, ।

लोक येति बहुसा दर वाटे, देखतोसि बहुसा दरवाटे. ॥ २६०

हाणतांच दिससी परदेसी, जाब काय घरिंच्या परि देसी? ।

नानळे मज खळा! सर मागे, फीर लोक घर वासर मागे. ॥ २६१

काबळीस करितो स्वपताका, का घरी बहुत तो खप ताका. ।

आपुले कुळ तरी समजावे, का मृगे हरि तरी समजावे. ॥ २६२

रकराय करि कामशकाते (?) हे कुबुद्धि तरि का मशकातें? ।

वैभवा निजभवासि रमावे, काय त्वा परवधूसि रमावे? ॥ २६३

१. दया. २. आणि, आणखी. ३. लगडा. ४. बाला=षोडशवार्षिकी स्त्री. 'बाला स्यात्षोडशाब्दा तदुपरि तरुणी त्रिंशतिर्यावदूर्ध्वं प्रौढा स्यात्पचपचाशदवधि परतो वृद्धतामेति नारी.' (रतिरहस्य.) ५. सुखी राहावे. ६. दर=भय ७. स्पर्श करू नको. ८. हरिणाने आपण हरि (सिंह) आहों' असे का समजावे? समजू नये—हा भाव.

खाय जाउनि शिळीच शिदोरी, तूटली वरि कसी तुझि दोरी,
कामिनीसह कदा न वदावे, बैस घेउनि वळी नव दावे. ॥ २६४
काय पातक महा सुरसा हे, ठाव नेदिल खळास क्षमा[1] हे, ।
जे जगांत पुरवी सुरसाई, त्यावरी करिति ते सुर साई. ॥ २६५
कोणि येउनि महाजन यातें, सागती द्विजसमाज नयातें, ।
कोणतें स्थळ तया तळपावे, आपुले मुख तरी कुळपावे. ॥ २६६
काय दाखविसि तुल्य पणाला, कंस मारिल तुला लपणाला, ।
जाउंदे भज घराप्रति कामा, पावसील परि त्यापरि कां मा.' ॥ २६७
देखते बहुतसा कर यातें, सांगती द्विजसमाज नयातें, ।
ओढिले मग तिनें पदराला, दाखवी बहुत भूपदराला[2]. ॥ २६८
'सांडि गे! मजसवे गमजाते, ठाउकें सकळ आगम[3] ज्यातें ।
रौंतसी[4] मजसवे अनुरागे, कंस मारिन तुझ्या तनु रागे.' ॥ २६९

'क्षणिक सुख हरी! हें काय आषक्य होसी?
तदुपरि परलोकी जाब तूं काय देसी? ।
सदन धन जनाला सर्वथा आचरावें,
झडकरि परलोकीहूनि म्यांही चरावें.' ॥ २७०

बोल ते बहुत ते रण सोडी, सर्वथा परि तयेसि न सोडी, ।
चिंतिले परि कसेंच पळावें, भाक देउनि तरीच पळावें. ॥ २७१
वदे तदा, 'वागति लोक पाहें, एकांतिचें हें तरि कार्य आहे, ।
आता तरी तूं घरि जाउं देई, येईन साजे हरि! भाक घेई. ॥ २७२
चिंतिलें हरि! तुझेच करावें, सज्जनासि तरि भाव करावे, ।
भाक देउनि ठकुनी[6] निघाली, कृष्ण शेज मग काननि घाली. ॥ २७३
चंद्रावळी हांसति त्या सुकेशी, भाकेसि उत्तीर्ण[7] कसेनि होसी? ।
म्हणे तया काय, 'उगे असावें, यत्ने खळापासुनि सोडवावें.' ॥ २७४
चंद्रावळी आत्मगृहासि गेली, त्यानंतरे ते मग सांज झाली, ।
तो वाट पाहे मग तो मुरारी, झाली असे रात्र नयेचि नारी. ॥ २७५
म्हणे, 'कां न येते कसें काय झाले? मला वंचिलें[8] की तिचें विघ्न

१. पृथ्वी, धरत्री. २. राजभयातें. ३. वेद. ४. रतसी, रममाण होसी. ५.
६. फसवून. ७. तू आपले वचन पुरें कसे करशील? ८. फसविले.

उठें बैसतो येत जातां न भागे, प्रियेवांचुनी सेज पाठीस लागे. ॥ २७६
हा चद्रमा तावितसे करानें,[1] का ठेविलासे तरि शंकरानें, ।
तयेविणें काय मला घरानें, जाळी असे सर्वहि वावरानें. ॥ २७७
वालिसील किति विजणवारा, दाह होत बहुसा जन वारा, ।
होतसे तरि शरीर विदारा, ते मला त्वरित दाखवि दारा. ॥ २७८
सागिजे विनती पंचशरा हे, आजिचा दिवस तूं शम राहे, ।
पीडिसील किती कामशरानें[2] जीव वाटत असे दश रानें. ॥ २७९
मन्मथासि शुभ वस्तुसि दावा, जीव जाय निजवस्तुसि दावा, ।
पुष्पभार मजलागि न साहे, त्यास हो बहुत चदन साहे. ॥ २८०
काननांत ऋतु सारस माजे, स्त्रीजनात बहुसा रस माजे, ।
कोण पाहत असेल तमासा, प्राण चचळ जसा धृत[3] मासा. ॥ २८१
केतकीदळ सुगध न वाटे, का नयेचि वनिता धन वाटे, ।
तोष देत न फुलेल जना ती, प्राण काम मज सोडुनि जाती. ॥ २८२
चित्तभग बहु पुष्पपरागे, जेवि जाय मुनिचे तप रागे, ।
हार ते उरग भासति माते, पाहणे चहुकडे बहु मातें. ॥ २८३
काय येइल नयेच पळानें, सोडिलीच झणि म्यां चपळानें ।
कोण वेळ तरि चिंतित जावे, काय म्या निज शरीर त्यजावे. ॥ २८४
नीज[4] हे मज नये करमेना, नीज हेम जन एक रमेना, ।
वाम हा जन मनोजय दावा, वा महाजन मनोज यदावा ([5])' ॥ २८५
ऐसा हरी खिन्न विशेष झाला, तो अंशुमाळी[6] उदयासि आला, ।
त्यानंतरे काय मनीं विचारी, स्त्रीवेष घेऊनि ठकीन नारी. ॥ २८६
स्त्रीवेषधारी मग काय कारी,[7] राहीच झाला न दिसे मुरारी, ।
बैसोनियां पालखिये निघाली, चंद्रावळीच्या सदनासि आली. ॥ २८७
चंद्रावळी बहुत सत्वर धाव घाली, आनदयुक्त उभयां मग भेटि झाली, ।

१. किरणानी. २. शात ३. धरलेला. ४. चैन पडेना. ५. हे पद्य 'चरणयमका'चे उदाहरण आहे. 'अल्पयमक वाढता वाढता अगदीं चरणभर वाढत जातें. [अशा] चरणभर वाढत गेलेल्या यमकास 'चरणयमक' म्हणतात. [अलकारमीमासा—पृष्ठ ५३.] यमकाचे अनेक भेद आहेत·—पुच्छ, पक्ति, मदष्टक, सदश, मुख, गर्भ, परिवृत्ति, युग्मक, महायमक. (काव्यालकार—अध्याय ३ पहा. काव्यप्रकाश—नवम उल्लास—पृष्ठ २६२-५६३—वामनाचार्यसशोधित आवृत्ति पहा.) ६. सूर्य. ७. करी.

राही करीं धरुनिया सदनासि नेली, ओंवाळणी निजकरें तिजलागि केली.॥ २८८

'अगइ! नवल मोठे आज हें काय झालें?

अघटित घडले कीं हेम[1] चाऱ्यासि आले. ।

अति तरि सुख वाटे मायना[2] तोष सृष्टीं,

बहुत दिवस झाले देखिले आजि दृष्टीं.' ॥ २८९

राही म्हणे, 'हे उपचार पाहीं, दोघीत वो! अंतर भिन्न नाहीं. ।

आलिंगनानें मन फार धाले, मदीय सर्वांग बरे निवाले.' ॥ २९०

चंद्रावळी विविध पाक[3] करी त्वरेसी.

भर्तार हासत असे बहुसा तयेसी, ।

'जेव्हा मदीय भगिनी सदनासि येती,

तेव्हा न होयच अशी तरि पाकरीती.' ॥ २९१

'जे नित्य काळ पळ ते सदनासि येती,

त्यांलागि आदर महा तरि कोण देती?[4] ।

जे की विशेष समयीं जरि येत आहे,

त्यालागिं फार करिजे उपचार पाहें.' ॥ २९२

त्यानंतरें भोजनसिद्धि झाली, तो पश्चिमाशा रविला मिळाली.[5] ।

प्रियी[6] प्रियालागि म्हणे स्वभावे, 'रात्री घरा आजि तुम्ही न यावें. ॥ २९३

आली पहा मद्भगिनी गृहासी, झाली नसे एकहि गोष्ट तीसी, ।

दोघीजणी स्वस्थ कथा स्वभावे, याकारणें आजि घरा न यावें.' ॥ २९४

'बरें' म्हणोनी प्रिय शीघ्र गेला, चंद्रावळी मंचक सिद्ध केला. ।

चहूंकडे त्या समया घृतानें, भरून लावी मग दिव्य मानें.[7] ॥ २९५

लवंग जायेफळ जायपत्री, ककोळ वेला[8] कमनीय पात्री ।

कर्पूर तांबूलदळें[9] विशाळे, पूंगीफळांची[10] शकलें निराळे. ॥ २९६

चुना तथा कात सुगध भारी, ऐसी विड्याची करि दिव्य नारी. ।

---

१. चारा देऊन सोने मिळाले—असा भाव. २. मावेना, राहीना. ३. पक्वान्ने. ४. बहु सहवासाने अनादर उत्पन्न होतो—असा समज सार्वलौकिक आहे. 'बहु सहवास अनादरकारण' [मोरोपत]. 'अतिपरिच्चयादवज्ञा संततगमनादनादरो भवति'. 'अति तेथे माती.' Familiarity breeds contempt. ५. दिवस मावळला—असा भावार्थ. ६. चद्रावळी. ७. आदरा. ८. वेलदोडा. ९. विड्याची पानें. १०. सुपारीची खाडे (तुकडे).

उगाळिलें केशर तें निराळे, कृष्णागरूने[1] भरिले कचोळे. ॥ २९७
पोंवा जेवादी[2] उपमाच नाहीं, कस्तूरिका आबिरगंध पाही ।
गुलाल नानापरिचे फुलेले, अबीर पुष्पांसहि सिद्ध केले. ॥ २९८
दोघीजणी वीटक[3] नीट घेती, एकासि एकी उपचार देती ।
राही म्हणे, 'रात्र विशेष झाली, निद्रा भराने नयनासि आली.' ॥ २९९
आलिंगने देउनिया निजेल्या, कृष्णे कुचेष्टा मग नीट केल्या ।
ओढी निरी कंचुकिग्रथि सोडी, मर्दी कुचा चुंबन देत तोंडी. ॥ ३००
नेत्रास उद्घाटुनि[4] नीट पाहे, राही न देखे हरि देखताहे. ।
बाला म्हणे, 'हें तरि काय झाले? कैसे महद्भूत उगेंच आले? ॥ ३०१
अगइ! अवचिती हे काय गे! स्वप्न पाहे?
बहिण तरि नव्हे हे वीवशी[5] कोण आहे? ।
चकितचि चपळाक्षी नेत्र लावूनी पाहे
तव तरुण मुरारी अंतरी देखताहे. ॥ ३०२
तदा समुन्मीलितनेत्र बाला, पाहातसे सत्यच मेघनीळा, । .
वदे नटाने मग काय, 'याने, राहीस्वरूपे ठकिले ठकाने.' ॥ ३०३
हरी म्हणे, 'हे उसणें स्वभावे, भाकेसि देऊनि कसें पळावे? ।
बरे दिसे काय पळून जाता? उगी असे. आग्रह काय आता? ॥ ३०४
चिच्छक्ति तू, मी जगदीश पाही, दोघात वो! भिन्न नसेच काही. ।
बाह्यांतरी मीच वसे स्वभावे, तेथे दुजेंसे मग का वदावे?' ॥ ३०५
उठोनियां ते मग नीट पाहे, तो देव पीतांबर नेसलाहे. ।
आपादपद्मांकित वैजयंती[6], माळा गळा अंग सनीळ कांती. ॥ ३०६
शोभे महा नाभि सरोज पाहें, विश्वात जन्मस्थळ तेंच आहे. ।
उरस्थळीं मंडण थोर मानें, श्रीवत्स ऐसें दिधले द्विजाने[7]. ॥ ३०७

---

१. चंदनविशेष. २. कस्तूरी. ३ विडे, पानपट्ट्या. ४. उघडून ५. जखीण ६ ही वैजयंती पुष्पाची माला विष्णूची होय. हिची कुसुमे कोमजत नाहीत असा समज आहे. या वैजयंतीची पुष्पे जशी सदा ताजी आणि टवटवीत असतात, तशीच Laurel नामक झाडाची पुष्पे कधी वाळत नाहीत, सदा ताजी असतात, असा प्राचीन रोमन लोकाचा समज आहे. ७. भृगुऋषीने. 'भृगुनामक ऋषि ईश्वराच्या ब्रह्मा महेश आणि विष्णु या तीन रूपापैकी अधिक सहनशील कोणते ते पाहण्याच्या हेतूने प्रथम ब्रह्मदेवापाशी गेला- नंतर शिवापाशी गेला. परंतु या दोन्ही ठिकाणी त्याचा अपमानच झाला. शेवटीं तो विष्णूपाशी गेला आणि लक्ष्मी-जवळ असताना त्याच्या उरावर लाथ मारिली, तरी श्रीविष्णूने त्याचा धिक्कार न करता उ-

प्रभावसे कौस्तुभ सन्मणीसी, महायुधे सिद्ध चतुर्भुजांसी ।
आकर्ण पूर्ण नयनें विशाळे, मुखाबुजीं तेज असे निराळे. ॥ ३०८

गालावरी कुंडलतेज साजे, किरीट माथां बहुसा विराजे, ।
देखोनि रूपा मग ते निवाली, चंद्रावळी ते प्रणिपात[1] घाली. ॥ ३०९

मनोवृत्तिभावे स्वरूपी मिळाली, हरीनें तदा आसने[2] सिद्ध केली ।
महाप्रीति दोघाजणालागि आली, म्हणोनीच ते रात्र षण्मास झाली. ॥ ३१०

हा वृक्ष पाहा कदलीद्वयानें, संवेष्टिला काय महा सुखानें ।
दुरूनी पचास (?) सवेग आला, तो पर्वतागीच धरूनि ठेला. ॥ ३११

नेणो महावातनिघात येतो, याकारणे चंचल वृक्ष होतो ।
सुवर्णवल्ली सुखसेज आली, अबूज चंद्रासही भेट झाली. ॥ ३१२

कामांकुशी मदन थोर केले, द्विजी सुरंगा मग रंगवीले ।
कपोतिका फार करी स्वराने, कृष्णत्व हा घोळतसे तयेने. ॥ ३१३

हा काळ पाहें विपरीत भासे, मेघावरी पर्वत पालथेसे ।
मली (?) तयाच्या चपला सुभावें, तयावरी पर्वत थोर धांवे. ॥ ३१४

पाहा कसे हें विपरीत झाले, तमी असौमास (?) गिळूनि ठेले ।
भूमंडळीं अंबर ते निजेले, तारागणीं व्यापित सर्व केलें. ॥ ३१५

आकाशदेशाहुनी चंद्र येतो, सरोज साराश सुधेस घेतो, ।
तैसीच गंगा उतरे महीते, पुनः पुन्हा तेच उडोन जाते. ॥ ३१६

नानाप्रकारी सुरते सुकर्णी, आकर्णिली कोण तयेसि वर्णी ।
ग्रंथासि संपूर्ण करी त्वरेसी, भृंगारवासी[3] कवि नागजोशी. ॥ ३१७

लट सत्कार केला, व ते भृगुऋषीच्या लायेचे आपल्या उरावर उमटलेले चिन्ह अलकाराप्रमाणे शोभादायक मानू लागला त्या लायेच्या चिन्हाला श्रीवत्स व विष्णूला श्रीवत्सांक अथवा श्रीवत्सलाछन असे म्हणतात. [विविधज्ञानविस्तार.]

१. नमस्कार. २. बध=कामशास्त्रविषयक ग्रथात वाणलेले आसन. सुरताचे उत्तानक, वर्यंग, उत्थित, स्थित आणि आनतक असे पाच भेद मानिले आहेत आणि या भेदांचे अनेक प्रभेद आहेत. त्यासच बध अथवा आसन असे नाव आहे. नागरबध, व्योमपादबध, सौम्यबध, जृंभितबध, वीणकबध असे अनेक बध आहेत याचे सविस्तर निरूपण 'रतिरहस्य', 'अनंगरग' 'रतिमजरी' इत्यादि ग्रथात पहावे. हे बध काहीच्या मताप्रमाणे १६ आहेत व कित्येक तर याची सख्या ८४ पर्यंत वाढवितात. ३ भिगार येथे राहणारा

उपसंहार.

'चंद्रावळीवर्णन' पूर्ण झाले, काव्यामृते विश्व समस्त धाले, ।
जे गाति हर्षे नर आणि नारी, ते सर्वभावे मिळती मुरारी. ॥ १

कविवर्णन.

पिता मोरजोशी महा ख्यात आहे, तथा जानकी नाम मातेसि आहे, ।
अहो! थोरल्या दोन्हि बंधूसि साचे, असे नाम मल्हारिचे त्र्यंबकाचे. ॥ १
तया धाकुटा तोच नागेश पाहे, कवित्वी जया ज्ञान संपूर्ण आहे. ।
तयाच्या मुखे ग्रंथ संपूर्ण झाला, जना वाचिता फार आनंद झाला. ॥ २

कोकाव्या[1] यशवंतराव जगती विख्यात राजा असे
त्याच्या पुण्यकृती पुरोहित बरा तो मोरजोशी वसे ।
तत्पुत्रे लघुकोमलामलपदी पद्मावळी गुंफिली
श्रीनागेशकवीश्वरे सभवरे चंद्रावळी वर्णिली. ॥ ३

गणेशास आधी नमस्कार केला, तयानंतरे प्रार्थिले शारदेला, ।
करा जोडुनी वंदिले सद्गुरूसी, वरा ग्रंथविस्तार केला त्वरेसी. ॥ ४

१. हा कोणी जहागिरदार, इनामदार असावा ह्या यशवंतरावाविषयी माहिती अहमद-नगराकडील इतिहासप्रिय हितचिंतकानी मिळवून पाठविल्यास फार उपकार होतील.